

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: LXXXIII

Sa. 297

Ağustos 2019

ANKARA - 2019

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	<u>Sayfa</u>
TOPTAŞ, KORAY: Akadca Çivi Yazılı Belgelerde Çeyiz.....	407
INTAGLIATA, EMANUELE E.: Geç Antik Çağ'da Tzanika'nın (Kuzeydoğu Anadolu) Sınır Savunma Sistemine İlişkin Notlar	427
USTA, AYDIN: Haçlı Seferleri Döneminde Sur Şehri	439
YAKIT, İSMAIL: Selahattin Eyyubi'nin Nesebi.....	469
ÖZKUTLU, SEYİT: Orta Çağ'da Papalık Yasakları ve Müslüman Doğu: Latin Noter Kayıtları Işığında Doğu-Batı Ticareti (1162-1350).....	485
ŞAMAN DOĞAN, NERMİN: Anadolu Selçuklu Medreseleri ve Darüşşifalarında Türbe ...	519
PREMOVIĆ, MARIJAN: Settlements and Population of the Present-day Montenegro Polimlje in the Second Half of 15 th Century.....	555
NALDAN, FUNDA: Erzincan'da Osmanlı Dönemi Hamamları.....	585
YÜKSEL, SİNAN: Küçük Kaynarca'dan Yaş Antlaşmasına Kadar Eflak-Boğdan Üzerinde Osmanlı-Rus Nüfuz Mücadelesi.....	605
KURT, BURCU: Diffusion of Power in Ottoman Iraq: <i>Shebāna</i> Regiments as a State Instrument in Politics of Centralization	633
EGAMBERDİYEV, MİRZAHAN - DİNASHEVA, LAZZAT: Çarlık Rusyasının Güney Kazakistan'daki Eğitim Politikası (1850-1914).....	665
BELENLİ, TUĞBA: Yavuz Zırhlısı ve Tamirinin Türk-Yunan İlişkilerine Etkisi.....	689
ÖRMECİOĞLU, HİLAL TUĞBA: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köycülük Tartışmaları ve Numune Köyler.....	729
Kitap Tanıtma:	
GÜNAYDIN, YUSUF TURAN: Kemalpaşazâde (İbn Kemal), <i>Tevârih-i Âl-i Osman: III. Defter</i>	753
Özetler	757
İngilizce Özetler	765
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	773
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	776

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society

PROF. DR. REFİK TURAN

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Refik TURAN	Prof. Dr. Güray KIRPIK
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Prof. Dr. Erol ÖZVAR	Prof. Dr. İlhami DURMUŞ
Prof. Dr. Feridun EMECEN	Prof. Dr. Nihat KARAER
Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT	Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU
Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR	Prof. Dr. Yunus KOÇ
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK	Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT
Prof. Dr. Halit ÇAL	Doç. Dr. Tülay METİN
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Doç. Dr. Hatice ORUÇ
Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL	

Hakemler / Referees

- Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Ergin AYAN (Ordu Üniversitesi)
Prof. Dr. Recep BOZTEMUR (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali CENGİZKAN (TED Üniversitesi)
Prof. Dr. Halit ÇAL (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa DAŞ (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdal ESER (Cumhuriyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürkan GÖKÇEK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Nedim İPEK (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Cüneyt KANAT (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet KANKAL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KÖSE (Polis Akademisi)
Prof. Dr. Yılmaz KURT (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa H. ŞAYAR (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Recai TEKOĞLU (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU (Kastamonu Üniversitesi)
Prof. Dr. Selma YEL (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Hasan AKYOL (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Alper ALP (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Resul AY (Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Hülya BOYANA (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Tülay METİN (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN (Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Metin ÜNVER (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Rüstem BOZER (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Faruk YASLIÇİMEN (İbn Haldun Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA

Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00

Fax: 310 16 98

<http://www.ttk.gov.tr>

basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Ağustos 2019 – ANKARA

Bulleten’i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

Arts & Humanities Citation Index (A&HCI), America, History And Life, Archaeologische Bibliographie, Historical Abstracts, MLA International Bibliography, Turkologischer Anzeiger, SCOPUS, FRANCIS, MIAR.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler

İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskı: Kuban Matbaacılık Yayıncılık 0312 395 20 70

BELLE TEN

Cilt: LXXXIII

AĞUSTOS 2019

Sayı: 297

AKADCA ÇİVİ YAZILI BELGELERDE ÇEYİZ

KORAY TOPTAŞ*

Giriş

Günümüzden binlerce yıl önce ortaya koyulan çivi yazılı belgelerde kayıtlı bazı uygulamaların, günümüzde de devam ettiğini görmekteyiz. Özellikle çivi yazısı sahası olarak adlandırabileceğimiz Anadolu ve Yakın Doğu coğrafyasında kimi adetlerin günümüzde de devam ettiğini açık bir şekilde görülmektedir. Kızların küçük yaşta nişanlaması, kız tarafının damat adayına çeyiz hediyesi vermesi, kızın çeyizi ile koca evine gitmesi, düğün yemeği verilmesi ve düğünde geline hediye takılması gibi adetler günümüzde de bu coğrafyalarda varlığını sürdürmektedir. Bayram ve Kuzuoğlu farklı dönemlerde aynı topraklar üzerinde yaşayan farklı din, dil ve kültüre sahip toplumların benzer kültürel özellikler göstermesini toplumların ortak hafızalarından ziyade toprakların hafızası olarak açıklamaktadırlar¹.

Çeyiz, günümüzde esas olarak ataerkil toplumlarda, evlenip haneden ayrılacak kadının, mirastan payını önceden alması ve daha sonra erkek çocuklar arasında görülecek olan miras paylaşımının dışında tutulması şeklinde de yorumlanabilir².

* Arş. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, koraytoptas@hotmail.com

¹ Sabahattin Bayram ve Remzi Kuzuoğlu, "Takı takma Âdetinin Eski Asur Toplumundaki İzleri", *Cahit Günbattı'ya Armağan* (Editörler: İrfan Albayrak, Hakan Erol ve Murat Çayır), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2015, s. 38.

² Kudret Emiroğlu ve Suavi Aydın, *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, s. 195.

Ancak çivi yazılı Akadca belgelerde çeyiz alan kızların çeyizlerine ek olarak mirastan pay aldıkları da görülmektedir. Fakat bu durum toplumda ayrıcalıklı bir yere sahip olan tapınak görevlisi olan kızlar için veya varlıklı ailelerin kızları için geçerli bir durum olmalıdır.

Evlilik süreci içerisinde önemli bir uygulama olan çeyiz verme geleneği günümüz batı dünyasında büyük oranda ortadan kalkmış olmasına rağmen Yakın Doğu'da ve Güney Asya'da yaygın bir gelenek olarak varlığını sürdürmektedir³. Bu geleneğin kökleri Sumer, Babil ve Asur'a kadar uzanmaktadır. Anadolu ve Yakın Doğu'da bu geleneğin varlığını gösteren birçok belge tespit edilmiştir. Bu belgelerden babaların kızlarına çeyiz olarak, topraktan ziyade altın, gümüş gibi değerli taşlar ve taşınabilir mal (mobilya, giysi, kap vb. şeyler) verdikleri anlaşılmaktadır⁴. Bir kızın çeyizi; yiyecek, giyecek ve takı gibi süs eşyaları, ev eşyaları ve nadiren toprağı, büyükbaş hayvanları da içine alabilirdi⁵. Sonraki dönemlerde bunlara ek olarak arsalar ve köleler de çeyize dâhil edilmiştir⁶. Bazen kızın akrabaları (anne, büyükanne ve kardeş) da kızın çeyizine katkıda bulunabilirdi⁷.

Eski Mezopotamya'da evlilik gelenekleri bölgeye ve döneme göre çeşitlilik göstermekteydi. Kızın nişanlanması ile başlayıp eşinin evine taşınması ile tamamlanan evlilik süreci içerisinde çeyiz verme önemli bir aşamayı⁸. Ancak Çeyizin tam olarak nasıl bir anlam taşıdığı konusunda net bir tanımlama sınıflama yapılamamaktadır. Çeyizin evlilik süresince kızın mülkü olmaya devam edecek olan mirasını mı⁹ yoksa babanın kızına verdiği hediyeleri mi ifade ettiği konusunda tam bir fikir birliği mevcut değildir.

Çeyiz sözcüğü, Akadca'da "hediye etmek" anlamına gelen "šarāku"¹⁰ filinden

³ Maristella Botticini and Aloysius Siow, "Why Dowries", *The American Economic Review*, 93/4 (2003), s. 1385.

⁴ Katarzyna Grosz, "Bridewealth and Dowry in Nuzi", *Images of Women in Antiquity* (Edit. Averil Cameron and Amelie Kuhrt), London, (1993), s. 199.

⁵ Edward Westermack, *The History of Human Marriage*, New York, 1891, s. 414.

⁶ Marten Stol, "Women in Mesopotamia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, *Women's History*, 38/2, (1995), 123-144, s. 489; Karen Rhea Nemet-Nejat, "Women in Ancient Mesopotamia", *Women's Roles in Ancient Civilizations* (Edi. Bella Vivante), Greenwood Press, London, 1999, s. 89.

⁷ Joachim Oelsner; Bruce Wells and Cornelia Wunsch, "Neo-Babylonian Period", *A History of Ancient Near Eastern Law* (Ed. Raymond Westbrook), Brill, Leiden-Boston, 2003, s. 940.

⁸ Karen Rhea Nemet-Nejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Hendrickson Publisher, 2002, s. 133.

⁹ Siwan Anderson, "The Economics of Dowry and Brideprice", *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 21, No. 4 (2007), s. 162.

¹⁰ CAD Š/II 40; CDA 360

türetilen “*šeriktu(m)/širiktu(m)*”¹¹ kelimesi ile ifade edilmiştir. Bu kelime Eski Akad ve Eski Asur dönemlerinde karşımıza “*širaku*” ve “*šišku*” şeklinde karşımıza çıkmaktadır¹². Yine aynı filden türetilen “*šerku(m)/širku(m)*” kelimesi Yeni Babil Dönemi’nde çeyiz için kullanılan bir ifade idi. Bunun yanında çeyiz sözcüğü “*nudunnû(m)/nudinnu(m)/nidintu(m)*” kelimeleriyle de ifade edilirdi. “*nudunnu(m)*” kocanın eşine verdiği hediye (mehir) anlamına da sahiptir¹³. Orta Babil, Yeni Babil dönemlerinde ve Nuzi’de çeyiz için “*mulūgu*”¹⁴ kelimesinin de kullanıldığını görülmüştür.

Şahıslara Ait Belgelerine Göre Çeyiz

Akadca çivi yazı coğrafyasında baba, çeyiz olarak verilen malları tablete kaydeder ve damadının babasıyla birlikte şahitler huzurunda bunların tespitini yapardı. Düzenlenen bu belgeler ile ölüm, boşanma gibi durumlarda ortaya çıkabilecek sorunların önlenmesi amaçlanır ve kızın çeyiz üzerindeki hakları korunmuş olurdu. Yapılan bu sözleşmeler kanunlar tarafından da koruma altına alınmıştı. Yeni Babil Kanunları’nın 9. maddesinde yer alan “*Kızı için çeyiz sözü veren veya vereceği çeyizi tablet üzerine yazan bir adam, mal varlığının miktarına göre kızına çeyiz verir. Kızın babası ve damat anlaşmadaki hükümleri değiştirmeyecek*”¹⁵ denilerek anlaşma hükümlerinin sonradan değiştirilemeyeceği açık bir şekilde belirtilmiştir.

Çivi yazı coğrafyasında yürütülen arkeolojik kazılarda çeyiz konusuyla ilgili birçok belgeye ulaşılmıştır. Kayseri Kültepe’de yapılan kazılarda ortaya çıkarılan belgeler çeyiz uygulaması ile ilgili bilgiler ihtiva etmekteydi.

Asur’da bulunan İstar-lamassî’nin oğlu Amur-ilî’ye yazdığı mektupta geçen kızın evlenmesi karşılığında yapılacak ödeme, Erol tarafından çeyiz olabileceği şeklinde yorumlanmıştır.¹⁶ Bu belgenin tercümesi şöyledir:

“İstar-lamassî şöyle (söyler): Amur-ilî’ye söyle! Devamlı olarak işitiyorum ki, orada zevceyi senin için tutmuşlar ve gümüş ya da altını sadece sana söz vermişler. Sen oğlumsun; benim için korkma! Sana söz verdikleri gümüşü ve altını senin önceki payın (için) tutsunlar ve sen onların kızıyla evlen

¹¹ Mebrure Tosun - Kadriye Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Ankara, TTK, 2002, s. 301; 367; *CAD* Ş/II 315; *CAD* Ş/III 103.

¹² *CDA* 367.

¹³ *CAD* N/II 310; *CDA* 252 ve 257.

¹⁴ *CDA* 216.

¹⁵ Martha T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholars Press, Atlanta, 1995, s. 146-147; NBL 9.

¹⁶ Hakan Erol, “Kültepe’den İki Yeni Prosopografik Mektup: Bir Annenin Oğlunu Evlendirme Çabası”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 942, 2016, s. 963

ve onu bana gönder! Lütfen, hiçbir şekilde onu (başkası ile) evlendirme (=başkasıyla evlenmesin). Onunla evlen ve onu bana gönder!”¹⁷

Venhoof tarafından yayınlanan kt 91/k 158 numaralı tablette de Puzur-İstar ile evlenen Anadolu kadın Huna'nın baba evinden çıkarken kocasının evine getirdiği şeylere atıf yapılmaktadır. Bu boşanma belgesinde geçen “(Kocasının evine) getirdiği her şeyi çıkaracak.” ifadesinde kastedilen net olmamakla birlikte Huna'nın çeyizi olmalıdır.¹⁸

Eski Asur Dönemi belgelerinde geçen bilgilerden çeyizin kızın mirası olarak kabul edilmesi konusunda net bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. bu döneme ait bazı belgeler kız çocuklarının mirastan pay aldığını göstermesine rağmen bu örnekler özel durumları içermektedir. Eski Asur Dönemi'ne ait ICKI'de (12 a,b) kopyası yayımlanmış ve W. von Soden tarafından incelenmiş olan bir belge rahibe sınıfına mensup kızların babalarının mirasından pay aldığını göstermesi açısından önemlidir. Ancak belgede kızın çeyiz durumuyla ilgili herhangi bir ifade geçmemektedir. Vasiyet metninin ilgili kısmı şöyledir:

“İli-bâni evinin kaderini (vasiyetini) şöyle belirledi (yaptı): 1 talent 12 mina kalayla ilgili Menānum'un oğlu Şu-İstar'daki tablet, 1½ talent bakırla ilgili Salimānum'un oğlu İli-rē'i'deki tablet, 1½ mina gümüşle ilgili İbni-ili ve oğlu Ennum-Aššur'daki tablet (olmak üzere) bütün bu (alacağa dair) tabletler rahibe kızım Ahātum'undur...”¹⁹

Rahibe kızların miras paylaşımında ayrıcalıklı bir konumda olmalarına güzel bir örnek de Kt. 2001/k 325 (a/b) numaralı metindir. Metinde rahibe olan Ziki'nin eniştesi ve ablası ile birlikte yaşayacağı, onun ihtiyaçlarının karşılanacağı kaydedilmiş ve eğer ona kötü davranılırsa, babasından kalan ve kendine ait ne varsa alarak kardeşlerine gidebileceği belirtilmiştir. Eski Asur Dönemi'nin hukuk anlayışında da rahibelerin baba mirasında büyük hakları olduğunu göstermektedir. Bunun nedeni, rahibelerin evlenememeleri ve babalarının ölümünün ardından, hayatlarının sonuna kadar geçimlerini üstlenecek kimselerinin olmaması ile açıklanabilir.²⁰ Rahibe sınıfına ait kızlar

¹⁷ Erol, a.g.m., s. 960

¹⁸ Klaas Roelof Veenhof, “Two Marriage Documents from Kültepe”, *AzAn* 3,1997: 357-381. 375-376

¹⁹ İrfan Albayrak, “Kültepe’de Ele Geçen Vasiyetnamelere Göre Eski Anadolu’da Miras Anlayışı”, *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)*, 38. (2007), s. 140.

²⁰ İrfan Albayrak, “Asurlu Tüccar Şu-İstar’ın Kültepe’de Ele Geçen Vasiyetnamesi”, *Cahit Günbattı’ya Armağan* (Editörler: İrfan Albayrak, Hakan Erol ve Murat Çayır), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2015, s. 15-27.

evlenmedikleri için, bunlar çeyiz de almaları mümkün değildi. Belki de bu sebepten ötürü, babalarının mallarından mirasçı olarak pay alıyor olabilirler. Ancak belgelerde hem mirastan pay alma hem de çeyiz alma durumu ile ilgili bir örnek olmaması, konuyla ilgili ihtimaller dâhilinde açıklama yapmayı mümkün kılmaktadır.

Pilah-İstar arşivine ait bir belge kızın evlenirken babasının malından hisse verilmesi konusunu ihtiva etmekteydi. Bu belge rahibe sınıfına mensup olmayan bir kızın mirastan pay almasıyla ilgili olması bakımından önem arz etmektedir. Pilah-İstar'ın erkek kardeşleri Mannum-balum-Aššur ve Šu-zuzu'ya yazdığı Kt. 88/k 97a-b no'lu hukukî belge²¹ kız kardeşlerinin evlendirilmesiyle ilgili detayları içermektedir. Bu belgeyle ilişkili olan Kt. 88/k 65 l'de ise kardeşler kız kardeşlerine baba evinin malından verecekleri hisse konusunu gündeme getirmektedirler.²² Belgenin tercümesi şu şekildedir:

“Ah-salim'in oğlu Aššur-imiti'nin huzurunda. Kurkurum'un oğlu İmlik-Aššur'un huzurunda. Mannum-balum -Aššur ve Šu-zuzu bizleri şahit olarak tuttu. Ben, şöyle dedim: Kız kardeşimiz ile ilgili olarak siz neyi tavsiye ediyorsunuz? Siz neyi tavsiye ediyorsunuz? Onun ortak maldan hissesi olarak neyi ona vereceğiz.”²³

Belgelerden anlaşıldığı üzere Aššur-rē'î'nin ölümünden sonra bahsedilen ortak maldan hisse konusunda, kardeşler ciddi bir anlaşmazlık içerisindedirler. Bu anlaşmazlık hakkındaki bilgilerimiz yalnızca, yukarıda verilen belgelerin içeriğiyle sınırlı olup, daha sonraki gelişmeler ve neticeleri ile ilgili olarak kesin bilgiler ortaya koymak şimdilik mümkün değildir.²⁴ Net olan konu evlendirilmesi düşünülen kıza verilecek olan hissedir. Belgenin muhteviyatından kıza verilecek miras payından söz edilmesine rağmen, verilecek çeyize değinilmemiş olması, “*bu pay onun çeyizi mi?*” sorusunu akla getirmektedir. Ancak burada kıza verilecek olan hissenin kızın çeyizi mi yoksa sadece miras payı mı olduğunu net bir şekilde ortaya koymamaktadır.

Evlilik sözleşmelerinde en sık rastlanan sözleşme maddesi, verilen çeyizin muhteviyatıyla ilgilidir.²⁵ Kıza verilen çeyizin miktarı ailenin sosyal statüsüyle

²¹ Salih Çeçen, “mutanu in den Kültepe Texten”, *ArAn* 1, 1995: 43-72. 56

²² L. Gürkan Gökçek, “Pilah-İstar Arşivinden Aile Hukukuna Dair Bazı Yazışmalar”, *Archivum Anatolicum*, 7/2, 2004, 65-74, s. 70-71

²³ S. Çeçen, “İdinum Kelimesinin Anlamı Hakkında Yeni Bir Teklif” *ArAn* 2, 1997: 19-24. 20

²⁴ Gökçek, a.g.m., s. 72.

²⁵ Martha T. Roth, *Babylonian Marriage Agreements: 7th - 3rd centuries B.C.*, AOAT 222. Kevelaer: Butzon and Bercker. 1989, s. 7-8.

alâkalıydı²⁶. Evlilik süresince çeyizin nasıl kullanıldığı hakkında bilgi veren çok az kayıt mevcuttur. Yasalar bu konu hakkında direkt bilgi vermez ancak en azından tüm malın ailenin reisinin otoritesi altında olduğu açıktır²⁷. Kadın kocasının evine girdiğinde çeyizini de beraberinde getirirdi. Koca, eşinin mallarını kendi kullanabilir ve malvarlığı ile birleştirebilirdi²⁸. Kadın öldüğünde ise beraberinde getirdiği çeyiz çocuklarına miras kalırdı²⁹.

Belgelere çeyizle ilgili özel durumlarda söz konusuydu. Bit-Abi-Rattaş kabilesi lideri ve aynı zamanda yerel Babil vilayeti yöneticisi olan Arad-Sibitti ve okçu Buruša arasında yapılan ve yüksek devlet görevlilerinin tanıklığında mühürledikleri tablet ilginç bir durumu gözler önüne sermektedir. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla ekonomik sıkıntı içerisinde olan Arad-Sibitti'nin kızı ile Buruša'nın oğlu evlendiğinde Arad-Sibitti'nin kızına çeyiz vermesi soruna neden olduğu, alacaklı olan şirketin alacağından dolayı bu çeyizin kıza aktarılmasına engel olduğu yazılmaktaydı³⁰. Alacaklının alacağını temin etmeden, borçlunun kızına çeyiz vermesine engel olmasının istisnai bir durum olması bu belgeyi ilginç kılmaktadır.

Çeşitli kazı alanlarından çıkarılan tabletlerde çeyizin içeriğiyle ilgili listeler mevcuttur. Sippar'dan çıkan Ammi-ditana dönemine ait bir belgede kızın çeyizinin içeriği hakkında şu bilgiler verilmektedir;

“1 tane kadın köle, 1 tane yatak, 2 tane sandalye, 1 tane masa, 1 tane sandık, 1 tane beş [litre yağ] saklayabilen şikkatum³¹ kap. Bunların hepsi Lipit-Adad'ın kızı Erišti-E.Ulmaş'a verdiği şeylerdir ve bunlar kocası Bunene-iddinam'ın babası Sin-tukulti'nin evine gelin olacağı için hazırlanmıştır. Kızın babası Lipit-Adad 5 şekel gümüşü başlık parası olarak aldı. Bunene-iddinam eşi Erišti-E.Ulmaş'a “sen artık benim eşim değilsin” derse, o gümüşün 1/3'ini ödemeli. Ve Erišti-E.Ulmaş, kocası Bunene-iddinam'a ‘sen artık benim kocam değilsin’ derse onlar onu iple bağlayacaklar ve onu suya atacaklar. Gimillum'un oğlu İddin-Nana onun babasıdır; Onlar söyledikleri şeylerden sorumludurlar. Onlar Şamas, Aya, Marduk and kral Ammi-ditana huzurunda yemin ettiler.”³²

²⁶ Comelia Wunsch, “Women's Property and the Law of Inheritance in the Neo-Babylonian Period” *Women and Property Conference*, (Edits. Lyons, Deborah - Westbrook, Raymond), Center for Hellenic Studies. Harvard University (2003), s. 3.

²⁷ Grosz, a.g.m., s. 202.

²⁸ Nemet-Nejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, s. 133.

²⁹ Roth, *Babylonian Marriage Agreements*, s. 9.

³⁰ John A. Brinkman, “Babylonia c. 1000-748 B.C.”, *CAH*, III/1, Cambridge University Press, 2008, s. 298.

³¹ Matara, şişe *CDA* 372; *CAD* Ş/II 431.

³² Stephanie Dalley, “Old Babylonian Dowries”, *Iraq*, Vol. 42, No. 1 British Institute for the Study of Iraq (1980), s. 59; CT 48 55.

Bu belge çeyizin içeriğini belirtmesi yanında damadın ailesinden alınan başlık parasını ve iki aile arasındaki anlaşmayı ifade etmesi açısından mühimdir. Başka bir çeyiz belgesinde ise şunlar kayıtlıdır:

“Hizmetçi köle olan Belladatum(?), hizmetçi köle Šarrat-Sippar-na(?) . . . , 6 şekel ağırlığında altın küpe, 1 şekel ağırlığında altın gerdanlık(?), (her biri?) 4 şekel ağırlığında 2 adet bilezik, 4 şekel ağırlığında 4 adet gümüş yüzük, 10 tane elbise, 20 tane türban, 1 tane elbise kemeri, 2 tane naḥlaptum³³ elbise, 1 tane marinum (deriden yapılma), 1 tane öküz, 2 tane 2 yaşında inek, 30 tane koyun, 20 mana yün, 1 tane 30 litrelik kap, un yapmak için bir tane değirmen taşı, tahıl öğütmek için 1 tane değirmen taşı, 1 tane ahşap kanepe (ve) yatak, 5 ahşap sandalye, 1 tane gallābum³⁴ kamyş sepeti, 1 nušaḥum(?) sepeti, 1 tane quddu(?) sepeti, 1 tane yazıcı (?) sepeti, 1 tane garru³⁵ sepeti, 60 litre yağ, 10 litre iyi kalitede yağ ve 1 tane yağ kabı, 1 tane kafa üzerinde (taşman) ahşap servis tabağı, 1 tane büyük ahşap tabak, 2 tane halaçlama için ahşap tarak, 3 tane saç için ahşap tarak, 3 tane küçük kaşık, 2 tane dokuma tezgahı, 1 adet içi iğ dolu ahşap kutu, 1 tane küçük kapak, kız kardeşi olan Šalurtum isminde bir kadın (ve) Qjšti-İlabrat. Bunların hepsi Marduk’un rahibesı ve Awil-Sin’in kızı Liwir-Esagil’in çeyizidir ki bunlar babası, İmgur-Sin’in oğlu Awil-Sin tarafından Kul-İnanna (Azag-İshtar)’nın oğlu İstar’ın rahibi Uṭul-İstar’ın evine götürmesi için kızına Warad-Şamaş ile evliliği için verildi. Sonra terḫatum³⁶ olarak 1/2 mina gümüş gelinin eteğine iliştirildi. (Bu gümüş) gelinin soyundan gelecek erkek çocuklarına verilmek üzere kayınbabası Utul-İstar’a geri verildi. Onlar Şamaş’ın, Marduk’un ve kral Ammi-ditāna’nın huzurunda yemin ettiler.”³⁷

Bu metin Eski Babil’deki en uzun çeyiz metinlerinden birisi olması bakımından önemlidir. Ancak ne yazık ki belgedeki çoğu ev eşyasını tanımlamak imkânsızdır. Belge, verilen çeyizin gelecekte nasıl kullanılacağını anlatması bakımından da önemlidir. Belgede kadının çeyizini çocuklarına miras olarak bırakacağı kaydedilmişti. Sippar’dan çıkan ve Ammi-ditana dönemine tarihlenen bir belgede babanın kızına verdiği çeyizin içeriği şu şekildedir:

³³ Mont, palto, ceket. *CDA* 232.

³⁴ Berber. *CDA* 88.

³⁵ Ekme ve ilaç için bir kutu. *CDA* 91.

³⁶ Başlık parası. *CAD* T 350.

³⁷ BE VI/1 84; Godfrey Rolles Driver and John C. Miles, *The Babylonian Laws*, I, Oxford at The Clarendon Press, 1960, s. 253; Dalley, *a.g.m.*, s. 61-62.

“İbbatum, kayınbiraderi İļşu-ibni'nin oğlu Warad-Kubi ile evlenen kızı Sabituma çeyiz verdi: 2 tane yatak, 2 tane sandalye, 1 tane masa, 2 tane sepet, 2 tane baharat havanı, 1 tane 10 litrelik kap ve 1 tane boş kavanoz.”³⁸

Eski Babil dönemine ait olan ancak hangi hanedanlık dönemine ait olduğu bilinmeyen bir belgede verilen çeyizin içeriği detaylı olarak listelenmektedir. Belgenin çevirisi şöyledir:

“[...] giysi 10 (?) başlık, 1 tane kıl (dan yapılma) kilim, 40 litre keten yağı, 10 litre tatlandırılmış keten yağı(?), 1 tane 3 yaşında inek, 10 tane koyun (?), 1 tane bazalt hāmişum³⁹, değirmen taşı, , 1 tane ... bira ekmeği için değirmen taşı ve (?) buhrum; 1 tane öğütme taşı ile birlikte (değirmen) taşı, 1 tane tere için değirmen taşı, 1 tane berber sandığı, 1 tane nushum sandığı, 1 tane kamış [...], 1 tane palmyeden (yapılma) sandık, 2 tane üst ahşap yatak, 1 tane ahşap masa, 1 tane iplik sandığı, 1 tane ahşap kadabibu-doluma tezgahı ve dokuma için gerekli tüm araçlar. (Bu) İpqū-İstar'ın oğlu Marduk muballit'in kızı, Marduk'un naditum⁴⁰u Tāb-Esagila'ya babası Marduk-muballit'in verdiği çeyizdir.”⁴¹

Belgelerde babanın yanında annenin de kendi mülkünden kızına çeyiz verdiğini görmekteyiz. Bu belge, annenin kızına mülkünden çeyiz olarak pay verdiğini göstermesi bakımından önem teşkil etmektedir. Sippar kazılarında bulunmuş, Ammi-saduqa dönemine tarihlenen bir belgede annenin kızına mülkünden çeyiz olarak pay verdiğini görülmektedir. Belgede şu ifadeler yer almaktadır:

“1 tane kadın köle, Taram-Agade, giydiğinden hariç ... giysi giydiğinden hariç [...] örtü, isqūqum⁴² zemin için [...] değirmen taşı, arpa unu için ... değirmen taşı, tohumlar için 1 tane havan, 2 kavanoz dolusu yağ, 2 tane yatak, beş tane sandalye, 1 tane masa, 2 tane büyük kaşık, 5 tane küçük kaşık. Bunların hepsi babası İlima-ahi ve annesi Beletum'un şugitum rahibesi Damiqum'a verdikleri evlilik mülküdür ve bu mülk Taribu'nun oğlu Sin-işme-anni'nin evine girmesini sağlamıştır. Sonra onun çeyizinden 1 mina gümüşün $\frac{1}{3}$ ona bağlanacak ve kocası, Sin-işme-anni'ye geri döndürülecek. O zamandan beri oğulları onun mirasçısıdır. Onun annesi Beletum yaşadığı sürece, kadın köle Taram-Agede ona yardım edecek. Annesi Beletum

³⁸ Raymond Westbrook, *The Old Babylonian Marriage Law*, Horn/Austria, 1988, s. 122; CT 48 50

³⁹ Güçlü, bkz. hāmašu(m); CAD H 61.

⁴⁰ Tapınağa kapanmak, rahibe. bkz. gagū(m) CDA 229.

⁴¹ Dalley, a.g.m., s. 64; YOS XIII, 91.

⁴² Bir tür kaba zemin, CDA 132.

öldükten sonra kızı Damiqtum köleye sahip olacak. Gelecekte kimse ona bir iddiada bulunamayacak. Onlar Şamaş, Marduk ve Kral Ammi-şaduqa'ya yemin ettiler.”⁴³

Benzer bir belge de Yeni Babil Dönemi Krallarından Nabonidus dönemine tarihlenen VAS 6 61⁴⁴ numaralı evlilik sözleşmesidir. Bu belgede de annenin kızına çeyiz verdiği belirtilmektedir. Muhtemelen kocası öldüğü için ya da ayrı oldukları için çeyiz verme geleneğini annenin yerine getirdiğini görüyoruz. Belgenin tercümesi şöyledir:

“Sîn-tabni'nin soyundan gelen Balassu'nun kızı Qudaşu, evlenmemiş kızı İmmertu'yu, Nanna'nın soyundan gelen Marduk-şarrani'nin oğlu Nâbu-Ballâssu-iqbi'ye vermeye söz verdi. O (Qudaşu), kızı İmmertu'ya ait 1/3 mina gümüşü, yüzükleri ve burmaları Nâbu-Ballâssu-iqbi'ye vermeye söz verdi. Nâbu-Ballâssu-iqbi, Qudaşu'dan ayrılıp başka bir eş alırsa Qudaşu'ya 5 mina gümüş ödeyecek. Eğer Qudaşu kızı İmmertu'yu, Nâbu-Ballâssu-iqbi'ye vermezse; Qudaşu, Nâbu-Ballâssu-iqbi'ye kendi çeyizinden 5 mina gümüş ödeyecek...”

Çeyiz ile ilgili örnekler kraliyet yazıtlarında da görülmektedir. Yeni Asur kralları bazen ele geçirdiği toprakların kızlarını çeyizleriyle birlikte aldıklarını belirtmektedirler. III. Salmanassar, Bît-Gabbarili Hayyānu kızını zengin çeyiziyle birlikte aldığını yıllıklarında belirtmektedir⁴⁵. Benzer bir durum saray rölyeflerinde de yansımıştır. Rölyefte Karkamiş kralı kızını çeyiziyle birlikte Asur kralı III. Salmanassar'a verirken tasvir edilmiştir (Ek 1). Bunun yanında Asur kralları kızlarını verirken de çeyiz vermekteydiler. Asur kralı II. Sargon kızına çeyiz verdiğini yıllıklarında belirtmektedir. II. Sargon, Tabal kralı Hulli'yi, sürgüne gönderdikten sonra onun yerine Hūlli'nin oğlu Ambaris'i Tabal tahtına oturtmuştur. Onu (Ambaris) Bit-Burutaş tahtına atamış ve kızıyla evlendirerek, kızına çeyiz olarak Hilakku topraklarını vermiştir⁴⁶. II. Sargon bu durumu şu şekilde anlatmaktadır:

“... Babası Hūlli'nun yerine Tabal tahtına oturttuğum Ambaris'e, onun babasının bölgesine dâhil olmayan Hīlakku topraklarıyla birlikte kızımı verdim. Onun topraklarını genişlettim...”⁴⁷

⁴³ Driver ve Miles, *The Babylonian Laws* I, s. 256; BE 6/1 101.

⁴⁴ Roth, *Babylonian Marriage Agreements*, s. 51.

⁴⁵ RIMA 3 A.O.102.2: ii 27b- ii 30b.

⁴⁶ John David Hawkins, “The Neo-Hittite states in Syria and Anatolia”, *CAH*, III/1, Cambridge University Press, 2008, s. 419.

⁴⁷ ARAB, II. no: 55.

Kerkük'ten çıkan bir belgede de babanın kızına çeyiz olarak toprak verdiği belirtilmektedir. Belgenin ilgili kısmı şöyledir: "... *Arimturi şöyle söyler; babam toprağından 1 imer (hektar) toprağı bana çeyiz olarak verdi...*"⁴⁸. Babanın kızına çeyiz olarak toprak bırakması yaygın bir uygulama değildi. Babanın kızına çeyiz olarak toprak vermesi onun varlıklı bir kişi olduğunun göstergesi olabilirdi. Sıradan bir vatandaşın kızına çeyiz olarak toprak bırakması pek mümkün değildi.

BM 92794⁴⁹ numaralı belgede de erkek kardeşlerin kız kardeşlerine çeyiz verdiğini görmekteyiz. Babanın ölmesi durumunda çeyiz verme eylemi erkek kardeşler tarafından gerçekleştiriliyor olmalıydı. Belgenin tercümesi şöyledir:

"Nappāhu'nun soyundan gelen Nabû-bāni-zēri'nin oğulları Marduk-šum-iddin and İddin-Nabû, kız kardeşleri Şirā'yı, Gaḥal'ın soyundan gelen, Mušēzib-Marduk'un oğlu, Nabû-nādin-šumi'ye gönüllü olarak evlenmesi için vermeye söz verdiler. Onlar (erkek Kardeşler) kız kardeşleri Şirā ile birlikte annesi Zunnā'nın Ramūa ile ortak mülkü olan, Babil'de Šamaš kapısını karşısında(?), Aplā kanalının üzerindeki 1 kurru⁵⁰ tahıl tarlası, Šēpitā isimindeki köleye ek olarak 1 köle, 1 adet yatak, 1 adet sandalye, [...], 1 adet gulenû⁵¹ giysisi, 2 adet [...], bir adet masa, 1 adet [...], 3 adet kadeh, [.....] (kırk) Gaḥal'ın soyundan gelen, Mušēzib-Marduk'un oğlu, Nabû-nādin-šumi'ye çeyiz olarak söz verdiler."

Evlilik sözleşmelerinin olmadığı ya da sözleşmeye çeyizin kaydedilmediği durumlarda kanunlar, ölüm ve boşanma gibi durumlarda çeyizin ne olacağı konusunda yol göstermektedir. Böyle bir durumda, çeyiz iade edilebilir veya çeyizin iade hakkının kaybedilmesini de içerebilen çeşitli cezalar uygulanabilirdi. A. van Praag'a göre esas kural, çeyizin cezalı veya cezasız bir şekilde asıl sahibine dönebileceğiydi⁵². Kadının ölmesi halinde çeyizin miras olarak çocuklara bırakılacağı, ortada miras bırakılabilecek çocuk olmaması durumunda ise çeyiz olarak verilen malların kızın baba evine döneceği kanun maddelerince karar bağlanmıştı. Ancak kocanın öldüğü durumlarda farklı bir uygulama ortaya çıkabilmektedir. Kocanın ölmesi durumunda farklı durumlar da söz konusuydu. Ölen adamın ailesi çeyizi aile içinde tutabilmek için kadının aile içinden

⁴⁸ Ephraim Avigdor Speiser, "New Kirkuk Documents Relating to Family Laws", *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, Vol. 10 (1930), s. 65 (H 11).

⁴⁹ Roth, *Babylonian Marriage Agreements*, s. 71-72; Alfred Boissier, *Recherches Sur Quelques Contrats Babylonniens*, Paris, 1890, s. 51.

⁵⁰ Bir yüzey ölçüşü, 54.000 karışa tekabül etmektedir. CAD K 564.

⁵¹ Dışarda giyilen rahat nır giysi. CDA 96.

⁵² Marten Stol, "Private Life in Ancient Near East", *Civilizations of the Ancient Near East I*, (Edi. Jack M. Sasson), Michigan, 2006, s. 126.

biriyle evlendirilmesi yoluna başvurabiliyordu⁵³. Belgelerde özel durumlarda gerçekleşecek boşanma ve bunun sonucunda kadının çeyizinin ne olacağı konusu da düşünülmüştü. Nuzi’de ortaya çıkarılan bir belgede “*Şilwa-turi’nin kocası Ar-tura ikinci bir eş alırsa, Şilwa-turi kızını da alarak evden ayrılacak ve babasının evinden getirdiklerini (çeyizini) de alabilecektir*” denilmektedir⁵⁴. Bu örnek, kadının haklı bir gerekçe ile kocasından ayrılması durumunda haklarının korunduğunu açıkça göstermektedir.

Kanun Maddelerinde Çeyiz

Kanun maddeleri çeyizin içeriğiyle ilgili bilgileri içermemesine rağmen konuyla ilgili olarak ortaya çıkabilecek problemlerin çözüme kavuşturulmasında pratik çözümler sunmaktaydı. Hammurabi Kanunu’nun 183. maddesinde geçen; “*Eğer bir baba, şugitum olan kızını kocaya verirken çeyiz verir ve mühürlü belge yazarsa, (kız) baba kaderine gittiği zaman (öldüğü zaman) baba evinin malından hisse almayacaktır*”⁵⁵ ifadesinden, kız çocuğuna mirastan pay olarak çeyiz verildiğini düşündürmektedir. Ancak bu ifadeye dayanarak kızın mirasını çeyiz olarak aldığı söylemek yanlış olur.

Boşanma durumunda kadın çeyizini de beraberine alarak evden ayrılırdı. Bu durum Hammurabi Kanunu’na da konu olmuştur. Kanun maddelerinde boşanma sebebi her ne olursa olsun kadının çeyizini alarak ayrılabilceği belirtilir. Hammurabi Kanunu madde 137, 138, 142, 148 ve 149 bununla ilgilidir: Madde 137: “*Eğer bir adam, ona çocuk doğuran bir şugitum⁵⁶’u veya ona çocuk temin eden bir naditum⁵⁷’u boşamaya karar verirse, o kadına çeyizi geri verilecek ve tarlanın, bahçenin, mal ve mülkün yansı ona verilecek (o da) evlâtlarını büyütecektir. Çocuklarını büyüttükten sonra, çocuklarına verilen maldan varışmış gibi, bir hisse kendisine verilip, günlüünün istediği bir kocaya varacaktır.*”⁵⁸ Madde 138: “*Eğer bir adam, kendisine çocuk doğurmayan eşini boşamak niyetinde ise ödediği başlık parası kadar gümüşü kadına verecek ve babasının evinden getirdiği çeyizi geri verecek ve onu boşayacaktır.*”⁵⁹ Madde 142: “*Eğer bir kadın, kocasından nefret edip senin karın olmak istemiyorum derse, kadın araştırılacak bölgesinde incelenecek. Eğer o kadın (evine ve kendine) dikkatli ise (evini ve namusunu koruyorsa) ve hatası yoksa ve kocası*

⁵³ Nemet-Nejat, *Women in Ancient Mesopotamia*, s. 89.

⁵⁴ Martha A. Morrison, *The Eastern Archives of Nuzi Part 1, Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians - SCCNH 4* (Editors: E. R. Lacheman, Martha A. Morrison, and David I. Owen), 1993, s. 55.

⁵⁵ Tosun – Yalvaç, *a.g.e.*, s. 204; HK 183.

⁵⁶ Din görevlisi sınıfından evlenebilen bir kadın. *CAD* 380. Bu örnek bazı özel statüdeki din kadınlarının evlenmelerinin önünde engel olmadığını göstermektedir.

⁵⁷ Rahibe. *CAD* 229.

⁵⁸ Tosun – Yalvaç, *a.g.e.*, s. 198; HK 137.

⁵⁹ Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, s. 107; CH 138.

(evinden) çıkmaya düşkünse (evini ihmal edip, sokağa çıkmağa düşkünse), onu çok küçültüyorsa, o kadının suçu yoktur, çeyizini geri alacak ve babasının evine geri dönecektir.”⁶⁰ Maddelerde dikkat çeken detay boşanmada kadının herhangi bir kabahatinin olmadığı ve boşanmanın gerçekleşmesiyle çeyizini alacağıdır.

148. ve 149. maddelerde de kocası ikinci bir kadınla evlenen kadının boşanarak çeyizini alma hakkına sahip olduğu ifade edilmiştir: Madde 148: “Eğer bir adam bir kadınla evlenir (ve) kadın ağır bir hastalığa yakalanırsa, adam ikinci bir eş almaya kara verip evlendiğinde hastalığı olan karısını boşamayacaktır. (O kadın) yaptığı evde oturacaktır. Yaşadığı sürece ona bakacaktır”. Madde 149: “Eğer o kadın, kocasının evinde oturmak istemezse, babasının evinden getirdiği çeyizini (kocasını) eksiksiz olarak ona teslim edecek ve (kadın) gidecektir.”⁶¹

Hamurabi Kanunu’nda kızın gelin gittiği evde kocasının ölmesi halindeki durumu ayrıca belirtilmiştir. 171. 172. ve 177. maddelere göre kocası ölen kadın, kocasının mirasından pay alma hakkına sahip değildir, ancak çeyizi ile evlenirken kocasının verdiği hediyeleri alabilir ve isterse kocasının evinde kalabilirdi. Yaşadığı müddetçe çeyizi ile evlenirken kocasının verdiği hediyelerin kullanım hakkı kadına aitti⁶².

Hammurabi Kanunu madde 176a ve 176b’de çok özel bir durum belirtilmektedir. Bu maddede köle ile evlenen bir kadının kocasının ölmesi durumunda çeyiz ve mülkün ne olacağı açıklığa kavuşturulmuştur. Madde 176a’da “Eğer, saraya veya halktan birine ait bir köle bir bey kızı ile evlenirse, onunla evlendiği zaman, baba evinin çeyizi ile birlikte, saray veya halktan kimsenin kölesinin evine girdikten ve birleştikten sonra ev yaptılar, mal edindilerse ve sonra sarayın veya halk tabakasından adamın kölesi öldüyse, beyin kızı çeyizini alacaktır. Fakat kocasının ve onun evlendikten sonra edindiklerini ikiye bölecekler, kölenin sahibi yarısını alacak, beyin kızı da yarısını çocukları için alacaktır” denilmektedir. Madde 176b’de ise “Eğer beyin kızının çeyizi yoksa kocası ile evlendikten sonra edindikleri malları ikiye böleceklerdir. Yarısını kölenin sahibi alacak, diğer yarısını da çocukları için beyin kızı alacaktır.”⁶³ denilmektedir.

Babasının evinden çeyiz alarak evlenen bir kadın, çocuğu olmadan ölürse çeyiz babasının evine geri dönerdi. Bu konu Hammurabi Kanunu madde 163

⁶⁰ George E. Vincent, “The Laws of Hammurabi”, *American Journal of Sociology*, Vol. 9, No. 6 May, (1904), s. 750.

⁶¹ Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, s. 109; CH 1148-149

⁶² Kadriye Yalvaç, “Eski Babil’de Kız Evladın Miras Meselesi”, *D.T.C.F. Dergisi*, 23, Ankara, (1965), s. 33.

⁶³ Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, s. 115-116; CH 176a-176b.

ve 164'te belirtilmektedir. Madde 163: “Eğer bir adam bir kadınla evlenirse ve ona çocuk temin etmeden kadın ölürse ve eğer onun, kayınpederinin evine verdiği, başlık parasını kayınpederi kendisine geri vermişse, koca bu kadının çeyizi üzerinde bak iddia etmeyecektir. Çeyiz kadının babasının evine aittir.”⁶⁴ Madde 164: “Eğer kayınpederi, başlığı ölen kızının eşine geri vermediyse kızın çeyizinden başlığı kadını çıkaracak, kalan çeyizi babasının evine dönecektir.”⁶⁵ Bu maddelerden kadının ölmesi durumunda çeyizinin babasının evine döndüğü açıkça anlaşılmaktadır. Ancak damat da verdiği başlık parasını geri almaktadır. İlginç bir nokta ise kayınpederi başlık parasını geri vermediğinde, damadın başlık parasını çeyizden alıp kalan çeyizi geri vermesidir ki, bu çeyizin değerinin, alınan başlık parasından fazla olduğu bir durum için geçerli bir örnek olmalıdır.

Babanın kızına çeyiz vermeden ölmesi durumunda kızın çeyizi konusu da kanunlarda düşünülmüştür. Hammurabi Kanunu 180'de “Eğer bir baba, ister bir manastır *nadītum*'u⁶⁶, ister *SAL.ZIKRUM* olan kızına (evlenirken) çeyiz vermezse, sonra baba kaderine gittiğinde (öldüğünde) baba evinin malından bir varis gibi hisse alacak, (fakat bu hisseden) yalnız yaşadığı sürece faydalanabilecek, kendinden sonra (mal) kardeşlerindedir”⁶⁷ ifadesi aslında çeyizin mirastan pay olduğunu düşündürmekle birlikte kızın ölümünden sonra malların babanın soyundan erkelere aktarılacağı ifade edilmektedir. Böylece kızlara miras verilse dahi ölümü durumunda mallar tekrar baba malına dâhil edilmekteydi. Yine Hammurabi Kanunu 181'de “Eğer bir baba, *nadītum*, *qadištum*⁶⁸ veya *kulmašītum*⁶⁹ (olan kızını) tanrıya adarken ona çeyiz vermezse, sonra baba kaderine gittiğinde (öldüğünde) baba evinin malından varislik hissesinin 1/3'nü alacak, yaşadığı sürece faydalanabilecek, kendinden sonra terekesi kardeşlerindedir”⁷⁰ denilmektedir. Hammurabi Kanunu 184'te babanın ölümü durumunda kızın çeyiz hakkının kardeşleri tarafından verileceği açıkça belirtilmiştir. Burada bu çeyizin babasının mirasından pay olarak mı düşünülmesi gerektiği net değildir. Ancak babasının malından hakkı olarak düşünülmesi ve bir zorunluluk kabul edilmesi, yani kardeşlerinin ona çeyiz vermesinin kanunlarca belirtilmesi, bu çeyizin mirastan hissesi olduğunu düşündürür. Kanun maddesi şu şekildedir: “Eğer bir adam, *šugitum* olan kızına çeyiz vermez (ve) kocaya (da) vermezse baba kaderine gittiği zaman, baba evinin gücüne göre kardeşleri ona çeyiz verecekler, onu kocaya vereceklerdir.”⁷¹

⁶⁴ Tosun – Yalvaç, *a.g.e.*, s. 201; HK 163.

⁶⁵ Vincent, *a.g.m.*, s. 751.

⁶⁶ Yüksek rahibe, *CAD* 74.

⁶⁷ Tosun – Yalvaç, *a.g.e.*, s. 204; HK 180.

⁶⁸ Bir tip rahibe, *CAD* 282; Luckenbill, Daniel David Luckenbill, “The Temple Women of the Code of Hammurabi”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 34/1, (1917), s. 6-7.

⁶⁹ Tapınak fahişesi, *CAD*, 166.

⁷⁰ Tosun – Yalvaç, *a.g.e.*, s. 204; HK 182.

⁷¹ Tosun – Yalvaç, *a.g.e.*, s. 204; HK 184.

Kanun maddelerinde çeyizin anne tarafından çocuklarına miras olarak bırakılabileceği de karar bağlanmıştır. Lipit-İstar Kanunu 21. ve 24. maddeler kadının çeyizini çocuklarına miras olarak bırakmasıyla ilgilidir. Madde 21: “[Eğer...] evlenirse, ailesi tarafından verilen evlilik hediyesini (çeyiz), mirasçıları alabilecektir. [...]. [Eğer ...] eşe verilir. Kadının kardeşleri, ailesi tarafından verilen (evlilik) hediyesinin paylaşımında yer almayacak. Fakat [...]”⁷² Madde 24: “Eğer adam ikinci bir eşle evlenirse ve kadın kendisine çocuk doğurursa, kadının baba evinden getirdiği çeyiz sadece onun çocuğuna aittir; ilk eşin çocukları ve ikinci eşin çocukları babalarının malvarlığını eşit bir şekilde bölüşecekler.”⁷³

Kadının çeyizini miras olarak bırakması Hammurabi Kanunu tarafından da güvence altına alınmıştır. Hammurabi Kanunu 162, 167 ve 173’de konuya açıklık getirilmiştir. § 162’de “Eğer bir adam bir kadınla evlenirse, ona çocuk doğurursa ve o kadın kaderine giderse (ölürse), baba çeyiz üzerinde hak iddia etmeyecek, çeyiz çocuklarının”⁷⁴ denmekte ve kadının ölümü durumunda çeyizinin çocuklarına kalacağı açıkça belirtilmektedir. Madde 167’de “Eğer bir adam bir kadın alırsa (evlenirse), kadın ona çocuklar doğurursa, o kadın kaderine giderse (ölürse), ölümünden sonra adam ikinci bir kadınla evlenirse, o kadın çocuklar dünyaya getirirse, sonra baba (da) ölürse, çocuklar annelerine göre mal bölüşmeyecekler, kendi analarının çeyizini alacaklardır. Baba evinin malını (da) eşit olarak bölüşeceklerdir.”⁷⁵ denilmektedir. Burada adamın ilk evliliğinden olan çocuklar ile ikinci eşinden olan çocukları arasında ortaya çıkabilecek bir sorunun çözülmesi ve çocukların güvence altına alınması amaçlanmıştır. Madde 173’de de bunun tam tersi bir durum ifade edilmektedir. Bu maddede annenin iki evlilik yapması durumunda çeyizin nasıl paylaşılacağı açıklığa kavuşturulmuştur: “Eğer o kadın, girdiği yerde sonraki kocasına çocuk doğurursa, sonra o kadın ölürse, çeyizini ilk ve son çocuklar (birlikte) bölüşeceklerdir.”⁷⁶

Orta Asur Dönemi’nde de kadınlar babalarının evlerinden aldıkları çeyizi çocuklarına miras olarak aktarabilirlerdi. Bu durum kanunlar tarafından da güvence altına alınmıştır. Orta Asur Kanunları 29. maddede yer alan “Eğer bir kadın kocasının evine girerse, çeyizi, babasının evinden getirdiği her şey ve aynı zamanda eve girdiğinde kayınpederinin ona verdiği her şey çocuklarına serbesttir. Kayınpederinin çocukları bunlara dokunmayacaklardır. Fakat koca, kadını boşarsa, sonra isteğine göre, bunları çocuklarına verebilir”⁷⁷ ifadesi durumu açıkça göstermektedir.

⁷² Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, s. 31; LL 21

⁷³ Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, s. 31

⁷⁴ Tosun – Yalvaç, *a.g.e.*, s. 201; HK 162.

⁷⁵ Tosun – Yalvaç, *a.g.e.*, s. 201; HK 167.

⁷⁶ Tosun – Yalvaç, *a.g.e.*, s. 202; HK 173.

⁷⁷ Morris Jastrow, “An Assyrian Law Code”, *Journal of American Oriental Society*, 41, (1921), 1-59, s. 27; MAL B Col. IV, 29.

Yeni Babil Kanunları 9. ve 10 maddeler babanın kızına çeyiz vermesi ile ilgilidir. 9. maddeye göre: “bir adam kızına çeyiz vereceğini söylerse ve onun için bir tablete yazarsa, sonra onun malvarlığı azalırsa, baba kalan varlıklarının miktarına uygun olarak kızına çeyiz verebilir. Baba ve damat karşılıklı olarak üzerinde mutabık kalınan koşulları değiştiremez.”⁷⁸ 10. maddede ise çeyiz verilen kızın ölmesi durumunda çeyizin ne olacağı konusuna açıklık getirilmiştir. Madde şöyledir: “*Bir adam kızına çeyiz verirse, kızının oğlu ya da kızı yoksa ve kadın ölürse çeyizi babasının evine geri dönecek.*”⁷⁹

Yeni Babil Kanunları’nda kocası ölen bir kadının gelir kaynakları ve nerede kalacağı konusu da düşünülmüştü. Kadın kocası öldükten sonra, eğer varsa erkek çocuğu büyüyünceye kadar evin idare edilmesi görevini üzerine alırdı. Babasının evinden getirdiği çeyizi ve kocasının ona verdiği hediyelerin kullanımı kadına aitti. Kadın eğer genç ise babasının yanına dönebilir, çocuklu bir anne ise evinde kalır ve yaşlı bir kadın ise en büyük oğlunun yanına yerleşirdi⁸⁰. Yeni Babil Kanunları madde 12’de kocasının ölümü sonrası kadının çeyizini ve evlilik hediyesini alabileceği belirtilmektedir: “*Kocasından çeyiz alan bir eş, eğer kocası öldüğünde kızı ve oğlu yok ise kocasından aldığı çeyiz, kocasının mülkünden ona geçecek, eğer kocası ona evlilik hediyesi vermiş ise, bu evlilik hediyelerini çeyizi ile birlikte alacak. Kadın eğer çeyiz almamış ise, bir hâkim kocasının malvarlığını hesaplayacak ve kocasının malvarlığına uygun olarak ona bazı mülkleri verecek.*”⁸¹ Yeni Babil kanunları madde 13’te de kocanın ölümü durumunda kadının çeyizini alacağı belirtilmiştir. Bu maddede, Hammurabi Kanunları madde 173’de ifade edilen duruma benzer bir durumla karşılaşıyoruz. Maddede şu ifadeler yer almaktadır: “*Bir adam bir kadınla evlenen ve kadın ona erkek evlatlar verirse, adam öldüğünde, kadın başka bir adamın evine girerse, babasının evinden getirdiği çeyizi ve kocasının ona hediye ettiği şeyleri alacak. Kadın ikinci kocasına da erkek evlatlar doğurursa, kadın öldüğünde ilk eşinden ve ikinci eşinden olan çocuklar kadının çeyizini eşit bir şekilde bölüşecekler.*”⁸² Maddeden de anlaşılacağı üzere kadının her iki evliliğinden olma çocukların çeyizi eşit olarak paylaşması kararlaştırılmıştır.

Sonuç

Sonuç olarak, evlilik sözleşmelerinde ve kanun maddelerinde babaların kızlarına çeyiz verdikleri açıkça görülmektedir. Çeyizin kanunlarla ve aileler

⁷⁸ Roth, *Babylonian Marriage Agreements*, s. 31.

⁷⁹ Roth, *Babylonian Marriage Agreements*, s. 31.

⁸⁰ Stol, *Women in Mesopotamia*, s. 132-133.

⁸¹ Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, s. 147; NBL 12.

⁸² Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, s. 147-148; NBL 13.

arasında yapılan sözleşmelerle garanti altına alındığı sonucuna da ulaşılmaktadır. Böylece ileride ortaya çıkabilecek sorunlar karşısında mağduriyetleri ortadan kaldırma amacı güdülmüştür.

Çivi yazısı kültür coğrafyasında çeyiz verme geleneği kızın mirastan payı olarak yorumlanmaktadır. Fakat bu, fonksiyonel olarak mirasa eşit bir paylaşım değildi ve erkek çocukların miras hakkı gibi kazanılmış bir hak değildi. Çeyiz, babanın takdirinde olan bir durumdu. Çeyizin miktarına gelinin ailesiyle damadın ailesi arasında bir uzlaşma sonucu karar veriliyor olmalıydı⁸³. Belgeler incelendiğinde akla şu soru gelmektedir: Çeyiz, mirasın ileri bir şekli olarak düşünülebilir mi? Westbrook'a göre; fonksiyonel olarak evet düşünülebilir, fakat yasal olarak düşünülemez. Çünkü gönüllü olarak verilen çeyiz, bir lütuftur, fakat miras ise bir haktır⁸⁴. Jack Goody, damadın ailesinden başlık parası alınması durumunda gelinin ailesi tarafından verilen çeyizin masraflarının damadın ailesi tarafından karşılanmış olduğunu ve böyle bir durumda verilen çeyizin dolaylı yani aktarmalı bir çeyiz olduğu görüşünü savunmaktadır⁸⁵. Bu durumda verilen çeyizin mirastan pay olduğunu iddia etmek mümkün görünmemektedir. Belgelere nadirde olsa kızların baba evinden miras aldığı gösteren örnekler mevcuttur. Ancak bu örneklerdeki kızlar toplumda ayrıcalıklı bir yere sahip olan rahibe sınıfına mensup kızlar olması sebebiyle özel bir durum olarak değerlendirilmelidir. Rahibe sınıfından olmayan kızların çeyiz aldıktan sonra babasının mirasından pay aldığı gösteren yazılı kayıtlar mevcut değildir.

Evlilik sözleşmelerinde ve kanun maddelerinde babanın ölmesi durumunda çeyizin anne veya erkek kardeşler tarafından verildiği görülmektedir. Bu da çeyizin kızlar için bir hak olduğunu düşünmemize neden olabilir. Erkeğin kız tarafından çeyiz talep etmesi de çeyizi kızın mirastan payı olduğu ve erkeğin karısının miras payını talep ettiği kanısını uyandırmaktadır. Zaten verilen çeyizin karşılıklı olarak evlilik sözleşmelerinin içerisinde yer alması, hatta kızın çocuk doğurmadan ölmesi durumunda, çeyizin baba evine dönmesi de verilen çeyizin mirastan pay olduğunu düşündürülebilir.

Asur ve Babil'de kıza verilen çeyizin şahitler huzurunda kayıt altına alınması geleneği Anadolu coğrafyasında "evlilik senedi" adı altında halen devam

⁸³ Raymond Westbrook, *The Character of Ancient Near Eastern Law, A History of Ancient Near Eastern Law* (ed. Raymond Westbrook), Brill, Leiden-Boston, 2003, s. 60.

⁸⁴ Stol, *Women in Mesopotamia*, 134..

⁸⁵ Steven J. C. Gaulin and James S. Boster, "Dowry as Female Competition" *American Anthropologist* New Series, 92/4 (1990), s. 1003.

etmektedir. Bu belgeler bazen direk çeyiz senedi olarak karşımıza çıkmakta ve kızı verilen çeyizde yer alan eşyaların cinsi ve miktarı kaydedilerek, şahitler huzurunda imzalanmaktadır. Evlilik senetlerinin, boşanma davalarında mahkemeler tarafından da kabul edildikleri ve davanın karara bağlanmasında dikkate alındıkları görülmektedir.

Çivi yazısı kültür coğrafyasında görülen çeyiz verme geleneğin günümüzde de bu coğrafyada varlığını koruması, uygulamanın geçmişten günümüze aktarılan köklü bir gelenek olduğunu ve geleneklerin kültürel birikim ve aktarım sayesinde binlerce yıldır devam ettiğini göstermektedir. Bu durum yaşanan coğrafyanın geleneklerin aktarımında ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

KISALTMALAR

ARAB	: Ancient Records of Assyria and Babylonia
ArAn	: Archivum Anatolicum
AOAT	: Alter Orient und Altes Testament
BE	: Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania
BM	: Tablets in the collections of the British Museum, London
CAD	: The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago
CAH	: Cambridge Ancient History
CDA	: A Concise Dictionary of Akkadian
CH	: Code of Hammurabi
CT	: Cappadocian Tablets
DTCF-D	: Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
HSS	: Harvard Semitic Series
LE	: Laws of Eshnunna
LL	: Laws of Lipit-Ishtar
MAL	: Middle Assyrian Laws
NBL	: Neo-Babylonian Laws
RIMA	: Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Period
YOS	: Yale Orientalia Series

KAYNAKLAR

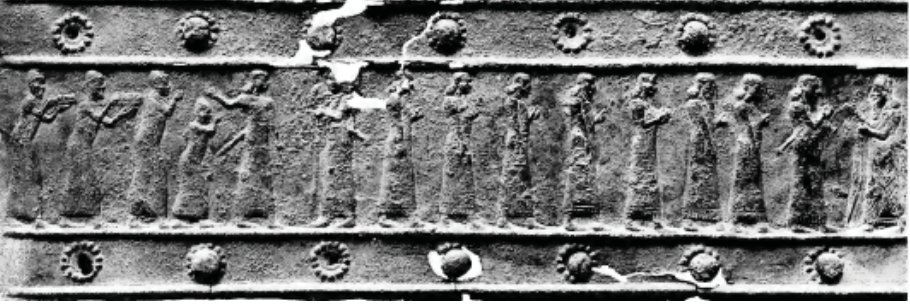
- Albayrak, İrfan, “Kültepe’de Ele Geçen Vasiyetnamelere Göre Eski Anadolu’da Miras Anlayışı”, *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)*, (2007), 137-150.
- _____, “Asurlu Tüccar Şu-İstar’ın Kültepe’de Ele Geçen Vasiyetnamesi”, *Cahit Günbatı’ya Armağan* (Editörler: İrfan Albayrak, Hakan Erol ve Murat Çayır), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, (2015), 15-27.
- Anderson, Siwan, “The Economics of Dowry and Brideprice”, *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 21, No. 4 (2007), 151-174.
- Bayram, Sabahattin - Kuzuoğlu, Remzi, “Takı takma Adetinin Eski Asur Toplumundaki izleri”, *Cahit Günbatı’ya Armağan* (Editörler: İrfan Albayrak, Hakan Erol ve Murat Çayır), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, (2015), 29-38.
- Black, Jeremy - George, Andrew and Postgate, Nicholas, *A Concise Dictionary of Akkadian (CDA)*, (Edi. Karl Hecker und Walter Sommerfeld), Harrassowitz Verlag • Wiesbaden, 2000.
- Boissier, Alfred, *Recherches Sur Quelques Contrats Babyloniens*, Paris, 1890.
- Botticini, Maristella - Siow Aloysius, “Why Dowries”, *The American Economic Review*, 93/4 (2003), 1385-1398.
- Brinkman, John A., “Babylonia c. 1000-748 B.C.”, *CAH, III/1*, Cambridge University Press, (2008), 282-314.
- Çeçen, Salih, “idinnum Kelimesinin Anlamı Hakkında Yeni Bir Teklif” *ArAn 2*, (1997), 19-24.
- _____, “mutanu in den Kültepe Texten”, *ArAn 1*, (1995), 43-72.
- Dalley, Stephanie, “Old Babylonian Dowries”, *Iraq*, Vol. 42, No. 1 British Institute for the Study of Iraq (1980), 53-74.
- Driver, Godfrey Rolles - Miles, John C., *The Assyrian Laws*, Oxford at The Clarendon Press, 1960.
- _____, *The Babylonian Laws*, I, Oxford at The Clarendon Press, 1960.
- Emiroğlu, Kudret - Aydın, Suavi, *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003.
- Erol, Hakan, “Kültepe’den İki Yeni Prosopografik Mektup: Bir Annenin Oğlunu Evlendirme Çabası”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9 Sayı: 42, (2016), 959-956.

- Gaulin, Steven J. C. and Boster, James S., “Dowry as Female Competition” *American Anthropologist New Series*, 92/4 (1990), 994-1005.
- Gökçek, L. Gürkan, “Pilah-İstar Arşivinden Aile Hukukuna Dair Bazı Yazışmalar”, *ArAn*, 7/2, (2004), 65-74.
- Grayson, Albert Kirk, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC. II (858—745 B.C.)*, (*The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods*, 3), Toronto, 1996.
- Grosz, Katarzyna, “Bridewealth and Dowry in Nuzi”, *Images of Women in Antiquity* (Edit. Averil Cameron and Amelie Kuhrt), London, (1993), 193-205.
- Hawkins, John David, “The Neo-Hittite states in Syria and Anatolia”, *CAH*, III/1, Cambridge University Press, (2008), 372-442.
- Jastrow, Morris, “An Assyrian Law Code”, *Journal of American Oriental Society*, 41, (1921), 1-59.
- King, Leonard William, *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser, King of Assyria B.C. 860-825*, London, 1915.
- Luckenbill, Daniel David, “The Temple Women of the Code of Hammurabi”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 34/1, (1917), 1-12.
- _____, *Ancient Records of Assyria and Babylonia (ARAB)*, I, Chicago: Chicago University Press, 1926.
- Morrison, Martha A., *The Eastern Archives of Nuzi Part 1, Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians - SCCNH 4* (Editors: E. R. Lacheman, Martha A. Morrison, and David I. Owen), 1993.
- Nemet-Nejat - Karen Rhea, “Women in Ancient Mesopotamia”, *Women's Roles in Ancient Civilizations* (Edi. Bella Vivante), Greenwood Press, London, (1999), 85-114.
- _____, *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Hendrickson Publisher, 2002.
- Oelsner, Joachim - Wells Bruce - Wunsch Cornelia, “Neo-Babylonian Period”, *A History of Ancient Near Eastern Law* (Ed. Raymond Westbrook), Brill, Leiden-Boston, (2003), 911-974.
- Poebel, Arno, *Legal and Business Documents from the Time of the First Dynasty of Babylon Chieftly from Nippur, The Babylonian Expedition (BE)* (Edi. H. V. Hilprecht), VI/ 2 University of Pennsylvania, 1909.
- Ranke, Hermann, *Legal and Business Documents from the Time of the First Dynasty of Babylon Chieftly from Nippur, The Babylonian Expedition (BE)* (Edi. H. V. Hilprecht), VI/I, University of Pennsylvania, 1906.

- Roth, Martha T., *Babylonian Marriage Agreements: 7th - 3rd centuries B.C.*, AOAT 222. Kevelaer: Butzon and Bercker. 1989.
- _____, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholars Press, Atlanta, 1995.
- Speiser, Ephraim Avigdor, "New Kirkuk Documents Relating to Family Laws", *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, Vol. 10 (1930), 1-73.
- Stol, Marten, "Private Life in Ancient Near East", *Civilizations of the Ancient Near East I*, (Edi. Jack M. Sasson), Michigan, (2006), 485-501.
- Stol, Marten, "Women in Mesopotami", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Women's History, 38/2, (1995), 123-144.
- The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD).
- Tosun, Mebrure - Yalvaç, Kadriye, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Ankara, TTK, 2002.
- Veenhof, Klaas Roelof, "Two Marriage Documents from Kültepe", *ArAn* 3, (1997), 357-381.
- Vincent, George E., "The Laws of Hammurabi", *American Journal of Sociology*, Vol. 9, No. 6 May, (1904), 737-754.
- Westbrook, Raymond, *The Character of Ancient Near Eastern Law, A History of Ancient Near Eastern Law* (ed. Raymond Westbrook), Brill, Leiden-Boston, (2003), 1-93.
- Westbrook, Raymond, *The Old Babylonian Marriage Law*, Horn/Austria, 1988.
- Westermack, Edward, *The History of Human Marriage*, New York, 1891.
- Wunsch, Comelia, "Women's Property and the Law of Inheritance in the Neo-Babylonian Period" *Women and Property Conference*, (Edits. Lyons, Deborah - Westbrook, Raymond), Center for Hellenic Studies. Harvard University, (2003), 1-8.
- Yalvaç, Kadriye, "Eski Babil'de Kız Evladın Miras Meselesi", *D.T.C.F. Dergisi*, 23, Ankara, (1965), 31-36.

EKLER

Ek 1: Karkamış Kralı kızını III. Salmanassar'a çeyizi ile birlikte verirken
(King, 1915: Pl XXXIV)

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA TZANİKA'NIN (KUZEYDOĞU ANADOLU) SINIR SAVUNMA SİSTEMİNE İLİŞKİN NOTLAR

EMANUELE E. INTAGLIATA*

Tarihsel Arka Plan

Beşinci yüzyılda Romalılar ve Sasaniler arasında görece barışçıl bir dönemden sonra, MS 505-506 yıllarında Anastasius yönetiminde yeniden savaşa gidildi.¹ Bütün doğu sınırı boyunca topyekün savaş gerçekleştirilen Justinian döneminde, Sasaniler'den gelecek her türlü saldırıyı engellemek amacıyla eşikteki bu savaş hattı boyunca en hassas noktaları güçlendirme ihtiyacı doğdu.² Kuzeydoğu Anadolu'da Trapezus-Satala ikmal merkezinin doğusunda yer alan Tzanika, geniş çaplı bir güçlendirme sürecinden geçen söz konusu bölgelerden biridir.

Procopius, Tzanika'yı, ganimet elde etmek için komşu Romalılar ve Pers- Ermenilerin topraklarını yağmalayan savaşçı kabileler birliğinin merkezi olarak tanımlar. Altıncı yüzyıl tarihçisi Procopius, Justinian'ın sorun yaratan Tzanilerle nasıl başa çıktığını ve bu bölgeyi güçlendirmeye başladığını aktarır. İmparator, yeni bir yol sisteminin kurulmasını, dört yeni kalenin inşa edilmesini (*Horonōn*, *Barchōn*, *Schamalinichōn* ve *Tzanzacōn*) ve üç diğer kalenin (*Chartōn*, *Sisilissōn* ve *Bourgousnoes*- eski adıyla *Longini Fossatum*) yenilenmesini emretti. Ayrıca Tzanika'da Hristiyanlığı yayma ümidiyle *Schamalinichōn*'da büyük bir kilise inşa edildi.³

Bu inşaat programı ister Justinian'ın imparatorluğu döneminde isterse Howard-Johnston'ın⁴ ileri sürdüğü gibi onun imparatorluğu öncesinde gerçekleşsin,

* Dr., Aarhus Üniversitesi, Aarhus/DANİMARKA, e.e.intagliata@gmail.com

¹ Geoffrey Greatrex, Samuel Lieu, *The Roman eastern frontier and the Persian wars. Part II, AD 363–630. A narrative sourcebook*, Routledge, Londra 2002, s. 78.

² Nicholas Adontz, *Armenia in the period of Justinian: the political conditions based on the Naxarar system. Translated with partial revisions, a bibliographical note and appendices by Nina G. Garsoïan*, Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon 1970, s. 106–112; Börm, Henning, *Prokop und die Perser. Untersuchungen zu den römisch-sasanidischen Kontakten in der ausgehenden Spätantike*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2007, s. 210–215.

³ Procopius, *De Aedificiis*, 3.6.2.

⁴ James Howard-Johnston, "Procopius, Roman defences north of the Taurus and the new fortress of

Procopius altıncı yüzyıl başına gelindiğinde sınır diplomasisinin aniden değişmiş olduğunu belirtir. Romalılar, önceden olduğu gibi,⁵ Tzani'leri hediyelere boğarak onları uzak tutmaktan vazgeçmiş daha ziyade bölgedeki varlıklarını korumaya odaklanmıştı.⁶ Romalılar, Tzanika'yı savunarak Sasanilerin Karadeniz'in güneyine ulaşmalarını, ayrıca Trabzon ve Rize gibi sahil şehirlerini deniz üssü olarak kullanarak deniz yoluyla Konstantinopolis'i tehdit etmelerini engellemiş olacaktı. Ayrıca, 522'den 560'ların başına kadar Sasaniler ve Romalılar arasında süregiden savaşlar sırasında tahrip olan müttefik Lazika Krallığı'na ulaşmak üzere stratejik bir koridor yaratmayı da başaracaklardı.

Justinian tarafından restore ettirildiği ya da yeniden inşa ettirildiği iddia edilen kalelerin göreceli lokasyonlarını veren Procopius'un anlatısı yalnızca görünürde doğrudur. *Horonōn*, ilk olarak 'üç yolun kesiştiği yerde' anılmaktadır. Onu daha sonra *Horonōn*'dan iki gün uzaklıkta bulunan *Chartōn* takip eder. Doğuya doğru *Barchōn* ve 'takriben batıya doğru gidildiğinde, dağın eteklerinin ötesinde [...]ise *Sisilissōn* yer alır. Kuzeye doğru, *Sisilissōn*'dan bir gün uzaklıkta bulunan ve önceden *Longini Fossatum* olarak bilinen *Bourgousnoes* yer alır. *Coxylina* Tzani adı verilen bölgede ise Justinian'ın iki ayrı kale yapılmasını emrettiği belirtiliyor: *Schamalinichōn* ve *Tzanzacōn*. İkinci kale, *Horonōn* gibi, *dux* adıyla anılan askeri bir komutana ev sahipliği yaptı.

Bazı akademisyenler, altıncı yüzyıl tarihçisinin verdiği bilgiler ışığında söz konusu kalelerin tam lokasyonunu belirlemeye çalıştılar.⁷ Procopius'un *De Aedificiis*

Citharizon", *The eastern Frontier and the Roman Empire. Proceedings of a colloquium held at Ankara in September 1988*, French, David, Lightfoot, Chris, B.A.R., Oxford 1989, s. 226, not 17.

⁵ Procopius, *De Bellis*, 1.15.21.

⁶ Altıncı yüzyıl öncesi Tzaniler tarihinin izleri yalnızca az sayıda yazılı kaynaktan yer alan dağınık bilgiler üzerinden sürülebilir. Tzaniler, *Notitia Dignitatum*'un farklı versiyonlarında *Magister Militum per Thracias* yönetimindeki *legio comitatensis* olarak tanımlanır (*Not. Dig.*, ed. O. Seeck, 1876, Berlin, s. 25, not 1). Marcellinus Comes'ın Kronikleri (441.1) ve daha sonra John of Antioch (*Fragments*, 229.1), sırasıyla 441 yılında ve Leo hükümdarlığında Tzani akınlarından bahseder; aynı şekilde, Tzani istilalarının daha sonra Anastasius yönetiminde Pontus'u tahrip ettiği belirtilir (Theod. Lect., *HE II*.19). Bakınız Ernst Stein., *Histoire du Bas-Empire, de la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien*, Desclée et De Brouwer, Paris-Brussels-Amsterdam 1949, s. 291; Roger Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Vol. 2, Text, Translation and historiographical notes*, Cairns, Liverpool 1983, s. 361; Roger Blockley, *East Roman Foreign Policy: formation and conduct from Diocletian to Anastasius*, Cairns, Leeds 1992, s. 61–62, not 28; John Bury, *History of the Later Roman Empire: from the death of Theodosius I to the death of Justinian (A.D.395 to A.D. 565)*, Macmillan, London 1923, s. 434, not 3.

⁷ Bryer, Winfield, *a.g.e.*, 1985 künyeli eserde yer verilen dağınık sonuca ek olarak, konuyla ilgili en etkili eserler arasında en azından şu çalışmalardan bahsetmeliyiz: Anthony Bryer, "Some notes on the Laz and Tzan (I)", *Bedi Kartlisa*, C: 21–22, Paris 1966, s. 174–195; Anthony Bryer, "Some notes on the Laz and Tzan (II)", *Bedi Kartlisa*, C: 23–24, Paris 1967, s. 161–168; Adontz, *a.g.e.*, 1970, 49–53; Edwards, Robert

adlı eserinde verdiği kale isimlerinin doğruluğundan şüphe edecek çok sebep yok ancak yine de Tzanika bölgesini tarif etme söz konusu olduğunda tarihçinin tarifindeki coğrafi doğruluk derecesi güvenilir değildir.⁸ Tzanik kaleleri tespit etmek için daha iyi bir araç olsa da, sonraki bölümlerde gösterileceği üzere, toponiminin eksikleri mevcuttur. Gerçek şu ki, bölgedeki arkeolojik çalışmalar yetersiz kalıp hipotetik tespitleri yeterli kesinlikle kanıtlayamadığı için Procopius'un kaleleri hâlâ güvenilir değildir.

Her hâlükârda, imparatorluk otoritesinin çabalarına rağmen, yirmi yıl sonra Roma'nın Tzanika'daki hakimiyeti azalmaya başlamıştı. Procopius, Tzanika'da tam bir uzlaşmadan söz etse de, Tzaniler muhtemelen MS 558'de ikinci kez isyan ettiler. Romalıların güvenini kazanmış Tzani general Theodorus, isyan bastırmak amacıyla Lazika'dan bölgeye gönderildi. Rize'de şiddetli bir çarpışmadan sonra Theodorus bölgede Roma kontrolünü yeniden tesis etti.⁹ Justinian, bu zaferi, *Novellae*'nin girişinde Tzanilerin kontrol altına alınmasından bahsedecek kadar önemli görmüş olsa gerek.¹⁰

Tzani Kalelerinin Lokasyonu Hakkında

Tzanika, altıncı yüzyılda imparatorluğun savunulması açısından taşıdığı hayati öneme rağmen arkeologların ve tarihçilerin yeterince ilgisini çekmedi.¹¹ Bryer, Tzanika'yı Phragandon (*Frigidarium*) ve Akampsis nehrinin kaynağı arasındaki dağlık bölgeye konumlandırmakta belki de haklıydı. Procopius da Tzanilerin sahilden uzakta iç kısımlarda yaşadıklarını belirtir.¹²

Bu bölümde, modern literatürde Procopius'un tarif ettiği Tzanika kaleleri için en muhtemel adaylar olduğuna inanılan sit alanlarına ilişkin kısa bir değerlendirme

1988, The Vale of Kola: a final preliminary report on the marchlands of northeast Turkey, *Dumbarton Oaks Papers*, C: 42, Washington 1988, s. 131-133.

⁸ Bryer, *a.g.e.*, 1967, s. 161.

⁹ Ag., *Hist.*, 2.20.7; 3.20.9; 3.22.4; 4.13.2; 4.18; 5.1.2; 5.1.7; 5.2.2-5

¹⁰ *Nov.*, önsöz.

¹¹ Bryer and Winfield'in çalışması, Roma döneminden Bizans dönemine kadar kapsamlı bir Pontus tarihi sunuyor. Anthony Bryer, David Winfield, *The Byzantine monuments and topography of the Pontos*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1985. Daha erken dönem Roma ve geç antik dönem Pontus tarihi üzerine giriş niteliğinde diğer çalışmalar arasında: Jim Crow, "A review of the physical remains of the frontiers of Cappadocia", P. Freeman and D. Kennedy (ed.), *The defence of the Roman and Byzantine East*, 1. Oxford 1986, s. 77-91. Constantine Zuckerman, "The early Byzantine strongholds in eastern Pontus", *Travaux et Mémoires*, C: 11, Paris 1991, s. 527-540; James Howard-Johnston, "Military infrastructure in the Roman provinces north and south of the Armenian Taurus in Late Antiquity", *War and warfare in Late Antiquity*, Sarantis, Alexander, Christie, Neil (eds.), Brill, Leiden 2013, s. 872-878.

¹² Procopius, *De Aedificiis*, 5.3.7-13.

yapılacaktır. Bölüm sonunda, günümüzde akademik çalışmalara neredeyse hiç konu olmayan üç kaleye ilişkin kısa değerlendirmelere yer verilecektir. Söz konusu kaleler ise tespiti zor *Schamalinichōn*, Tortum nehri kıyısında potansiyel bir kale ve Procopius'un *Baiberdon* kalesidir.

Aşağıda görüleceği gibi, söz konusu sit alanlarının lokasyonu ile ilgili hipotezleri geliştirmek amacıyla tarihçiler tarafından en çok tercih edilen araç toponimdir. Ancak arkeolojik kayıtlarla desteklenmezse, toponimi yanıltıcı olabilir. Söz konusu bölge için bu kayıtlar kuşkusuz eksiksiz değildir.

Tzanzacōn/Canca. Bryer ve Winfield, *Tzanzacōn* Kalesi'ni, kesin olmamakla birlikte, günümüzde Gümüşhane'nin yaklaşık 2 km kuzeybatısında kayalık kenarına kurulmuş Canca kalesiyle ilişkilendirdi.¹³ Eski Yunanca adının 'Tzanchra' olduğu belirtilen kalenin tespiti için toponimden faydalandı. Kalenin orta çağa özgü bir yapısı vardır; düzenleme ve genel planı itibarıyla Gümüşhane'nin yaklaşık 15 km güneydoğusunda yer alan Koğ Kale ve 25 km doğusunda yer alan Keçi Kale'yle kıyaslanabilir. Her iki kalenin de 14. yüzyıldan kaldığı düşünülmektedir. Bu alanla ilgili belirli bir doğruluk payıyla tarihlenebilen tek bulgu, Bryer ve Winfield tarafından biçimsel özellikleri baz alınarak kalıntıları 13. ve 14. yüzyıllara dayandırılan iki şapele (A ve B) ait resimlerdir. Öte yandan, Bryer ve Winfield'in, orta çağ yapısından önce Justinian dönemine ait bir kalenin varlığına işaret eden herhangi bir arkeolojik bulgu olmadığına işaret etmeleri de yersiz değildir. Yine de, Gümüşhane'nin stratejik lokasyonu, bölgede Canca kayalık kenarında değilse bile yakın çevresinde daha eski bir askeri tesisin varlığını haklı çıkarır.

Žindanlar Arazı-Murathanoğulları/Bourgousnoes-Longini Fossatum. Sit alanı, Canca'nın yaklaşık 11 km doğusunda, Harşit ve Yağmur Dere arasında akarsu kavşağında yer alır. Tıpkı Canca gibi, *Žindanlar Arazı-Murathanoğulları* sit alanı da Pontus Dağları'dan geçen yaz güzergâhına ulaşımı koruyacak nitelikte stratejik bir konuma sahiptir. Uslu, bu alanın kalıntılarıyla ilgili yazı kaleme alan ilk uzmandır.¹⁴ 70 m x 60 m ölçülerinde dikdörtgen bir kapalı alandan oluşur. Kalenin en gösterişli kalıntıları, 1970'lerde 12 m yükseklikte olduğu belirtilen kuledir ve 1.5-2 m kalınlıkta duvarları vardır. Bryer and Winfield'a göre, düz bir arazide kurulu

¹³ Bryer ve Winfield 1985, *a.g.e.*, s. 309-310; ayrıca bakınız Gülyüz Akagün Uslu, *Gümüşhane ve çevresinin Tarihi – Sanat eserleri (1969/1971)*, Yelken Matbaası, İstanbul 1980, s. 15–16; Süleyman Çiğdem, Hüseyin Yurttaş, Haldun Özkan, "2009 Yılı Bayburt Yüzey Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C: 28, Ankara, s. 155–174; Haldun Özkan, Hüseyin Yurttaş, *Orta Çağ'dan Günümüze Gümüşhane*, Gümüşhane Valiliği, Gümüşhane 2012, 23–24.

¹⁴ Uslu 1980, *a.g.e.*, s. 31.

olduğu için kalenin planı ve düzenlemesi açısından bölgedeki diğer geç antik ya da orta çağ askeri tesislerden çok farklıdır. Ayrıca, bölgedeki orta çağa özgü *kaleler* düşünüldüğünde oldukça sıra dışı bir özellik sayabileceğimiz harç kullanımı ve kapalı alanın muntazam şekli, Winfield'i bu kalıntıların Justinian tarafından daha sonra restore ettirilen ve *Bourgousnoes* olarak adı değiştirilen Roma kalesi *Logini Fossatum*'un kalıntılarıyla ilişkilendirmeye sevk etmiştir.¹⁵ Her ne kadar sit alanının kale olarak yorumlanmasını yerinde bulsak da, daha fazla spekülasyon yapmamızı sağlayacak gösterge mevcut değildir. Procopius'un bahsettiği kalelerle her türlü ilişkilendirme ihtiyatlı yapılmalıdır.

Aydıntepe/Chartön. Aydıntepe düzlüğünün (Hart Ovası), günümüzde olduğu gibi geçmişte de bölgeye önemli bir tarım kaynağı sağladığı aşikâr. Geç antik dönemde ovayı ve Pontus Dağları'ndan geçen yaz güzergâhlarına ulaşımı kontrol edecek askeri bir tesisin varlığı önemliydi. Ova, yakın zamanda çevresinde inceleme yapan yerel arkeologların ilgisini çekti.¹⁶ Ovada yer alan ana köyün etrafında Roma ve Geç Antik döneme ait çanak çömlek parçaları bulunmuştur ancak arkeolojik bulguların büyük bir kısmı Aydıntepe'de ortaya çıkarılmıştır. 1980 yılında, Uslu, kazıda tepe yamacında kabaca kare şeklinde (2 m x 2 m) kubbeli bir mezarın ortaya çıkarıldığı bilgisini paylaştı. Kazıda diğer bulguların yanı sıra mezardan bir iskelet, biçim özellikleri açısından erken Bizans dönemine ait ve üzerinde 'TPONE' yazılı 0.2 m x 0.2 m ölçüsünde bir latin yazıt parçası, yılan motifli daha büyük (0.35 m x 0.25 m) bir taş parçası, bir sapan demiri, bir toprak çömlek ve bir cam tas çıkarılmıştır.¹⁷ 1989-1990 yıllarında köy ve çevresinde yapılan mezar kazıları bölgede Geç Antik dönemin yaşandığını doğruladı.¹⁸

Modern köyün altındaki volkanik tüf bölgede kazılarla ortaya çıkarılan oda ve tünellerden oluşan kompleks yeraltı sistemi ise daha etkileyicidir. Kalıntılar 1970'lerde biliniyor olsa da ancak 1990'larda kazı çalışması yapılmıştır.¹⁹ Yoğun

¹⁵ Bryer ve Winfield 1985, *a.g.e.*, s. 331.

¹⁶ Yakın zamanda tamamlanan oldukça faydalı çalışma için bakınız Süleyman Çigdem, "Bayburt/Aydıntepe yüzey araştırması ışığında bölgenin eskiçağ tarihinin değerlendirilmesi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, C: 30, Erzurum 2013, s. 65-81.

¹⁷ Uslu 1980, *a.g.e.*, s. 66-67; Thomas Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey Vol. II*, Pindar Press, London 1989, s. 261-262.

¹⁸ Hilmi Özkorucuklu, "Aydıntepe Yeraltı Kenti 1989-1990 Yılı Çalışmaları", *Müze Kurtarma Kazıları Semineri* C: 2, Ankara 1992, s. 238-239; Hilmi Özkorucuklu, Serap Yaylalı, "Aydıntepe Mezarlıktepe Kazısı", *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, C: 3, Ankara 1993, s. 103-127.

¹⁹ Özkorucuklu 1992, *a.g.e.*, s. 233-253; Mustafa Erkmen, "Aydıntepe Yeraltı Şehri Çalışmaları", *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, C: 9, Ankara 1999, s. 313-320; Sinclar 1989, *a.g.e.*, s. 261; Çigdem 2013, *a.g.e.*, s. 68.

restorasyonlardan sonra günümüzde bu yeraltı kompleksinin yalnızca bir bölümü ziyaretçilere açıktır.²⁰ Yakın zamanda gerçekleştirilen yüzey çanak çömlek toplama çalışması, jenerik olarak Orta Çağ dönemine ait malzemeleri gün ışığına çıkardı.²¹ Şu ana kadar dar aralıklı tarihleme yapılmadı ancak geç antik-erken Bizans kronolojisi uygun olacaktır.

Geç antik döneme ait bir askeri yerleşim henüz gün ışığına çıkarılmamış olsa da, Procopius'un tarif ettiği Tzanik kalelerden birinin Aydıntepe ya da yakın çevresinde bulunuyor olması imkansız değildir. Eski Hart/Xart/Chart toponimi yirminci yüzyıl başlarında Aydıntepe olarak değiştirildi ve bu köyün Procopius'un *Chartōn*'uyla ilişkilendirilmesini desteklemek için kullanılmaktadır.

Schamalinichōn. *Schamalinichōn* kalesinin lokasyonu hâlâ bilinmiyor. Bryer ve Winfield tarafından, daha sonra camiye dönüştürülmüş altıncı yüzyıla ait bir kilise sebebiyle Leri'de, günümüz Kabaköy'ünde tespit edildi. Ancak Howard-Johnston, haklı olarak, mütevazı boyutu ve Ermeni kökeni sebebiyle kilisenin emperyal bir tesis olamayacağını vurgulamıştır. *Schamalinichōn* kalesini Krom Vadisi'nde konumlandırmak alternatif bir çözüm olacaktır. Kiepert'in *Karte von Kleinasien* adlı haritası, orada 'Shamanandon' adlı bir köy gösterir;²² bu mahal Murray'in rehberi ('Shamana'),²³ Kandilaptes ('Syamanāntōn')²⁴ ve Index Anaticus' ('Şamanlı') tarafından teyit edilmektedir.²⁵ Bu köy yakınlarında ise Kandilaptes'in vadinin Trapezuntine işgali öncesinde inşa edilmiş bir kilise ve *kaley*e evsahipliği yaptığını iddia ettiği Gloubena yer alır.²⁶ Ancak bölge ayrıntılı bir arkeolojik incelemeye muhtaçtır.

Uydu görüntüleri üzerinden kalelerin tespiti. 'Unutulmuş Sınırlar Projesi'nin amaçlarından biri bölgedeki potansiyel arkeolojik kalıntıları lokalize etmek üzere

²⁰ Yeraltı kompleksine ilişkin daha fazla bulgu, yer radarından faydalanılarak Aydıntepe Merkez Camisi'nin kuzeybatısıyla ilişkilendirmiştir ancak kazılmayı beklemektedir. Aysel Seren, Kenan Gelisli, Aycan Catakli, "A Geophysical investigation of the Late Roman underground settlement at Aydıntepe, northeast Turkey", *Geoarchaeology*, C: 23, 2008 s. 842–860.

²¹ Çiğdem 2013, *a.g.e.*, s. 68.

²² Heinrich Kiepert, *Karte von Kleinasien meist nach noch oder in kleinstem Massstabe veröffentlichten Aufnahmen in 24 Blatt bearbeiten von Richard Kiepert*, D. Reimer, Berlin 1904–1907, B-VI Erzirum.

²³ Charles Wilson, *Handbook for travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia, etc.*, J. Murray, London 1895, s. 207, güzergâh 69 (Kolat Dağı ve Tekke üzerinden).

²⁴ George Kandilaptes, "Geographikon kai historikon lexikon tēs eparchias Chaldias", *Pontiaka Phylla*, C: 2, S: 15, Athens 1937, s. 144.

²⁵ Index Anaticus, *Krom* (<http://nisanyanmap.com/>)

²⁶ Kandilaptes 1937, *a.g.e.*, s. 144; Bryer 1967, *a.g.e.*, s. 162, n. 147. Index Anaticus, Guluvena değişikliğini gösterir. Index Anaticus, *Krom* (<http://nisanyanmap.com/>).

alternatif yollar bulmaktı. Uydu görüntülerinin incelenmesi (Google Earth ve CORONA) bu amaca uygun olduğunu gösterdi. Söz konusu inceleme sırasında elde edilen en dikkat çekici bulgulardan biri, kuş uçuşu Yusufeli'nin yaklaşık 13 km güneydoğusunda, Tortum nehri kıvrımında bulunan bir yapıydı. Yapı, yüksek kayalık bir platformun üzerinde bir geçitte yer alır ve nehrin kuzey kıyası boyunca uzanan yol trafiğini (günümüzde D950 karayolu) yukarıdan kontrol eder (resim 1).

Sit alanının savunulabilirliği ile ilgili belirtilmesi gereken en az üç nokta var: 1. Sit alanının bulunduğu yerde, Tortum nehrinin kuzey kıyası ve kaya arasındaki yol büyük ölçüde daralıyor; 2. Lokasyon, saldırı durumunda sit alanına taktiksel bir avantaj kazandıracaktı; 3. Sit alanı, vadiye giren ya da vadiden çıkan yolcular tarafından hemen fark edilmiyor olabilir.

Sit alanı, yuvarlak köşeli ve belirgin kuleleri olmayan asimetrik dikdörtgen bir kapalı alandan oluşur. Planın asimetrikliği, yapının çökmüş olmasından kaynaklanıyor olabilir. Duvarlar, hayvan barınağına ait olamayacak kadar kalın görünüyor; aynı şekilde, lokasyon kervansaray olacağını da ortadan kaldırır. Ana yerleşkenin kuzeyinde yaklaşık 70m boyunca doğu-batı yönünde uzanan kalın bir duvar ya da toprak set yer alır. Bu duvar ya da set, platforma kuzeyden (belki de tek) giriş ek koruma sağlamıştır. Kapalı alanın planı, Zindanlar Arazi-Murathanoğulları'nda bulunan nispeten daha küçük kalenin muntazam şeklini fazlasıyla anımsatmaktadır. Sit alanının, geçmişte Tortum Vadisi'ne ve dolayısıyla daha güneyde bulunan eski Theodosiopolis, yani Erzurum'a ulaşımı koruyan askeri yerleşke olduğu gözardı edilmemelidir.

Bayburt/Bauberdon. Procopius'un Justinian tarafından yeniden inşa ettirildiğini söylediği kalelerden biri de Ermenistan'da yer alan bir kale olarak da anılan *Bauberdon*'dur.²⁷ Yalnızca toponimi kullanılarak bile sit alanının günümüz Bayburt'unda yer aldığı güvenle tespit edilebilir. Her ne kadar Bayburt'taki kalenin Tzanika'da yer aldığı belirtilmese de, kale bu çalışmada bahsi geçecek kadar odaklandığımız bölgeye yakındır. Aslında, kuş uçuşu Aydıntepe'nin yaklaşık 10 km güneydoğusunda yer almaktadır. Bayburt, günümüzde Çoruh Nehri kıyası boyunca uzanan büyük bir kenttir. Antik dönemde, Bayburt'ta yer alan bir kale Gümüşhane-İspir güzergâhında yer alan trafiği, Theodosiopolis'e kuzeyden ana girişi ve zengin verimli bir düzlüğü kontrol edebilirdi. Çevresindeki verimli düzlük üzerinde yükselen bir kayalık kenarına kurulu kale, şehir manzarasına büyük ölçüde damgasını vurmaktadır. Kaledeki kalıntılar arasında henüz yeterince

²⁷ Procopius, *De Aedificiis*, 3.4.10.

incelenmemiş bir dizi sınır duvarı ve bir kilise bulunmaktadır. En görkemli olanı, epigrafiye dayanarak 13. yüzyıl başlarına tarihlenebilir. Bunlar çoğunlukla Mughîth al-Dîn'in emriyle 1213-1214 yıllarında sürdürülen restorasyonların sonucudur.²⁸ Duvarlar, tepenin elverişli yüzeyinin mümkün olduğu kadar fazla kısmını dahil edecek şekilde inşa edildi. *Kâle*, duvarda çokça bulunan üçgen şekilli çıkıntılarının yanı sıra, anıtsal dikdörtgen, takoz şekilli ve U şekilli kulelerle korunmaktadır. Duvarlarla kuşatılan yüzey alanı engebesiz değildir. Kalenin güneydoğu ve kuzeydoğu taraflarında dik yamaçlar dikkat çekmektedir.

Bunların yanı sıra, fotoğraflanmış ve planlanmış olmakla birlikte henüz tarihçilerin ve arkeologların yeterince ilgisini çekmeyen daha eski bir savunma sistemine ilişkin bulgular mevcuttur. Söz konusu sistem, *opus emplectum* tekniği kullanılarak inşa edilmiş. Hâlâ ayakta duran kalıntıların büyük bir kısmı, Selçuklu hisarının dışında, 13. yüzyıla ait perde duvar boyunca uzanmakta ancak duvardan oldukça daha düşük seviyede yer almaktadır. Kuzeybatıya inşa edilmiş dikdörtgen şekilli köşe kule hariç olmak üzere, söz konusu duvar şeridi yarım dairesel bir çıkıntı ve iki dikdörtgen payandalı kuleyi kapsamaktadır. Selçuklu hisarının içinde iyi durumda ikinci bir duvar bölümü bulunmaktadır ve iki ya da üç payanda kuleyi kapsamaktadır. Küçük payanda kulelerin varlığı, daha farklı bir inşaat tekniğiyle sonradan inşa edilen sur duvarına benzemez. Daha önce inşa edilen söz konusu tahkimat unsurunu altıncı yüzyıla tarihlemek uygun olacaktır ve bu kaleyi Procopius'un bahsettiği *Baiberdon* ile ilişkilendirmek cazip gelmektedir.²⁹

Sonuç

'Unutulmuş Sınırlar Projesi', bugüne kadar çok az sayıda tarihçi ve arkeoloğun araştırma yaptığı bir tarihsel gerçekliğe ışık tutmuştur. Yazılı kaynaklar ışığında arkeolojik bulguları yeniden incelediğimiz çalışmamızla, ileride yapılacak arkeolojik araştırmalar için bu bölgenin potansiyelini vurgulamış olmayı umuyoruz.

Procopius'a göre, Justinian'in generali Sittas Tzanika'da güvenliği sağladı. Justinian yönetiminde, sınırın güçlendirilmesine yönelik kompleks bir proje gerçekleştirildi. Bu proje, Sasaniler ve Romalılar arasındaki diplomatik koşulların değişmesinin bir sonucudur. Dolayısıyla Kuzeydoğu Anadolu korunması gereken hassas bir bölge haline geldi. Procopius, o dönemde restore edilen ya da yeniden inşa edilen yedi kaleden bahseder.

²⁸ Scott Redford, "The 1213–14 Seljuk Citadel inscriptions at Bayburt", *Legends of Authority: The 1215 Seljuk Inscriptions of Sinop Citadel, Turkey*, Redford, Scott (ed.), Koç University Press, Istanbul 2004.

²⁹ J. Crow'a bu sonucu benimle paylaştığı ve bu çalışmada yayınlamayı kabul ettiği için müteşekkirim.

Bazı akademisyenler, çoğunlukla toponomi ve Procopius'un *De Aedificiis* adlı eserinde verdiği göreceli lokasyona dayanarak bu kaleleri tespit etmeye çalıştılar. Ancak gerçek şu ki, Tzanika kalelerinin tespit edilmesi hâlâ kolay değildir ve şu ana kadar yapılan ilişkilendirmeleri somut delille kanıtlamak güçtür. Yunanca 'Tzanchra' toponimi, Canca'da *Tzanzacōn*'un lokasyonunu doğrulamamaktadır; bugüne kadar ulaşılan arkeolojik bulgular, ayakta kalan kalenin bulunduğu kayalık uçurumda Justinian dönemine ait bir kalenin varlığını teyit etmemektedir. Zindanlar Arazi-Murathanoğulları'ndaki kapalı alan, bir Roma kalesi olabilir. Ancak bunun Procopius'un bahsettiği *Longini Fossatum/Bourgousnoes* olduğuna dair hiçbir gösterge bulunmamaktadır. Hart Ovası'nda ve daha belirgin biçimde Aydıntepe'de mezarlar ve çanak çömlek parçaları şeklinde geç antik döneme ait bulgular elde edildi. Antik 'Hart' bölgesi, bu köyün Procopius'un bahsettiği *Chartōn* olabileceğini kuvvetli bir şekilde akla getirirse de kale hâlâ keşfedilmeyi beklemektedir.

Bununla birlikte, bölgenin Procopius'un anlattığı olaylara ışık tutacak arkeolojik potansiyeli, yalnızca yazılı kaynaklar, basılı arkeolojik bulgular ve uydu görüntüleri incelendiğinde bile aşikâr. *Schamalinichōn*'daki kale tam bir kesinlikle tespit edilemedi ancak toponimi söz konusu sit alanı için potansiyel lokasyon olarak Krom Vadisi'ne işaret etmektedir. Günümüz Bayburt'unda, *Chartōn*'un güneyinde yer alan Procopius'un *Baiberdon* kalesinin duvarları, genellikle göz ardı edilen ve daha ileri bir tarihte üzerlerine Selçuklu duvarının inşa edildiği kalıntularla ilişkilendirilebilir. Uydu görüntüleri kullanılarak potansiyel askeri altyapıya ilişkin bulgular tespit edilebilir: Yusufeli çevresinde, Tortum Nehri boyunca savunma amacı belirgin bir yapı belirlendi. Söz konusu yapının Tzanik savunma sistemine ait olup olmadığı ise gelecekte yapılacak kazılarda değerlendirilmeye muhtaçtır.

Eldeki az sayıda arkeolojik bulgudan da anlaşılacağı üzere, Tzanika'nın lineer *limes* boyunca genişlememiş bir sınır bölgesi olduğu sonucuna varabiliriz. Tzanika, açık seçik idari sınırları olmayan bir sınır bölgesiydi. Romalıların bu bölgeyle ilgili temel kaygısı, yaz güzergâhlarına ulaşımı korumak ve vadilerle verimli vahaları kontrol etmektir. Tzanika kaleleri, muhtemelen o döneme kadar korumasız ve bu sebeple kıyıya ya da iç bölgelere ulaşmak isteyen düşman ordularına karşı savunmasız kalan bölgede Harşit ve Çoruh nehirleri boyunca yer alıyordu. Bu tür bir savunma sistemi altıncı yüzyıl sınır bölgelerinin panoramasında sıklıkla karşımıza çıkar. Altıncı yüzyıl tarihçisi Procopius, kesin sınırları olmayan bir sınır bölgesi olarak tarif ettiği Chorzanê topraklarının güçlendirilmesi hakkında şunları

yazmıştır: ‘Çok kalabalık şehirleri birbirlerine yakın ancak antik çağlardan beri iki tarafta da müstahkem mevki bulunmuyor. Bu sebeple, Pers Kralı, İmparator Justinian tarafından yolu kesilene dek, Romalıların ülkesine girmek için görece kolaylık ve rahatlıkla bu yolu izleyebilmiş.’³⁰

Teşekkür

Bu çalışma, TÜBİTAK (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu) tarafından desteklenen ve Koç Üniversitesi’nde sürdürülen doktora sonrası bir projenin ön sonuçlarıdır. TÜBİTAK’ın (2015-2016) ve Edinburgh Üniversitesi’nin (Tweedie Araştırma Bursu – 2014) cömert mali destekleri olmadan araştırmamı tamamlayamazdım. Araştırmamı yaptığım yıllarda, bu projeyi şevkle destekleyen J. Crow ve A. Ricci bana sabırla rehberlik etti. Arkadaşlarım ve meslektaşlarım Eberhard Sauer, Ine Jacobs, Silvia Pedone ve Chiara Bordino araştırmam boyunca tavsiye ve desteklerini benden esirgemediler. Rüşhan Çiğdem Akanyıldız Gölbaşı, araştırmamın İngilizce metnini Türkçe’ye çevirdi. Hepsine en içten teşekkürlerimi sunarım. Bu çalışmadaki her tür hata yalnızca bana aittir.

KAYNAKLAR

- Agathias, *Historiae*, Transl. J.D. Frendo. Berlin, de Gruyter 1975
- Adontz, Nicholas, *Armenia in the period of Justinian: the political conditions based on the Naxarar system. Translated with partial revisions, a bibliographical note and appendices by Nina G. Garsoïan*, Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon 1970.
- Blockley, Roger, *East Roman Foreign Policy: formation and conduct from Diocletian to Anastasius*, Cairns, Leeds 1992.
- Blockley, Roger, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Vol. 2, Text, Translation and historiographical notes*, Cairns, Liverpool 1983.
- Börm, Henning, *Prokop und die Perser. Untersuchungen zu den römisch-sasanidischen Kontakten in der ausgehenden Spätantike*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2007
- Bryer, Anthony, “Some notes on the Laz and Tzan (I)”, *Bedi Kartlisa*, C: 21–22, Paris 1966, s. 174–195.
- Bryer, Anthony, “Some notes on the Laz and Tzan (II)”, *Bedi Kartlisa*, C: 23–24, Paris 1967, s. 161–168.
- Bryer, Anthony, Winfield, David, *The Byzantine monuments and topography of the Pontos*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1985.

³⁰ Procopius, *De Aedificiis*, 3.3.9–14. Traina, Giusto “La frontiera armena dell’impero romano. I due punti di vista”, *La mobilità des personnes en Méditerranée de l’Antiquité à l’époque moderne: procédures de contrôle et documents d’identifications*, (haz.) Claudia Moatti, École Française de Rome, Roma 2004, 207–208 bu pasaji ele alr.

- Bury John, *History of the Later Roman Empire: from the death of Theodosius I to the death of Justinian (A.D.395 to A.D. 565)*, Macmillan, London 1923.
- Çigdem, Süleyman, “Bayburt/Aydıntepe yüzey araştırması ışığında bölgenin eskiçağ tarihinin değerlendirilmesi”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, C: 30, Erzurum 2013, s. 65–81.
- Çigdem, Süleyman, Yurttaş, Hüseyin, Özkan, Haldun, “2009 Yılı Bayburt Yüzey Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C: 28, Ankara, s. 155–174.
- Crow, Jim, “A review of the physical remains of the frontiers of Cappadocia”, P. Freeman and D. Kennedy (ed.), *The defence of the Roman and Byzantine East*, 1. Oxford 1986, s. 77–91.
- Edwards, Robert 1988, The Vale of Kola: a final preliminary report on the marchlands of northeast Turkey, *Dumbarton Oaks Papers*, C: 42, Washington 1988, s. 119–141.
- Erkmen, Mustafa, “Aydıntepe Yeraltı Şehri Çalışmaları”, *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, C: 9, Ankara 1999, s. 313–320.
- Geoffrey, Greatrex, Samuel, Lieu, *The Roman eastern frontier and the Persian wars. Part II, AD 363–630. A narrative sourcebook*, Routledge, Londra 2002.
- Howard-Johnston, James “Procopius, Roman defences north of the Taurus and the new fortress of Citharizon”, *The eastern Frontier and the Roman Empire. Proceedings of a colloquium held at Ankara in September 1988*, French, David, Lightfoot, Chris, B.A.R., Oxford 1989, s. 203–299.
- Howard-Johnston, James, “Military infrastructure in the Roman provinces north and south of the Armenian Taurus in Late Antiquity”, *War and warfare in Late Antiquity*, Sarantis, Alexander, Christie, Neil (eds.), Brill, Leiden 2013, s. 851–891.
- John of Antioch, *Fragments*. Ed. S. Mariev. Berlin, New York, Walter de Gruyter 2008
- Justinian, *Novellae*. Ed. W. Schoell, W. Kroll. Berlin, Weidmann 1877
- Kandilaptes, George, “Geōgraphikon kai historikon lexikon tēs eparchias Chaldias”, *Pontiaka Phylla*, C: 2, S: 15, Athens 1937, s. 144–145.
- Kiepert, Heinrich. *Karte von Kleinasien meist nach noch oder in kleinstem Massstabe veröffentlichten Aufnahmen in 24 Blatt bearbeiten von Richard Kiepert*, D. Reimer, Berlin 1904–1907.
- Marcellinus Comes, *Chronicum*. Ed. and transl. B. Croke. Sydney, Australian Association for Byzantine Studies 1995
- Notitia Dignitatum in Partibus Orientis*. Ed. O. Seeck. Berlin, Weidmann 1876
- Özkan, Haldun, Yurttaş, Hüseyin, *Orta çağ dan günümüze Gümüşhane*, Gümüşhane Valiliği, Gümüşhane 2012.

- Özkorucuklu, Hilmi, “Aydıntepe Yeraltı Kenti 1989-1990 Yılı Çalışmaları”, *Müze Kurtarma Kazıları Semineri* C: 2, Ankara 1992, s. 233–253.
- Özkorucuklu, Hilmi, Yaylalı, Serap “Aydıntepe Mezarlıktepe Kazısı”, *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, C: 3, Ankara 1993, s. 103–127.
- Procopius, *De Aedificiis*. Ed. and transl. H.B. Dewing. Cambridge, MA, Harvard University Press 1961; D. Roques. Alessandra, Edizioni dell’Orso 2011
- Procopius, *De Bellis*. Ed. J. Haury. Leipzig: In aedibus B. G. Teubneri 1963-1964
- Redford, Scott, “The 1213–14 Seljuk Citadel inscriptions at Bayburt”, *Legends of Authority. The 1215 Seljuk Inscriptions of Sinop Citadel, Turkey*, Redford, Scott (ed.), Koç University Press, Istanbul 2004.
- Seren, Aysel, Gelisli, Kenan, Catakli, Aycan. “A Geophysical investigation of the Late Roman underground settlement at Aydıntepe, northeast Turkey”, *Geoarchaeology*, C: 23, 2008 s. 842–860.
- Sinclair, Thomas, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey Vol. II*, Pindar Press, London 1989.
- Stein, Ernst, *Histoire du Bas-Empire, de la disparition de l’Empire d’Occident à la mort de Justinien*, Desclée et De Brouwer, Paris-Brussels-Amsterdam 1949.
- Theodor Lector, *Historia Ecclesiastica*. Ed. G. C. Hansen. Berlin, Akademie Verlag 1995
- Traina, Giusto “La frontiera armena dell’impero romano. I due punti di vista”, *La mobilità des personnes en Méditerranée de l’Antiquité à l’époque moderne: procédures de contrôle et documents d’identifications*, Moatti, Claudia (ed.), École Française de Rome, Roma 2004, 205-223,
- Uslu, Gülyüz Akagün, *Gümüşhane ve çevresinin. Tarihi – Sanat eserleri (1969/1971)*, Yelken Matbaası, Istanbul 1980.
- Wilson, Charles, *Handbook for travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia, etc.*, J. Murray, London 1895.
- Zuckerman, Constantine, “The early Byzantine strongholds in eastern Pontus”, *Travaux et Mémoires*, C: 11, Paris 1991, s. 527–553.

İnternet kaynakları

Index Anatolicus, *Krom* (<http://nisanyanmap.com/>)

EK

1. Yusefeli yakınlarda tahmin edilen kale (kaynak: © Google Earth).

HAÇLI SEFERLERİ DÖNEMİNDE SUR ŞEHİRİ

AYDIN USTA*

Giriş

Şehirler insanoğlunun binlerce yıllık hikâyesine etki eden en önemli unsurlardan biri olmuştur. Toplumsallaşma ve bunun hemen peşi sıra gelen devletleşme süreçlerinin başlıca mesafe taşlarından birini teşkil etmelerinin yanında korunma, ticaret ve daha müreffeh bir sosyal yaşam için sakinlerine kendi imkânları dâhilinde çeşitli artular sunabilmişlerdir. Burada sözü edilen avantajlar o şehrin nüfus yoğunluğu ve gelişimiyle de doğrudan alakalıdır.

Bütün bunların gerçekleşmesinin başlıca anahtarı ise şehrin yer aldığı coğrafya ve sahip olduğu konumdur. Söz konusu durum kimi zaman çok daha önemli hale gelebilmiştir. Haçlı Seferleri de bu dönemlerden biridir. 15 Temmuz 1099 yılı itibarıyla hedeflerini yani Kudüs'ü ele geçiren Haçlılar öncelikle bölgedeki mevcudiyetlerini sağlama almak istemişlerdir. Bunun için 1101'de birbiri ardına harekete geçirdikleri üç büyük ordunun Anadolu geçişi sırasında Türkiye Selçukluları tarafından imhası onların Ortadoğu'daki kaderi üzerinde belirleyici olmuştur¹. Böylece kendileriyle aynı etnik ve dinî kimliğe sahip insan kaynağından mahrum kalan Haçlılar konumuz dâhilinde bulunmadığı için burada bahsedilmeyecek çözümlere gitmek zorunda kalmışlardır².

* Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, aydinusta@gmail.com

¹ Bu seferler ile alakalı tafsilat için bkz., Işın Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 17-56; J.L. Cate, "The Crusade of 1101", *A History of Crusades*, I, *The First Hundred Years*, gen. ed. K.M. Setton, Londra 1969, s. 343-367.

² Haçlılar 1101 seferlerinde uğradıkları hayal kırıklığı sebebiyle rafizi (şapkın) olarak gördükleri Yerli Hıristiyanlar ve tamamen yok edilmesi gereken bir düşman saydıkları Müslümanlarla sosyo-ekonomik ve kültürel ilişkilerini geliştirmek zorunluluğunu hissetmişlerdir. Bu durum ise kısa süre sonra onları sosyal anlamda anavatanlarındaki toplumdaki uzaklaştırmaya başlamıştır. Konuyla alakalı bkz., Cristopher Mc Evitt, *The Crusader and Christian World of the East, Rought Tolerance, Philadelphia*, 2008; Ebru Altan, "Haçlı Seferleri ve Doğu Hıristiyanları", *Sosyologca*, sayı: 3, Ocak-Haziran 2012, İstanbul, s. 63-71; Aydın Usta, "Haçlılar ve Doğu Hıristiyanları Arasındaki İlişkiler" *Belleten*, LXXVII, sayı: 279, Ağustos 2013, s. 365-402.

1101 Haçlı Seferlerinin çalışmamızı ilgilendiren kısmı ise bunun bir sonucu olarak Haçlıların ilerleyen dönemlerde daha çok şehirler ve tahkimli kaleler üzerinden sürdürülen bir savunma savaşına mecbur kalmalarıdır. Çünkü bölgedeki Müslümanlara karşı sayısal anlamdaki zafiyetleri bunu bir gereklilik haline getirmiştir. Haçlılar için 1101 yılı seferlerinin ortaya çıkardığı bir diğer zorunluluk ise anavatanlarıyla denizden bağlantı kurmak için Suriye sahil şeridindeki şehirlerin zaptı olmuştur. Böylesi bir ortamda çalışmamızın merkezini teşkil eden Sur (Tyre) şehri onlar için daha da önemli hale gelmiştir. Akka ile birlikte sahip olduğu limanı sebebiyle Haçlılar için ele geçirilmesi bilhassa zorunlu iki şehirden biri haline gelmesi de gayet tabii bir durumdur. Burada Haçlıların adı geçen şehri zapt etmek çabaları ve sonrasında şehrin onların egemenliği dönemindeki siyasî, jeopolitik ve sosyo-ekonomik durumu ele alınmaya çalışılacaktır.

1. Sur Şehrinin Siyasî ve Jeopolitik Durumu

Günümüzde Lübnan sınırları içinde yer alan Sur çok köklü bir tarihe sahiptir. Gerçek anlamda Fenikeliler tarafından kurulan şehirdeki ilk yerleşimlerin tarihini M.Ö. 2750'ye kadar götürmek mümkündür. Coğrafi olarak bugün bir yarımada üzerinde bulunan şehir başlangıçta biri kara tarafındaki Tell-Reşadiyye denilen yerde diğeri ise bunun hemen karşısındaki ada üzerinde kurulu iki yerleşimden oluşmaktaydı. Kara yerleşimi *Ushu* adıyla biliniyordu. Ada üzerindeki şehir ise *Surru* ismini taşıyordu³. Fenikeliler burayı Sur olarak adlandırmışlar ve söz konusu isim Arapçaya da geçmiştir. Mısırlılar *Dara*, *Tar*, *Taru*, Yunanlılar ise *Tyros*, *Tyre* adlarını tercih etmişlerdir. Sami dilinde Sur *kaya* anlamına gelirken, Aramicede ise bu anlamının dışında isme *kayalara kazınmış Tanrı heykeli* manası verilmiştir⁴.

Fenikelilerle birlikte gerçek bir şehir hüviyetine kavuşan Sur, Doğu Akdeniz'in önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Coğrafi anlamda son halini ise Makedonyalı Büyük İskender'in M.Ö. 332 senesindeki kuşatması vesilesiyle almıştır. Şehir önlerine gelen Büyük İskender yedi ayı bulan kuşatma sırasında ada üzerindeki şehri ele geçirmeyi başaramamıştı. Zira adanın etrafında yer alan kayalıklar buraya gemilerin yanaşmasını engellemekteydi. Ancak her şeye rağmen müdafilerin direncini kırmak ve şehri ele geçirmek üzere denizi doldurmak suretiyle karadan adaya doğru bir yol inşa ettirmişti. Böylece karadan adaya

³ Wallace B. Fleming, *The History of Tyre*, Londra 1915, s. 3-4.

⁴ Fleming, *a.ge.*, s. 4.

ulaşmak imkânını bularak şehri ele geçirmeyi başarmıştı⁵. Makedonya kralının söz konusu filii kara ve adadaki şehirleri birleştirmiş Sur bundan böyle yarımada üzerine kurulu bir şehir haline gelmişti.

Sonraki dönemlerde Roma ve Bizans hâkimiyetine giren şehir 635 senesinde Yezid b. Ebi Süfyan komutasındaki Müslüman kuvvetleri tarafından ani bir baskınla zapt edilmişti. Takip eden dönem içerisinde Emevilerin, İslam dünyası üzerindeki Suriye merkezli egemenlikleri Sur şehrinin her bakımdan gelişmesini sağlamıştı. Burası önemli bir donanma üssü olmasının yanında sosyo-ekonomik anlamda da diğer bir Doğu Akdeniz kıyı şehri Akka ile kıyasıya rekabet eder hale gelmişti. Öte yandan şehir idarî anlamda Ürdün Cündü ile Dımaşk Cündü arasında paylaşılmış durumdaydı. Camisi Dımaşk'a bağlı iken vergisi Ürdün Cündü'nden gelen amiller tarafından toplanıyordu⁶.

Fâtımiler 969 senesinde Mısır'da kurdukları hâkimiyeti hemen aynı yıl içerisinde Suriye kıyılarına doğru genişletmeye başladıklarında Sur'daki iktidar bir kere daha el değiştirmişti. 996-998 yılları arasındaki isyan hareketi ve 1075-1089 periyoduna tesadüf eden Selçuklu yüksek hâkimiyeti dışında Haçlıların gelişine kadar şehir Fâtımilerin elinde kalmaya devam etmişti.

Haçlı Seferlerinin başladığı ve ilk seferin katılımcıları Ortadoğu'ya ulaştıklarında bölgedeki Müslüman hâkimler arasındaki siyasî karmaşa ve rekabet had safhada idi. Selçuklular ve Fâtımiler süregelen güç mücadelelerinin yanında mezhepsel anlamda da birbirlerine düşman durumdaydı. Bu durumdan istifade eden Haçlılar çok zorlanmadan 15 Temmuz 1099 itibarıyla hedeflerine yani Kudüs'e ulaşmayı başarmışlardı. Sonrasında yukarıda da değinildiği üzere anavatanlarıyla denizden bağlantı kurmaya duydukları ihtiyaç Sur'u onların başlıca hedeflerinden biri haline getirmişti.

Şehrin mevcut coğrafi pozisyonu dolayısıyla alınması neredeyse imkânsız gibi görünüyordu. Yarımadaı deniz tarafından çevreleyen çifte surlar hemen altında deniz yüzeyinden çıkan sivri kayalarla desteklenmekteydi. Dolayısıyla buradan gemilerle şehre yanaşmak pek mümkün değildi. Zaten dar bir yoldan ibaret olan kara bağlantısı ise üçlü bir sur sistemi ve iki tarafındaki yüksek kulelerle korunmaktaydı. Yeterli sayıdaki bir muhafız birliğinin mevcudiyeti halinde şehrin

⁵ Arriannus, *The Anabasis of Alexander*, ing. trc. E.J. Chinnock, Londra 1883, s. 122-134; Jona Lendering, *Büyük İskender*, trk. trc. Burak Sengir, İstanbul 2009, s. 147-150.

⁶ Guy Le Strange, *Palestine under the Muslim Rule, Description of Syria and the Holy Land*, Floransa 1890, s. 32,39; Fleming, s. 83-84.

doğrudan bir saldırıyla ele geçirilmesi çok düşük bir ihtimal olup bu ancak büyük kayıplar karşılığında sağlanabilirdi. Haçlıların bölgedeki bütün tarihleri boyunca kronikleşen nüfus zafiyetleri göz önüne alındığında böyle bir senaryo onlar için oldukça pahalıya mal olabilirdi. O sıralarda güçlü durumdaki Fâtımî donanmasının denizden vereceği destek de saldırıganlar için bir başka önemli sorunu teşkil etmekteydi.

Diğer taraftan Avrupa'dan gelecek gemilerin yanaşması için sağlayacağı liman avantajı ve zor zamanlarda sığınacak güvenli bir mekân olması Sur'un zaptını Haçlılar adına gerekli kılmaktaydı. Nitekim bunun sağlanması bizzat Müslümanlar tarafından yapılmıştı. Haçlıların sahil şehirlerine karşı başlattıkları harekâtlar neticesinde yerlerinden olan pek çok zengin tüccar da Sur'a yerleşmek zorunda kalmıştı.

Haçlıların şehrin üzerine yürüyecekleri anlaşılınca merkezden gerekli desteği hızlı bir şekilde alamayacağını anlayan buradaki Fâtımî Valisi İzzülmülk, Dımaşk Hâkimi Tuğtekin'in yardımına başvurmuştu. Haçlıların, şehir önlerine gelip kuşatma aletlerinin inşası ile meşgul oldukları haberini alan Tuğtekin derhal 200 kişilik bir okçu birliğini yardıma gönderdiği gibi kendisi de Haçlıların ikmal hatlarını vurmak ve onların dikkatini dağıtmak üzere birlikleriyle Sur yakınlarına kadar gelmişti. Haçlılar böylesine güçlü bir kaleyi kuşatmada gösterdikleri cesarete rağmen sürekli bir deniz gücünden yoksun idiler. Zaman zaman ikmal gereksinimleri sağlayan bir Bizans filosunun dışında şehri denizden abluka altına alabilmek imkânına sahip değildiler. Bu sebeple müdafiler iase ve silah ihtiyaçlarını Fâtımî donanması sayesinde kolaylıkla karşılayabiliyorlardı. Haçlılar her şeye rağmen inşa ettikleri kuşatma kuleleri vasıtasıyla Sur üzerindeki emellerinden vazgeçmek niyetinde olmadıklarını göstermişlerdi. Bununla birlikte iki hücum kulesi ile yapılan saldırı söz konusu Grek ateşi ile yakılmasıyla sonuçsuz bırakılmıştı. Kararlılıklarını sürdüren Haçlılar kısa sürede yeni hücum kuleleri yaptılar. Hatta bunlardan birisinin önüne sur kapısını zorlamak üzere bir koçbaşı da monte edilmişti. Bu kez şehrin surlarına kadar ulaşmayı başaran Haçlılar müdafilerin yukarıdan çengellerle kulenin önündeki koçbaşını çekerek dengesini bozması üzerine yavaşlamak zorunda kalmışlardı. Koçbaşını kıran Haçlılar yeniden hareketlendiklerinde ise bu defa da müdafilerin inşa ettikleri yüksek vinçlerle hücum kulesine yukarıdan bıraktıkları Grek ateşinin çıkardığı yangın ile yüz yüze gelmişlerdi. Kaledekiler bununla da yetinmeyip surlardan saldırıganların üzerine içi pislik dolu kaplar atmışlar ve onlar bununla uğraşırken yangın büyümüş

ve kuleler tamamıyla tahrip edilmişti. Birbiri ardına yaptıkları saldırıların başarısızlıkla neticelenmesi, şehrin denizden kuşatılması için gerekli donanma gücünden yoksun oluşları yanında Fâtımîler ve Tuğtekin'in ortaya koyduğu tehdit Haçlılara için daha fazla ısrarcı olmamaları gerektiğini göstermişti. Dolayısıyla kuşatmayı kaldırarak Nisan 1112'de şehir önlerinden ayrılmışlardı⁷.

Onların dönüşünden hemen sonra şehirde Tuğtekin'in göndermiş olduğu birliğin komutanı Mesut idareyi ele almıştı. Başlangıçta her şeyin yolunda gitmesine karşılık zaman içinde Dimaşklı valinin idaresinden hoşnutsuzluk duyan Sur ahalisinin şikâyetleri Fâtımî Halifesi Âmir bihakkâmillah'a kadar ulaşmıştı. Bunun üzerine Halife yolladığı bir filo sayesinde Mesut'u tevkif ettirerek Mısır'a getirmiş ise de bir süre sonra ihsanlarda bulunarak serbest bırakmıştı. Tuğtekin ile de bozuşmak istemediği için ona elçiler göndererek durumu aktarmış Sur ahalisinin şikâyetleri nedeniyle böyle bir olayın gerçekleştiğini bildirmişti. Zira Haçlıların olası bir yeni saldırısı karşısında Dimaşk'ın desteğinin önemini çok iyi biliyordu. Hatta erkenden önlem almak amacıyla Tuğtekin'den yardım ricasında bulunmuş ve bunun karşılığında bir Dimaşk birliği şehre yerleşmişti⁸.

Diğer taraftan Haçlılar yaptıkları başarısız kuşatma girişiminin sonrasında boş durmamışlardı. Sur'u sıkıştırmak ve şehri dışarıdan kontrol altında tutmak için Scandelium adıyla bir kale inşa etmişlerdi. Sur'dan yaklaşık beş mil uzaklıktaki bu kalenin inşa edildiği yerde daha öncesinde de aynı maksatla Büyük İskender'in yaptırdığı bir kalenin kalıntıları bulunmaktaydı⁹. Diğer taraftan Scandelium, Sur'u tazyik etmek için kurulan ilk kale değildi. İlk kuşatmanın da öncesinde dönemin Taberiye Hâkimi Hugue de St. Omar şehre yaklaşık on mil mesafedeki dağların tepesinde yer alan Tıbnin'de Toron Kalesini inşa ettirmişti¹⁰. Bu onların bölgede almak isteyip güç yetiremedikleri müstahkem kalelere karşı uyguladıkları genel bir usuldü. Trablus ve Askalan'a karşı benzer şekilde kaleler kurmak yoluyla buraları da kontrol altında tutmak istemişlerdir.

⁷ İbn Kalanîsî, *Tarih-i Dimaşk*, nşr. Süheyl Zekkar, Dimaşk 1983, s. 284-287; Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrantium*, ing. trc. Frances Rita Ryan, *A History of Expedition to Jerusalem*, Knoxville 1969, s. 203; İbn el-Esîr, *el-Kamil fi'l-Tarih*, X, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1979, s. 488-490; Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum* ing. trc. A.C. Krey-E.A. Babcock, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, I, New York 1943, s. 491-492; Ergin Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği, II, Kudüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine (1099-1143)*, Ankara 2018, s. 149-150; Bırsel Küçükspahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, İstanbul 2007, s. 109; Aydın Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, İstanbul 2015, s. 131-136.

⁸ İbn el-Esîr, X, s. 620-621.

⁹ Willermus Tyrensis, I, 514-515; Ayan, *a.g.e.*, s. 177.

¹⁰ Willermus Tyrensis, I, 469-470; Ayan, s. 125-126.

Haçlıların Sur'u ele geçirmek adına gösterdikleri çaba sadece şehrin etrafına kaleler inşası ile sınırlı değildi. 1123 yılının sonlarına doğru Doc Domenico Michieli komutasında bölgeye ulaşan büyük bir Venedik Filosunu kendilerine yardım etmek hususunda ikna etmişlerdi. Söz konusu filo 1119'daki Kanlı Meydan Savaşı'nın sonrasında bizzat Kral II. Baudouin tarafından davet edilmişti. Kral, Venediklilere yapacakları yardımlar karşılığında hâkimiyeti altındaki şehirlerde ticarî imtiyazlar vermeyi taahhüt etmişti. 1122 yılı yazının son günlerinde denize açılan Venedik filosu Bizans'a ait Korfu başta olmak üzere bazı yerleri yağmaladıktan sonra Doğu Akdeniz'e doğru yönelmişlerdi¹¹.

Venedik donanmasının varlığı daha başından Haçlılar için değerini ispatlamıştı. Bunlar Doğu Akdeniz'e girdikten hemen sonra Askalan açıklarında karşılaştıkları Fâtımî filosunu ağır bir mağlubiyete uğramıştı¹². Böylece Sur şehri kısa süre sonra başlayacak ikinci kuşatma sırasında çok gerekli olan denizden ikmal imkânından mahrum kalacaktı.

Böylece Venediklilerle anlaşan Haçlıların yeniden Sur üzerine yönelmeleri biraz da tesadüf eseri olmuştu. O sıralarda Kral II. Baudouin, Artukoğlu Belek Gazi'nin elinde esarete bulunuyordu. Kralın vekilleri Patrik Gormond ve Konnetabl Guillaume de Bures, Venediklilerle Akka'da bir görüşme yapmışlar ve muhataplarından Sur veya Askalan şehirlerinden birinin zaptı hususunda yardım istemişlerdi. Yapılan görüşmeler neticesinde Sur'un kuşatılması kararlaştırılmıştı. Zira Sur'un güvenli bir liman olarak Askalan'ın çok önünde olması Venediklilere daha cazip gelmişti. Müttelikler aralarında vardıkları anlaşmanın (*Pactum Warmundi*) sonrasında kuşatma hazırlıklarına girişmişlerdi¹³.

15 Şubat 1124'de bir önceki kuşatmadan daha kararlı şekilde şehir önlerine gelen Haçlı- Venedik ittifakının kurdukları yoğun baskı ve gerçekleştirdikleri ağır bombardıman şehirliğin moralini ciddi şekilde bozmuştu. Öyle ki mancınık darbelerine maruz kalan şehir surlarından kalkan toz dumanı savaşçıların birbirini görmesini dahi engellemekteydi. Diğer yandan Müslümanlar da içeride yaptıkları bir mancınık ile karşı tarafın silahlarını yoğun bir ateş altına almışlardı. Öyle ki müdafilerin yaptıkları bombardımanın neticesinde Haçlılar yaptıkları

¹¹ Ebru Altan, "Venedik'in Haçlı Seferi(1122-1124)", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e 75. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 2013, s. 300-302; Küçükspahioğlu, *a.g.e.*, s. 110.

¹² Bununla alakalı bkz., Fleming, s. 93; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, trk. trk. Fikret Işıltan, Ankara 1992, s. 137-138; Altan, *a.g.m.*, s. 302-303.

¹³ Willermus Tyrensis, I, 552-556; Ayan, s. 221224.

saldırı kulelerini dahi güçlkle koruyabiliyorlardı. Mancınıklardan atılan taşların yanında iki tarafta birbirine karşı oklarla yoğun bir yayılım ateşi göndermekteydi¹⁴.

Trablus Kontu'nun birlikleriyle Haçlılara yardıma gelmesi onların morallerini ve güçlerini arttırırken müdafiler de Dımaşk'tan gönderilen 700 kişilik süvari birliği direnci üst seviyede tutmaya çalışmaktaydı. Mamafih dışarıdan etkili bir destek gelmediği sürece Sur'un elde tutulması çok zor görünüyordu. Bunu anlayan Mısırlıların Askalan garnizonu Haçlıların dikkatini dağıtmak amacıyla Kudüs'e karşı bir yağma akını tertip etmişti. Dımaşk Hâkimi Tuğtekin de birlikleriyle birlikte yine Haçlıları tedirgin etmek üzere şehrin dört mil uzağına kadar gelmişti. Öte yandan etrafta güçlü bir Mısır filosunun da yardıma gelmekte olduğu konuşuluyordu. Böyle bir durum karşısında sıkıntı yaşamaktan endişe eden Haçlılar kuvvetlerini üçe bölmek zorunda kalmışlardı. Ancak Mısır filosu gelmediği gibi Tuğtekin de tek başına harekete geçmekten çekinmiş ve geri dönmüştü¹⁵.

Fâtımiler ve Tuğtekin'den ümidi kesen müdafiler her şeye rağmen kendilerini canla başla savunmaya devam etmişler ve saldırganların kuşatma silahlarını yakmayı başarmışlardı. Fakat Antakya'dan getirilen bir usta sayesinde bunlar tamir edilmiş ve sıkı bir şekilde güvenlik altına alınmıştı¹⁶. Surlular için geriye kalan tek ümit Artukoğlu Belek Gazi'nin yardımlarına koşmasıydı. Belek, Kral II. Baudouin ve Urfa Kontu I. Joscelin'i esir ederek sadece Sur ahalisinin değil o dönem içerisinde Haçlılara karşı savaşan bütün Müslümanların kahramanı haline gelmişti¹⁷. Ancak Menbiç kuşatmasında bulunan Belek'in, Sur'a yardım için harekete geçeceği sırada kaleden atılan bir okla şehit edilmesi bütün ümitleri kırarken Haçlılar için ise büyük bir moral olmuştu. Nitekim çok korktukları Belek'in ölüm haberini getiren basit bir askeri, şövalye unvanıyla ödüllendirmişlerdi¹⁸. Çaresiz kalan müdafiler, Dımaşk hâkiminin de onayını alarak Haçlılardan aman dilemişler ve yapılan görüşmelerin neticesinde şehri 7 Temmuz 1124'de Haçlılara teslim etmişlerdi¹⁹.

¹⁴ Willermus Tyrensis, II, 11; Ayan, s. 238-239.

¹⁵ İbn el-Esir, X, 621; Willermus Tyrensis, II, 10-15; Ayan, s. 240-244; Runciman, II, 139-140; Altan, s. 305; Küçükspahioglu, s. 112-113.

¹⁶ Willermus Tyrensis, II, 15; Ayan, s. 244.

¹⁷ Belek ile alakalı tafsilatlı bilgi için bkz. Aydın Usta, "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasî Faaliyetleri", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, İstanbul 2006, s. 355-367.

¹⁸ Aydın Usta, "Latin (Haçlı) Kronikleri ve Yerli Hristiyan Kaynaklarında Artuklular", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, 25-27 Ocak 2007 Mardin, *Artuklular*, I, 2008, s. 69-70.

¹⁹ İbn Kalanisi, s. 336-337; İbn el-Esir, X, 621-622; Fulcherius Carnotensis, *a.g.e.*, s. 264-267; Willermus Tyrensis, II, 15-21; Ayan, s. 244-250; Fleming, s. 95-98; Runciman, II, 138-140; Usta, *Kuşatma*, s. 136-141; Altan, s. 305-306; Küçükspahioglu, s. 113-114.

Haçlılar tarafından zaptından sonra Sur'daki siyasi-askeri gelişmeler ile alakalı kaynaklarda uzun süreli bir sessizlik göze çarpmaktadır. Bu süreçte yalnızca Kral III. Baudouin ile annesi Kraliçe Melisende arasında 1152 yılı itibarıyla yapılan toprak paylaşımında kralın hissesine Akka ve Sur'un düştüğüne dair Willermus'ta verilenin dışında kayda değer bir bilgiye rastlanmaz²⁰. Söz konusu durum Kudüs Haçlı Krallığını nihayete erdirecek olayların başlangıcını meydana getiren partiler arası (şahinler-güvercinler) mücadelelere kadar devam etmiştir.

Dönemin kralı IV. Baudouin'in cüzzam hastalığı Haçlılar arasında krallığın geleceği ile alakalı bir umutsuzluk meydana getirmişti. Bu sebeple ablası Sybille'nın evlendirilerek krallık için IV. Baudouin sonrası bir aday çıkarılması öncelikli bir konu haline gelmişti. Prensesin ilk eşi William de Montferrat kısa süre içinde bir salgın hastalık dolayısıyla hayatını kaybetmişti. Bunun üzerine prenses ile evlenmek üzere yeni bir aday olarak Guy de Lusignan ortaya çıkmış ve evliliğin sonrasında kendisine Sur şehri iktâ edilmişti. Ancak çok geçmeden şehir kral ile eniştesi arasında polemik konusu olmuştu. IV. Baudouin hastalığının ilerlediği sırada havasının kendisine iyi geleceğini düşündüğü Sur ile Kudüs'ü değiştirmek istemiş ise de teklifi Guy tarafından reddedilmişti. Kızgınlık içindeki kralın kendisini naiplikten azletmesi üzerine Guy da Askalan'a çekilerek bir isyan girişiminde bulunmuştu²¹.

Bahse konu olayın sonrasında hastalığı gittikçe ilerleyen kralın 1185'deki ölümü sonrasında Guy de Lusignan Müslümanlarla savaş taraftarı olan Şahinler Partisinin desteği ile Kudüs tahtına çıkmıştı Yeni iktidarın gerçek gücünden tamamen habersiz şekilde gösterdiği saldırganlık 4 Temmuz 1187'de Hittin'de aldıkları ezici yenilgiye giden yolu da açmıştı. Bu dönemde Sur daha evvelinde Müslümanlara yaptığı gibi şimdi de Sultan Selahaddin'in fetihlerinin ardından yurtsuz kalan birçok Haçlı için yegâne sığınak haline gelmişti. İdaresi ise Sayda Hâkimi Renauld'un elindeydi. Selahaddin Akka'nın fethinden sonra bir ara Sur'u kuşatmış ise de güçlü tahkimatları dolayısıyla çok ısrarcı olmamıştı. Daha sonra sırasıyla Askalan ve Kudüs'ü fethetmişti. Dönemin görgü şahitlerinden İbn el-Esîr, *onun Tıbnin (Toron) ve diğer şehirlerden evvel Sur üzerine yürümüş olsa burasını hiç zorlanmadan alabileceğini fakat şehrin çok müstahkem olduğunu düşünerek çevredeki şehirlerin zaptına giriştiğini ve böylece Sur'un, Haçlıların elinde kaldığını* söylemektedir²².

²⁰ Willermus Tyrensis, II, 205.

²¹ Willermus Tyrensis, II, 501.

²² İbn el-Esîr, XI, 555-556.

Selahaddin'in Sur önlerinden ayrılmasına karşın Renauld de Sidon halen ümitsizlik içinde olup şehri Selahaddin'e teslim etmek düşüncesindeydi. Hatta bir şövalyeyi elçi olarak Sultana yollayıp şehrin kalesine asılmak üzere sancaklarını göndermesini istemişti. Ancak sonrasında ahalinin tepkisinden çekinerek gelen sancakları asmaktan imtina etmiş ve Sultanın bizzat gelmesi halinde bunu yapabileceğini söylemişti²³.

Mamafih Sultan gelmeden evvel şehrin bir başka ziyaretçisi daha olmuştu. Kraliçe Syblle'nin ölen eşi William'ın kardeşi Konrad bir süredir ikamet ettiği İstanbul'dan ayrılarak önce Akka sonrasında ise Sur'a ulaşmıştı. Onun varlığı şehrin geleceği için olduğu kadar bölgedeki Haçlıların kaderi üzerinde keskin bir dönüm noktası olacaktı.

Gayet inatçı bir kişiliğe sahip olan Konrad Sur'a gelişinin hemen sonrasında acilen gerekli savunma tedbirlerini almış ve şehirde bulunan rahiplerin, soyluların, burjuvalar ile şövalyelerin onayıyla savunmanın idaresini üstlenmişti. Sur'da bulunanların arasında sağlanan bu birliktelik H.E. Mayer tarafından toplumsal bir uzlaşma hareketi (commune) şeklinde isimlendirilmiştir²⁴. Sultan Selahaddin 22 Kasım'da yeniden şehir önlerinde geldiğinde karşısında sağlam surlarının yanında kararlı bir savunma gücü bulmuştu. Hatta Konrad, Sultan tarafından tehdit amacıyla şehir önlerine getirilen babasına ok atmak suretiyle bunu bizzat göstermişti²⁵. Kuşatmacıların şehri deniz tarafından da abluka altına almalarına rağmen müdafiler geceleyin gemilerle limandan çıkarak Müslüman gemilerinden beş tanesini ele geçirmiş ve mürettebatını öldürmüşlerdi (30 Aralık). Bu olayın dışında kış mevsiminin şartlarının zorlamasıyla Sultan, emirlerinin de onayını alarak kuşatmayı kaldırmış ve üç gün sonra geri çekilmişti²⁶.

Kazandığı başarı Konrad'ın özgüvenini artırmış ve Ortadoğu'daki Haçlıların liderliği üstlenmek için ona cesaret vermişti. Nitekim Kral Guy de Lusignan, Sultan Selahaddin'in esaretinden döndüğünde onu şehre almamıştı. Muhatabından böyle bir karşılık beklemeyen Guy daha sonra Akka üzerine yürüyerek bu şehri

²³ Peter W. Edbury, *The Conquest of Jerusalem and the Third Crusade, Sources in Translation*, Hampshire 1998, s. 51.

²⁴ H.E. Mayer, "On the Beginnings of Communal Movement in the Holy Land; The Commune of Tyre", *Traditio*, vol.24, 1968, s. 443-457.

²⁵ Edbury, a.g.e., 53-54; *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, ed. Helen J. Nicholson, *Chronicle of the Third Crusade*, Aldershot 1997, s. 40.

²⁶ Bahaeddin b. Yusuf b. Şeddad, *el-Nevadır el-Sultaniyye fi'l-Mehasini'l-Yusufiyye*, thk., Cemalettin Şeyyal, Kahire 1994, s. 83-84; İmadeddin el-Katib el-İsfehani, *el-Feth el-Küssi fi'l-feth el-Küdsi*, nşr., Dar'ül-Minar, 2004, s. 89-91; İbn el-Esir, XI, 555-557; *Itinerarium*, s. 40-41.

kuşatmıştı. Kralın bir süre sonra Sur'daki hâkimiyetini kabullenmesinden sonra Konrad da kuşatmadaki Haçlılara destek vermeye başlamıştı.

Akka'da bir yandan şehri ele geçirmeye çalışan Haçlılar diğer taraftan da birbirleriyle rekabete girişmişlerdi. Guy de Lusignan'ın eşi Sybille ve iki kızı kuşatma sırasında çıkan bir salgında hayatlarını kaybedince krallık meselesi yeniden ortaya çıkmıştı. Durumu fırsat bilen Guy'un muhalifleri Kral Amaury'nin Maria Komnene ile evliliğinden doğan kızı İsabella'yı Onfroi de Toron'dan boşayıp acele şekilde Konrad ile evlendirmişlerdi. Böylece Konrad, eşinin ölümü dolayısıyla krallık haklarını yitiren Guy'un karşısına güçlü bir rakip olarak dikilmişti²⁷. Bu ikili arasındaki anlaşmazlık İngiltere ve Fransa krallarının gelişiyile birlikte daha da büyümüşü. Fransa Kralı II. Philippe tarafından desteklenen Konrad, onun Akka'nın zaptı sonrasında bölgeden ayrılmasıyla yalnız kalmış ve Sur'a çekilmişti. Burada bir yandan kendisini Guy-Arslan Yürekli Richard ittifakına karşı güvence altına almaya çalışırken diğer taraftan da gönderdiği elçiler vasıtasıyla onunla anlaşmaya çalışmaktaydı. Bütün bu çabasının dışında şehir yakınlarında batan bir Haşîşi gemisinin mallarını yağma ettirmesi talihinin bir anda dönmesine sebebiyet vermişti. Muhataplarının tazmin taleplerini de kulak arkası eden Konrad belki de kendi eliyle ölüme davetiye çıkarmıştı. Sur'a gönderilen iki Haşîşi suikastçısı tarafından bir gece sokak ortasında öldürüldüğünde krallık iddiasını daha yeni Arslan Yürekli Richard'a kabul ettirmiş ve taçlandırılmaya hazırlanmaktaydı (1192)²⁸.

Onun idaresinde Ortadoğu'daki Haçlılar için önemli bir güç merkezi haline gelen Sur şehri öldürülmesinin ardından siyasî anlamda, yeni zapt edilen ve *İkinci Krallık Dönemi*'nin merkezi olan Akka'nın gerisinde kalmıştı.

Yine uzun bir süre kaynakların hakkında sessiz kaldığı şehir, Haçlılar arasında çıkan iç savaşta Alman İmparatoru II. Frederich'in bölgedeki naibi Ricardo Filangieri'nin merkezi haline gelmişti. Onun karşısında yer alan ve İbelinlerin başını çektiği yerli soylular ise Akka ve Kıbrıs'ta hâkim pozisyonlarını korumakta idiler. III. Haçlı Seferi sonrasında İbelin ailesinin Doğu'daki Haçlılar içinde giderek artan nüfuzu İmparator II. Frederich'in, VI. Haçlı Seferi vesilesiyle bölgeye

²⁷ Ernoul, *Chronique D'Ernoul et de Bernard Le Trésorier*, Paris 1871, s. 267-269; *Itinerarium*, s. 121-125; Edbury, s. 168-169; Runciman, II, 375-377; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 2004, s. 153; Usta, s. 193-194; Küçükspahioğlu, s. 191-193.

²⁸ İbn el-Esir, XII, 78-79; Ernoul, *a.g.e.*, s. 288-291; *Itinerarium*, s. 304-309 ; Runciman, III, 55-58; Demirkent, *a.g.e.*, s. 160-162; Usta, s. 216-222.

gelişiyse ciddi bir sarsıntı geçirmişti (1228-1229). Muhataplarının dönüşünden sonra İbelinler güçlerini yeniden toparlasalar da Ricardo Filangieri'nin naiplik vazifesiyle Sur'a yerleşmesi onları sahip olduklarını korumak adına tekrardan bir mücadelenin içerisine sokmuştu (1231).

Pisahlarn ve Alman Şövalye Tarikatı'nın desteklediği Filangieri, Mayıs ayı içerisinde Cenevizliler, İbelinler ve Kıbrıs Kralı'nın başını çektiği ittifak tarafından Sur'da kuşatıldı ise de gece yaptığı bir çıkış ile müttelik dağıtmayı başarmıştı²⁹. Ancak Filangieri'nin de Akka'ya hâkim olmak için yaptığı hamle de başarısız olmuştu. Papalığın iki tarafı barıştırmak adına yaptığı girişimler de neticesiz kalmıştı. Tarafların Suriye'den taşıp Kıbrıs'a kadar uzanan (1231-1243) mücadelesinin nihayetinde Filangieri bir kere daha Akka'yı ele geçirmeyi denedi ise de başarılı olamadı. Bunun sonrasında bölgeye yeni atanan Venedik Bailisi Marsiglio Georgio'nun da desteği ile Yerli Baronlar rakiplerine son darbeyi vurmak için hazırlıklara başladılar.

Venedikliler, Filangieri tarafından Sur'daki emlaklarına el koyulup, buradan çıkarılmalarına içerlemişler ve buradaki haklarını yeniden kazanmak gibi güçlü bir motivasyona sahiptiler. 1243 baharında annesi Jolande'den Kudüs Krallığını tevarüs eden Konrad'ın buluşa ermesiyle birlikte babası İmparator Frederich'in onun üzerindeki vasilik durumu da sona ermişti. Bu da doğal olarak Ricardo Filangieri'nin buradaki naiplik görevinin yasallığını da bitirmekteydi. Bir süre sonra toplanan Krallık Kurulu Avrupa'dan yasal hakkını almak üzere Ortadoğu'ya gelmek konusunda ayak sürüyün Conrad'ın kendisine tanınan sürede gelişine kadar ise naipliğin krallık ailesinin en yakın akrabası Kıbrıs Kraliçesi Alice devredilmesi konusunda görüş birliğine varmışlardı³⁰. Alice yeni krallık naibi olarak Sur'u elinde tutan Ricardo Filangieri'nin kardeşi Lothaire'den şehrin kendisine teslimini istemişti. Berikinin bunu kabul etmemesi üzerine Venediklilerin de desteği ile saldırıya geçen İbelinlerin liderliğindeki baronlar şehre girmişlerdi. Lothaire ise iç kaleye çekilmişti. O sırada şehrin kuşatıldığından haberi olmayan Ricardo Filangieri, Sur limanına girdiğinde vakit geçirmeksizin yakalanmış ve hayatı karşılığında şehrin iç kalesinin teslimini kabul etmişti. Böylece 14 seneye yaklaşan iç savaş da yerli baronların galibiyetiyle sona ermişti³¹.

²⁹ Philip de Novare, *The Wars of Frederick II Against the Ibelins in Syria and Cyprus*, ing. trc., John L. La Monte, New York 1936, s. 45-46.

³⁰ Philip de Novare, *a.g.e.*, s. 53-54.

³¹ Bu mücadele ile alakalı genel tafsilatlı bilgi için bkz., Philip de Novare, *a.g.e.*; Fleming, s. 116-117; Peter W. Edbury, *John of Ibelin and Kingdom of Jerusalem*, Suffolk 1997, s. 24-57; David Jacoby, "The Kingdom of Jerusalem and Collapse of Hohenstaufen Power in the Levant", *Dumbarton Oaks Papers*, vol.40 (1986), s. 83-101; Runciman, III, 161- 193.

Ricardo Filangieri'nin böylece bertaraf edilmesinin sonrasında Sur'un idaresi, Toron Hâkimi Philippe de Montfort'a verilmişti. Onun döneminde de Sur, Doğu Akdeniz kıyılarındaki ticarî çıkarları için birbirleriyle kıyasıya mücadeleye girişen Venedik-Ceneviz rekabetinde ikincilerin merkezi haline gelmişti. Bu iki cumhuriyet arasında 1260 yılında Sur yakınlarında Venediklilerin galibiyetiyle sonuçlanan bir deniz savaşı yaşanmıştı³². Görüleceği üzere bölgedeki Haçlılar için mücadele artık Müslümanlara karşı değil tamamen birbirlerine dönük şekilde gerçekleşmeye başlamıştı. Nitekim Sayda Kontu Julian, Sur Hâkimi Philippe ile yaşadığı anlaşmazlık sonrasında yakın akrabası olmasına rağmen Sur çevresini hedef alan ağır bir yağma hareketinde bulunmuştu³³. Yine Venediklilerin 1264'de denizden gemilerle yaptığı Sur'daki Cenevizlileri hedef alan saldırısı muhataplarının ve şehir hâkiminin ortak savunmasıyla püskürtülmüştü³⁴.

Philippe de Montfort'un hâkimiyeti zamanında Sur'un kraliyet mülkü olması vakasının tamamıyla göz ardı edilerek bağımsız hareket ettikleri görülmektedir. Nitekim Montfortlar, Müslüman komşularıyla bireysel anlaşmalar yapmışlardır. 1267 yılı Haziran ayında Memlük Sultanı Baybars, Safed Kalesini zaptundan sonra yanına gelen Sur elçileriyle 10 yıllık bir barış anlaşması yapılmıştı³⁵.

Bu husus Memlüklerle birlikte Müslümanların, kendilerine karşı giderek daha da orantısız hale gelen gücü karşısında Haçlıların çaresizliğinin de bir göstergesi kabul edilebilir. Artık tehdit edici bir askerî güç olmaktan uzak kalan ve üstelik birbirleriyle mücadele eden Haçlılar bölgedeki varlıklarının tamamen muhataplarının iyi niyetine bağlı olduğunu biliyorlardı. Dolayısıyla da onları tahrik edecek hareketlerden olabildiğince kaçınmaya çalışıyorlardı. Bu sebeple kendi başına hareket etmek onlar için en akıllıca yol gibi görünmekteydi. Yukarıda değinilen iç savaşların ve Haçlıların sayısal zafiyetlerinin de söz konusu bireysellikte rolü olduğu da dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.

³² *The Templar of Tyre, Part III of the "Deeds of the Cypriots"*, ing. trc. Paul Crawford, Burlington 2003, s. 29-30.

³³ *The Templar of Tyre*, s. 36.

³⁴ *Templar of Tyre*, s. 41-43.

³⁵ Sultan memlüklerinden birinin öldürülmesinin karşılığı olarak 15.000 altın ödemesi ve karşı tarafta Tibnin ve Hunin arazileri üzerindeki haklarından vazgeçmesi karşılığında söz konusu anlaşmayı imzalamıştı. Bunun öncesinde Sultan Safed üzerine yürüdüğü sırada da Sur elçileri gelip barış teklifinde bulunmalarına karşılık Sultan onların, Müslüman topraklarına yağma yapan korsanlara yardım ettiklerini ileri sürerek isteklerini ret etmişti. Bkz. İbn Abdüzzahir, *el-Rawz ez-Zahir fi Siret el-Melik ez-Zahir*, nşr. Abdülaziz el-Huveytur, Riyad 1976, s. 280-284, 285-287.

Bununla birlikte yapılan anlaşma Sur'daki Haçlıların ihlalleri dolayısıyla zaman zaman kesintiye uğramaktaydı. Nitekim Sultan Baybars, Suriye'de bulunduğu sırada kızıyla birlikte Surlular tarafından esir edilen bir kadın kendisine şikâyetle bulunmuştu. Kadın şahsî fidesini temin etmesine karşın kızına belirlenen fiyatı ödeyemeyince Dımaşk'ta bu tür işler için kurulan vakıflara başvurmuştu. Buradan temin ettiği parayla kızını kurtarmasına rağmen Haçlıların Safed civarında onu tekrar elinden aldıklarını ve Hıristiyan yaptıklarını söylemişti. Sultan derhal bahsi geçen kızın ve daha evvelden yine Surlular tarafından esir edilen bir grup Müslümanın iadesini istemiş ise de Philippe de Montfort buna yanaşmamıştı. Duruma sinirlenen Sultan Baybars da birlikler göndererek Sur ve çevresini yağmalatmıştı (1269)³⁶.

Philippe'nin kendisine karşı tutumundan hoşnut olmayan Sultan Baybars nihayetinde onu öldürtmeye karar vermişti. Bu iş için Haşîşileri görevlendirmiş ve iki fedai Hıristiyan olmak için geldikleri bahanesiyle Sur'a gönderilmişti. Suikastçilerden biri bizzat Philippe tarafından vaftiz edildiği için onun adını almıştı. Sur'daki Türköpol birliklerinde istihdam edilen bu Haşîşiler bir süre sessiz kaldıktan sonra Kont Philippe, oğlu ve William Picquigny adlı bir şövalye ile dua etmek için kiliseye gittiklerinde onlara saldırmışlardı. Neticede oğlu Jean'ın kurtulmasına rağmen suikastçılar başarılı olmuş ve Philippe de Montfort öldürülmüştü³⁷. Yerine Kıbrıs Kralı III. Hugue'nin kız kardeşi ile evlendirdiği oğlu Jean geçmişti. Bu evliliğin öncesinde gelinle damadın çocukları olmazsa Sur şehrinin kral ya da varisleri tarafından geri alınması bunun karşılığında ise Jean ya da varislerine 150.000 altın ödenmesi şeklinde bir anlaşma yapmışlardı³⁸. Bununla birlikte Jean 1283'de çocuksuz ölmesine karşın Kral, Sur'u, Jean'ın kardeşi Onfroi'ye bırakmıştı. Bir sene sonra o da ölünce Kıbrıs Kralı II. Henri, şehri Jean de Montfort'tan dul kalan kardeşi Marguerite'nin niyabetine bırakmıştı. 1290'da halasından şehrin idaresini devralan Amaury de Lusignan, Sur'un son hâkimi olmuştu³⁹.

III. Haçlı Seferi'nin sonrasında başlayan ve Sur şehrinin de önemli roller üstlendiği İkinci Krallık Döneminin 1291 yılı itibarıyla sonuna gelmişti. Haçlılar bütün zafiyetlerine rağmen ısrarla kaçındıkları ve gelişini uzatmaya çalıştıkları

³⁶ İbn Abdüzzahir, *a.g.e.*, s. 346-348.

³⁷ *The Templar of Tyre*, s. 63-66.

³⁸ *The Templar of Tyre*, s. 61.

³⁹ *The Templar of Tyre*, s. 100-101.

kader anı gelip çatmıştı. Memlük Sultanı el-Melik el-Eşref Halil'in emrindeki büyük orduyla bir aylık kuşatmanın sonrasında 16 Mayıs'da Akka'yı fethetmişti. Bunun akabinde geriye kalan diğer Haçlı şehirleriyle birlikte Sur da 14 Temmuz'da teslim olmuştu. Böylece Haçlı Seferleri Dönemi'nin en önemli merkezlerinden olan bu şehirdeki Latin egemenliği de nihayet bulmuştu.

2. Sur Şehrinin İdarî ve Sosyo-Ekonomik Durumu

Sur 1124'de ele geçirildikten sonra Kudüs Krallığı topraklarına dâhil edilmişti. Ancak beş sene sonra II. Baudouin burasını kızı Melisende ile evlenen müstakbel kral Foulque de Anjou'ya vermişti. Foulque'nin 1131'de tahta çıkmasıyla birlikte yeniden krallık mülkü haline gelen şehir 1187'ye kadar bu statüsünü korumuştur. Konrad de Montferrat'ın gelişiyile birlikte Sultan Selahaddin'e direnebilmek imkânını bulan şehir ve ahalisi Haçlıların Ortadoğu'daki ömrünün uzamasındaki en önemli unsur olmuştur.

Konrad-Guy rekabetinde bir ara yine bağımsız bir lordluk hüviyetine giren şehrin bu durumu çok uzun sürmemiş ve krallık arazisine dâhil edilmiştir. Şehir, yerli baronlar ile Alman imparatorluk kuvvetleri arasındaki uzun soluklu mücadelede ikincilerin karargâhı olmuştu. Nihayetinde 1246'da Philippe de Montfort'un eline geçmesinden itibaren Akka'dan bağımsız bir yer haline gelmiştir. Bunun göstergesi olarak Philippe de Montfort ve oğluna ait Sur'da darp edilmiş sikkeler bulunmaktadır⁴⁰. Söz konusu kronoloji dikkate alındığında Praver'in 45 yıllık bir dönemin dışında şehri bağımsız bir lordluk olarak görmek gerektiği şeklindeki düşüncesinin pek de doğru olmayacağı aşikârdır⁴¹. Ayrıca Sur'un evvela II. Baudouin tarafından Foulque'ye, ardından III. Baudouin zamanında kardeşi Amaury'ye, Cüzzamlı Kral devrinde Guy de Lusignan'a ve Guy devrinde de krallık ile alakalı aralarında yapılan anlaşmanın sonrasında Konrad'ın idaresinde bırakılması buranın veliahtlara tahsis edildiği gibi bir genellemenin yapılmasına müsaade etmektedir.

Şehir ve ona bağlı araziler dâhilinde toplamda 120 köy bulunmaktaydı. Başlangıçta bunlardan 1/3 Venediklilere verilmiş ise de zaman içerisinde çeşitli yollarla krallar tarafından geri alınmıştır. Sur idarecileri sahip oldukları

⁴⁰ John Porteus "Crusader Coinage with Greek or Latin Inscriptions", *A History of the Crusades*, VI, *The Impact of the Crusades on Europe*, gen. ed. K. M. Setton, Wisconsin 1989, s. 248-249.

⁴¹ Jashua Praver, *Crusader Institutions*, Oxford 1980, s. 144-145.

arazilerden elde ettikleri gelirler oranında 28 şövalyeyi teçhiz edip krallık ordusuna göndermekle yükümlüydü. Şövalyelerden üçünün donatılması da Venediklilerin sorumluluğunda idi. Sur'da kraliyet tarafından ikta verilen 14 vassal ve 14 alt vassal bulunmaktaydı. Bunlar da topraklarından elde ettikleri gelirler nispetince krallık ordusuna şövalye yollamakta idiler. Vassalların iktaları para, toprak ya da karışık iktalardı. 500 altınlık bazı büyük olanların dışında geneli çok daha küçük çaplı iktalar idi⁴².

Kırsalda feodal sisteme göre yapılandırılmış idarî düzenin en altında Haçlıların *villein* Venediklilerin ise *homeliges* dedikleri köylüler yer almaktaydı⁴³. Köyleri, Sur'un çevresinde yaklaşık ikişer kilometrelik aralıklarla konuşlanmış durumdaydı. Köy idaresinin başında buranın hâkimi olan lorda karşı sorumlu *rays* (reis) ler bulunurdu⁴⁴. Bunlar da diğerleri gibi toprağa bağlı idiler. Fakat onlara göre daha fazla toprağa sahip olmanın dışında düşük vergi ve daha büyük evde oturabilmek gibi avantajlara sahiptiler. Örneğin Sur yakınlarındaki Betheran Köyü sakinleri bir *casalia*'lık arazi ile yetinirken buranın reisinin onlardan fazla olarak birkaç zeytin ağacı, üzüm bağı, büyük bir evi ve verimli arazileri vardı⁴⁵. Toprak sahipleri, köylülerle ilişkilerini reisler vasıtasıyla sürdürürlerdi. Ayrıca gerektiğinde reis ya da köylülerle iletişim kurabilmek amacıyla *drogoman* adlı tercümanları kullanıyorlardı⁴⁶. Reisler sadece tek köyün değil bazen daha fazla ve bağlı olduğu şehrin dışındaki köylerin de yöneticiliğini yapabilmekteydi. Nitekim bunlardan bir tanesi Sur'daki Beytü'l-Hula, Tura, el-Humaira, Mahrana ve Soafin köylerinin dışında Galilea bölgesindeki diğer üç köyün reisliğini üstlenmiş durumdaydı⁴⁷.

Sur ve çevresindeki vergilendirmeye yönelik eldeki kayıtlar incelendiğinde çiftlik hayvanları ile alakalı sadece domuzlardan alınan *tuazzo* adlı bir vergiden bahsedilmektedir⁴⁸. Sur'daki boya işçileri, fırın, hamam işletmecileri, ayakkabıcılar ve diğer ticaret erbabı İslam döneminden kalma *meks (hilali)*⁴⁹ adlı bir vergi

⁴² Praver, *a.g.e.*, s. 34; Jonathan Riley-Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem, 1174-1277*, Londra 1973, s. 6,32.

⁴³ Jean Richard, *The Crusades, c.1071-1291*, ing. trc. Jean Birrell, Cambridge 1996, s. 373; Riley Smith, *The Feudal Nobility*, s. 40-41; aynı mlf., "Some Lesser Officials in Latin Syria", vol. LXXXVII, January 1972 s. 11.

⁴⁴ Riley Smith, "Some Lesser Officials in Latin Syria", s. 9-15.

⁴⁵ Riley Smith, s. 47-48.

⁴⁶ Riley Smith, "Some Lesser Officials in Latin Syria", s. 15-19.

⁴⁷ Riley Smith, "Some Lesser Officials in Latin Syria", s. 10.

⁴⁸ Praver, s. 186; Riley-Smith, *The Feudal Nobility*, s. 84.

⁴⁹ Bu vergi için bkz., Cengiz Kallek, "Meks", *DİA*, XXVIII, 583-588.

ödemekteydiler⁵⁰. Sur köylerinde ise toprak vergisinin dışında köylüler yılda üç defa kira olarak lorda üç tavuk, üç altın, otuz yumurta bir rıtl⁵¹ peynir verirlerdi. Buna *exenia* adı verilmekteydi⁵². 1264'de Philippe de Montfort ile Cenevizliler arasında yapılan anlaşmaya göre bunlar tarafından Sur'a giren ve çıkan bütün mallara 1/6 vergi konulmuştu⁵³. 1244 yılı itibarıyla Venedik'ten Sur'a gelen bir gemi ise %3 lük bir vergi ödemek zorunda idi⁵⁴.

Hukuk anlamında bakıldığında Sur'daki idarecilerin güçlü tekelinin denizci İtalyan şehir devletlerine verilen imtiyazlar nedeniyle zayıfladığı görülmektedir. Krallar zaman zaman bu durumu değiştirmek adına İtalyanlara karşı bazı yaptırımlar uygulasalar da muhataplarının varlığına ve deniz gücüne olan mecburiyetleri dolayısıyla genelde alınanlar tekrardan geriade edilmekteydi.

Sur'daki sosyo-ekonomik hayata geçtiğimizde ise öncelikle bu şehrin konumu dolayısıyla sahiplerine ve sakinlerine birçok avantajlar sunduğunu söylemek gerekmektedir. Nitekim *Mukaddime*'nin yazarı İbn Haldun bir şehrin kuruluşunda ahalisinin bazı önemli noktalara dikkat etmesi gerektiğini ifade ederek bunları; mekânın etrafının deniz ya da ırmaklarla çevrili olması, yer alacağı coğrafyanın havasının hoş ve sağlıklı olması, su kaynakları bakımından zenginliğine dikkat edilmesi, hayvancılık ve çiftçilik için verimli arazilerin varlığı şeklinde sıralamıştır. Aynı şekilde geçim yollarının fazlalığı ve pazarların işlekliliğinin yani ticarî faaliyetlerinin o şehrin bayındır hale gelmesinde önemli olduğunu ifade etmiştir⁵⁵.

Sur şehrinin, Ortaçağ'daki jeopolitik konumu incelendiğinde İbn Haldun'un söz konusu tavsiyelerinin bu şehir ile büyük bir paralellik gösterdiği görülmektedir. Şehrin savunma yapıları insan eli ve doğanın mükemmel uyumunun bir kanıtı gibidir. Yukarıda değinildiği üzere Makedonyalı Büyük İskender'in zamanından itibaren bir yarımadaya dönüşen şehrin kara tahkimatları dar bir koridorun hemen önüne birbiri ardına sıralanmış üçlü bir sur sistemi ve iki büyük kuleden

⁵⁰ Riley-Smith, 84-85.

⁵¹ Rıtl ile alakalı Walter Hinz (*İslam'da Ölçü Sistemleri*, trk. trc. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 34-41) farklı şehir ve bölgelere göre farklı rakamlar vermektedir. Mesela İkinci Krallık Dönemine ev sahipliği yapan Akka'da Haçlılardan bir yüzyıl sonrasında XIV. yy. da iki farklı rıtl ölçüsünün kullanıldığını söyler. Bunlardan biri 2.207 gr diğeri ise 2.037 gr dır. Dolayısıyla bunlardan harekete bir rıtl'ı 2.2 kg olarak düşünülmesi gerektiğini yazmıştır.

⁵² Jean Richard, "Agricultural Conditions in the Crusader States", *A History of the Crusades*, V, *The Impact of the Crusades on the Near East*, gen. ed. K.M. Setton, Wisconsin 1985, s. 256; aynı mlf, *The Crusades*, s373-374; Riley-Smith, s. 45.

⁵³ Riley-Smith, s. 73.

⁵⁴ Riley-Smith, aynı yer.

⁵⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, II, trk. trc. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1991, s. 234-240, 268-275.

oluşmaktaydı. Sur deniz tarafından ise yüzeyden dik bir şekilde yükselen kayalar ve ikili bir duvar ile korunmaktaydı. Bu nedenle içeride yeterli asker ve erzak bulunduğu takdirde saldırı yoluyla ele geçirilmesi neredeyse imkânsız hale geliyordu.

Sur savunmaya son derece müsait yapısının yanında komşu şehirlere karşı daha başka avantajlara da sahipti. Bu durum Haçlı seferleri öncesinde ve sırasında şehri ziyaret eden seyyahlar ile tarihçiler tarafından hayranlık dolu ifadelerle dile getirilmiştir. X. yy.'ın ünlü coğrafyacısı el-Makdisî burayı *güzel ve hoş bir şehir* olarak tanımlarken⁵⁶ bir yüzyıl sonrasında Nasır-ı Hüsrev de *zengin ve Suriye kıyı şehirleri içerisinde en güçlüsü* şeklinde tasvir etmiştir⁵⁷. Haçlı Seferleri döneminde burada doğup büyüyen Piskopos ve tarihçi Willermus Tyrensis ise Sur'u *sadece çok iyi tahkim edilmiş bir yer değil aynı zamanda eşsiz güzelliği ve verimli topraklarıyla meşhur bir şehir* olarak anlatır. Çevresindeki araziler bölgedeki diğer şehirlere nazaran daha küçük olmasına karşın verimlilik açısından çok daha üstündür diyerek sözlerine devam eder⁵⁸.

Şehir ve çevresi dağlardan gelenlerin dışında yer altından çıkan su kaynakları bakımından oldukça zengindi. Dağlardan gelen sular kemerler vasıtasıyla şehre ulaştırılmaktaydı. Bu durum tarımsal arazilerin verimliliğini arttırdığı gibi meyve bahçeleri ve şeker kamışı tarlaları için gereken su ihtiyacını da karşılıyordu. Kuşatma zamanlarında ise bunun için sarnıçlardan istifade edilmekteydi⁵⁹.

Sur şehri ve çevresindeki Hıristiyan nüfusu oldukça geniş bir çeşitlilik göstermekteydi. Bununla birlikte söz konusu toplum için dinin birleştiriciliğinden çok mezhepçiliğin yol açtığı ayrımlardan söz etmek gerekmektedir. Haçlılar bölgeye gelmeden evvel Ortadoğu'nun Hıristiyan toplumu birbirinden farklı mezhep ve gruplara ayrılmıştı. Bunları Monofizit ağırlıklı Yerli Hıristiyanlar ve Bizans tebaası Ortodoks Melkiler olarak kabaca ayırmak mümkündür. Monofizitler 451 Kadıköy Konsili sonrasında yaşanan ayrım nedeniyle Papalık ve İstanbul Patrikliği tarafından yok sayılmaktaydı. Hatta Haçlılar Ortadoğu'ya ilk geldiklerinde Yerli Hıristiyanların bütün iyi niyetli karşılamalarına rağmen onlara Rafizi (sapkın) muamelesi yapmaktan geri durmamışlardı.

⁵⁶ *Ahsenü'l-tekasim fi marifet el-ekalim*, Brill 1909, s. 163.

⁵⁷ *Sefername*, arp. trc. Yahya el-Haşşab, Kahire 1993, s. 60-61.

⁵⁸ *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, II, 5.

⁵⁹ Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 61; İbn Cübeyr, *Endeliüsten Kutsal Topraklara*, *Seyahatname*, İstanbul 2008, s. 231-232; Willermus Tyrensis, II, 5-7; Ayan, s. 233-234.

Haçlılar dinî kimliği bir tarafa bırakıp kendilerini fatihler ve ülkenin gerçek sahipleri olarak piramidin en tepesine yerleştirmişler diğerlerini ise Frank olmayanlar (non-Frank) şeklinde ayırmışlardı. Frank kimliği sosyo-ekonomik kimliği ne olursa olsun diğerleri karşısında her türlü hakka ve imtiyaza sahipti⁶⁰. Haçlılar zapt ettikleri diğer şehirlerde olduğu gibi burada da ayrı bir mahallede yaşıyorlardı. Onların dışında ayrıcalıklı bir diğer sınıf ise İtalyan tacirlerdi. Bunlardan Venedikliler 1123’de, Kudüs Haçlı Krallığı ile imzaladıkları *Pactum Warmundi*’nin şartları gereğince şehrin zaptındaki yardımları karşılığında iskân, vergi ve ticaret konusunda ayrıcalıklara sahip olmuşlardı. Şehrin ve çevresindeki arazinin 1/3’ü krallık tarafından kendilerine verilmişti⁶¹.

Venediklileri takiben zaman içinde Sur’da benzer ayrıcalıklar kazanan Ceneviz ve Pisahlılar da ayrı mahallelerde oturmaya başlamışlardı. İtalyanların mahalleleri şehrin kuzey ve güneyindeki sahada konuşlanmış durumdaydı. Şehirdeki Yerli Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudilerin bir kısmı İtalyanların mahallesinde bunların vassalı olarak yaşıyorlardı. Zira Haçlı seferleri döneminde Doğu Akdeniz limanlarındaki ticareti ellerinde bulunduran İtalyanlar için ağırlığı zanaat ehli ve çiftçi olan bu grupların ürettiklerinin yanında ödedikleri vergiler de çok önemliydi. Söz konusu durum nedeniyle Haçlı hâkimleri kimi zaman bu unsurları kendi bölgelerine çekmek için bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Öyle ki Henri de Champagne 1192’de İtalyanlarla alışveriş yapan yerlilerden alınan vergilerle ilgili yeni bir düzenlemeye gitmişti⁶². Yine Kral Jean de Brienne (1210-1225), Yerli Hıristiyanları limanlardan alınan vergiden muaf tutarak Venediklilerin mahallesinden ayırmaya, onlarla alışverişlerini azaltmaya çalışmıştı. Hatta Haçlı hâkimleri sonrasında bir adım daha atarak *Pactum Warmundi* ile Venedik’e verilen bağımsız yargı hakkını da ellerinden alarak bunların mahallesindeki Yerli Hıristiyanlar ve Yahudilerin, krallık mahkemelerine bağlandıklarını bildirmişlerdi⁶³. İtalyanların sahipliğindeki mahallelerde öncelikle ortada veya ana

⁶⁰ *Assises du Royaume de Jerusalem, I, Assises de Bourgeois* (Textes Français et Italien), par. M. Viktor Foucher, Rennes 1839, s. 98; John de Ibelin, *Le Livre des Assises*, ed. Peter W. Edbury, Brill 2003, s. 167; Prawer, s. 201; aynı mlf. “Social Classes in the Latin Kingdom; The Franks”, *A History of the Crusades, The Impact of the Crusades on the Near East*, V, gen ed. K.M Setton, Wisconsin 1985, s. 119-121.

⁶¹ Willermus Tyrensis, I, 555.

⁶² Riley-Smith, *a.g.e.*, s. 74-75.

⁶³ W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, trk. trc. Enver Ziya Karal, Ankara 2000, (2. Baskı), s. 371; Prawer, *a.g.e.*, s. 212; Riley-Smith, *aynı yer*; aynı mlf., “Some Lesser Officials in Latin Syria”, s. 8; Merav Mack, “The Italian Quarters of Frankish Tyre: Mapping a Medieval City”, *Journal of Medieval History*, 33 (2007), s. 151-152.

cadde üzerinde yer alan *bailliage* denilen merkez binayı saymak gerekmektedir. Çok amaçlı bir yapı olan *bailliage* mahkemeler ve toplantılar için kullanılmaktaydı. *Fondaco* ya da *Fundicum* adı verilen büyük bina ise mağaza ve dükkânları içine almaktaydı. Bunların dışında sakinlerinin evleri, fırın, hamam, diğer iş yerleri ve kiliselerle mahalledeki yapılar tamamlanmaktaydı⁶⁴.

Şehirdeki Yerli Hıristiyanlar zanaatın yanında ticaret ve Haçlı idaresi bünyesinde alt seviyedeki çeşitli idarî görevlerde yer almaktaydılar. Sekreterlik (*scribes, scribanagium*) ve tercümanlık (*dragoman*) gibi işler genellikle Yerli Hıristiyanların elinde bulunuyordu⁶⁵. Bunların nüfusu özellikle de İkinci Krallık Döneminde bölgedeki Haçlıların sınırlarının daralmasına paralel olarak Sur gibi büyük şehirlerde yoğunlaşmıştı. Adı geçen dönemde üyelerini Sur'daki Yerli Hıristiyanların oluşturduğu *Cours des Syriens* adında bir mahkeme de bulunmaktaydı. Bu mahkemeler basit suçlarla ilgili davalara bakıyordu⁶⁶. Mahkeme üyeleri ise reislerden oluşmaktaydı. Şehir ve çevresindeki köy idarelerinden sorumlu reislere *prepositus* da denirdi⁶⁷. Daha sonraları adı geçen mahkeme *Cour de la Fonde*'ye dâhil edildiğinde de bunun altı üyesinden dördü Yerli Hıristiyanlar arasından seçilirdi⁶⁸.

Sur'da şehir içinde yaşayan yerli Hıristiyanların da zanaatkârlık yönlerinin dışında idarî görevler üstlendikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Sur Hakimi Philippe de Montfort'un 1270'de Haşîşiler tarafından suikaste uğrayıp hayatını kaybettiği olayda Farais adlı kontun hizmetindeki bir Yerli Hıristiyan suikastçıların yapacaklarını bilmesine rağmen onlardan 100 Bizans altını rüşvet aldığı için susmayı tercih etmişti⁶⁹.

Sur şehri Hıristiyanların dışında Yahudi ve Müslümanlara da ev sahipliği yapmaktaydı. Haçlı seferlerinin başlangıcındaki ön yargıların ve taassubun sebebiyet verdiği katliam sahneleri zaman içerisinde yerini daha ılımlı bir havaya bırakmıştı. Sur da söz konusu durumdan olumlu yönde nasibini alan bir şehirdi. 1124'de Haçlıların eline geçtiğinde galipler ile yapılan anlaşma çerçevesinde Müslüman ahaliden isteyenler buradan ayrılırken kalmak isteyenlere de vergilerini

⁶⁴ Heyd, *a.g.e.*, s. 165-166; Mack, *a.g.m.*, s. 151-164.

⁶⁵ Jean Richard, "The Political and Ecclesiastical Organization of the Crusades States", *A History of the Crusades, The Impact of the Crusades on the Near East*, V, gen ed. K.M Setton, Wisconsin 1985, s. 221.

⁶⁶ Riley-Smith, *The Feudal Nobility*, s. 89-90; aynı mlf., "Some Lesser Officials in Latin Syria", s. 2-9.

⁶⁷ Riley-Smith, "Some Lesser Officials in Latin Syria", s. 14.15.

⁶⁸ Richard, *a.g.m.*, s. 224; Runciman, III, 252; Riley-Smith, *Feudal Nobility*, s. 90.

⁶⁹ *The Templar of Tyre* s. 64-65.

ödemek kaydıyla müsaade edilmişti. Ancak İbn Kalanisi'de ve İbn el-Esîr'de geçen bir kayda göre şehrin, Haçlılar tarafından alınışı sırasında geride sadece güçsüzler ve zayıf kişiler kalmıştı⁷⁰. Sonrasında Sur'daki Müslüman nüfusunun arttığını düşünmek mümkündür. Örneğin şehrin ticarî önemi dolayısıyla Dımaşk ve Musul şehirlerinden tüccarların 1260 yılı itibarıyla şehirde temsilcilerinin olduğu bilinmektedir⁷¹.

Üsâme b. Munkiz de anılarında Sur'u ziyaret ettiği sırada kadınlar ve erkeklerin birlikte girdikleri bir hamamda başından geçen bir hikâyeyi anlatmaktadır⁷². Ayrıca diğer şehirlerin aksine Sur'da, Müslümanlara ait müstakil bir caminin varlığı da onların buradaki nüfusunun zamanla arttığına bir delil olarak gösterilebilir⁷³. Bazı zor dönemlerde de şehir, civardaki Yerli Hıristiyanları ve Müslümanları mülteci olarak kabul edebilmekteydi. Nitekim 1260'da Moğolların Suriye'yi istilası sırasında Dımaşk ahalisinin bir kısmı Mısır'a kaçarken önemli bölümü de daha yakın olan Sur'a iltica etmişti. Bunların arasında Eyyubilerin hizmetinde çalışan Yerli Hıristiyan İbn el-Amid ve diğer kâtip arkadaşları da vardı⁷⁴.

Haçlı makamlarının olumlu tutumlarının da şehirde ve kırsalındaki Müslümanların sayısının artışında etkisi olduğu muhakkaktır. Nitekim İbn Cübeyr, Sur şehri ile alakalı izlenimlerini aktarırken *halkı kâfir olmakla beraber daha yumuşak başlıdır ve Müslüman yabancılara iyilik yapmaya daha eğilimlidirler. Ahlakları daha hoş ve evleri daha geniştir. Müslümanlar burada daha rahat ve daha huzurludur* şeklindeki ifadeleri de bir anlamda bu duruma işaret etmektedir⁷⁵.

Şehirde ikamet eden bir diğer cemaat ise Yahudiler idi. Onlar da seferlerin ilk dönemlerinde kendisini gösteren şiddetten nasibini almışlardı. Ancak şimdi Müslümanlar gibi Kudüs hariç Haçlı hâkimiyetindeki bütün şehirlerde yaşama hakkına sahiptiler. 500 kadar Yahudinin yaşadığı Sur'da bunlara ait bir de Talmud Okulu mevcuttu⁷⁶. Müslüman ve Yahudilerin dışında şehrin nüfusuna dönmeleri ve

⁷⁰ *Tarih-i Dımaşk*, s. 137; *el-Kamil fi'l-Tarih*, X, 622.

⁷¹ Riley-Smith, s. 79.

⁷² *İbretler Kitabı (Kitab el-İtibar)*, trk. trc. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul 1992, s. 185.

⁷³ B.Z. Kedar, "The Subjected Muslims of the Frankish Levant", *Muslims Under Latin Rule, 1100-1300*, ed. J.M. Powell, Princeton 1990, s. 138.

⁷⁴ İbn el-Amid, *Tarih, Ahbar el-Eyyubiyyin kısmı*, nşr. Claude Cahen, Port Said, t.y., s. 50; Peter Jackson, "The Crisis in the Holy Land in 1260", *The English Historical Review*, vol.95, no.376, Temmuz 1980, s. 490.

⁷⁵ *a.g.e.*, s. 226.

⁷⁶ Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya-Afrika Gözlemleri*, trk. trc. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 47.

paulinleri de eklemek gerekmektedir. Zira Sur hâkimlerine karşı girişilen iki suikast girişiminde de katiller Hıristiyanlığı kabul etmiş görünen hatta kurbanlarının eliyle bu dine giren kimselerdi. Konrad de Montferrat ve Philippe de Montfort böylelikle öldürülmüşlerdi. Philippe, suikastçileri vaftiz ettirdikten sonra emrindeki Turkopol birliğine aldirmıştı⁷⁷. Paulinler ise bilhassa İkinci Krallık Dönemi içerisinde ağırlıklı nüfusu meydana getiriyorlardı. Son olarak askerî bir unsur olsalar da İmparator Frederich'in naibi Filangieri ile birlikte bölgeye yolladığı ve uzun bir dönem Sur'da ikamet eden Longobardları da şehrin nüfusuna eklemek gerekmektedir. Bunlarla halkın arasında tutum ve davranışlarından ötürü ciddi bir nefret meydana gelmişti⁷⁸. Yukarıdan itibaren aktarmaya çalıştığımız bütün bu grupların oluşturdukları toplam nüfus konusunda ise Joshua Prawer 30.000'i şehirde 9.000'i kırsalda olmak üzere toplamda 39.000 kişilik ortalama bir rakam vermektedir⁷⁹.

Sur şehrindeki dinî mekân ve kurumların durumu da oldukça karışık bir mesele idi. Sur eski geleneğe göre Antakya Patrikliğine bağlı olmasına karşın Haçlı seferleri sırasında Kudüs Krallığı arazisine dâhil edilmişti. Diğer taraftan buradaki piskoposluk Phoenicia eyaletinin merkezi durumundaydı. Üstelik Haçlılar tarafından daha evvelden zapt edilen Trablus, Akka, Sayda, Beyrut gibi şehirlerdeki kiliseler pratikte Sur Piskoposluğu'na bağlıydı. Antakya'daki Ortodoks piskoposun çıkarılmasından sonra buradaki Latin Kilisesi'nin başındaki Bernard Valance etkin bir siyaset takip etmeye başlamıştı. Bu doğrultuda geçmişteki duruma dayanarak Sur Kilisesi'nin Antakya'ya bağlı olduğunu yüksek sesle dile getirmeye başlamıştı⁸⁰.

Başlangıçta şehir henüz ele geçirilmediği için bir problem çıkmamıştı. Ancak Kudüs Patriği Warmund'un 1122'de Odo adlı din adamını buraya piskopos atamasıyla tartışmalar başlamıştı. Adı geçen zat şehir alınmadan ölmüştü. Haçlıların Sur'u zaptından sonra üç sene kadar piskoposluk makamına herhangi atama yapmayan Kudüs Patrikliği nihayetinde 1127'de William adlı bir papazı Sur Piskoposu ilan ettiğinde Antakya Patrikliği ile çatışma daha da şiddetlenmişti. Gelişmeler Roma'nın müdahalesini gerekli kılmış ve Papa II. Honorius, Sur Kilisesinin idarî anlamda bağlı olduğu Kudüs Krallığına yani dolayısıyla Kudüs Patrikliğine bağlı olduğunu ilan etmişti⁸¹.

⁷⁷ *The Templar of Tyre*, s. 63-64.

⁷⁸ Philip de Novare, s. 174.

⁷⁹ Joshua Prawer, *Crusader Institutions*, s. 182.

⁸⁰ Bernard Hamiton, *The Latin Church in the Crusader States, The Secular Church*, Londra 1980, s. 27-28.

⁸¹ Willermus Tyrensis, II, 35-38; Ayan, s. 268-270; Hamilton, a.g.e., 66-67; Runciman, II, 259-260;

Kudüs'ün 1187'de Sultan Selahaddin tarafından fethinin sonrasında yeni bir karışıklık daha baş göstermişti. Buradaki patriklik makamı Akka'ya taşınmış olup eski unvanını taşımaya devam etmişti. Fakat diğer taraftan Akka şehir olarak evelden beri Sur Piskoposluğuna bağlıydı. Haliyle Sur'daki Latin Kilisesinin önceliği durumu ortaya çıkmıştı. Bunun etkilerini ilerleyen dönemlerde Kudüs tahtuna çıkanların taçlandırılması meselesinde görmek mümkündür. Nitekim Jean de Brienne ve eşi Maria de Montferrat 1210'da Sur Kilisesi'nde taç giymişlerdi⁸². Aynı şekilde bunların kızları Jolande de, İmparator II. Frederich ile evlenmek üzere Avrupa'ya gitmeden Sur Kilisesinde taç giymiş ve sonrasında 15 gün süren şenliklerin nihayetinde gemiyle yola çıkmıştı⁸³.

Willermus Tyrensis, Sur piskoposları içerisinde dinî meşguliyetlerinin dışında tarihçi yönüyle temeyyüz eden çok önemli bir şahsiyettir. 1175'de piskoposluk makamına atanmış ve 1185'deki ölümüne kadar görevini sürdürmüştür. Willermus, Kral Amaury'nin oğlu IV. Baudouin'e hocalık yaparken onun cüzzam hastalığını da keşfeden kişidir. Kral tarafından 1168'de Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'a bir sene sonra ise Roma'ya elçi olarak gönderilmiştir. Haçlı seferleri tarihinin başlangıcından 1184 yılına kadar getirdiği *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum* adlı eserini kaleme almıştır. Bu çalışma Haçlı seferleri tarihini çalışanlar için başlıca kaynaklardan biridir. Kendisinden sonra gelen yazarlar da onun eserine çeşitli zeyiller kaleme almışlardır⁸⁴. Willermus'un halefi Piskopos Joscius da, Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethi sonrasında durumu Papaya, İngiltere ve Fransa krallarına anlatmak üzere Konrad de Montferrat tarafından Avrupa'ya gönderilmiştir.

Sur'daki İtalyan şehir devletlerine ait mahallelerdeki kiliseler ise bunlarla yapılan anlaşmalar gereğince tam bir özerkliğe sahipti. İtalyanların söz konusu kiliselere genellikle anavatanlarındaki büyük kiliselerin isimlerini vermek gibi bir adetleri vardı. Venediklilerin Sur'daki kilisesi bu doğrultuda St. Mark olarak isimlendirilmişken, Cenevizlilerin kiliseleri St. Laurent adını almıştı⁸⁵.

Sur'un, Haçlı seferleri döneminde ön plana çıkmasını sağlayan en önemli

John Gordon Rowe, "The Papacy and the Ecclesiastical Province of Tyre (1100-1187)", *Bulletin of John Rylands Library* 43(1960), s. 162-179.

⁸² Bernard Hamilton, *The Latin Church*, s. 251.

⁸³ Philip de Novare, *a.g.e.*, 23.

⁸⁴ Willermus'un, eseri ve zeyilleri ile alakalı bkz., Ebru Altan, "Latin Doğulu Tarih Yazarı Willermus Tyrensis'in (1130-1185) Historiası ve Zeyilleri", *Şarkiyat Mecmuası*, sayı: 27, (2105-2), s. 85-94.

⁸⁵ Heyd, s. 166.

özelliği ise ticarî potansiyeli olmuştur. Şehir limanı sayesinde bölgedeki en önemli deniz ticaret üslerinden biri haline gelmişti. Nitekim İbn Cübeyr, Sur limanına iki güçlü kule arasına çekilmiş bir zincirin varlığından bahsettikten sonra bunun gerildiğinde giriş ve çıkışların imkânsızlaştığını söylemektedir. Limanın konumunu çok güzel bulan müellif sözlerine şöyle devam eder; *Akka'nın limanı da buna benzer. Ancak buradaki gibi büyük gemileri kaldıramaz. Onlar liman dışına demir atarlar. Sadece küçük gemiler girebilir. Sur limanı daha mükemmel, daha güzel ve daha büyüktür*⁸⁶.

Sur 1124 yılında Haçlıların eline geçmesine karşın elde edilen başarının meyvelerini toplamak daha çok Venediklilere nasip olmuştu. *Pactum Warmundi*'ye göre; Kudüs Krallığı, Venediklilere şehrin gelirlerinden her yıl 300 altın ödeyecekti⁸⁷. Ayrıca kendilerine verilecek mahallede Venediklilerin vergiden muaf birer fırın ve hamam kurmaları, ticarete kendi tartı ve ölçü aletlerini kullanmaları, krallık içerisinde tamamen vergiden muaf tutulmaları, Sur'un zaptından sonra 1/3 ünün kendilerine verilmesi şeklindeki şartlar da bunun açık bir göstergesidir. Bunların dışında Venedikliler krallık genelinde de çeşitli adli, ticarî ve sosyal haklar elde etmişlerdi⁸⁸. Vikont adını taşıyan yöneticileriyle birlikte mahallelerine yerleşen Venedikliler yaptıkları anlaşma ile sadece Sur'da değil Kudüs krallığının bütün şehirlerinde ticaretin asıl yönlendiricisi haline gelmişlerdi.

Venediklilerin elde ettiği bütün bu imtiyazlara karşılık Sur'daki varlıkları birkaç yüzü aşabilmiş değildi. Aynı rakamları Cenevizliler ve Pisalılar için vermek mümkündür⁸⁹. Hatta Henri de Champagne zamanında Sur'da yalnızca 30 Pisalının ikamet edebileceği şeklinde bir karar alınmıştı⁹⁰. Gerek şehirdeki mahallelerinde ve gerekse köylerinde Yerli Hıristiyan ve Müslüman kiracıları bulunmaktaydı. Diğer taraftan Venediklilerin payına düşen 21 köy de direk olarak buradaki Venedik toplumu tarafından idare edilmiyordu. Köyler Pantaleon, Jourdain ve Conterani adlı üç soylu aileye verilmiş durumdaydı⁹¹. Resû'l-Ayn yakınlarında Venedik'e ait şeker kamışı tarlalarının hasadı daha çok yukarıda zikrettiğimiz kiracılar tarafından yapılmaktaydı. Cenevizlilerin de benzer şekilde kendilerine ait şeker kamışı tarlaları vardı⁹².

⁸⁶ *Endelüs'ten Kütsal Topraklara, Seyahatname, aynı yer.*

⁸⁷ Venediklilerin II. Baudouin zamanında elde ettikleri bu imtiyaz çok uzun sürmemiş ve daha adı geçen kralın damadı Foulque (1131-1143) zamanında iptal edilmişti. Bkz., Heyd, s. 170.

⁸⁸ Praver, s. 221-226; Altan, "Venedik'in Haçlı Seferi 1122-1124)", s. 303-304.

⁸⁹ Runciman, II, 245.

⁹⁰ Heyd, s. 349; Mack, "The Italian Quarter of Frankish Tyre", s. 159.

⁹¹ Praver, s. 148-149.

⁹² Riley-Smith, *The Feudal Nobility*, s. 53; Mack, "The Italian Quarters of Frankish Tyre", s. 152.

Cenevizliler ve Pisalılar gerçek anlamda ticarî bir güç olarak Sur'a, Venediklilerden çok daha sonraları girmişlerdir. Cenevizlilerin şehirdeki varlığına ve aldıkları ticarî ayrıcalıklara ait ilk kayıt 1187 tarihinde aittir⁹³. Pisalılar ise daha öncesinde II. Baudouin'in verdiği beş ev ile Amaury ve Cüzzamlı Kral dönemlerinde başıslanan kilise ve arazi ile yetinmek zorunda kalmışlardı⁹⁴. Daha sonra Sultan Selahaddin karşısında yok olmanın eşiğine gelen Ortadoğu'daki Haçlı varlığı Konrad de Montferrat sayesinde Sur'da tutunmaya çalışırken Ceneviz ve Pisalılar, ona en çok destek veren unsurlar olarak şehirde önemli ticarî imtiyazlar elde etmişlerdi. Örneğin her ikisi de kendi ölçü birimleriyle ticaret yapmak ve özel mahkemeler kurmak hakkını elde etmişlerdi. Ancak Pisalıların başlangıçtaki Konrad tercihlerine karşın sonradan Guy de Lusignan'ı desteklemeleri Sur'daki ticaret arenasında zayıflamalarına yol açmıştır. Nitekim şehri elinde tutmayı başaran Konrad, onların imtiyazlarında kısıtlamalara gitmiş ve Henri de Champagne de bu konuda selefini takip etmiştir. Yukarıda değinildiği gibi Pisalıların şehirdeki nüfusu 30 kişi ile sınırlandırılmıştır. Bundan sonra Pisalıların Akka'ya ağırlık vermelerine karşın Cenevizliler Sur'daki varlıklarını daha güçlü şekilde vurgulamaya başlamışlardır.

Cenevizlilerin zaten var olan Venediklilerle ticarî rekabeti Doğu Akdeniz'e de sirayet etmişti. Nitekim 1258'de nihayet bulan iki senelik silahlı mücadelenin sonrasında Akka'dan ayrılmaya zorlanan Cenevizliler bölgedeki faaliyetleri için kendilerine Sur'u merkez edinmişlerdi. İtalyanların arasındaki bu rekabet Frank hâkimlerin işine gelen bir durumdu. Ticaret anlamında onlara muhtaç olsalar da adli ve her şeye rağmen ekonomik bazı imtiyazları azaltmak için bu rekabeti çok iyi bir şekilde kullanmışlardı. Sur Hâkimi Philippe de Montfort, Cenevizlilerle yaptığı anlaşmayla onları şehrin savunmasına ortak ettiği gibi muhataplarının ana ticaret merkezi olarak burasını kabullenmelerini sağlamıştı. Bunu yaparken Sur'daki ticarî gelirlerin 1/3'ü de Cenevizlilere bırakmayı ve onların getirecekleri mallar üzerinden çok cüz'î bir vergi almayı da taahhüt etmişti⁹⁵.

Philippe de Montfort, Cenevizlileri kendisine müttefik edindikten sonra Venediklilere karşı baskıcı bir politika takip etmeye başlamıştı. Aşlında Venedikliler daha Ricardo Filangieri zamanında Sur'daki adli ve ticarî bazı imtiyazlarından

⁹³ Merav Mack, *The Merchant of Genoa, The Crusades, The Genoese in the Latin East, 1187-1220s*, unpublished Ph. degree thesis, Cambridge 2003s. 28; aynı mlf., "The Italian Quarter of Frankish Tyre", s. 161.

⁹⁴ Heyd, s. 163,170; Mack ("The Italian Quarter of Frankish Tyre", s. 157) bu durumu doğru olarak kralın Venediklilere olan bağımlılığı azaltmak adına yaptığı şeklinde yorumlamaktadır.

⁹⁵ Heyd, s. 391-392; Riley-Smith, s. 73-74.

vazgeçmeye zorlanmışlardı. Akabinde Filangieri'nin bertaraf edilip baronların Sur'u yeniden ele geçirmesinde büyük katkı vermelerine karşın bunun ticarî imtiyaz anlamında pek de faydasını görememişlerdi. Şimdi ise Cenevizlilerin de gelmesiyle şehirdeki durumları çok daha kötüleşmişti. Sur'da sahip oldukları gelir kaynakları ve ticaret malları müsadere edilmişti. 1277'de taraflar arasında yapılan zoraki anlaşmaya kadar bu durum devam etmişti⁹⁶.

İtalyanların dışında Sur'da; Provenceli, Marsilyalı, Montpellierli ve Barselonalı tacirlere de çeşitli imtiyazlar tanınmıştı. Yine Müslüman, Yerli Hıristiyan ve Yahudi tacirler de aktif olarak şehirdeki ticaret hayatında yerlerini almışlardı. Nitekim Tudelah Benjamin şehirde deniz ticareti yapan Yahudilerin varlığından bahsetmektedir⁹⁷. Ayrıca III. Baudouin zamanında Mısır ile Sur arasında gemi ile ticaret yapan bir Yerli Hıristiyan kaptana serbest geçiş izni verilmişti⁹⁸. Şehirde ticaret ile alakalı meseleler için *Cour de la Fonde* adlı mahkemeler görev yapmaktaydı. Bu kurum ayrıca pazar vergilerinden de sorumluydu⁹⁹. Liman ile alakalı vergiler ise adını buradaki zincirden alan *Cour de la Chaîne* tarafından toplanırdı¹⁰⁰.

Sur elverişli limanı sayesinde yukarıda aktardığımız ticarî rekabetin merkezlerinden biri olmasının yanında sanayi ve tarımsal üretimler açısından da önemli bir şehirdi. Nitekim Avrupa'nın şeker ihtiyacının neredeyse tamamını karşılayan Ortadoğu'daki üretimin büyük kısmı bu şehre bağlı arazilerde gerçekleştirilmekteydi¹⁰¹. Yine buradaki Yahudilerin ön plana çıktığı olağanüstü parlaklığı ile bilinen cam üretimi son derece ünlüydü. Camlardan vazo, tabak ve çeşitli züccaciye ürünleri imal edilmekteydi¹⁰². Camların üretildiği fırınlar oldukça büyük bir kapasiteye sahipti. Birbirinden farklı boyutlara sahip fırınlar her defasında 13 tondan 37 tona kadar üretim yapabilmek imkânına sahipti¹⁰³.

Sur'a özel olan mor renkli kumaş ve bundan üretilen elbiseler Fenikeliler zamanından bu yana bilinmekteydi. Bahsi geçen kumaş ve elbiseler Haçlılar

⁹⁶ Heyd, s. 392-393; Riley-Smith, s. 69; Mack, "The Italian Quarter of Frankish Tyre", s. 156.

⁹⁷ *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya-Afrika Gözlemleri*, s. 47.

⁹⁸ Riley-Smith, s. 79.

⁹⁹ Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, trk. trc., Mustafa Daş, İstanbul 2013, s. 228; Riley-Smith, s. 90-91.

¹⁰⁰ Heyd, s. 373-374; Runciman, II, 252.

¹⁰¹ Runciman, III, 300.

¹⁰² Tudelah Benjamin, *aym yer*; İdrisi, *Nüzheti'l-müştak fı ihtirak el-Afak*, I, Kahire 1989, s. 365-366; Wilermus Tyrensis, II, 6; Heyd, s. 195; Runciman, III, 301.

¹⁰³ Fred Aldsworth-George Haggarty-Sarah Jennings-David Whitehouse, "Medieval Glassmaking at Tyre, Lebanon", *Journal of Glass Studies*, vol.44 (2002), s. 66.

zamanında da şehrin önemli ticaret ürünlerinden biriydi. Öyle ki İtalyan ticaret gemilerinin bu kumaşları alabilmek için zaman zaman şehirden ayrılışlarını tehir ettikleri de olurdu¹⁰⁴. Coğrafyacı el-İdrisî bu şehirde dokunan kumaşların çok pahalı olmasına karşın civar şehirlerin hiçbirinde böyle kalitelisinin üretilmediğini söylemektedir¹⁰⁵.

Bahse konu kumaşların dışında Sur'daki dokuma tezgâhlarında başka kıymetli kumaşlar ve ipekli de dokunurdu. Burada üretilen ipekli kumaşlara nakşedilmek üzere altından ipler Venedik ve Cenova'dan getirilmekteydi. Sur başta olmak üzere Haçlı topraklarındaki dokumacılar arasında ünlü olan bu ipler Müslüman ülkelerine de ihraç ediliyordu¹⁰⁶. Şehirde Sarraflar Caddesi adıyla bilinen bir caddenin varlığı burada altın işlemeciliği yapıldığının bir kanıtı olarak da görülebilir¹⁰⁷. Bunların dışında Sur şehri Müslüman ülkelerinden gelen her türlü mamul ile Avrupa'dan Müslüman topraklarına giden mallar için önemli bir geçiş güzergâhıydı. Sur'un deniz kıyısında yer alması nedeniyle balıkçılık da önemli bir gelir kaynağı durumundaydı. Ayrıca bitkilerden elde edilen ve kumaş boyamada kullanılan çeşitli boyalar da ciddi bir gelir kalemini oluşturmaktaydı. Hayvancılık konusunda pek fazla bilgi bulunmasa da Fâtımîler zamanından Haçlılar dönemine miras kalan ve domuz kasaplarından alınan *tuazo* adıyla dört altınlık vergiden yine şehirde mevcut Kasaplar Caddesinden şehir ve çevresinde hayvancılık yapıldığına dair bir çıkarımda bulunmak mümkündür¹⁰⁸.

1183 senesi civarında burada bulunan İbn Cübeyr'in aksini söylemesine karşın Willermus Tyrensis, verimli topraklara sahip Sur'un çevresindeki bahçelerin limon, portakal, incir, badem gibi meyvelerle dolup taştuğunu ifade etmiştir¹⁰⁹. Üzüm bağlarındaki üretim daha çok Yerli Hıristiyan köylüler tarafından yapılmakta olup mahsulün 1/3'ünün toprak sahibi lordun olması ön görülmüştü. Ayrıca 1220 senesine gelindiğinde Sur'daki verimli arazilerden önemli bölümü üzüm bağlarına dönüştürülmüştü¹¹⁰. Şehre bağlı topraklarda diğer bölgeler kadar olmasa da yeterli miktarda tahıl üretimi yapılmaktaydı¹¹¹.

¹⁰⁴ Heyd, s. 195.

¹⁰⁵ *a.g.e.*, s. 366.

¹⁰⁶ David Jacoby, "Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West", *Dumbarton Oaks Papers*, vol.58 (2004), s. 237.

¹⁰⁷ Riley-Smith, s. 80.

¹⁰⁸ Riley-Smith, s. 80-81,84.

¹⁰⁹ *Endülüsten Kutsal Topraklara, Seyahatname*, s. 231; *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, II, 5- 6.

¹¹⁰ Praver, s. 179-180; Richard, "Agricultural Conditions in the Crusader States", s. 260.

¹¹¹ Praver, s. 177-178.

Sonuç

Sur şehri 1124'de Haçlıların eline geçmesinin ardından onların Avrupa ile bağlantılarını sağlayan önemli limanlardan biri haline gelmiştir. Tahkimatlarının sağlamlığı söz konusu şehrin çok fazla saldırı almasını da önlemiştir. Nitekim Sur ancak 1291'de Akka'nın Müslümanlar tarafından fethinin sonrasında teslim yoluyla el değiştirmiştir. Öte yandan Sultan Selahaddin'in fetihleri sırasında Konrad de Montferrad idaresinde gösterdiği direniş ile Sur, İkinci Krallık Dönemi'nin başlamasındaki en önemli etken olmuştur.

Şehrin Haçlılar tarafından zaptı sırasında yaptıkları yardım sayesinde önce Venedikliler akabinde ise Ceneviz ve diğer deniz ticaretiyle uğraşan devlet/ devletçikler edindikleri imtiyazlarla zenginleşirken diğer taraftan da burasını Akka ile birlikte ticaretin önemli merkezlerinden biri haline getirmişlerdir. Büyük gemilerin yanaşmasına müsaade veren büyük limanı, Avrupa'nın şeker ihtiyacının karşılanmasındaki öncelikli yeri, ileri düzeydeki cam sanayi ve kaliteli kumaşları bu şehri ticarî bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Aktarmaya çalıştığımız bütün bu özellikleri sayesinde Sur, Haçlı Seferleri tarihi içerisinde önemli bir yer edinmesini sağlamıştır.

KAYNAKLAR

- Aldsworth, Fred - Haggarty, George - Jennings, Sarah - Whitehouse, David, "Medieval Glassmaking at Tyre, Lebanon", *Journal of Glass Studies*, vol.44 (2002), s.49-66.
- Altan, Ebru, "Venedik'in Haçlı Seferi(1122-1124)", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e 75. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 2013, s.299-307.
- _____, "Latin Doğulu Tarih Yazarı Willermus Tyrensis'in (1130-1185) Historiası ve Zeyilleri", *Şarkiyat Mecmuası*, sayı:27, (2105-2), s.85-94.
- _____, "Haçlı Seferleri ve Doğu Hristiyanları", *Sosyologca*, sayı:3, Ocak-Haziran 2012, İstanbul, s.63-71.
- Arriannus, *The Anabasis of Alexander*, ing. trc. E.J. Chinnock, Londra 1883.
- Assises du Royaume de Jerusalem, I, Assises de Bourgeois* (Textes Francais et Italien), par. M. Viktor Foucher, Rennes 1839.
- Ayan, Ergin, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği, II, Kûdüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine Kadar (1099-1143)*, Ankara 2018.
- Cahen, Claude, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, trk. trc.,Mustafa Daş, İstanbul 2013.

- Cate, J.L., "The Crusade of 1101", *A History of Crusades, I, The First Hundred Years*, gen. ed. K.M. Setton, Londra 1969, s.343-367.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 2004.
- _____, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s.17-56.
- Edbury, Peter W., *The Conquest of Jerusalem and the Third Crusade, Sources in Translation*, Hampshire 1998.
- _____, *John of Ibelin and Kingdom of Jerusalem*, Suffolk 1997.
- Ernoul, *Chronique D'Ernoul et de Bernard Le Trésorier*, Paris 1871.
- Mc Evitt, Christopher, *The Crusader and Christian World of the East, Rought Tolerance*, Philadelphia, 2008.
- Fleming, Wallace B., *The History of Tyre*, Londra 1915.
- Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iharusalem Peregrantium*, ing. trc. Frances Rita Ryan, *A History of Expedition to Jerusalem*, Knoxville 1969.
- Hamiton, Bernard, *The Latin Church in the Crusader States, The Secular Church*, Londra 1980.
- Heyd, W., *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, trk. trc. Enver Ziya Karal, Ankara 2000.
- Hinz, Walter, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, trk. trc. Acar Sevim, İstanbul 1990.
- Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, ed. Helen J. Nicholson, *Chronicle of the Third Crusade*, Aldershot 1997.
- İbn Abdüzzahir, *el-Ravz ez-Zahir fi Siret el-Melik ez-Zahir*, nşr. Abdülaziz el- Huveytır, Riyad 1976.
- İbn el-Amid, *Tarih, Ahbar el-Eyyubiyin kısmı*, nşr. Claude Cahen, Port Said, t.y.
- İbn Cübeyr, *Endelüsten Kutsal Topraklara, Seyahatname*, İstanbul 2008.
- İbn el-Esîr, *el-Kamil fi'l-Tarih*, X, XI, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1979.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, II, trk. trc. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1991.
- İbn Kalanisi, *Tarih-i Dimaşk*, nşr. Süheyl Zekkar, Dimaşk 1983.
- İbn Munkiz, Usame, *İbretler Kitabı (Kitab el-İtibar)*, trk. trc. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul 1992.
- İbn Şeddad, Bahaeddin b. Yusuf, *el-Nevadir el-Sultaniyye fi'l-Mehasini'l-Yusufiyye*, thk., Cemalettin Şeyyal, Kahire 1994.

- İdrisî, *Nüzhetü'l-müştak fî ihtirak el-Afak*, I, Kahire 1989.
- el-İsfehânî, İmadeddin el-Katib, *el-Feth el-Küssî fî'l-feth el-Kudsî*, nşr., Darü'l- Minar, 2004.
- Jackson, Peter, "The Crisis in the Holy Land in 1260", *The English Historical Review*, vol.95, no.376, Temmuz 1980, s.481-513.
- Jacoby, David, "The Kingdom of Jerusalem and Collapse of Hohenstaufen Power in the Levant", *Dumbarton Oaks Papers*, vol.40 (1986), s.83-101.
- _____, "Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West", *Dumbarton Oaks Papers*, vol.58 (2004), s.197-240.
- John de İbelin, *Le Livre des Assies*, ed. Peter W. Edbury, Brill 2003.
- Kallek, Cengiz, "Meks", *DİA*, XXVIII, 583-588.
- Kedar, B.Z., "The Subjected Muslims of the Frankish Levant", *Muslims Under Latin Rule, 1100-1300*, ed. J.M. Powell, Princeton 1990, s.135-174.
- Küçükspahioğlu, Birsnel, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, İstanbul 2007.
- Lendering, Jona, *Büyük İskender*, trk. trc. Burak Sengir, İstanbul 2009.
- Mack, Merav, "The Italian Quarters of Frankish Tyre: Mapping a Medieval City", *Journal of Medieval History*, 33 (2007), s.147-165.
- _____, *The Merchant of Genoa, The Crusades, The Genoese in the Latin East, 1187-1220s*, unpublished Ph. degree thesis, Cambridge 2003.
- Makdisî, *Ahsenü'l-tekasim fî marifet el-ekalim*, Brill 1909.
- Mayer, H.E, "On the Beginnings of Communal Movement in the Holy Land; The Commune of Tyre", *Traditio*, vo.24,1968, s.443-457.
- Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, arp. trc. Yahya el-Haşşab, Kahire 1993.
- Philip de Novare, *The Wars of Frederich II Against the Ibelins in Syria and Cyprus*, ing. trc., John L. La Monte, New York 1936.
- Porteus John, "Crusader Coinage with Greek or Latin Inscriptions", *A History of the Crusades*, VI, *The Impact of the Crusades on Europe*, gen. ed. K. M.Setton, Wisconsin 1989, s.354-420.
- Praver, Joshua, *Crusader Institutions*, Oxford 1980.
- _____, "Social Classes in the Latin Kingdom; The Franks", *A History of the Crusades, The Impact of the Crusades on the Near East*, V, gen ed. K.M Setton, Wisconsin 1985, s.117-192.

- Richard, Jean, *The Crusades, c.1071-1291*, ing. trc. Jean Birrell, Cambridge 1996.
- _____, "Agricultural Conditions in the Crusader States", *A History of the Crusades*, V, *The Impact of the Crusades on the Near East*, gen. ed. K.M. Setton, Wisconsin 1985, s.251-294.
- _____, "The Political and Ecclesiastical Organization of the Crusades States", *A History of the Crusades, The Impact of the Crusades on the Near East*, V, gen. ed. K.M Setton, Wisconsin 1985, s.193-250.
- Riley-Smith, Jonathan, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem, 1174- 1277*, Londra 1973.
- _____, "Some Lesser Officials in Latin Syria", *The English Historical Review*, vol. LXXXVII, January 1972, s.1-26.
- Rowe, John Gordon, "The Papacy and the Ecclesiastical Province of Tyre (1100-1187)", *Bulletin of John Rylands Library* 43(1960), s.190-219.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, III, trk. trk. Fikret İşıltan, Ankara 1992.
- Le Strange, Guy, *Palestine under the Muslim Rule, Description of Syria and the Holy Land*, Floransa 1890.
- The Templar of Tyre, Part III of the "Deeds of the Cypriots"*, ing. trc. Paul Crawford, Burlington 2003.
- Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya-Afrika Gözlemleri*, trk. trc. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001.
- Usta, Aydın, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, İstanbul 2015.
- _____, "Haçlılar ve Doğu Hıristiyanları Arasındaki İlişkiler" *Belleten*, LXXVII, sayı:279, Ağustos 2013, s.365-402.
- _____, "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasî Faaliyetleri", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, İstanbul 2006, s.355-367.
- _____, "Latin (Haçlı) Kronikleri ve Yerli Hıristiyan Kaynaklarında Artuklular", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, 25-27 Ocak 2007 Mardin, *Artuklular*, I, 2008, s.57-71.
- Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Tranmarinis Gestarum* ing. trc. A.C. Krey-E.A. Babcock, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, I, II, New York 1943.

SELAHATTİN EYYUBÎ'NİN NESEBİ

İSMAİL YAKIT*

Uzun zamandır tartışılan ve polemik konusu yapılan bir konu var. O da Haçlılara kan kusturan ve onları Kudüs'ten söküp çıkararak ve Eyyubî Devleti'nin ünlü sultanı Selahattin Eyyubî'dir. Peki Selahattin'in nesi tartışılıyor? Tek kelimeyle kimliği ve nesebi ve buna dayanarak kurduğu devletin bir Türk Devleti olup olmadığı tartışma konusu yapılıyor. Yaygın rivayetler onun baba tarafını Kürt olarak gösterirken, birkaç kaynak da Arap olduğunu söyleyerek ona şecere isnat etmektedir. Birçok kaynak da onun Türk kökenli olduğunu belirtmektedir. Onun kimliğini ve nesebini tayin etmede kaynaklar ne derece güvenilir, dönemindeki tarihi ve kültürel veriler ne derece incelendi? Selahattin kendini ne olarak hissediyor? Bunların belgeleri var mıdır? İşte cevabını aramamız gereken sorular bu ve bu nevi sorulardır.

Selahattin Eyyubî Kimdir?

Mısır, Suriye, Fırat havzası (Irak) ve Yemen bölgelerinin hükümdarı, Eyyubî Devletinin kurucusu, Hıristiyanların 88 yıl egemen olduğu Kudüs'ü Hittin savaşıyla Haçlılardan geri alan ve III. Haçlı seferini etkisiz hale getiren tarihe mal olmuş büyük bir kahramandır. Mehmet Akif'in ifadesiyle “*Şarkan en sevgili Sultanı*”, Fransız tarihçi Champdor'un beyanıyla “*İslam'ın en saf kahramanı*”dır.

Asıl adı “*El-Meliku'n-Nâsır, Ebu'l-Muzaffer Selahattin Yusuf bin Necmettin Eyyub bin Şazi el-Eyyubî'dir. El-Meliku'n-Nâsır. Yardım koştan Sultan anlamında olup I. lakabıdır. Ebu'l-Muzaffer= Galip gelenlerin babası anlamında olup künyesidir. Selahattin= Dinin iyileştiricisi anlamında olup II. lakabıdır. Yusuf asıl adıdır. Necmettin Eyyub babasının lakabı ve adıdır. Şazi (Bazı kaynaklarda Sadi okunmuş) de dedesinin adıdır. El-Eyyubî ise şöhretidir.*

* Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü (E.), Antalya/TÜRKİYE, ismailyakit@gmail.com

Selahattin H. 532/M.1138 yılında Selçukluların Tikrit Valisi olan Necmettin Eyyub'un oğlu olarak Tikrit'te dünyaya gelir. Babası Musul Atabeği İmadüddin Zengi ile yakın dostluk kurduğundan aynı yıl Musul'a gider ve Zengi'nin hizmetine girer. Zengi de 1139'da Ba'lebek'i zapt eder ve Necmettin'i buraya vali olarak atar. Kardeşi Esedüddin Şirkuh'u da kumandanları arasına alır. İmadüddin Zengi ölünce oğlu Nurettin Mahmud, Halep ve civarının hükümdarı olur ve Şirkuh'u yanına alır. Necmettin Eyyub da Dimeşk Atabegliğine yani Tuğtekinliler'e bağlanır. Gerek Necmettin ve gerekse Şirkuh iki kardeş, Nurettin'in Haçlılara karşı mücadelesinde ve Dimeşk'i ele geçirmesinde yardım eder. Böylece Nurettin, Necmettin'i Dimeşk valisi, Şirkuh'u da ordu komutanı yapar. İşte Selahattin böyle bir ortamda yetişir, iyi bir eğitim görür, genç yaşında Haçlılara karşı seferlere katılır.

Fatimiler devleti zayıfladığından ülke vezirlerle yönetilmekte ve iktidar sık sık el değiştirmekteydi. 1163 yılında Fatimilerin Veziri Şâver iktidardan uzaklaştırılınca, Nurettin'den yardım ister. Böylece Nurettin'e Mısır'da kriz içinde bulunan Fatimilere müdahale etme imkanı doğar. Amcası Şirkuh kumandasında 1164-1169 yılları arasında yapılan üç sefere katılan Selahattin iyi bir komutan ve devlet adamı olarak sivrilir. Amcası Şirkuh, 1169'da Kahire'ye girince, Fatimî Halifesi Adid-Lidinillah tarafından öldürülen Şâver'in yerine vezir olur. Böylece ordusunun büyük bir kısmı Oğuzlar'dan oluştuğu için Mısır'da tekrar Türk, hâkimiyeti devri başlamış olur. İki ay sonra amcası Şirkuh ölünce Selahattin "*el-Meliku'n-Nâsir*" unvanıyla vezir olur. Nurettin Zengi'nin komutanı olan Selahattin aynı zamanda Fatimî veziridir. Bu arada Haçlılarla mücadeleye başlar ve çıkan isyanları da önler. Selahattin Mısır'da orduyu yeniden teşkilatlandırır, medreseler açar ve bürokrasiyi kademeli olarak tasfiye eder. Bilahare Nurettin Zengi'nin emri üzerine 1171'de Fatimilerin hilafetine son verir¹.

Selahattin, Kudüs Haçlı Krallığına karşı pek çok mücadeleye girişir. Ağabeyi Turanşah komutasında Hicaz ve Yemen'e seferler yapar. Nurettin Zengi ölünce oğlu Meliku's-Salih'e bağlı kalır. Çıkan kargaşayı önlemek amacıyla 1174'de Kahire'den Dimeşk'e (=Şam'a) sefer düzenler. 1176'da Musul-Halep kuvvetlerini yenilgiye uğratar. Bu arada sultanlığı Abbasî halifesi tarafından tanınır. Suriye ve Mısır hâkimiyeti onaylanır. Selahattin, 1176'da Haşhaşileri de bozguna uğratar. Daha sonra Urfa, Harran, Rakka, Habur, Nusaybin ve el-Cezire bölgelerini

¹ Ramazan Şeşen, "Selahaddin Eyyûbi" *Diyânet İslam Ansiklopedisi*, C. 36, s. 337

alır. Artuklu Emiri Nurettin bin Muhammed bin Karaarslan'ın isteği üzerine Diyarbakır (Amid)'ı da alır. Daha sonra Halep üzerine yürür ve orayı da alır ve böylece ona Kudüs yolu açılır².

Selahattin bir yandan devleti dağılmaktan kurtarmak ve Ortadoğu'da İslam birliğini sağlamak isterken diğer yandan da Haçlılarla mücadele etmek zorunda kalır. Birkaç kez Haçlılarla çarpışan Selahattin gerçek büyük zaferini 1187'de Hittin denilen yerde elde eder ve onları büyük bir bozguna uğratar. Haçlı ordusunu imha eder ve pek çok esir ve ganimet ele geçirir. Bunun üzerine Selahattin Akka, Taberiye, Askalan, Nablus, Remle ve Gazze kalelerini zapt eder. Cem'an 52 şehri fetheden Selahattin 02 Ekim 1187'de (27 Recep 583=Miraç olayının yıldönümünde) Kudüs'e girer. Batılılar Kudüs'ün düşmesi üzerine yeni bir Haçlı ordusu düzenlemeye girişirler. İngiltere Kralı I. Richard (Aslan Yürekli Richard) komutasında 1189'da Akka'yı kuşatırlar. 1191'de Akka Haçlıların eline geçer. Akka ve Yafa sahil şeridini geri alırlar. Selahattin Haçlılarla anlaşma yapar ve kısa bir süre sonra 4 Mart 1193'te Şam (=Dımeşk)'da vefat eder. Türbesi Şam'dadır³.

Nesebi Hakkındaki Tartışmalar

Selahattin'in nesebi hakkındaki tartışma onun Kürt, Arap ya da Türk olması temelinde dönmektedir. Bu tartışmalara Ortaasya'da yetişen her ünlü kişiye sahip çıkan İranlılar dâhil olmuyor. Eğer İran'la küçük bir bağlantısı olsaydı, çoktan İranlı yapılmıştı. Selahattin hakkında yapılan araştırmaların birçoğu maalesef bilimsel olmaktan uzak, yakıştırmaya ve rivayetlere dayanarak yapılan tahmini yorumlar içermektedir. Hele günümüzde silahlı isyana kalkışan ve ayrı bir devlet kurmak hevesinde olan etnikçilerimize göre o tartışmasız Kürt'tür. Çünkü kendilerine yazılı bir tarih, övünecekleri kahramanlar ve büyük simalar gerekmektedir. Kısaca ayrılıkçı bir tarih inşası peşinde olduklarından sahipleniyorlar. Bu sahiplenmede dayandıkları kaynaklar var mı? Varsa ne derece güvenilir? Bunları inceleyeceğiz. Ancak şunu öncelikle söylememiz gerekiyor ki, Selahattin hakkında Kürt, Arap ve Türk diyen kesimlerin her birinin ister orijinal, ister düzmece olsun dayandığı rivayet, kaynak veya belgeleri mevcuttur.

Şunu her şeyden önce belirtelim ki, "Eyyubî ailesinin Kürt kökenli olduğunu ileri süren kaynaklarla, Arap kökenli olduğunu ileri süren kaynakların aynı dönemde yazıldığını göz önünde bulundurmak gerekir". Bunlar 13. Asır kaynakları olup

² Şeşen, a.g.m., s. 337

³ Şeşen, a.g.m., s. 337 vd.

Selahattin'in vefatından en az çeyrek asır sonra yazılmış eserlerdir. Mesela İbnü'l-Esir'in (öl. 1233); İbn Halikan'ın (öl. 1282), İbn Haldun'un ise ölümü 1406'dır. Bunlardan "İbn Haldun, kendisinden önce yaşamış tarihçilerin eserlerinde bir takım yanlışlıklar bulunduğunu özellikle XII. Asırdan sonra yetişmiş hemen hemen bütün tarihçilerin de benzer hatalara düştüklerini, bunun da bir takım tarihi olaylar hakkında kendilerinden öncekilerin eserlerini sorgulamaksızın kaynak olarak kullanmalarından ve oradaki rivayetleri eserlerine aktarmalarından ileri geldiğini söyler. Onların düştükleri bu hatalar elbette tarih ilminin saygınlığına zarar vermiştir."⁴

Kürt Olduğunu İddia Edenlerin Görüşleri

1- Selahattin Eyyubî'yi Kürt telakki edenlerin en büyük dayanağı İbnü'l-Esir başta olmak üzere ondan alıntı yapan kaynaklardır. Bazı kaynaklar, Selahaddin'in dedesi Şazi'nin Tiflis yakınlarında Duvin (=Devin=Debil)'de yaşadığını, büyük Kürt aşiretlerinden Hezbânilerin bir kolu olan Ravâdilere mensup olduğunu belirtirler⁵. İbnü'l-Esir, Necmeddin Eyyub ve kardeşi Şirkuh'un Şazi'nin çocukları olduğunu ve Azerbaycan'ın, Belûdin bölgesinden geldiğini ve Zevadiye (herhalde Revâdiye demek istiyor) kabilesine mensup olduğunu ve bu kabilenin de Kürtlerden olduğunu söylüyor⁶. Gerek İbnü'l-Esir ve Gerekse İbn Hallikan aileyi Kürt asıllı gösterebilirler de hiçbir yazılı kaynak göstermemektedirler. Mesela İbn Hallikan bu konuda "... *Ehl-i tarih ittîfak etmiştir ki...*" sözüyle genel ifadeler kullanır. Bu tarihçilerin kimler olduğunu beyan etmez. Öte yandan İbnü'l-Esir, meşhur tarihini yıllara ve o yıllarda olan olaylara göre tasnif etmesine rağmen Selahattin'in dedesi ve babasının ve amcasının hangi yılda Belûdin'den veya Duvin/Debil'den ayrıldığını, kaç yaşlarında olduklarını, hangi yılda Zengi'nin hizmetine girdiklerini göstermez. Buradan anlaşılıyor ki, Ahsen Batur'un da dediği gibi "*Selahattin ve ailesi hakkındaki bilgiler, belgelere değil, kulaktan dolma rivayetlere dayanarak yazılmıştır.*"⁷

2- "Eyyubî ailesinden bahseden eski kaynaklar İbn Şeddâd'ı kaynak olarak kullanırlar ve ailenin Revvâdi(Revâdiye) Kürtleri'nden olduğunu belirtirler. Hâlbuki Selahattin'in çağdaşı olan İbn Şeddâd da Selahattin hakkında şu kısa bilgiyi verir: "*Doğum yeri Tikrit kalesidir. Babası Eyyub b. Şazi Tikrit valisiydi. O, Duvin'de*

⁴ İbn Haldun'un bu görüşleri için bkz. Ahmet Arslan, *İbn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1987, s. 51 vd.

⁵ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-Ayan ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman, Dâru Sâdir*, Beyrut 1972, C. VII, s. 139

⁶ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil fi'l-Tarih, Dara'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut 2003, C. X, s. 16.

⁷ Ahsen Batur, *Kürdoloji Yalanları*, Selenge yayınları, İstanbul 2011, s. 382.

doğmuş, sonra Musul'a gelmiş. Oradan da Tikrit'e gitmiştir vb." İbn Şeddâd Selahaddin'in ve ailesinin etnik kökeni hakkında kesinlikle bilgi vermez, Selahattin'in babasının çöğen (=çevgan)⁸ oynarken attan düşerek öldüğünü anlatır. Ayrıca, Selahattin'in yaptığı savaşlara ve mücadelelerine hatta başta cömertliği olmak üzere kişiliğiyle ilgili çeşitli yönlerine ağırlık verir⁹. İbn Şeddâd'ın çağdaşı Selahattin'in etnik mensubiyetinden bahsetmemesi son derece normaldir. Çünkü *"o dönemde Türk, Kürt, Arap etnik adları değil, ortak kimlik olan Müslümanlık öncelikli kriterdi"*¹⁰.

3- İbn Hallikan, İbnü'l-Esîr hemen hemen birbirinin kopyası gibi aynı rivayetlere yer vererek Selahaddin'in Revadiye Kültlerinden olduğunu yazarlar, ancak İbn Hallikan ailenin kökeni hakkında daha değişik görüşlere de yer verir. Hatta Melikü'l-Muiz İsmail Tuğtekin'in kökenlerinin Ümeyye oğullarına dayandığını iddia etmesi üzerine amcası El-Melikü'l-Âdil'in ona mektup göndererek *"gerçek nesebine dön"* diye yazdığını söyler. İbn Şeddâd da Selahattin'in böyle bir şeyi reddettiğini ve bunun kesinlikle gerçeğe alakasının olmadığını belirtir¹¹. İbn Hallikan bu rivayetini *"Ne söylediğini bilen fakih biri bana dedi ki"* (*Ve kale li raculum fakîhun'ârifun bimâ yekulu*) sözüyle bunu bir belgeye değil, ismini bile vermediği birinin sözüne dayandırır¹².

4- Selahattin'in Kürtlüğü hakkında bir diğer kaynak 1597'de tamamlanan ve Kürtlerin Soy kütüğü için kaleme alınan *Şerefname* adlı kitaptır. Bu iddiayı adı geçen kitap, *"tarih bilgilerinin ve araştırmacıların rivayetlerine"* bağlamaktadır. Ancak bu bilgilerin ve araştırmacıların kim olduklarını söylemez. Zaten bugüne kadar hiçbir İslam tarihçisi ve bilim adamı bu kitabı teyit etmemiştir. Bu eseri birkaç Batılı yazar ciddiye almış ve onları Kürtlerin siyasi emelleri doğrultusunda yaptıkları yorumlarla desteklemişlerdir. Bunlardan en meşhurları: René Grousset, Claude Cahen ve Minorsky'dir.

5- Bunlardan Grousset, 1192-1193 yıllarındaki Şam yöresindeki iç karışıklıkları, Cahen ise, 1187'deki el-Cezîre Türkmenleriyle Kürtler arasındaki otlak kavgalarını *"etnik uyuşmazlık"* olarak nitelmişlerdir. Hâlbuki bu nevi ihtilaflar

⁸ Çöğen, At üstünde sopayla yerdeki topa vurarak oynanan bir Türk oyunudur. Farsça çevgan denir. Bugünkü bir nevi polo oyunu gibidir.

⁹ İbn Şeddâd, *En-Nevâdiru's-Sultaniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yusufiyye, Siretu Salahaddin*, 2. Baskı, Kahire, 1994, s. 32 vd.

¹⁰ Batur, *a.g.e.*, s. 382

¹¹ Batur, *a.g.e.*, s. 375.

¹² İbn Hallikan, *a.g.e.*, C. VII, s. 139

aynı aşiretin muhtelif oymakları arasında bile tarih boyunca vukua gelmiştir¹³. Minorsky de, şunları söylemektedir:

“Tarihçiler Selahattin Eyyubi'nin babası ve ailesinin Azerbaycan'ın en ucunda bulunan Duvin şehrinden olduğunda anlaşmışlardır. Burası Gürcüler ve Arran yolundadır. Onlar Kürttü ve Revadiye aşiretine mensuptular ki bunlar da büyük Hezbaniye aşiretinin bir koludur. Babası Duvin'de doğmuştur. Dedesi Sadi, Şirkuh ve Necmettin Eyyub adlı iki oğluyla önce Bağdat'a sonra Tikrit'e yerleşmiştir. Dedesi Tikrit'te ölmüş ve türbesi oradadır. Onların soyağacını dikkatlice inceledim ama Sadi'den daha öteye gidemedim”¹⁴ demektedir.

Görülüyor ki, Minorsky Selahattin'in babası ve ailesinin Kürt olduğunda tarihçilerin anlaştığını söylemektedir. Böyle bir anlaşma söz konusu değildir. Bazı tarihçiler hep birbirinden aktardığından Minorsky onu genelleştirmektedir. Kürdolog Minorsky'nin kaynağı, 16. Asırda Şerefhan Bitlisi tarafından yazılmış “*Şerefname*” isimli kitaptır. Minorsky Selahattin'e şecere veremediğine göre demek ki, İbn Halikan'daki ve İbn Haldun'un *Mukaddime*'sindeki bilgilerden haberi yok. Çünkü “*Soyağacını inceledim ama Sadi'den öteye gidemedim*” demektedir.

6-Bugün siyasi Kürtçülerin ellerinde bulunan *Şerefname* isimli kitap, Bitlisli Şerefhan tarafından Farsça kaleme alınmış ve 1597'de tamamlanmış devrin Osmanlı Padişahına sunulmuş, belgelerden ziyade rivayetler üzerine yazılmış Kürt toplulukları ve tarihleri üzerine bilgi veren bir kitaptır. İstanbul'da pek çok yazma nüshaları vardır. Şerefname'nin 1860'da Rusça'ya; 1868'de Fransızca'ya 1958-1962 de de Arapça'ya çevirileri yapılmıştır. Türkçe çevirileri; 1971'de M. Emin Bozarslan tarafından Arapça'dan ve 2007'de de Fransızca'dan C. Kabadayı tarafından yapılmıştır. Türkçe çevirileri, bir başka dile yapılan çevirilerden yapılmıştır. Örnek verecek olursak; C. Kabadayı'nın çevirisinde F. Bernard Charmoy'un Fransızca çevirisi esasa alınmıştır. Onun notlarına ek birçok notların ilave edildiği görülmüştür. Şöyle ki toplam 5 ciltte yayımlanan bu tercüme cem'an 2000 sayfayı geçmektedir. Bunun sadece 500 sayfası Şerefhan'a aittir. Bu açıklamalarla kitap, adeta ideolojik bir Kürt tarihine dönüştürülmek istenmiştir. Kaldı ki, Şerefhan, kendisi Osmanlıya bağlı, bağımsızlık talebi olmayan hatta hiç de Kürtçü olmadığı anlaşılan biridir. Çevirinin orijinalinden değil de Batı

¹³ Şeşen, a.g.e., s.11

¹⁴ Vladimir Minorsky, “*The Prehistory of Saladin*” in *Caucasian History*, Cambridge University Press, Usa, 1957, s. 125

dillerindeki tercümelerinden yapılmasının sebebi acaba nedir? Türkiye’de bir Kürt devleti kurulmasını isteyen Batılıların kendi dillerine yaptıkları tercümede ne derece orijinaline sadık kaldıkları veya tahrifatta bulunup bulunmadıkları doğrusu merak konusudur. Türkçe tercüme de “*Kürt ulusunun tarihi*” alt başlığıyla yayımlanmıştır. Ulus/millet kavramının günümüzdeki anlamda kullanılmadığı bir dönemde yazılan *Şerefname*’de böyle bir ifade yoktur. Orada “Kürtlerin tarihi” ibaresi vardır. Ulus karşılığı kullanılan kelime “*taife*” kelimesidir. Taife Arapçada hatta Farsçada bile kabile, bölük, grup anlamına gelir. *Şerefname*, taife sözcüğünü grup, bölük, kabile aşiret anlamında kullanmıştır¹⁵.

Arap Olduğunu İddia Edenlerin Görüşleri

1- Selahadin’in Arap olduğunu iddia eden kaynakların başında İbn Vâsıl (öl: 1298) gelir. O, *Müferricu’l-Kulûb fî Ahbâri Benî Eyyûb* adlı eserinde; Musullu tarihçi İbnü’l-Esîr’in, Eyyubilerin aslının Hezbanilerin aşiretinden olan Ravvâdi Kürtlerine dayandırmasına karşı çıkar ve der ki: “Eyyub oğullarından bir hükümdar Kürtlerden olduklarını reddetti ve şöyle dedi: ‘Biz, Arabız, Kürtlerin yanına konduk ve onlardan kız aldık’¹⁶.”

2- Eyyubilerin Kürt olmadığını belirten bir diğer kaynak Halepli İbn Ebu Tayyip’tir. O şöyle yazmaktadır: “*Şu Emir Necmettin Eyyub b. Şazi*’(nin).. nesebi konusunda babası Şazi’den ötesi bilinmez. Seyfülislam’ın oğlu Yemen’e kral olduktan sonra Emevilerden geldiklerini iddia etti. Fakat Eyyub ailesi bunun yalan olduğunu söylediler ve Şazi’den önceki atalarını bilmediklerini belirttiler. Bunu bana Melikü’n-Nâsır da bu şekilde bildirmişti”¹⁷ Melikü’n-Nâsır’dan kasıt Selahattin Eyyubî’nin kendisi olduğuna göre, demek ki o bile dedesinden öte isnat edilen şecereleri kabul etmemektedir.

3- Eyyubiler sülalesinden Hasan b. Davut el-Eyyubî *Fevâidü’l-Celiyye fî’l-Ferâidi’n-Nâsiriyye* adlı eserinde dedelerinin soyuyla ilgili söylenenlere açıklık getirerek, onların Kürt olmadıklarını, aksine onların yaşadıkları yere konduklarını, bu yüzden onlardan biriymiş gibi zannedildiklerini kesin bir dille belirtmiş ve şöyle demiştir: “*Sülalemizin büyüklerinden yetişebildiklerimizden hiç kimsenin bizim Kürtlerden olduğumuzu söylediğini görmedim*”. Hasan b. Davut bunu söyler ama akabinde Hasan b. Garib’in Emevilere kadar ulaşan şeceresini kabullenir¹⁸.

¹⁵ Krş. www. tarihtendersler.com. erişim tar. 25.01.2017

¹⁶ İbn Vâsıl, *Müferricu’l-Kulûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, Kahire, 1954, C. I, s. 6; Krş. Batur, *a.g.e.*, s. 377.

¹⁷ Bkz. *Fevâidü’l-Celiyye.*’den naklen tere. A. Batur, *a.g.e.*, s. 379.

¹⁸ Bkz. İbn Ebu Tayyip’den naklen, A. Batur, *a.g.e.*, s. 379.

4- Selahattin Eyyubî'yi Arap kökenli gösteren bir diğer kaynak Ünlü bilgin İbn Haldun'un *Mukaddime*'sidir. İbn Haldun bu eserinde, Selahattin'in büyük atalarının Yemen'in Himyeri vilayetine mensup Araplardan olduğunu ve aşiretinin Himyeri bölgesini yüzyıllarca yönetmiş Devs hanedanına akraba olduğunu da belirtir. Sonra bunların Azerbaycan bölgesine geldiğini ve oradan da tekrar Kuzey Irak'a yerleştiklerini kaydeder. Aynı İbn Haldun Eyyubîler ve Memlûklular için "*Türk Devleti*" tabirini kullanır¹⁹. Buradan anlaşılan Türkleşmiş bir Arap olabileceğidir.

5- İbn Haldun'un yanı sıra Zeki Velidi Togan da, bazı İslam Tarihi kaynaklarına, özellikle Aksarayî'nin eserine dayanarak Selahaddin Eyyubî'nin soyunu, 758 yılında Basra'dan Azerbaycan'a sürgün edilen (nakledilen veya göçen), Yemen Araplarından Ravvad bin el-Müsenna el-Ezdi'nin soyuna dayandırır. Bu bağlamda naklettiği rivayete göre; bu aile Azerbaycan'daki Hezbanîye Kürtleriyle karışmış, daha sonra da Kuzey Irak'a dönerek Selçukluların ve Zengilerin himayesine girmişlerdir. Buradan hareketle o, Eyyubîler'in önce Kürtleşmiş sonra da Türkleşmiş bir Arap sülalesinden olduğunu yazar²⁰.

6- Bazı Arapça kaynaklarda, Eyyubî ailesinin soy kütüğüyle ilgili kayıtlara ve şecerelere rastlanır. Her ne kadar Eyyubîler, Şazi'den öteye dedelerini bilmeseler de onlara Emevilere kadar, Hatta Hz. Âdem'e kadar uzanan şecereler de ifade etmektedir. Şecere uydurmak, uydurma hadislerde olduğu gibi eski bir Arap geleneğidir. Bu şecerelere kendini kaptıran Seyfülislam Tuğtekin'in oğlu Ebu'l-Fida İsmail, Yemen'de kendisi için el-Mehdi unvanı alır, halifelik elbisesi giyer ve soylarının Emevilere dayandığını iddia eder. Bunun üzerine amcası El-Melikü'l-Adil Seyfeddin Ebubekr b. Eyyub'un: "*Bu gibi gülünç şeyleri bırak asıl nesebine dön*" diye mektup yazdığı, etrafındakilere de "*İsmail yalan söylemiş, biz kesinlikle Emevilerden değiliz.*" Dediği kaynaklarda zikredilir²¹. Ancak, asıl neseplerini belirtmez²².

7- Yemen'den Basra'ya, Basra'dan Azerbaycan'a oradan da tekrar Kuzey Irak'a göç hikâyesi, bilimsel anlamda pek itibar edilecek bir olay değildir. Çünkü bu göçün sosyal ve siyasi sebepleri ortaya çıkarılamamıştır. Öte yandan yüzlerce yıl geriye giderek aile sicilini tespit etmek de pek mümkün değildir.

¹⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev., Zakir Kadiri Ugan, Şark-İslâm Klasikleri, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, C. II, s. 622 vd. Mütercimnin notu).

²⁰ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1983, s. 179.

²¹ İbn Hallikan, *a.g.e.*, C. VII, s. 140; Makrizî, *Kütübü's-Sulûk li Ma'rifeti Düvelî'l-Mulûk*, Nşr. Muhamed Mustafa Ziyade, Kahire 1956, s. 42; Hanbelî, *Şifâu'l-Kulûb fi Menâkibi Beni Eyyub*, Tahkik: Nazım Reşid, Irak 1978 s. 174.

²² Batur, *a.g.e.*, s. 386.

8- Ancak Emeviler'in zulmünden, Ehl-i Beyt'in Horasan, Harezm Maveraünnehr bölgelerine göç ettiği biliniyor. Hatta Arap fetihleri dolayısıyla bazı Arap kabilelerinin Kafkaslara, Horasan'a yerleştikleri, oralarda Arapça ve Farsça konuştukları tarihen sabit olan olaylardır. Ünlü gezgin ve coğrafyacı İstahrî'ye göre; Azerbaycan, Ermenistan ve Aran'da²³ Arapça ve Farsça konuşulduğunu Düvin/Devin/Debil ve Barda civarında ve çevresinde Ermenice ve Arran (=Aran) dili konuşulur şeklindeki kaydı önemlidir²⁴. Aran dilini, Azeri araştırmacılar, Türk-Alban (=Arnavut) dili olarak tespit etmişlerdir. Nitekim:

“Aran dili, tarihi Aran coğrafyasında konuşulan dildir. Aran dilinin eski Udi dili olduğunu iddia etmek için bazı sebepler vardır. Birçok uzmanın Aran dili ile Türk-Alban dilini kastettikleri belirtilmektedir. Uzmanlar bu fikirlerini Arap araştırmacılarının IX-X. Yüzyıllarda bile Berde etrafında Aran dilinin yerli ahali tarafından korunması ile açıklıyorlar. Bu devirde ise Berdelilerin Türkler (bugünkü Azerbaycan Türklerinin ecdadları) olması gerçeği şüphe götürmüyor”.²⁵

Görülüyor ki, Selahattin'in ailesinin geldiği bölgede konuşulan diller, Arapça, Farsça, Ermenice ve Aran (Türkçe-Alban) dilleri şeklinde sıralanabilir. İstahrî niye Kürtçe demiyor? Herhalde öyle bir dil konuşulmuyordu.

Türk Olduğunu İddia Edenlerin Görüşleri

1- Konuyu biraz önceye götürelim: Selçuklu Sultanının hizmetinde bulunan Atabeg'lerden Zengi, Bağdat Halifesinin askerlerini mağlup ederek ün kazanmış bir komutandır. Mezopotamya ve Suriye'de bir devlet kurar ve akabinde 1144 yılında o zaman Haçlıların elinde bulunan Halep Kontluğunu ele geçirir. Zengi, iki sene sonra vefat edince yerine oğlu Nurettin Zengi geçer. O vakitler Mısır'da Şii Fatimî devleti vardır ve eski gücünde olmadığından Haçlıların tehdidi altındadır. Fatimî iktidarının Başveziri olan Şâver, Nurettin Zengi'den yardım ister. Nurettin Zengi, Fatimî Halifesine yazdığı cevabi mektupta, kendisini değil ama yardıma Türkleri göndereceğini, onlara güvendiğini ve Frankların mızraklarına karşı koyabilecek gücün Türklerin oklarında olduğunu açıkça belirtir. Türklerden teşekkül etmiş bu ordunun komutanı Şirkuh'tur. Şirkuh (anlamı dağ arslanı demektir),

²³ Kaynaklarda geçen “Erran” ı Ermenistan'ın başkenti Erivan olarak gösterenler de vardır. Bize göre Arran=Aran'dır. Aran da Azerbaycan'da bir bölge adıdır.

²⁴ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, M.J. de Goeje neşri, L.- Batavorum 1927, s. 6; Batur, *a.g.e.*, s. 382

²⁵ Qiyaseddin Qeybullahayev, *Azerbaycan Türklerinin Teşekkül Tarihinden*, Bakı 1993, s. 26.

Selahattin'in öz amcasıdır ve kendisi de amcasıyla beraber ordunun başındadır. Uzun muharebelerden sonra Fatimî Şâver ölür yerine Şirkuh geçer, sonra Şirkuh da ölünce yerine Selahattin geçer ve böylece Mısır'da Eyyubî iktidarı başlamış olur. Şu halde Zengi'nin kendisinden yardım isteyen Şâver'a yazdığı mektupta “*Türklerden bir ordu göndereceğini*” söylemesi ve Selahattin'in amcasının emrinde Selahattin'i de göndermesi onun Türk olduğunun delilidir. Nitekim Selahattin devrindeki tarihçiler Mısır'ın, Yemen'in, Trablusgarp'ın ele geçirilmesini bir Oğuz hareketi olarak görürler. Amcası Esedüddin Şirkuh kumandasında Mısır'a giden 7000 civarındaki süvariden 6000'den fazlasının Türk olduğunu kaydederler²⁶.

2- Bütün tarihî kaynaklarda Eyyubî devleti için Arapça “*ed-Devletü'l-etrâk*” (*Türklerin devleti*) tabiri kullanılmaktadır. Sözelimi o dönemin tarihçilerinden İbn Attar : “*Fatimîlerden sonra Mısır'da saltanatın Türklerin eline geçtiğini*” yazar. Eğer kurucuları Türk olmasaydı, ünlü tarihçi niye böyle bir tabir kullansın? Hatta Eyyubîlerden sonra kurulan Memlûklular için de bu tabir kullanıla gelmiştir. Devletin ismi, onu kuranlarla alakalıdır. “Eyyubîleri bir Kürt devleti gibi gösterenler Türklere muhalif olan veya mutaassıp Kürt olan sonraki birkaç tarihçi ve bugün doğu milletlerini bölmek isteyen batılı bazı tarihçilerdir”²⁷.

3- Selahattin'in kurduğu Eyyubî devletinin dili Türkçedir. Kaldı ki Mısır'da halk Arapça konuşmaktadır. Türk olmayan bir sultanın kurduğu devletin dili niye Türkçe olsun ki.? Ahmet Ateş'in araştırmalarına göre, Selahattin'in sarayında yani Eyyubî sarayında Türkçe konuşulurdu²⁸. Yapılan araştırmalara göre; hemen hemen bütün belgelerde Selahattin'in kurduğu Eyyubî devletinde günlük hayatta, askerlikte, diplomaside, sanat ve edebiyatta bütün belgelerde Türklük ve Türk gelenekleri ve motiflerinin kullanıldığı açık açık görülmektedir.

4- O dönemde yaşamış şairler, şiirlerinde Selahattin'in ve ordusunun Türk olduğunu, onlarla İslam'ın güçlü ve saygın hale geldiğini anlatır. Bunlardan bazı örnekler verelim: Arap Şairi İbn Sena el-Mülk, Halep'in zaptı üzerine Selahattin'e sunduğu kasidede: “*Arap milleti Türklerin devletiyle yükseldi, Ehl-i Salib'in davası Eyyupoğlu tarafından perişan edildi*” mısralarıyla başlar. Ayrıca, Şair Arkale, Selahattin'in amcası Esedüddin Şirkuh'un H.562/ M. 1166-1167'de Mısır'a yürüdüğünde durumu anlatan şiirine şöyle başlıyor: “*Ekûlu ve'l-Etrâk kad ezma'at Mısra ilâ harbi'l-E'ârîb.*”

²⁶ Şeşen, *Salahaddin Eyyubî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s. 10.

²⁷ Şeşen, *a.g.e.*, s. 10-11.

²⁸ Ali Rıza Özdemir, *Kürtler ve Türklük*, Kripto yayınları, Ankara 2009, s. 271.

(Ben diyorum ki: Türkler Mısır üzerine yürüyerek Araplarla savaşmaya kesin kararlıdılar...)²⁹.

5- Kadı Ebu Mehâsin, ikinci defa Mısır'dan başarısız dönüşünün üzerine halk arasında tekrar geleceği şayiası üzerine vezir Şâver korkarak Franklarla haberleşmeye giriştiğini beyan ederek Arapça: “*Hatta beleğa Şâver zalike ve dahalehu'l-havfe ala bilâdi mine'l-etrâk*” (Bu haber Şâver'e ulaşınca Türkler'in beldelerine istilasından korkuya kapıldı) demektedir³⁰.

6- Selahattin'in kendisini Türk hissettiğine dair bir örnek: Şair Saadet, Selahattin Mısır'a sahip olduğunda Mısır'a gelmiş ve Selahattin'i bir kasideyle övmüştür. Selahattin de ona bin dinar bağışlamıştır. O, Selahattin'in Mısır'dan hareket ederek, Frankların elinde bulunan Gazze'yi ele geçirdiğini ve zaferle döndüğünü anlatırken de şöyle demektedir: “*Selahattin öyle bir yiğit ki, süvariler ve piyadeleriyle Gazze'nin üzerine yürüdüğünde*” diye başlayan şiirinde devamla “*O, Gazze'nin etrafında Türklerden ibaret olan askerleriyle onları bozgun ve tahribe uğrattı. Türkler, Nubeliler gibi ahmak ve aşağı olmadıkları gibi Kipti de değildiler*” diyerek Selahattin ve ordusunun Türk olduğuna vurgu yapıyor³¹.

7- Katip İmad (İmadaddin İsfehani) Sultan Selahattin'in katına gelen elçileri şöyle anlatıyor: “*Annesi tarafından kardeşinin oğlu olan Rükneddin Tuğrul bin Arslan bin Tuğrul bin Muhammed bin Melikşah'in elçisi Sultan'ın katına geldi*” diyerek Sultanın annesinin Selçukîlerden olduğunu vurgulamaktadır. Şehabeddin Muhammed bin Tokuş, Şam Selçukîleri'nin evlatlarından olduğu için o da Selahattin'in dayısıdır. Fark birinin nesep cihetinden diğerlerinden daha yakın olmasındadır³².

8- Ugan, açıklayıcı notlarında: “*...Sultan Selahattin'in Türklüğü alçaltan şeylere de tahammülü yoktu...*” diyerek Katip İmad'ın *Haride*'sinden örnekler verir. Şöyle ki. Sultan, Hamıs'ın dışarısında ordugâhını kurduğu esnada yanına şair Mühezzeb bin Es'ad gelir. Sultanı överek bir kaside söyler. Yanında bulunan Kadı Fazıl, Sultana: “*Şiir Türkler nezdinde daima metruk kalmıştır diyen şair işte bu şairdir*” dediği zaman, Sultan şairin sözünü yalanlamak ve yapıldığını ispatlamak için onu özellikle ödüllendirir. Ona hil'at ve tarla/arazi bağışlar. Sultan bu davranışıyla, Türklerin indinde şiirin metruk olmadığını ispat eder. Zira Şair

²⁹ Merhum Kadiri Ugan'ın bu notları için bkz. İbn Haldun *a.g.e.*, C. II, s. 625.

³⁰ İbn Haldun, *a.g.e.*, C. II, s. 625 vd.

³¹ Bkz. İbn Haldun, *a.g.e.*, C. II, s. 625 vd.

³² İbn Haldun, *a.g.e.*, C. II, s. 627.

Mühezzeb, Mısır Fatimî veziri Salih bin Züreyük'ü övdüğü kasidesinde Türklere “İhsan ve bağışlarını ümit ederek Türkleri mi öveyim? Hâlbuki şûr onlar nezdinde daima metruk kalmıştır” mısralarıyla dokundurmuştu. Buradan anlaşılıyor ki, Ugan'ın da dediği gibi “Selahattin kendini Türk sayardı, (yani kendisini Türk hissedirdi.) Türklüğe dokunan şeylere tahammülü yoktu”³³.

9- Selahattin'in kardeşlerinin isimleri şöyledir: Muhammed Ebu Bekir, Şemsuddevle Turanşah, Seyfülislam Tuğtekin ve Tâcülmülük Börü (Kurt)'dür. İsimlerin önüne bir lakap almak o zamanlar İslami bir gelenektir. Dolayısıyla Turanşah'ın lakabı Şemsuddevle (=Devlet güneşi), Tuğtekin'in lakabı Seyfülislam (= İslam'ın kılıcı), Börü'nün lakabı ise Tacülmülük (Ülkelerin tacı)'dır. Şu halde asıl isimleri: Turanşah Tuğtekin ve Börü'dür. Bu isimlerin tamamı Türk isimleridir. Türk olmayan birisi çocuklarına niye bu isimleri koysun ki... bu isimler “Şerefname”de bile aynen kayıtlıdır.

10- Selahaddin'in annesi, Amine Hatun bin Onur, Şehabeddin Mahmut bin Tokuş'un kardeşidir. Türk'tür. Selahattin'in kız kardeşi Rabia Hatun, önce Saadettin Mesut bin Onur (Üner), sonra da Muzafferüddin Gökbörü ile evlenmiştir. Her ikisi de Türk'tür. Gökbörü Türkçede Bozkurt demektir. Ağabeyi Şahinşah'ın eşinin adı Kutlukız Hatun idi. (Şeşen, 1987: s. 10). Selahattin'in kendi kızının adı Munise Hatun'dur³⁴. Görüldüğü gibi, Selahattin'in hanımı, annesi, yengesi, kız kardeşinin ve kızının isimlerinin yanında “Hatun” tabiri yer almaktadır. Hanımların isimlerinin yanına Hatun(=katun) sözü ilave edilmesi Türklere has bir özelliktir. Bu eski bir Türk geleneğidir. Hatun sözcüğünün aslı Öztürkçede “katun” dur. Kadın sözcüğü buradan gelir³⁵.

11- Selahattin'in danışmanlarından Üsame bin Munkız'ın hatıralarını içeren “*Kıtabü'l-tıbar*” isimli bir kitap Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Yazarın asıl adı şu şekildedir: Müeyyedü't-Devlet Ebu'l-Haris Üsame bin Mürşid bin Ali bin Munkız”. Kısaca “*İbn Munkız*” diye tanınır. İbn Munkız, Malazgirt Savaşı'ndan 24 yıl sonra, Haçlıların Kudüs'ü işgalinden 4 yıl önce Hama civarında Şayzer'de doğmuş, şair, edip bir tarihçidir ve 93 yıllık ömründe 20'den fazla eser yazmıştır. Selahattin Eyyubî ile birçok savaşlara katılmıştır. Yukarıda adı geçen kitabın 201. Sayfasında şöyle bir anısını nakleder:

³³ İbn Haldun, *a.g.e.*, C. II, s. 628-629.

³⁴ Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyubî Devleti Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s. 41.

³⁵ Bkz. Kaşgarlı, Mahmut, *Divanu Lügati't-Türk*, Tercüme: Besim Atalay, TDK yayınları, 3. Baskı, Ankara 1992, C. I, s. 138, 376, 410, C. II, 20, 240; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994, s. 34, 183.

“Bu arada Selahattin, buradaki kritik durumumuzu bildirmek üzere Atabek'e bir atlı gönderdi. Sonra, hızla bize doğru ilerleyen on kadar atlı gördük Arkalarındaki ordu da sürekli hareket halindeydi. Geldiklerinde, Atabeg'in komutasındaki öncüler olduğunu anladık Ordu da arkalarından gelecekti. Atabek, 'Ey Musa, mahvolmak için mi otuz atıyla Şam kapısına kadar geldin! Ne acelen vardı' diye Selahattin'i eleştirdi. Karşılıklı atıştılar. İki de Türkçe konuşuyordu. Bu yüzden söylediklerini anlayamadım.”³⁶

Bu konuda değerli dostum merhum Necdet Sevinç'in şu sözlerine katılmamak elde değil: “*Farsçanın siyaset, Arapça'nın bilim, eğitim ve din alanında tartışılmaz bir üstünlük kurduğu ve Türk dilini öğreten bir kurumun dahi bulunmadığı böyle bir devirde Selahattin Eyyubî'nin Türkçe konuşması, onun öz be öz Türk olduğunu gösteren en büyük delildir.*”³⁷

12- Selahattin'in yönettiği devlet Eyyubiler devleti; Selçuklu, ve Selçukluların bünyesinden temayüz etmiş olan Zengiler'in halefi ve kendilerinden sonra bölgede hüküm sürecek olan Memluklar'ın da selefidir. Zira devlet teşkilatı değişmemiş, millet değişmemiş sadece hanedanlar değişmiştir. Her üç devletin bayrağı da açık sarı zemin üzerine doru kartaldır. Her üç devletin askeri ve siyasi kadroları da aynıdır. Bu konuda Eyyubiler uzmanı değerli dostum Ramazan Şeşen'in de belirttiği gibi, devlet ve ordu teşkilatları Türk devletlerinde görülen devlet ve ordu teşkilatlarının aynıdır³⁸. Hatta İbn Haldun, meşhur *Mukaddime*'sinde Eyyubiler ve Memluklar devletinin bir tek Türk devleti olduğunu kabul eder. Hatta, Selahattin devrinden beri Türklerin devletinde ilmin ve ilim adamlarının teşvik ve himaye gördüğünü, Kahire'nin dünyanın büyük ilim merkezlerinden biri haline geldiğini belirtir³⁹. Bütün bunlara rağmen, birilerinin kalkıp da Eyyubî devleti için “*Kürt devleti*” demelerinin bilimsel ve tarihi hiçbir mesnedi yoktur. Ayrılkı bir tarih inşa etmek isteyenlerin mesnedi olmayan iddialarıdır.

13- Tarihi gerçeklere baktığımız zaman görürüz ki, Selahattin'in kurduğu devletin coğrafyası Mısır ve çevresidir. Burada halkın büyük bir çoğunluğu Arap'tır. Ordu ve idari zümre ise çoğunluğu Türklerden oluşmaktadır. Zaten daha önce orada hep Türk hanedanlıkları vardı. Mesela Tolunoğulları (868-905) yılları arasında Mısır'da hüküm sürdüler. Yine İhşidi hanedanlığı olarak bilinen ve Türk komutan

³⁶ İbn Munkız, *Kitâbu'l-İtibâr*, Tercüme: Yusuf Ziya Cömert, sese Yayınları, İstanbul 1992, s. 201.

³⁷ Necdet Sevinç, “Selahaddin Eyyubi Türk'tür”, *Yeniçağ*, 5-12 Ekim, İstanbul 2004.

³⁸ Şeşen, *a.g.e.*, s. 10.

³⁹ Ayrıca bkz. Abdulmacid Türkî, “De Quelques Affinités Culturelles Tuniso-Turques, Estrato dela Rivista” *Alifba*, Gennaio-Giugno1985, s. 4

Toğaçoğlu Muhammet Ebu Bekir tarafından kurulan hakimiyet (935-969) yılları arasında orada hüküm sürmüştür. Her iki hanedanlık Abbasilerin Türklere askeri alanda yer vermeleri sonucu ortaya çıkmıştır. İhşidileri de şii Fatimîler 969'da yıkılmışlar ama Fatimîleri de Türk komutan Selahaddin yıkmış ve Eyyubileri kurmuştur. Onları da yıkan Türk Memluk Devletini kuran İzzettin Aybeg'dir. Bu zincirleme gelişme Mısır'da ahali her ne kadar Arap olsa da ordunun ve hanedanın hep Türkler'de kaldığının göstergesidir.

14- Türk devletlerinde en sık görülen özelliklerden biri, hiç şüphesiz “devlet, hanedanın ortak mülküdür” anlayışdır. Bu sebeple Türk hükümdarlarının vefatından sonra ülke oğulları arasında pay edile gelmiştir. Bunları bazen hükümdarların kendileri de pay etmiştir. Dolayısıyla Selahattin de bu Türk geleneğine sadık kalarak, hayattayken büyük bir Türk-İslam devleti olan Eyyubi devleti hanedanlığını oğulları arasında paylaşmıştır.

15- Öte yandan başkalarının “*Arap kültürü*” nün baskın oluşundan dolayı devleti Arap göstermelerinin de hiçbir mantığı yoktur. Çünkü kültürler arası sürekli bir alışveriş ve etkiler tarih boyunca söz konusu olagelmıştır. Roma imparatorluğuna Yunan kültürü hâkim olmuş, Orta Asya Türk devletlerinden Gaznelilere, Selçuklulara Fars kültürü hâkim olmuş, hatta devletin resmi dili bile Selçuklularda Farsça olmuştur. Tıpkı bunun gibi, Zengi, Eyyubi ve Memluklarda Müslüman olduklarından dolayı elbette Arap kültürünün izleri de olacaktır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi Selahattin üzerindeki etkin kültür, daha ziyade Türk-İslam kültürüdür.

Sonuç

Selahattin, ününü duyduğu ve eserlerini okuduğu Musullu yazar İbn Şeddâd'ı yanına çağırır ve onu yakın sırdaşı ve danışmanı yapar. İbn Şeddâd da ölene kadar onun yanında kalır, savaş ve anılarını yazar. Ayrıca Selahattin hakkında da müstakil bir kitap kaleme alır. Onu en yakından tanıyan İbn Şeddâd Selahattin'in Kürt ve Arap olduğundan hiç bahsetmediği gibi, onu herhangi bir soya veya şecereye de dayandırmaz. Ancak diğer kaynaklar onu kendisinden sonra bir takım etnik unsurlara bağlamaya çalışmışlardır. Biz bu çalışmamızda onun biyolojik olarak bir ırka aidiyetini belirtmek istemiyoruz. Zaten böyle bir şey mümkün de değildir. Burada asıl olan Selahattin'in, babasının ve amcasının kısaca Eyyubi ailesinin Türk-İslam kültür ve geleneklerine göre yetiştiği, ordusunun ekseriyetinin Türklerden oluştuğu ve kurduğu devletin büyük bir Türk devleti olduğu, zamanında

yaşamış şairlerin yüzüne karşı okuduğu şiirlerde Türklüğünü vurgulamış olması ve bundan dolayı kendilerini ödüllendirmiş bulunması, Türklüğü alçaltan hiçbir şeye tahammül edememesi, en azından kendini Türk hissettiğinin açık ve bariz kanıtıdır. Farz edelim ki Selahattin etnik olarak Türk olmasa bile o, safkan Türküm diyenlerden çok daha Türk'tü. İnsanı insan yapan ve onun şahsiyetine şekil veren ırkı değil, aldığı terbiye ve içinde yaşadığı kültürdür. O Türk-İslam kültürü içinde kimliğini bulmuş ve Müslümanları Haçlıların boyunduruğundan kurtarmış muzaffer bir kumandandır. Onun Kürtlüğüne ve Araplığına dair ileri sürülen etnik iddialara bakıldığında yukarıda belirttiğimiz gibi, vefatından yıllar sonra belgelere göre değil de rivayetlere göre yazılmış ve birbirinden kopyalanarak gelen kaynaklarda görmekteyiz. Bunlara dayanarak isminin yanına el-Kürdî sıfatı yakıştırmak, bu büyük İslam kumandanını Türk milleti ve kültüründen ayrı tutmak isteyen art niyetli batılı bazı tarihçilerin ve bölücülerin bir tuzağından başka bir şey değildir.

KAYNAKLAR

- Arslan, Ahmet, *Ibn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Batur, Ahsen, *Kürdoloji Yalanları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- Hanbeli, Ahmet b. İbrahim, *Şifâu'l-Kulûb fi Menâkıbı Beni Eyyub*, Tahkik: Nâzım Reşid, Irak 1978.
- İbn Haldun, Veliyuddin Ebu Zeyd Abdurrahman *Mukaddime*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, Şark-İslam Klasikleri, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986.
- İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed, *Vefeyâtu'l-Ayan ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, Dara Sâdir, Beyrut 1972.
- İbn Khaldun, Valiyouddin, *Discours Sur l'Histoire Universelle (Al-Muqaddîma), (I-III)*, Traduction nouvelle, preface et Notes par Vincent Monteil, Sindbad, Paris 1967-1968.
- İbn Munkız, Usâme b. Munkız, *Kıtabu'l-İ'tibâr*, Tercüme: Yusuf Ziya Cömert, (Philippe K. Hitti'nin İngilizce Tercümesinden) Ses Yayınları, İstanbul 1992.
- İbn Şeddâd, Bahaddin, *En-Nevâdiru's-Sultaniyye vel-Mehâsinu'l-Yusufiyye, Siretu Salahaddin*, 2 Baskı, Kahire 1994.
- İbn Vâsıl, Cemaleddin Muhammed, *Muferricu'l-Kulûb fi Ahbâri Beni Eyyub, (I-V)*, Kahire, 1954

- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebu'l-Hasan, *El-Kâmil fi't-Tarih, (I-XI)*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrouth 2003.
- İstahrî, Ebu İshak İbrahim, *Mesâlikü'l-Memâlik*, MJ. de Goeje neşri, L.-Batavorum 1927.
- Kaşgarlı, Mahmut, *Divanu Lügati't-Türk*, Tercüme: Besim Atalay, TDK, Yay., 3. Baskı, Ankara 1992.
- Kuşçu, Ayşe Dudu, *Eyyubî Devleti Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- Makrizî, Takiyüddin Ahmet, *Kütâbu's-Sulûk li-Ma'rifeti Düveli'l- Mulûk*, Nşr: Muhammet Mustafa Ziyâde, Kahire 1956.
- Minorsky, Vladimir, *The Prehistory of Saladin*, Studies in Caucasian History, Cambridge University Press, 1957.
- Orkun, H. Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1994.
- Özdemir, Ali Rıza, *Kürtler ve Türklük*, Kripto Yay., Ankara, 2009.
- QeybuUahayev, Qiyaseddin, *Azərbaycan Türklərinin Təşəkkül Tarixindən*, Bakı, 1994.
- Sevinç, Necdet, Selahaddin Eyyubî Türk'tür, *Yeniçağ*, 5-12 Ekim, 2004.
- Şeşen, Ramazan, Selahaddin Eyyûbi, Maddesi, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 36 /337-340, İstanbul 2009.
- Şeşen, Ramazan, *Salahaddin Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.
- Togan, Zeki, Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1983.
- Turki, Abdulmacid, De Quelques Affinités Culturelles Tuniso-Turques, *Estrato Delia Rivista "Alifba"*, 2, 4, Gennaio-Giugno 1985.
- www. tarihtendersler.com. erişim tar. 25.01.2017 *Kürt Tarihi Nasıl Uyduruldu?*

ORTA ÇAĞ'DA PAPALIK YASAKLARI VE MÜSLÜMAN DOĞU:
LATİN NOTER KAYITLARI IŞIĞINDA DOĞU-BATI TİCARETİ
(1162-1350)

SEYİT ÖZKUTLU*

Giriş

Orta Çağ'da Doğu ve Batı arasındaki siyasi dinamikler akademik merakın yaygın bir konusu olmuş olsa da¹ Latinler ve Müslümanlar arasındaki ticari ilişkiler bugüne kadar pek az tarihçi tarafından incelenmiştir.² Batılı tarihçiler arasında, Doğu ile Batı arasındaki ekonomik ilişkilerin niteliğini ve yoğunluğunu tayin eden etmenlerin başında diplomatik/siyasi ilişkilerin geldiği görüşü hakimdir. Buradan da Doğu ile Batı arasındaki ekonomik ilişkilerin siyasi kriz ortamlarında azaldığı/durakladığı sonucu çıkarılabilir. Bununla birlikte, ilgili araştırmalar ayrıca XII. yüzyıldan itibaren Avrupa devletlerinin Yakın Doğu ticaretini kontrol ettiğini iddia etmektedirler. Bunun başlıca sebebi, tarihçilerin Doğu-Batı ticaretini Avrupa merkezci bir yaklaşım ile incelemeleridir. Böyle bir Batı merkezli okuma karşılaştırmalı analizi imkânsız kılmakta, dolayısıyla da

* Yrd. Doç. Dr., Yakındoğu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Lefkoşe/KKTC, Mersin 10 Türkiye, seyitozkutlu@gmail.com

¹ Latin-Müslüman diplomatik ilişkilerinin genel bir özeti için bkz. Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-İlkhani War, 1260-1281*, Cambridge University Press, New York 1995; Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant, 1204-1571*, 4 vols., American Philosophical Society, Philadelphia 1976-78; R. S. Humphreys, "Ayyubids, Mamluks and the Latin East in the Thirteenth Century" *Mamluk Studies Review*, vol. II, 1998, ss. 1-17; Jean Richard, "The Mongols and the Franks" *Journal of Asian History*, vol. 3, no. 1, 1969, ss. 45-57; Dimitri A. Korobeinikov, "Diplomatic Correspondence between Byzantium and the Mamluk Sultanate in the Fourteenth Century", *Al-Masāq: Journal of the Medieval Mediterranean*, vol. 16, no. 1, 2004, ss. 53-74; Peter M. Holt, "Mamluk-Frankish Diplomatic Relations in the Reign of Baybars (658-76/1260-77)", *Nottingham Medieval Studies*, vol. 32, 1988, ss. 180-195; Peter M. Holt, "Mamluk-Frankish Diplomatic Relations in the Reign of Qalāwūn (678-89/1279-90)", *Journal of Royal Asiatic Society*, vol. 121, no. 2, 1989, ss. 278-289.

² Bazıları için bkz. David Jacoby, *Medieval Trade in the Eastern Mediterranean and Beyond*, Routledge 2017; Michel Balard, *État et colonisation au Moyen-Âge et à la Renaissance*, Lyon 1989; Eliyahu Ashtor, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton University Press, New Jersey 1989; David Jacoby, *Travellers, Merchants and Settlers in the Eastern Mediterranean, 11th-14th Centuries*, Routledge 2014.

Müslüman Doğu ve Hristiyan Batı arasındaki ticaret hacminin ve Latin tüccarın Müslüman topraklarındaki ticari faaliyetlerinin detaylı bir şekilde incelenmesini güçleştirmektedir.³ Bu konuda özellikle Memlûk Devleti'ne ait mali kayıtların pek azının günümüze ulaşması ve Yakın Doğu ticaretinde önemli bir yere sahip olan Mısır ve Suriye gibi bölgelerde Latin noterler tarafından kaydedilmiş belgelerin birçoğunun halen açığa çıkmamış olması araştırmalarda ayrıca bir güçlük oluşturmaktadır.

Orta Çağ'da Latinler ve Müslümanlar arasındaki ticari ilişkiler konusunun ihmal edilen bir diğer boyutu ise Papalığın Müslüman Doğu'ya uygulamak istediği ekonomik yasaklardır.⁴ XII. yüzyılda Papalık tarafından Doğu'ya karşı başlatılan ticari ambargolar genellikle tarihçiler için Doğu ve Batı arasındaki ticari ilişkilerin 'durgunlaştığı' dönemi sembolize etmektedir. Fakat, Müslüman Doğu ve Hristiyan Batı arasındaki sosyal, ekonomik ve ticari ilişkileri diplomatik/siyasi dinamikler üzerinden değerlendirmek konu hakkında sağlıklı analizler ortaya koymayı zorlaştırmaktadır. Bu noktada, konunun birincil kaynaklar üzerinden dönemsel olarak ele alınması sadece Papalık yasaklarının Doğu Akdeniz ticaretini ne ölçüde etkilediği hakkında değil, aynı zamanda da Latin ve Müslüman tüccar arasındaki sosyo-ekonomik etkileşim hakkında önemli kanıtlar sunacaktır.

³ David Jacoby, Avrupalı tarihçiler arasında yaygın olan bu yaklaşımı 'Avrupa merkezci' ve 'çift kutuplu' olarak nitelendirmektedir. David Jacoby, "Western Commercial and Colonial Expansion in the Eastern Mediterranean and the Black Sea in the Late Middle Ages", *Rapporti Mediterranei, Pratiche Documentarie, Presenze Veneziane: Le Reti Economiche E Culturali (XIV-XVI Secolo)*, ed. G. Ortalli ve A. Sopraccasa, Venezia 2017, s. 3.

⁴ Bu konu üzerine yazılmış makaleler için bkz. Jean Richard, "Le royaume de Chypre et l'embargo sur le commerce avec l'Égypte (fin XIIIe-début XIVE siècle)", *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, no. 1, 1984, ss. 120-134; Sophia Menache, "Papal Attempts at a Commercial Boycott of the Muslims in the Crusader Period", *The Journal of Ecclesiastical History*, vol. 63, no. 2, 2012, ss. 236-59; David Jacoby, "The Supply of War Materials to Egypt in the Crusader Period", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, vol. 25, 2001, ss. 102-132; Gerardo Ortalli, "Venice and Papal Bans on Trade with the Levant: The Role of the Jurist", *Mediterranean Historical Review*, no. 10, Taylor and Francis, London 1995, ss. 242-58; Alfredo Cocci, "Le projet de blocus naval des côtes égyptiennes dans le Liber secretorum Fidelium Crusis (1321c) de Marino Sanudo il Vecchio (1279c-1343)", *La Méditerranée médiévale: perceptions et représentations*, ed. Hatem Akkari, Paris 2002, ss. 171-88; John Gilchrist, "The Papacy and War Against the 'Saracens', 795-1216", *The International History Review*, vol. 10, no. 2, 1988, ss. 174-197. Bu alanda yapılmış sınırlı sayıda çalışmaları ilişkilerin genellikle diplomatik ve ideolojik yönünü incelerken, söz konusu dönemdeki ticaret hacmi ve Müslüman tüccarların ticari faaliyetleri hakkında bilgi vermemektedir. Latin kilisesinin uyguladığı ambargolar hakkında yazılmış sadece bir tane doktora tezi bulunmaktadır. Stefan Stantchev tarafından yazılmış olan bu tez, konunun 400 yıl (1100-1500) gibi uzun bir döneme ilişkin ideolojik ve diplomatik yönüne ışık tutmasına rağmen, Doğu ve Batı arasındaki sosyo-ekonomik ve ticari dinamikleri detaylı bir şekilde inceleyememiştir. Doktora tezi için bkz. Stefan Stantchev, *Embargo: The Origins of an Idea and the Implications of a Policy in Europe and the Mediterranean ca. 1100- ca. 1500*, PhD thesis, University of Michigan, Michigan 2009.

Bu çalışmada, yukarıda ortaya konan mevcut problem durumu çerçevesinde, Orta Çağ'da, XII. ve XIV. yüzyıllar arasında, Müslüman Doğu ile Hristiyan Batı arasındaki ticari ilişkiler tahlil edilmekte, döneme egemen siyasi dinamiklerin ticari ilişkileri ne ölçüde etkilediği sorgulanmakta ve ortaya konmaya çalışılmaktadır. Çalışmanın asıl unsurunu Batılı tüccarın Yakın Doğu ticaretindeki rolü teşkil etmektedir. Ayrıca, mevcut literatürün eksik bırakmış olduğu Müslüman tüccarın Doğu ile Batı arasındaki ticari faaliyetleri, özellikle de Batı topraklarındaki ticari etkinlikleri çalışmanın diğer bir boyutunu oluşturmaktadır. Söz konusu ticari faaliyetler sırasında Müslüman ve Hristiyan tüccarın muhtelif sosyal ve ekonomik karşılaşmaları çalışmanın incelediği bir diğer husus olmuştur. Çalışmanın dayandığı temel ve birincil kaynaklar Venedik ve Ceneviz devletlerinin Mali raporları ile Marsilya, Mağusa, Ayas (Yumurtalık), Kefe ve Pera'da kayıt altına alınan noter belgeleridir.

1. XII. Yüzyılda Latin-Müslüman Ticari İlişkileri ve Papalık Yasaklarının Ortaya Çıkışı

Batılı devletlerin Yakın Doğu bölgesindeki ticari etkinliklerini yoğun bir hale getirmeleri Haçlı seferleri ile birlikte başlar. Birinci Haçlı seferi (1095) sonrasında; Kudüs (Jerusalem), Antakya (Antioch), Urfa (Edessa) ve Trablusşam (Tripoli) bölgelerinde kurulan Haçlı kontlukları Doğu ve Batı arasında siyasi olduğu kadar ekonomik anlamda da önemli rol oynamıştır. Bu dönemde, Venedikli, Cenevizli ve Pisalı tüccarlara Suriye limanlarında ticari imtiyazlar tanınmış ve doğu malları bu tüccarlar sayesinde Batı'ya taşınmıştır. Aynı zamanda, Selahaddin Eyyubi döneminde Latin tüccarların Mısır'da küçük ticaret kolonileri kurdukları ve İskenderiye ve Dimyat limanlarında faal bir şekilde ticaret yaptıkları da bilinmektedir.⁵ Özellikle XII. yüzyılın ikinci yarısı Akdeniz ve Yakın Doğu bölgelerinde siyasi ve ekonomik anlamda yeni bir dönem olmuştur. Anadolu'daki Türkmenlerin Bizans İmparatorluğuna karşı başlatmış olduğu akınlar ve Nureddin Zengi'nin (1118-1174) -Musul merkez olarak- Yukarı Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu ve Suriye'yi tek bir hakimiyet altında toplaması, Haçlıların Doğu'daki yayılma politikalarına ve Akdeniz ticaretine büyük tehdit oluşturuyordu. Bu gelişmeler sonucunda ana ticaret yolları Basra Körfezinden Kızıl Deniz'e kaymıştır. Türklerin Anadolu'daki ilerleyişi, Suriye limanlarından gelen doğu mallarının Constantinopolis'e doğrudan ulaşımını zorlaştırmış⁶ ve bu durum Batı'da yüksek

⁵ Jacoby, "The Supply of War Materials", s. 102; Claude Cahen, "L'evolution au mileieu du XIIe siecle", *Orient et Occident au temps des Croisades*, Aubier 1983, s. 124-127.

⁶ Cahen, "L'evolution au mileieu du XIIe siecle", s. 119-129.

kâr marjı ile satılan doğu mallarının miktarında kayda değer bir düşüşe sebebiyet vermişti.

1162 yılında, Montpellier’de kilise konseyini toplayan Papa III. Alexander (1159-1181); demir ve kereste gibi savaş aleti ve/veya gemi yapımında kullanılabilecek tüm ticari malların ve orduda kullanılabilecek kölelerin Müslüman Doğu’ya satılmasını yasakladığını ilan etti.⁷ Papa Alexander’ın Müslümanlara karşı uygulamaya koymak istediği ekonomik ambargonun esas amacı, şüphesiz ki Haçlılara karşı kurulabilecek güçlü bir Müslüman ordusunun önüne geçmek ve bu sayede Doğu Akdeniz ticaret yollarının kendileri lehine güvenliğini sağlamaktı. Papa’nın bu girişimi, 1179 yılının Mart ayında toplanan ve yaklaşık 300 başpiskoposun katıldığı 3. Ekümenik Konseyi’nde büyük destek görmüştü. Konseyde alınan karara göre; Müslümanların ordusunu güçlendirmeye yarayacak her türlü emtîanın satışı yasaklanmıştı. Bu karara uymayan tüccarlar ise kilise tarafından afaroz edilecek ve bu tüccarların tüm mallarına el konulacaktı.⁸ Konseyde alınan kararlar, ruhban sınıfı ve soylu kesimden destek görmüş olsa da Venedik, Ceneviz, Pisa ve Marsilya gibi Müslüman Doğu ile iyi düzeyde ticari ilişkileri olan devletlerin böyle bir ambargoya tâbi tutulması fiili olarak imkânsızdı. Çünkü, bunlar gibi liman şehirleri zenginliklerini XII. yüzyılda Doğu ve Batı arasındaki gelişen ticarete ve bu ticaretteki fevkalade etkinliklerine borçluydular. Bilindiği üzere, Akka’nın 1104 yılında Hristiyanlar tarafından alınması ile birlikte Latin tüccarların Doğudaki ticari faaliyetleri hız kazanmış ve Akka, Suriye’nin ana limanı ve Doğu’nun en önemli pazarı haline gelmiştir. Venedik, Ceneviz ve Pisalı tüccarların Akka, Sur (Tyre), Kudüs gibi önemli şehirlerde dükkânlarının olduğu ve sık sık İskenderiye ve Dimyat’ı ticari amaçlarla ziyaret ettiği bilinmektedir.⁹ XII. yüzyılda Doğu Akdeniz ticaretinin ivme kazanması ile birlikte, Doğu ve Batı arasındaki ticaret hacmi hiç olmadığı kadar büyüme göstermiş ve bu dönemde Avrupa’da gelişmekte olan tekstil endüstrisi neredeyse tamamen Mısır ve Suriye’den ithal edilen şap gibi ham maddelere bağımlı hale gelmişti. Örneğin, XIII. yüzyılın ortalarına kadar Kuzey İtalya tekstil endüstrisinin şap ihtiyacının üçte ikisi Mısır’dan karşılanmaktaydı.¹⁰ Bunun yanı sıra, Avrupa pazarının önemli

⁷ Menache, a.g.m., s. 238.

⁸ Menache, a.g.m., s. 238-9.

⁹ Maureen Fennell Mazzaoui, *The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages 1100-1600*, Cambridge University Press, Cambridge 1981, s. 29-36; Ashtor, *Levant Trade*, s. 14-15.

¹⁰ David Jacoby, “Production et commerce de l’alun oriental en Méditerranée, XIe-XVe siècles”, *Le Alun de Méditerranée*, ed. P. Borgard, J. Brun ve M. Picon, Naples 2005, ss. 219-67. Ayrıca XII. yüzyıl Doğu Akdeniz ticareti için bkz. Ashtor, *Levant Trade*; Wilhelm Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, (éd.)

bir bölümünü oluşturan baharat, ipek, pamuk ve şeker gibi değerli ürünler de Mısır ve Suriye'den ithal ediliyordu.¹¹

Latin tüccarlar baharat, şeker, pamuk, ipek, şap, keten gibi Batı pazarında rağbet gören doğu mallarının satışından yüksek kâr elde ediyorlardı. Yine, ithalatın yanı sıra ihracat da Latin ticaret gruplarına hiç kuşkusuz büyük kazançlar sağlamaktaydı. Nitekim Müslümanlara, demir, kereste, savaş alet ve gereçleri ve gemiler satmaktaydılar. Fâtımî Devletinin kereste ihtiyacının büyük bölümünü karşıladığı Kuzey Afrika ve Sicilya'yı kaybetmesi ve Levant bölgesinde Haçlı kontluklarının kurulmasından sonra Eyyubi ve Memlûk Devletlerinin kereste ve demir ihtiyacının büyük bir bölümünü Latin tüccarlar karşılamaktaydı.¹² Arşiv kayıtları incelendiği zaman, Pisalı tüccarların Papalık yasaklarına rağmen Mısır ile yakın ticari ilişkileri olduğu gözlemlenmektedir ki bu, Fatimi ve Memlûklerin mecburiyeti ile İtalyanların kâr arzularıyla alakalıydı. Aynı şekilde, Arap coğrafyacı al-Zuhri, 1150 yılı civarında yazdığı 'Kitâb al-Dja'rafiyya' adlı eserinde Mısır'a Pisalı tüccarlar tarafından yüklü miktarda kereste sevkiyatı yapıldığından bahsetmektedir. İskenderiye limanından bahseden al-Zuhri, burada Pisalı tüccarlara ait gemilerin diğer milletlerin gemilerinden çok daha fazla olduğunu belirtmektedir.¹³ 1154 yılında Pisa ve Fâtımîler arasında yapılan ticaret antlaşmasında- kereste, demir ve savaş aletlerinin Müslümanlara satılmaması gereken mallar olarak belirtilmesi, bu tarz yasaklı malların 1162 yılında ilan edilen ekonomik ambargonun çok daha öncesinde Pisalı tüccarlar tarafından İskenderiye'ye getirildiğini göstermektedir.¹⁴

française réfondue et considérablement augmentée par l'auteur, publiée sous le patronage de la Société de l'Orient latin, (trans.) Furcy Raynaud, 2 vols., Leipzig 1936.

¹¹ Jacoby, "Western Commercial and Colonial Expansion" s. 12. İpek ticareti için bkz. *David Jacoby, "Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West", Dumbarton Oaks Papers, vol. 58, 2004, ss. 197-240.* 12. yüzyıl şeker ve pamuk üretimi ve ticareti için bkz. *Jong-Kuk Nam, Le commerce du coton en Méditerranée à la fin du Moyen Age Brill Publishers, Leiden-Boston 2007; Mohamed Ouerfelli, Le Sucre: Production, commercialisation, et usages dans la Méditerranée medievale, Brill Publishers, Leiden-Boston 2008.*

¹² Jacoby, "The Supply of War Materials", s. 102. Fatimilerin Sicilya'yı fethi ve o bölgedeki demir ve kerestelerin Müslüman Doğu'ya aktarılması ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Leonard Chiarelli, *A History of Muslim Sicily*, Malta 2011; Alex Metcalf, *The Muslims of Medieval Italy*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2009; David Abulafia, "The End of Muslim Sicily", *Commerce and Conquest in the Mediterranean 1100-1500*, Great Yarmouth 1993, ss. 103-133. Haçlı kontluklarının kurulduğu Levant (Doğu Akdeniz) bölgesinde önceki yüzyıllarda bir bölümünün kurduğu bilirse de ormanlık alanların ve demir madenlerinin varlığı belgeler ile sabittir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Favreau-Lilie, Marie-Luise, *Die Italiener im Heiligen Land, vom ersten Kreuzzug bis zum Tode Heinrichs von Chompagne (1008-1197)*, Amsterdam 1989.

¹³ "Kitâb al-Dja'rafiyya: Mappemonde du calife al-Ma'mûn reproduite par Fazârî (IIIe s.) rééditée et commentée par Zuhri (VIe/XIIe s.)", Mohammad *Hadj Sadok (ed.), Bulletin d'Etudes Orientales*, vol. 21, Damas 1968, s. 25, 202 ve 229; Jacoby, "The Supply of War Materials", s. 106.

¹⁴ Michele Amari, *I diplomi arabi del R. Archivio Fiorentino*, Floransa 1863, s. 243, belge no. II. '...hoc vobis

1173'de, Selahaddin Eyyubi ve Pisa arasında imzalanan antlaşma ile Pisalılara Mısır'da ticaret hanı (funduq) verildiği bilinmektedir. Bu antlaşmanın sadece Latince nüshası bulunmasına rağmen, belgede yer alan hicri tarihler antlaşmanın aslının Arapça kaydedildiğini göstermektedir.¹⁵ Selahaddin Eyyubi, Pisalılar tarafından getirilen kereste, demir ve savaş aletlerinden alınan gümrük vergisini azaltarak yasaklara rağmen hem Latin tüccarları Doğu ile ticaret konusunda teşvik etmiş hem de donanma için gerekli ham madde tedarikinin devamlılığını sağlamayı başarmıştır. 1177 yılına ait bir belgede ise, Selahaddin Eyyubi'nin Pisalı tüccarlara kendi ülkelerinden ucuza satın aldıkları kereste ve demir gibi ham maddeleri Mısır'da çok yüksek fiyatlara sattıkları ve bu sayede büyük kazançlar elde ettiklerini hatırlattığı belirtilmektedir. Aynı belgede, Selahaddin Eyyubi Pisalılara bahsi geçen ham maddelerin Eyyubi devleti için de önem arz etmesi bakımından bu ticaretin her iki taraf açısından da kazançlı olduğunu belirtmektedir.¹⁶ Arşivlerde sadece Latince nüshası bulunan bu belge, Selahaddin Eyyubi tarafından büyük ihtimale Mısır'da Pisalılara ait ticaret hanına (funduq) diğer Latin tüccarları Mısır ile ticaret konusunda teşvik etmek için gönderilmişti. Hiç şüphesiz Eyyubi'nin bu mektubu amacına ulaşmış, diğer Latin tüccarları da cesaretlendirmişti. Papalık yasaklarına rağmen 1177-1186 yılları arasında Cenevizli tüccarların Eyyubi devleti ile ticari faaliyetler yürüttüğü arşiv belgelerince sabittir.¹⁷ Ayrıca, 1182'de bizzat Selahaddin Eyyubi tarafından Bağdat'a gönderilen mektupta ise Mısır için hayati öneme sahip malların Latin tüccarlardan temin edildiği belirtilmektedir.¹⁸

Venedik arşiv kayıtları incelediğinde, Pisa ve Cenevizlilerin yanısıra Venedikli tüccarların da Müslümanlar ile yoğun bir ticaret yaptığı görülmektedir. Venedik devlet arşivlerinde, bu döneme ait mali tutanakların sadece bir kısmının bulunmasına rağmen, söz konusu kayıtlar incelendiği zaman 1135-1147, 1161-1168 ve 1173-1184 yılları arasında Venedikli tüccarların Mısır'daki ticaret hayatında etkin oldukları görülmektedir.¹⁹ 1162'de ilan edilen ticaret yasağından

concedimus, nisi ferrum et ligna et picem...?. Belgenin Türkçe çevirisi için bkz. "Anonymus, Salâhaddin Eyyûbi ile Pisalıların Anlaşması", çev. Ö. Bozkurtoğlu-Özcan, *Libri*, sy. IV, 2018, s. 235-249.

¹⁵ Amari, *a.g.e.*, s. 257-261, no: 7.

¹⁶ Amari, *a.g.e.*, s. 264, no. 10; Jacoby, *a.g.e.*, s. 104-107.

¹⁷ Cenevizli tüccarların Selahaddin Eyyubi ile kurmuş olduğu iyi ilişkiler ve Eyyubi devleti ile sürdürdükleri ticari faaliyetler için bkz. Jacoby, "The Supply of War Materials", s. 108-111.

¹⁸ Mohamed Tahar Mansouri, "Les communautés marchandes occidentales dans L'espace mamlouk (XI-IIe—XVe siècle)," *Coloniser ou Moyen Age*, (ed.) Michael Balard and Alain Ducellier, Paris 1995, s. 90; Olivia R. Constable, "Funduq, Fondaco and Khan in the Wake of Christian Commerce and Crusade", *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Dumbarton Oaks Papers, Angeliki Laiou ve Roy P. Mottahedeh (ed.), Washington D. C. 2001, s. 150 ve 23. dn.

¹⁹ Bu döneme ait Venedik noter kayıtları için bkz. Raimondo Morozzo della Rocca ve Antonino Lombardo (eds.), *Documenti del commercio Veneziano nei secoli XI-XIII*, 2 vol., Torino 1940.

sonra bile Venedikli tüccarların Mısır ile doğrudan ticaret yapmak yerine Konstantinopolis üzerinden Mısır ile ticaret yaptıkları görülmektedir.²⁰ İlerleyen yıllarda ise, Venedikli tüccarların Mısır'a doğrudan gelerek Papalık tarafından yasaklanan malları taşımaktan çekinmedikleri gözlemlenmektedir. Nitekim 1173 yılının Haziran ayında kaydedilen bir noter belgesine göre, Romano Mairano ve Oliverio Vitale adlı tüccarlar 1,400 adet ağaç gövdesi ve 600 adet kalasın İskenderiye'ye taşınması konusunda antlaşma yaptılar.²¹ Bu döneme ait belgeler, Romano Mairano'nun kendine ait gemisi ile sık sık Müslüman topraklarını ziyaret eden önemli bir tüccar olduğuna işaret etmektedir ki bu sırada da yasaklanmış malları taşıdığı muhakkaktır. Nitekim bu ticaretten de, o riske girilebilecek derecede kâr elde ettiği âşikardır. 1174 yılının Eylül ayında kaydedilen noter belgelerinde, Romano Mairano'nun farklı tüccarlardan İskenderiye'den mal satın almak üzere para aldığı görülmektedir.²² Bahsi geçen belgelerde satın alınacak malın cinsi ile alakalı bilgi verilmesi de Mariano'nun Avrupa pazarında lüks olarak kabul edilen baharat ve tekstil endüstrisinde büyük öneme sahip olan şapı İskenderiye'den Venedik'e götürdüğü kaydedilmiştir. Benzer şekilde 1174 yılının Ekim ayında, Giacomo Carosio ve Domenico Rimini adlı tüccarlar, İskenderiye limanında bulunan fakat miktarı belirtilmemiş olan baharatların 30 gün içerisinde Venedik'e nakledilmesi için Mairano ile sözleşme imzalamışlardır.²³ Mayıs 1175 yılında ise yine Mairano, İskenderiye limanından aldığı şap yüklü bir gemiyi Venedik'te Oliverio Vitale isimli şahsa teslim etmiştir.²⁴

Bu döneme ait noter kayıtları, Latin tüccarların yasaklara rağmen Mısır'daki faaliyetlerinin çok yoğun olduğunu gösterse de, birçoğu alınıp-satılan malların cinsi veya fiyatı hakkında bilgi vermemektedir. Örneğin 1175 yılının Şubat ayına tarihli bir belge, Domenico Secreto isimli tüccarın, yine kendisi gibi tüccar olan Pangrazio Stagnario'ya sadece İskenderiye veya Dimyat'tan mal alınması koşulu ile 18 dinar verdiğini kaydetmiş fakat alınacak olan malların cinsi ve miktarı hakkında bilgi vermemiştir.²⁵ Bir diğer benzer belgede ise, 1179 yılının Kasım'ında, yani 3. Ekümenik konseyinin Mısır ile ticareti yasaklamasından 8 ay sonra, Pangrazio Dauro isimli bir tüccar, gemisi ile Akka limanında bulunan Romano

²⁰ Morozzo della Rocca, *a.g.e.*, vol. 1, no. 155, 159, 179, 183, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 198, 201, 203, 207.

²¹ Morozzo della Rocca, *a.g.e.*, vol. 1, no. 248.

²² Morozzo della Rocca, *a.g.e.*, vol. 1, no. 257, 258, 259, 260.

²³ Morozzo della Rocca, *a.g.e.*, vol. 1, no. 261.

²⁴ Morozzo della Rocca, *a.g.e.*, vol. 1, no. 266.

²⁵ Morozzo della Rocca, *a.g.e.*, vol. 1, no. 265.

Mairano'ya İskenderiye'den mal alması için 166 Sarazen bezantı vermiştir.²⁶ Her ne kadar alınacak malın cinsi ve miktarı belirtilmese de verilen paranın miktarı ve birimi göz önüne alındığında, Mariano'nun İskenderiye'den yüklü miktarda mal sevkiyatı yapacağı aşıkardır.²⁷

Latin tüccarlar Doğu pazarından bol miktarda baharat, ipek, pamuk, şeker gibi Avrupa pazarının ihtiyaç duyduğu ürünleri temin ederken Müslümanlara da onların ihtiyaç duyduğu ve Doğu'da az bulunan demir ve kereste gibi hammaddeleri sağlamaktaydılar. Papalık'ın Doğu'ya mal satışını tümünden yasaklamasına rağmen, karşılıklı ticaret her iki tarafın da çıkarına sürdürülmekteydi. Papa III. Alexander, 1179-1181 yılları arasında Venedik Dükü ile Grado Patriği'ne yazdığı mektuplarda, Venedikli tüccarların yasaklara rağmen Müslümanlara kereste sattığını ve bazı gemi sahiplerinin ise gemilerini Doğu'ya kereste nakliyatı için tüccarlara kiraladıklarını şikayet etmiştir. Ayrıca, Papa Venedik Dükü'nü bazı gemi sahiplerine Müslüman Doğu ile ticaret yapmaları için lisans vermekle suçlamıştır. Görüldüğü üzere Papalık'ın otoritesi ve siyasi nüfuzu Venedik'in ticari çıkarlarına söz geçirememiştir.²⁸ Fakat buna rağmen, Papalık özellikle Hittin mağlubiyeti ve Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethinden sonra Doğu'ya mal akışını kısıtlamak için büyük bir çaba göstermiştir. Papa III. Clement (1187-1191) Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki savaş sona erene kadar Hristiyan tüccarların Müslümanlar ile ticaret yapmasını tamamen yasaklayan bir ferman yayımlamıştır.²⁹ Benzeri, Papa III. Celestine (1191-1198) döneminde de ilan edilmiştir. Ancak, 1187-1198 tarihleri arasında Müslümanlar ile ticaretin tamamen yasaklanmasına ve ağır yaptırımlar uygulanmasına rağmen, bu döneme ait noter belgeleri Venedikli tüccarların İskenderiye'ye mal taşımaya devam ettiğini göstermektedir.³⁰

2. XIII. Yüzyılda Papalık Yasakları ve Doğu-Batı Ticareti

XII. yüzyılın ikinci yarısından XIII. yüzyılın başlarına kadarki dönem, Akdeniz'in siyasi coğrafyasını geniş mikyasta değiştirecek bir dizi siyasi gelişmeyi beraberinde getirmiştir. Selahaddin Eyyubi'nin Suriye üzerindeki hakimiyetini Mısır'a doğru genişletmesi ve Kudüs'ün fethi ile birlikte Akka limanı da dahil

²⁶ Morozzo della Rocca, *a.g.e.*, vol. 1, no. 312.

²⁷ 1 Sarazen Bezant'ı 40 Venedik Şilinine (solidi) eşittir. Bkz. Peter Spufford, *Handbook of Medieval Exchange*, London 1986, s. 295-299.

²⁸ Stantchev, *a.g.e.*, s. 74.

²⁹ Stantchev, *a.g.e.*, s. 75-78.

³⁰ Morozzo della Rocca, *a.g.e.*, vol. 1, no. 439, s. 431-432.

olmak üzere Filistin kıyısının kontrolünün Müslümanların eline geçmesi Doğu Akdeniz ticaretindeki dengelerin değişmesine yol açmıştır. 1189 yılında başlatılan Üçüncü Haçlı Seferi ile Hristiyanlar Akka'yı geri almayı başarmış olsalar bile, daha sonraki Hristiyan hakimiyetinde şehir birçok kont arasında bölünmüş ve siyasi olarak parçalı bir yapıya bürünmüştü. 1202 tarihli Haçlı Seferi'nin amacı Selahaddin Eyyubi'nin ekonomik güç merkezi olan İskenderiye'yi almak ve bu sayede Kudüs Krallığını tekrar elde etmektir. Fakat Bizans ve Haçlılar arasında vuku bulan olaylar neticesinde Mısır'a saldırmak yerine 1204 yılında İstanbul'u yağmaladılar.³¹

Haçlılar ile Müslümanlar arasındaki mücadeleye rağmen, Selahaddin Eyyubi döneminde olduğu gibi Sultan I. Adil (d. 1143- ö. 1218) zamanında da İskenderiye ve Dimyat limanlarında Latin tüccarların küçük ticaret kolonileri oluşturmasına izin verilmişti. 1205- 1217 arası dönemde Venedik ve Sultan I. Adil arasında toplamda altı ticari antlaşma imzalanmış ve Venedikli tüccarlara Mısır'da serbest ve güvenli ticaret hakkı tanınmıştı. Bunun yanı sıra, Sultan I. Adil kutsal toprakları ziyaret etmek isteyen Hristiyan hacıların güvenliği konusunda da Venedik devletine garanti vermiştir.³²

Haçlıların Levant bölgesindeki hakimiyetlerini yavaş yavaş kaybetmeye başlaması ve Müslüman Doğu'ya uygulanan ekonomik yaptırımların sonuç getirmemesi Papa III. Innocent'i 1215 yılında toplanan 4. Ekümenik Konseyi'nde Doğuya olan ticaret konusunda daha sert tedbirler almaya sevk etti. Bu alınan karar ile Papalık bir adım daha ileriye gitmiş ve Hristiyan topraklarında yaşayan tüm Müslümanların sosyo-ekonomik açıdan tecrit edilmesi yönünde karar vermiştir. Bu uygulamaya göre, Hristiyan topraklarında yaşayan Yahudiler ile birlikte Müslümanlar da tek tip kıyafet giymeye zorlanmıştır. Papa III. Innocent'in esas hedefi uygulanacak ekonomik ambargo ve baskılar ile Eyyubi ordusunu zayıflatarak Kudüs'ü tekrar ele geçirmektir. Papa III. Innocent, konseyde alınan kararların denizcilikle uğraşan tüm şehirlerde (Venedik, Ceneviz, Pisa, Marsilya), haftada bir kez olmak üzere (Pazar günleri) halka okunmasını emretmiştir. Papalık

³¹ Jonathan Phillips, *The Fourth Crusade and the sack of Constantinople*, New York: Viking 2004; Michael Angold, *The Fourth Crusade: Event and Context*, Harlow, NY: Longman 2003; Jonathan Harris, *Byzantium and the Crusades*, London: Bloomsbury 2014.

³² Louise B. Robbert, "Venice and the Crusades", *A History of the Crusades*, (ed.) N. P. Zacour, vol. V, University of Wisconsin Press, Madison 1985, s. 441; Robert Irwin, "The Rise of the Mamluks", *The New Cambridge Medieval History*, vol. V, (ed.) David Abulafia, Cambridge University Press, Cambridge 2008, ss. 607-621. Venedik devleti ve Eyyubi Sultanlığı arasındaki iyi ticari ilişkilerin Beşinci Haçlı Seferi'ne (1218) kadar bozulmadığı arşiv belgelerince sabittir.

Müslüman ülkelere olan Latin ticaret faaliyetlerini 4 yıl süre ile yasaklamış ve gemi sahibi tüccarların gemilerini ticaret yerine Kudüs'e yapılacak olan Haçlı seferinde kullanmalarını emretmiştir.³³ Konseyde alınan kararların en belirgin amacı, besbelli ki, Venedik, Ceneviz, Pisa ve Marsilya gibi Akdeniz ticaret yollarına hakim olan ve yasaklara rağmen Müslümanlar ile ticarete devam eden şehir devletlerinin Doğu'ya düzenlenecek Haçlı seferi için desteklerini sağlamaktır.

XIII. yüzyılda Papalık tarafından ilan edilen ambargoların tüccarlar üzerindeki etkisi ve Doğu-Batı arasındaki ticaret hacmine ışık tutan az sayıdaki arşiv kayıtlarının bir kısmını Marsilya'da kaydedilen noter belgeleri oluşturmaktadır. Bahsi geçen noter kayıtları detaylı olarak incelendiği zaman Latin-Müslüman ve Doğu-Batı ticari münasebetleri hakkında önemli ipuçlarına ulaşılmaktadır. Örneğin, 2 Nisan 1227 yılında, İskenderiyeli Müslüman ve aynı zamanda ünvanı 'Alfaquin'³⁴ olan bir tüccar, Bernard Manduel isimli kişiden satın aldığı çeşitli mallar için 135 bezant ödemeyi kabul etmiş ve parayı 20 gün içerisinde Ceuta (Septe) limanına ulaşacak olan Falcon isimli gemi geldikten sonra Manduel'e ödemeyi taahhüt etmiştir.³⁵ 9 Ağustos 1229 tarihli belgede ise, Etienne Manduel tarafından Bertnard Cavaillon'a Suriye'de ticaret yapması için 90 Sarazen bezantı verildiği belirtilmektedir. Antlaşmaya göre, Suriye'de yapılacak ticaretten elde edilen kârın dördte biri Bertnard Cavaillon'a verilecekti.³⁶ Söz konusu kayıtlarda, Papalık tarafından ticaret yapılması yasaklanmasına rağmen, Mısır ve Suriye'nin Latin tüccarlar tarafından halen ziyaret edildiğini işaret eden hemen hemen her belgede karşımıza Manduel ailesinin fertleri çıkmaktadır. Kayıtlardan anlaşılacağı üzere, Manduel ailesi Marsilya'da ticaret tekeli elinde bulunduran soylu ailelerden bir tanesi olup, sık sık Mısır ve Suriye'yi ziyaret etmekteydi. Noter huzurunda yapılan antlaşmaların birçoğu büyük gizlilik çerçevesinde olup, alınıp-satılacak malın cinsi belirtilmeden yapılmış olsa da, kayıtlarda karşımıza çıkan farklı para birimleri ve ziyaret edilecek bölgelerin isimleri ticaretin hangi bölgelerde gerçekleştirildiğini anlamak için yeterlidir. 28 Şubat 1232 tarihli bir belgede, Bernard Manduel kendisi gibi tüccar olan Jean Ros isimli kişiye olan 15 bezantlık borcunu Müslüman topraklarında (*terra Sarracenorum*) ödeyeceği konusunda söz verir.³⁷ 1235 yılı Nisan

³³ Menache, a.g.m., s. 243-244.

³⁴ 'Alfaquin' bu dönemde üstad anlamına gelen ve alanında uzman olan kişilere verilen bir tür ünvanıydı.

³⁵ Louis Blancard (ed.), *Documents inédits sur le commerce de Marseille au moyen âge*, 2 vol. (Marseille, 1884-85), vol. 1, s. 18-19, no: 14.

³⁶ Blancard, a.g.e., vol. 1, s. 28-29, no. 22.

³⁷ Blancard, a.g.e., vol. 1, s. 37-38, no. 28.

ayına ait kayıtlarda ise Bernard Manduel iki ayrı kişiye İskenderiye ve Akka'dan mal satın almaları için toplamda 168 Sarazen bezantı verdiği görülmektedir.³⁸

Bu döneme ait noter kayıtları, Doğu menşeli malların Batı pazarındaki önemi ve Müslümanların Batı Avrupa'daki ticari faaliyetlerinin anlaşılması açısından da büyük önem taşımaktadır. Belgelerden anlaşıldığı üzere, tekstil endüstrisi için hayati öneme sahip olan şap, Avrupa'nın çeşitli şehirlerde kurulan festivallerde satışa sunuluyordu.³⁹ 1234 yılına ait bir belgede, Bernard Manduel kendisine ait 6 kantar şap taşımının Fransa'nın Provence şehrinde kurulacak olan festival alanında satışı için Guillaume Blancard ile anlaşmıştır. Aynı şekilde, 4 Nisan 1248 tarihli bir diğer belgede ise Fransa'nın Reims şehrinde yaşayan Ebrardo isimli bir Müslüman (Ebrardo Sarraceno), Jean Portarel isimli taşımacılık yapan birisi ile Bar şehrinde kurulacak olan festival alanına 18 balyalık şapın götürülmesi konusunda anlaşmıştır. Sözleşmeye göre, nakliyatta herhangi bir aksilik çıkması durumunda, Jean Portarel'in garantörü olan Bonavia Como isimli kimse, söz konusu malı bu sefer Mayıs ayında Provins şehrinde başlayacak olan festivale yetiştirmeyi taahhüt etmiştir.⁴⁰ Diğer noter belgeleri göz önünde bulundurulduğunda, ticari faaliyetlerde bulunan Hristiyanların isim ve soyisimlerinin verilmesine rağmen, Ebrardo isimli şahsın soyismi yerine Müslüman olduğunun belirtilmesi, Avrupa topraklarında yaşayan Müslümanların, Latin kilisesinin Doğu'ya karşı izlemekte olduğu siyasi tutumun da etkisi ile ötekileştirildiğini göstermektedir. Bununla birlikte, bahsi geçen noter belgesi Müslüman tüccarların Batı Avrupa'daki ticari faaliyetleri hakkında önemli ipuçları vermesi bakımından çok değerlidir.

1245 yılında Papa IV. Innocent (1243-1254) idaresinde toplanan I. Lyon Konsili, Müslüman Doğu'ya karşı uygulanmakta olan ticari yasakları devam ettirme kararı almıştır. Buna göre, dört yıl süresince Müslüman ülkelere en başta savaş aleti, gemi malzemesi ve köle satışının yasaklandığı bir kez daha duyurulur. Bu karardan bir yıl sonra, Papa IV. Innocent Grek, Bulgar ve Rutenya asıllı köleleri Mısır'a sattıkları gerekçesi ile Ceneviz, Venedik ve Pisalı tüccarları suçlayan bir bildiri yayınladı.⁴¹ Bu bildirden, söz konusu yasakların bazı tüccar tarafından ihlal

³⁸ Blancard, *a.g.e.*, vol. 1, s. 84, 85-88, no. 59, 60.

³⁹ Latin tüccarlar için sadece Mısır değil Anadolu da şap ticareti açısından cazip bir merkezdi. Özellikle Eyyubilerin 1208 yılından sonra vergi oranlarında artışa gitmesi, Anadolu şapını Latin tüccarlar için daha da cazip bir hale getirmişti. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Altay T. Özcan, "XII. ve XIV. Yüzyıllarda Kütahya Şapının Dünya Ticaretindeki Yeri Dair", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu III*, (Kütahya 2014), TTK Yay., Ankara 2017, ss. 81-102.

⁴⁰ Blancard, *a.g.e.*, vol. 1, s. 63-64, no. 47; Blancard, *a.g.e.*, vol. 2, s. 11-12, no. 376.

⁴¹ Menache, *a.g.m.*, s. 244.

edildiği anlaşılmaktadır. Kuşkusuz ki, söz konusu yasaklar nedeniyle bu döneme ait noter kayıtlarına sadece ticari yasak kapsamında olmayan unsurlar yansımıştır. Bunlar da esas itibarıyla, Hristiyan tüccarın Müslümanlara satmış olduğu değil, onlardan almış olduğu mallardır. Örneğin, söz konusu kayıtlarda Latin tüccarın Müslüman tüccara satmış olduğu köleler mevcut değil iken, Doğu'dan satın alınmış Müslüman kölelere rastlamak mümkündür. Bunlardan bir tanesi de 12 Mayıs 1248'de kayıt altına alınan belgedir. Belgede, Alegnan ve Bernard Lemut isimli şahıslar Johanni Alamanno'ya Ayşe (Aissa) isimli köleyi 9 lira (*livre tournois*) karşılığında sattıklarını beyan etmişlerdir. Fakat, kayıtlarda belirtilmeyen bir sebepten dolayı, aynı yılın Temmuz ayında Johanni Alamanno'nun, Ayşe isimli köleyi 10 lira karşılığında Petro Bertolomeo'ya sattığı görülmektedir.⁴² Yine, 13 Temmuz 1248 yılında yapılan satış kaydında, Fatma isimli Müslüman köle ise 7 lira (*livre tournois*) karşılığında Bernardo Bruno isimli kişiye satılmıştır.⁴³

XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sıklıkla değişiklik gösteren siyasi konjonktür, Doğu Akdeniz ve Orta Asya ticaret yollarının değişmesine sebebiyet vermiştir. Şüphesiz ki, bu dönemde vuku bulan siyasi ve ekonomik değişimleri incelemeyen, Doğu ve Batı arasındaki ticari ilişkileri anlamak mümkün değildir. 1243 yılında, Moğollar'ın Köseadağ Savaşı'nı kazanması ile birlikte Doğu Akdeniz ticaretinde yeni bir dönem başlamıştır. Avrupa ve Orta Doğu arasındaki ticari dinamiklerin belirgin bir şekilde değişim göstermesi, Moğolların Anadolu'ya doğru ilerlemeye başlaması ile doğrudan ilişkilidir. Bu durum, Kızıldeniz'den başlayarak Mısır ve Suriye'ye uzanan ticaret yollarını büyük ölçüde etkilemiş ve tüccarlar tarafından güvensiz bulunan bu yolun yerini Basra Körfezi'nden Orta Asya'ya ve Rusya'nın güneyinden Akdeniz'e bağlanan yeni ticaret yolları almıştır.⁴⁴ 1258'de Bağdat'ın Hülegü'nün idaresindeki Moğollar tarafından alınması ve 1260 yılında Ayn Calut Muharebesinde Memlûkler'in Moğollar'ı mağlup etmesi, Doğu Akdeniz bölgesinde politik ve ekonomik anlamda çalkantılı bir dönemin de başlangıcı olmuştur. Ayn Calut zaferi ile birlikte Memlûkler Suriye'nin büyük

⁴² Blancard, *a.g.e.*, vol. 2, s. 172, 266, no. 738, 942.

⁴³ Blancard, *a.g.e.*, vol. 2, s. 281, no. 972. 1245-1285 yılları arasında kaydedilen noter belgelerinde Doğu'ya satılan malların cins ve miktarı ile alakalı çok az bilgi verilse de, Latin tüccarın İskenderiye, Akka ve Suriye'de yoğun ticari faaliyetlerde bulunduğu belgelerce sabittir. Bazıları için bkz. Blancard, *a.g.e.*, vol. 1, s. 283 no. 48; s. 293 no. 76, 77; s. 295 no. 85.

⁴⁴ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Virgil Ciociltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Brill Publishers, Leiden 2012; Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge University Press, Cambridge 1999; A. T. Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, TTK Yay., Ankara 2017; A. Y. Yakubovski, *Altın Ordu'nun Çöküşü*, TTK Yay., Ankara 1992.

bir bölümünü kontrol altına alırlarken, daha önce önemli bir ticaret merkezi olan Bağdat yerini Tebriz'e bırakmıştır. Tebriz'in durumuna benzer şekilde değişen siyasi konjoktüre bağlı olarak Karadeniz'de Trabzon, Anadolu'da Sivas ve Konya, Küçük Ermenistan'da Ayas (Yumurtalık) yeni ticaret merkezleri olarak yerlerini almıştır.⁴⁵ Bu merkezler Latin tüccarlar tarafından rağbet görmüştür ve eski ticaret yollarının tüccarlar tarafından güvensiz bulunmasına rağmen, İskenderiye Latin tüccarlar tarafından yoğun bir şekilde ziyaret edilmeye devam etmiştir.⁴⁶ Ticaret yollarında meydana gelen ani değişim ile, Ayas Limanı Doğu menşeli malların satıldığı önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş ve aynı zamanda da Akdeniz ve İç Asya arasında köprü görevi görmüştür. Ayas Limanı'nın stratejik önemini göz önünde bulundurarak ve Memlûkler'den gelebilecek olası bir tehdide karşı ülkesini koruyabilmek adına, Kilikya Ermeni Krallığı Moğollar ile ittifak kurmuştur. Stratejik ve ticari çıkarlar doğrultusunda kurulan Moğol-Ermeni ittifakı Papalık, Frenkler ve Kıbrıs Krallığı tarafından da desteklenmiştir.⁴⁷ Aslında, Doğuda kurulan Moğol-Hristiyan ittifakı 1260'lı yılların daha öncesine dayanmaktadır. Mesela, 1258-1259 yıllarında Kuzey Suriye'ye saldırı düzenleyen Moğollara Frenk şovalyeler ile Ermeniler de destek vermişti.⁴⁸

Bu siyasi birliktelik hiç şüphe yok ki Müslüman devletlere uygulanmak istenen ticaret yasakları için uygun bir zemin yaratabilirdi. Ancak, Moğol-Hristiyan ittifakının Müslüman dünyasına olası olumsuz siyasi ve ticari etkilerinin Memlûklerce yerinde ve zamanında alınan tedbirlerle bertaraf edildiğini söylemek mümkündür. Memlûk Sultanı Baybars'ın Moğol-Hristiyan tehdidine karşı izlediği politikanın iki temel amacı vardı. Birincisi, Doğuda İlhanlıların Suriye'ye yapacağı olası bir saldırıyı önlemek ve ikincisi ise, Memlûk topraklarına düzenlenebilecek olası bir Haçlı seferine karşı Papalık-Moğol ittifakını yıkmaktı. Bu doğrultuda Baybars 1265-1266 yılları arasında Kayserya (Caesarea), Arsuf, Hayfa, Safed (Şafad) ve Güney Lübnan'ı ele geçirerek Memlûk topraklarına yapılacak olası

⁴⁵ Robert Mackenzie, *Consuls and Communities: Social Organization and State Control in two Genoese Merchant Colonies. Tunis and Famagusta in the Late Thirteenth Century*, Unpublished Ph.D Thesis, University of Cambridge, Cambridge 1994, s. 173 ve 13. dipnot.

⁴⁶ Ashtor, *Levant Trade*, s. 3-20.

⁴⁷ D. Jacoby, "The Economy of the Armenian Kingdom of Cilicia: Some Neglected and Overlooked Aspects", C. Mutafian (ed.), *La Méditerranée des Arméniens: XIIIe-XVe siècle*, Paris 2014, s. 261-291; Richard, "The Mongols and the Franks", ss. 45-57.

⁴⁸ Christopher Tyerman, *God's War: A New History of the Crusades*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 2006, s. 806; David Morgan, *The Mongols*, Oxford: Blackwell Publishing 2007, s. 133-138; Peter Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades 1191-1374*, Cambridge University Press, Cambridge 1991, s. 93.

bir saldırıyı önledi.⁴⁹ Aynı yıl içinde Baybars, Kilikya Ermeni Krallığı'nın önemli ticaret şehirleri olan Sis (Kozan), Mamistra (Yakapınar), Ayas ve Tarsus'a ganimet amaçlı askeri seferler düzenlemiştir.⁵⁰ Kilikya Ermeni Krallığı'ndaki önemli ticaret merkezlerini feth edebilecek güce sahipken sadece talan edip geri çekilmesi tamamen stratejik bir hamleydi. Bu sayede Baybars, ticaretin yoğunlaştığı Kilikya limanlarını Hristiyan kontrolünde bırakarak Ayas limanı üzerinden Memlûk topraklarına aktarılan malların sürekliliğini sağlamış ve Latinler için askeri anlamda önemli olan noktaları alarak olası bir saldırı hazırlığını da bertaraf etmiştir. Sultan Baybars, Doğu'da Hristiyanların kontrolünde bulunan stratejik bölgelere seferler düzenlerken, Batı ile diplomatik ilişkilerini de yüksek seviyede tutmayı başarmıştır. 1261 yılında Sicilya'yı yöneten Hohenstaufen Hanedenliği ve Bizans imparatoru Michael VIII Palaiologos ile kurmuş olduğu yakın ilişkiler ile olası bir Papalık tehdidine karşı da bir bariyer oluşturmuş oluyordu.⁵¹ Kayıtlardan anlaşıldığı üzere, bu dönemde Memlûk topraklarına ithal edilen tahılın önemli bir kısmı Sicilya'dan karşılanıyordu. Constantinopolis ise, Karadeniz'den Cenevizli tüccarlar tarafından satın alınan kölelerin Doğu'ya aktarılmasında transit görevi görüyordu. Böylelikle, Memlûk Sultanlığına yüklü miktarlarda mal sevkiyatı yapan büyük tüccar grupları Sicilya ve İstanbul limanlarını kullanarak yakalanma şanslarını en aza indirgemiş oluyordular.⁵²

Sultan Baybars'ın 1268 yılında, Haçlıların kontrolünde bulunan Antakya, Yafa (Jaffa) ve Kalaat-il Sakaf (Beaufort) kalesini feth etmesi ve 1271 yılında Hospitalye (Hospitaliers) Şovalyeleri'ne ait Şovalyeler Kalesi'nin (Crac des Chevaliers) ve Töton (Teutonic) Şovalyeleri'ne ait Monfort Kalesi'nin ele geçirilmesi ile Latinler, Doğu'da büyük bir güç kaybına uğrar.⁵³ Bilindiği üzere, Orta Doğu'da Haçlılara ait stratejik bölgelerin fethinden sonra Sultan Baybars'ın 1271 yılında Kıbrıs'a düzenlediği sefer başarısız olmuş ve Kıbrıs Kralı Hugh III ile 1272 yılında imzalanan barış antlaşmasından sonra, kısa bir süreliğine de olsa,

⁴⁹ Humpreys, "Ayyubids, Mamluks, and the Latin East" s. 13-14.

⁵⁰ Sirarpie Der Nersessian, "The Kingdom of Cilician Armenia", K. M. Setton (ed.) *A History of the Crusades*, vol. 2, Philadelphia 1962, s. 654-655.

⁵¹ Humpreys, a.g.m., s. 14-15.

⁵² Bu dönemde, Sicilya'dan Mısır'a yapılan tahıl ithalatı için bkz. Eliyahu Ashtor, "The wheat supply of the Mamluk Kingdom", *East-West Trade in the Medieval Mediterranean*, London 1986, s. 283-295. XIII. ve XV. yüzyıllar arasında Karadeniz'deki köle ticaretini elinde bulunduran Cenevizli tüccarların aktivite için bkz. Michele Balard, "Gènes dans l'histoire économique de la mer Noire (XIIIe-XVe siècles)", *Bulgaria Pontica Medi Aevi*, 2, 1988, s. 86-127.

⁵³ Hadiselerle ilgili olarak bkz. Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382*, Kent 1986, s. 47; Ashtor, *Levant Trade*, s. 56.

Memlûk devleti ve Latinler arasındaki ticari ilişkilerin devamlılığı sağlanmıştı.⁵⁴ Memlûk ordusunun ele geçirdiği stratejik bölgelerin Doğu-Batı ticaretine ne derece etki ettiğinin tam olarak bilinmesi kaynak yetersizliğinden dolayı maalesef mümkün değildir.⁵⁵

Benzer sorun, 1250-1270 yılları arasında Suriye, Mısır veya Küçük Ermenistan gibi Hristiyan tüccarlar tarafından ticari amaçlarla ziyaret edilen yerler için de geçerlidir. Nitekim bu bölgelere ilişkin mali tutanak ve noter kayıtlarının yokluğu, söz konusu döneme ilişkin ticari dinamikler hakkında yapılacak detaylı bir araştırmayı zorlaştırmaktadır. Bu olumsuzluk, 1274 yılından itibaren kayıt altına alınan noter belgeleri ile bir nebze ortadan kalkmaktadır. Nitekim bu belgelerde, Ayas (Yumurtalık) ve Akka (Acre) limanlarının Latin tüccarlar tarafından sık sık ziyaret edildiği görülür. 1274 yılında, Papa X. Gregory önderliğinde toplanan ikinci Lyon Konsili tarafından Müslüman ülkeler ile ticaretin 6 yıllığına yasaklandığının duyurulmasına rağmen, Latin tüccarların Mısır ve Suriye ile yoğun şekilde ticaret yaptıkları görülmektedir.⁵⁶ Nitekim 1274 ve 1279 yılları arasında, Ayas (Yumurtalık) limanında kaydedilmiş noter belgeleri ticareti yasak olan demir ve kerestenin Latin tüccarlar tarafından Mısır'a taşındığını göstermektedir. Bu yıllarda, Yumurtalık limanında kayıt altına alınan 6 ayrı belgede, Hristiyan tüccarlar tarafından Mısır'a götürülmek üzere yola çıkmış 1025 adet mertek ve 600 adet kalasa rastlanılmaktadır.⁵⁷ 1274 yılında kayıt altına alınan bir diğer belgede ise, Pisalı olduğu anlaşılan bir tüccar Ayas (Yumurtalık) limanından Dimyat limanına toplamda 35-40 kantar demir taşıyacağını beyan etmiştir. Aynı şekilde, 1277 yılına ait belgede de en az 40 kantar demirin Levant kıyılarında bir limana götürüleceği belirtilmektedir.⁵⁸ 1274-1279 yılları arasında Ayas (Yumurtalık) limanında kayda alınan daha başkaları, Dimyat ve İskenderiye'nin Latin tüccarlar tarafından sıklıkla ziyaret edildiğini göstermektedir. Aynı şekilde, 1288 yılında Marsilya'da kaydedilen noter belgeleri incelendiği zaman, İskenderiye ve Akka'ya Latin tüccarlar tarafından demir taşındığı açıkça görülmektedir.⁵⁹ Özellikle, noter Federico Piazzalunga'nın Ayas (Yumurtalık) limanında kayda aldığı belgelerde

⁵⁴ Memlûk-Kıbrıs ilişkileri için bkz. Fatih Y. Ayaz, *Memlûk-Kıbrıs İlişkileri: Kıbrıs'ta İlk Türk Hâkimiyeti*, TTK Yay., Ankara 2016.

⁵⁵ Edbury, *a.g.e.*, s. 92.

⁵⁶ Menache, *a.g.m.*, s. 245.

⁵⁷ Laura Balletto (ed.), *Notai Genovesi in Oltremare. Atti Rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279)*, (Collana stroica di fonti e studi, diretta da G. Pistorino, 53), (Genova, 1989), no. 32, 61, 86 (Federico di Piazzalunga: 1274) ve 39, 64 (Pietro di Bargone: 1277, 1279).

⁵⁸ Balletto, *a.g.e.*, no. 33 (Federico di Piazzalunga: 1274) ve no. 35 (Pietro di Bargone: 1277).

⁵⁹ Blancard, *a.g.e.*, vol. 2, s. 436, no. 51, 52.

Mısır'a satılan malların cinsi ve miktarının açıkça belirtilmesi Kilikya Ermeni Krallığında Müslümanlara satılan mallar konusunda bir yaptırım mekanizmasının olmadığını göstermektedir. Bu durum, büyük ihtimalle 1266 yılında Sultan Baybars ve Kral I. Hetum arasında yapılan antlaşmadan kaynaklanmaktadır. Ibn al-'Ibri'ne göre (1226-1286) Sultan Baybars 1266 yılında fethettiği şehirleri Ermeni Krallığı'na geri vermek için Müslüman tüccarların Kilikya topraklarında özgürce ticaret yapabilmesi şartını koşmuş ve bu istek Kral I. Hetum tarafından kabul edilmişti.⁶⁰

XIII. yüzyılın sonlarındaki Müslümanlar ile Latinler arasındaki ticari ilişkilere ışık tutan bir diğer önemli belge grubu, 1281-1290 yılları arasında Cenevizli noterler tarafından Pera ve Kefe (Caffa) limanlarında kayıt altına alınan noter defterleridir. Bu kayıtlar, Batılı tüccarların Memlûk topraklarındaki ticari faaliyetlerinin yanı sıra, Müslüman ticaret erbabı hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. 22 Mayıs 1289'da, Kefe'de kaydedilen bir belgede, Muhammed isimli Müslüman ile Janutius isimli bir Hristiyan tüccar, Canzilotto Corniglia isimli bir kimseden 14,000 akçe (asper) değerinde cinsi belirtilmemiş mal aldıktan sonra 15 gün içerisinde borçlarını geri ödemeyi taahhüt ederler.⁶¹ Aralık 1289 tarihli bir diğer belgede, Müslüman oldukları açıkça belirtilen Fatma ve Ali isimli karı-koca, Mikail isimli bir tüccardan 1290 yılının Nisan ayına kadar ödemek şartı ile kumaş satın almışlardır. Ödemede çıkabilecek herhangi bir aksamaya karşılık Fatma ve Ali Kefe'de bulunan evlerini teminat göstermişlerdir.⁶² Müslüman tüccarlar Kefe'den aldıkları malları Cenevizli tüccarlardan kiraladıkları gemiler ile taşımaktaydılar. 2 Mayıs 1290 tarihinde, Simone Bragetta isimli Cenevizli, İbrahim ve İsmail isimli Müslüman tüccarlara Kuban bölgesinden balık yükleyip Samsun'a taşımaları için 'Saint Donato' isimli gemisini kiralamıştır. 7 Mayıs 1290 tarihinde, Giovanni Piccamiglio ve Giovanni Marca isimli kimseler, Osman ve ortağı İbrahim Saadu'd Din isimli Müslümanlara yine Kuban bölgesinden balık yükleyip Trabzona götürmeleri için 'Saint Antonio' isimli gemilerini kiralamışlardır.⁶³

⁶⁰ Ibn al-'Ibri, *Tārīkh Mukhtaşar al-duval*, Antoine Salhani (ed.), 1958, s. 285. Türkçe çevirisi için bkz. Ebü'l-Ferec İbnü'l-'Ibri, *Tārīh-u Muhtasari'd-Düvel*, çev. M. Şerafettin Yaltkaya, İstanbul: İstanbul Maarif Vekâleti Yayını, 1941/Tıpkıbasım TTK Yay., Ankara 2011; Baletto, *a.g.e.*, no. 27, 32, 49, 50, 59, 60, 87, 91, 94, 97, 106 (Federico di Piazzalunga: 1274).

⁶¹ Gheorghe Brătianu, *Actes des notaires génois de Pera et de Caffa, de la fin du treizième siècle: (1281-1290)*, Académie Roumaine, Études et Recherches II, Bucharest 1927, s. 198, no: CLXXXIX.

⁶² Michel Balard, *Genes et l'outre-mer I: Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto (1289-1290)*, Paris-The Hague: Mouton 1973, s. 151, no. 389.

⁶³ Brătianu, *a.g.e.*, s. 279, 283, no. CCCVI, CCCXII.

Pera ve Kefe'de kayıt altına alınan noter defterleri, buradaki Latin tüccarların halen sık sık Mısır ve Suriye'yi ziyaret ettiklerini göstermektedir.⁶⁴ Ayrıca birçok belge Latin tüccarların Samsun, Sivas, İzmir, Sinop, Trabzon, Kırım, Kıbrıs, Tebriz ve Tana (Azak) gibi Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan sahil boyunca bulunan limanlara sıklıkla uğradıklarını göstermektedir.⁶⁵ Genel olarak, XIII. yüzyıldaki siyasi istikrarsızlıklara ve Papalık yasaklarına rağmen Müslüman ve Hristiyan tüccarların işbirliği yapmaya devam ettikleri ve zaman zaman da din ayrımı gözetmeksizin birbirlerine vekillik ettikleri görülmektedir.

3. Müslümanların Akka'yı Fethi (1291) ve XIV. Yüzyılda Doğu-Batı Arasındaki Ticari İlişkiler

Haçlıların Levant bölgesindeki en önemli kalesi olan Akka'nın 1291'de Memlûkler tarafından zapt edilmesi ile Doğu Akdeniz'de siyasi ve ekonomik anlamda yeni bir dönem başlıyordu. Bu aynı zamanda ticari ilişkiler için de geçerliydi. Akka şehrinin Müslümanlarca fethinden hemen sonra, Papa IV. Nicholas öncülüğünde Memlûkler ve Müslümanlara karşı alınan ticaret yasakları XIV. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Bu karara misilleme olarak, Memlûk Sultanı da Hristiyan tüccarların doğrudan ticari amaçlarla Memlûk limanlarını ziyaret etmesini yasaklamıştı.⁶⁶ Batı ve Memlûk Sultanlığı arasında yaşanan siyasi çatışma, Doğu Akdeniz ticaret yollarının da değişmesine sebebiyet vermiştir. Aslında, Ayas ve Mağusa limanları Levant bölgesinde Latin tüccarların ticari faaliyetlerini güvenli bir şekilde yürütmeleri için tek seçenekleriydi. Memlûk ordusunun 1265 yılından itibaren Suriye'de yaptığı fetihlerle ve son olarak da Akka'nın düşmesi ile Hristiyanların Akdenizdeki en güçlü kalelerinden olan Kıbrıs Krallığı'na yoğun bir göç gerçekleşir.⁶⁷ Aynı şekilde, Akka'da evlerini ve mallarını kaybeden birçok soylu aile Kıbrıs Kralı'nın teşviki ile Mağusa'ya yerleşir. Bunlar arasında, Venedik'in soylu ailelerinden olan Brizi ailesi üyelerinin de olduğu noter kayıtlarınca sabittir.⁶⁸

⁶⁴ Brătianu, *a.g.e.*, no. 184, 185, 244, 257, 286; Balard, *a.g.e.*, no: 37, 47, 265, 286.

⁶⁵ Brătianu, *a.g.e.*, no. 23, 24, 35, 173, 174, 215, 216, 217, 220, 223, 225, 226, 230, 232, 235, 236, 265, 279, 290, 292, 293, 294, 298, 306, 316.

⁶⁶ Ashtor, *Levant Trade*, s. 17. Bu dönemde Latin tüccarların Doğu Akdeniz'deki hareket sahalarının kısıtlanması Anadolu ile olan ticaretin artmasına sebebiyet vermişti. Latin tüccarların Anadolu'daki ticari faaliyetleri ayrı bir çalışma konusu olduğundan dolayı bu makalede detaylı bir şekilde yer verilmemiştir.

⁶⁷ David Jacoby, "The Rise of a New Emporium in the Eastern Mediterranean: Famagusta in the Late Thirteenth Century", *Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion*, Northampton 1989, s. 145-179.

⁶⁸ David Jacoby, "Refugees from Acre in Famagusta around 1300", *The Harbour of All This Sea and Realm: Crusader to Venetian Famagusta*, Central European University Press, Budapest 2014, s. 54.

Bu dönemde, Cenevizli, Pisalı ve Floransalı ailelerin de Mağusa şehrinde ikamet ettikleri ve ticaret yaptıkları bilinmektedir. Bunlar arasında aristokrat sınıftan gelen Spinola, Doria, de Mari, de Nigro, de Sexto, de Castro, Savone, Tartari, Grimaldi, Scozzi, ve Diani ailelerinin Müslüman topraklarındaki ticari faaliyetlerinin izini sürmek mümkündür. Buna ek olarak, Floransa'da ticaret ile de uğraşan ve en önemli bankacılık şirketlerinden olan Bardi ve Peruzzi şirketlerinin de Mağusa'da ofis ve temsilcilerinin olduğu bilinmektedir.⁶⁹

Doğu'da Hristiyan Batı'nın kontrolünde bulunan stratejik limanların sonuncusu olan Akka'nın Müslümanlar tarafından feth edilmesinden sonra, Katolik kilisesinin ilan ettiği kapsamlı ambargo, neredeyse tüm Batılı devletlerden destek görmüştü. Bu hususta, Cenevizliler Müslümanlar ile yapılacak her türlü ticareti yasaklarken, Venedik devleti savaş aleti yapımında kullanılacak ham madde ve köle ticaretini yasakladığını duyurur. Memlûk Devletine uygulanacak ekonomik ambargolar konusunda en somut adımlar Kıbrıs Kralı II. Henry tarafından atılmıştır. XIV. yüzyılda, Latin tüccarların yasadışı yollardan Suriye ve Mısır'a mal götürmesini engellemek amacı ile, Kral II. Henry Akdeniz sularında sürekli olarak devriye gezmesi için bir kadirga filosunu görevlendirir.⁷⁰ Kral Henry'nin Memlûk Sultanlığı ile yapılacak olası bir ticareti önlemek amacı ile aldığı bu önlemlerin, kısmen de olsa başarılı olduğu görülmektedir. Mesela, 10 Haziran 1300 tarihinde, Iacobo Rogerio isimli şahıs yasadışı ticarete karıştığı gerekçesi ile 12 bezant ödemeye mahkum edilmiştir. 1301 yılında ise, Antonio ve Blancheto isimli tüccarlar gemileri ile yapacakları seyahatte yasak olan toprakları kesinlikle ziyaret etmeyecekleri konusunda söz verirler.⁷¹ Fakat bu yasak, soylu ailelere mensup olmayan tüccarları kontrol etmekte başarılı olmuş olsa da, aristokrat tüccar gruplar bu yasakları delmeyi başarmıştır.

XIV. yüzyıl noter kayıtları incelendiği zaman, Levant ticaretinin büyük oranda aristokrat ailelerin oluşturduğu tüccar grupların kontrolünde olduğu görülmektedir. Bu noktada, özellikle Venedik ve Cenevizli tüccarlara ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Floransalı bir iş adamı olan ve aynı zamanda da

⁶⁹ Bahsi geçen aristokrat ailelerin Doğu Akdeniz'deki ticari faaliyetleri için bkz. Seyit Özkutlu, *Medieval Famagusta: Socio-Economic and Socio-Cultural Dynamics (13th to 15th Centuries)*, Unpublished Ph.D Thesis, University of Birmingham, Birmingham 2015.

⁷⁰ Hadiseler için bkz. Edbury, *a.g.e.*, s. 103 ve 133.

⁷¹ "Actes passés à Famagouste de 1299 à 1301 par-devant le notaire génois Lamberto di Sambuceto", Cornelio Desimoni (ed.), *Archives de l'Orient Latin*, 2 vols., Paris 1884, no. 148; Notai Genovesi in Oltremare. Atti Rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (6 luglio-27 ottobre 1301), Romeo Pavoni (ed.), *CSFS 32*, Ceneviz 1982, no. 9.

Bardi Şirketi üyesi olan Francesco Balducci Pegolotti'nin yazdığı 'Pratica della Mercatura' isimli eser incelendiğinde, Akdeniz ticaretinin Venedik ve Cenevizli tüccarların hegemonyasında olduğu görülmektedir. Bardi Şirketi adına, çeşitli dönemlerde Antwerp, Londra ve Kıbrıs'ta bulunan Francesco Pegolotti, Doğu ve Batı'da bulunan aktif liman şehirlerinde ithalatı ve ihracatı yapılan malları, ağırlık ve para birimlerini kayıt altına aldığı eserinde, farklı tüccar gruplarının hangi limanlarda ne kadar vergi ödediğini de belirtmektedir. Ona göre, XIV. yüzyılda Mağusa limanını ziyaret eden Katalan, Pisalı, Provensli, ve Anconalı tüccarlar %2 giriş ve çıkış vergisi öderken, Floransalı tüccarlar %4 vergi ödemekle yükümlüydü. Fakat, Venedik ve Cenevizli tüccarlar vergiden muaftı. İlginç bir şekilde, Pegolotti bu vergiden Floransalı Bardi ve Peruzzi şirketlerinin de muaf olduğunu belirtmektedir. Batılı tüccarların sıklıkla ziyaret ettiği Ayas (Yumurta) limanında ise, Venedik, Ceneviz ve Sicilyalı tüccarlar vergiden muaf tutulurken, Katalan ve Pisalı tüccarların %2, diğer tüccarların ise %4 vergi ödediği görülmektedir. Aynı şekilde, Ayas limanında Bardi şirketi vergiden muaf tutulurken, Peruzzi şirketinin %2 vergi ödemek zorunda olduğu da göze çarpan bir diğer noktadır.⁷²

XIII. yüzyılın başlarından itibaren, Venedik ve Ceneviz devletlerinin, Kıbrıs ve Kilikya Ermeni Krallıkları'nda elde etmiş oldukları imtiyazlar neticesinde kurmuş oldukları ticari bağlantılar, XIV. yüzyılda değişen Akdeniz ticaret yollarını kontrolleri altına almalarını sağlayan önemli faktörlerden birisiydi.⁷³ Bu dönemde, özellikle Cenevizli tüccarların, Doğu ile Batı arasındaki hububat ticaretini kontrol ettiği ve yüklü miktarlarda hububatın Tarsus ve Ayas limanlarına taşındığı görülmektedir.⁷⁴ Noter kayıtları incelendiği zaman, de Mari, Doria, Spinola, Castro ve Savone gibi güçlü ailelerin birbirleri ile iş birliği yaptığı göze çarpmaktadır. Örneğin, 1300 yılının Şubat ayında Mağusa şehrinde imzalanan bir belgede, Albaxius Doria isimli tüccar Salvinus Savone'den 10,530 Ermeni dirhemi⁷⁵ değerinde buğday aldığını ve bu parayı 8 gün içerisinde Ayas limanında

⁷² F. Balducci Pegolotti, *Pratica della Mercatura*, A. Evans (ed.), The Medieval Academy of America, Cambridge 1936, s. 60, 83 ve 84.

⁷³ Venedik ve Cenevizli tüccarların elde ettiği ticari imtiyazlar için bkz. Catherine Otten-Froux. "Les relations économiques entre Chypre et le royaume arménien de Cilicie d'après les actes notariés (1270-1320)", *L'Arménie et Byzance: Histoire et culture, Byzantina Sorbonensia*, 12, Paris 1996, ss. 157-179.

⁷⁴ Cenevizli tüccarların Kilikya Ermeni Krallığına yüklü miktarlarda hububat taşıması ile alakalı noter kayıtlarının detaylı analizi için bkz. Seyit Özkutlu, *Medieval Famagusta: Socio-Economic and Socio-Cultural Dynamics (13th to 15th Centuries)*, Unpublished Ph.D Thesis, University of Birmingham, Birmingham 2015; Ege bölgesindeki hububat ticareti için bkz. Serdar Çavuşdere, "Ege'de Türk-İtalyan Hububat Ticareti (13.-14. Yüzyıllar)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 28, sayı. 46, Ankara 2009, ss. 275-303.

⁷⁵ Bu dönemde; 1 Kıbrıs bezantı (white bezant) 3.5 Ermeni dirhemine eşittir. 1 Sarazen bezantı ise 10 Ermeni dirhemine eşittir. Bkz. Otten-Froux, *a.g.e.*, s. 164, dn. 29.

ödeyeceğini belirtmektedir. 1300 yılına ait bir diğer belgede ise, Pisalı Zelemelo isimli tüccar Oddo de Sexto'dan 1,515 bezant değerinde arpa aldığını beyan etmektedir. Yapılan antlaşmaya göre, söz konusu arpa sadece Ayas limanında satılacak ve elde edilen kazanç Albaxius Doria'nın gemisi ile tekrar Kıbrıs'a taşınacaktı.⁷⁶ Bu dönemde Doria ailesi dışında, Castro ve Savone ailelerinin de Küçük Ermenistan limanlarına yüklü miktarda hububat taşıdığı görülmektedir. Aynı yılın Şubat ayında, Francesco Bestagni isimli tüccar Salvinus Savone'den Kilikya Ermeni Krallığına taşınmak üzere 5,000 dirhem (100 salme)⁷⁷ değerinde buğday aldığını beyan etmektedir. Belgede, söz konusu buğdayın Branca Castro'nun gemisine yüklendiği ve Francesco'nun 5,000 dirhemi 13 gün içerisinde Ayas limanında geri ödeyeceği belirtilmektedir.⁷⁸ Francesco'nun borcunu Ayas limanında ödeyeceğini belirtmesi, aslında Savone ailesinin diğer üyelerinin de Ayas limanında aktif ticaret yaptığını göstermektedir. 1300 yılında kaydedilen kontratlarda öne çıkan bir diğer aile ise de Sexto ailesidir. Mesela Kasım ayında, Oddo de Sexto isimli tüccar Corrado Clavaro ile 954 bezant değerinde buğdayı Baf limanından Tarsus limanına taşıması konusunda anlaşır. 1301 yılında ise, Domenico Rapallo isimli şahıs Oddo de Sexto'ya ait 2,382 bezant değerindeki arpa ve buğdayı Ermenistan'da satmayı kabul eder.⁷⁹ 1302 yılına ait kayıtlarda da, Oddo de Sexto'nun düzenli olarak Tarsus ve Ayas limanlarına hububat gönderdiği görülmektedir.⁸⁰ Cenevizli tüccarlar tarafından yüklü miktarlarda Ayas limanına taşınan hububatın daha sonra Memlûk topraklarına aktarıldığı kuvvetle muhtemeldir. Örneğin, 31 Ekim 1300 yılında, Peruzzi şirketine bağlı Ianucius Bartholi ve Bardi şirketine bağlı Lipus Bonacuresi isimli tüccarların daha önce Ayas limanında buğday sattıkları gerekçesi ile Girit devlet otoritleri tarafından tutuklanmış ve gemilerinde bulunan buğdaylarına (17,386 salme) el konulmuştur. Belgede tutuklanma gerekçeleri hakkında detaylı bilgi verilmese de, Ayas limanında ticaret yapmanın yasal olduğu göz önünde bulundurulduğu

⁷⁶ Desimoni, *a.g.e.*, no. 64, 67.

⁷⁷ Salme: Hububat ağırlık birimi. 100 Salme buğday, Mağusa'da 760 moggia (mudd) ve Yumurtalık'ta (Ayas) 180 moggia'ya eşittir. 100 Sicilya Salme'si ise, 285 Kıbrıs moggia'sına, 200 Ermenistan moggia'sına, 165 İskenderiye ribebe'sine ve 161 Suriye moggia'sına eşittir. F. Pegolotti, *a.g.e.*, s. 113, 122, 166. Bazı tarihçilere göre 1 salme 150 kg'a denk gelmektedir. Angela Nuovo, *The Book Trade in the Italian Renaissance*, Brill Publishers, Leiden 2013, s. 267 ve dn. 17.

⁷⁸ Desimoni, *a.g.e.*, no. 37, 56.

⁷⁹ Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (3 luglio 1300 – 3 agosto 1301), Valeria Polonio (ed.), *CSFS 31*, Genoa 1981, no. 134, 378. Pavoni [32], *a.g.e.*, belge no. 10, 226, 227.

⁸⁰ Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (Gennaio – Agosto 1301), Romeo Pavoni (ed.), *CSFS 49*, Genoa 1987, no. 120, 138.

zaman, adı geçen tüccarların yüklü miktarda buğdayı Müslümanlara satarken yakalanmış olma ihtimali güçlenmektedir. Bu durum, Papalık tarafından ilan edilen ambargoların yasal yollardan nasıl bertaraf edildiğinin de göstergesidir.⁸¹

Özellikle Akka'nın kaybedilmesinden sonra, Akdeniz'de Hristiyanların kontrolünde bulunan limanlarda sıkı bir denetim mekanizması bulunmasına rağmen, Spinola, de Mari ve de Nigro gibi güçlü tüccar gruplarının ticaret yapacakları bölgeleri gizleme ihtiyacı duymadıkları gözlemlenmektedir. Mesela, 5 Eylül 1300 yılında Mağusa'da imzalanan antlaşmada, Filippo de Nigro isimli tüccar Suriye'de kendisine ait ticari mallar ile ilgilenmesi için Baldus Spinola'yı vekili olarak atadığını belirtmektedir. Aynı yıl, aslen Beyrutlu olan fakat Mağusa'da ikamet eden Yakub isimli şahıs, Suriye'de ticari yatırım yapmak amacıyla Pellegrinus Castello'dan 150 bezant ve Nicolaus de Mari'den de 100 bezant aldığını belirtmektedir.⁸² Kasım 1300 yılına ait bir diğer belge, bu dönemde yapılan ticari antlaşmalar ve ortaklıklar hakkında daha da ilginç bilgiler vermektedir. Bahsi geçen belgede, Baldus Spinola ve Filippo de Nigro kendilerine ait olan 'Gata' adındaki silahlı gemilerini Oberto ve Giovanni isimli şahıslara 4 aylığına kiraladıklarını fakat antlaşmanın imzalandığı tarihte geminin Suriye'de olduğu belirtilmektedir. 17 Eylül 1301 tarihinde ise, Guideto Spinola kendisine ait 'San Antonio' isimli gemiyi, İskenderiye ve Dimyat'a köle taşıması için Lanfranco isimli tüccara kiraladığını belirtmektedir.⁸³ Diğer taraftan, bu dönemde aristokrat tüccar grupları dışında bireysel olarak Suriye ve Mısır'dan mal satın alan Cenevizli tüccarların da ciddi yatırımlar yaptığı görülmektedir. Örneğin, 1301 yılında imzalanan belgede, Domezus Bonifaci isimli tüccar Nicolino Signago'ya Suriye'den mal alması için 2,766 bezant (≈ 691.5 Venedik dukatı)⁸⁴ verdiğini beyan etmektedir.⁸⁵ Kayıtlarda Cenevizli tüccarlara daha sık rastlansa da, bazı belgelerde Pisalı tüccarların da Doğu'dan yüklü miktarlarda mal satın aldığı görülmektedir. Bunlardan bir tanesi de Enrico de Spina isimli tüccardır. 8 Ekim tarihli kayıta, Enrico'nun Giovanni Leonus isimli şahsa Kilikya Ermeni Krallığı'ndan mal satın alması için 300 Sarazen bezantı verdiği belirtilmektedir.⁸⁶ Satın alınacak malın

⁸¹ Polonio [31], *a.g.e.*, no. 76.

⁸² Desimoni, *a.g.e.*, no. 83, 255. Doria, de Nigro ve Savona ailelerinin Suriye'yi sık sık ticari amaçlarla ziyaret ettiklerini kanıtlayan daha fazla belge için bkz. Polonio [31], *a.g.e.*, no. 78, 163, 174.

⁸³ Polonio [31], *a.g.e.*, no. 130; Pavoni [32], *a.g.e.*, no. 148.

⁸⁴ Bu dönemde, 1 Venedik dukatı 4 veya 5 Kıbrıs bezantına eşittir. Peter Spufford. *Handbook of Medieval Exchange*, London 1986, s. 289-299.

⁸⁵ Pavoni [32], *a.g.e.*, no. 25.

⁸⁶ Polonio [31], *a.g.e.*, no. 39, 49.

cinsi ve menşei belirtilmese de, kullanılan para biriminin Ermeni dirhemi yerine Sarazen bezantı olması malın nereden alınacağı ve kıymeti hakkında yeteri kadar bilgi vermektedir.

Latin tüccarlar tarafından Memlûk topraklarından Batı'ya ihraç edilen bir diğer ürün ise pamuktur. Bilindiği üzere, XIII. yüzyılda Batı'nın pamuk ihtiyacı Suriye, Mısır ve Kilikya Ermeni Krallığı'ndan ithal edilen pamuk ile karşılanmış ve XIV. yüzyılda Latin tüccarların pamuk satın almak için ziyaret ettiği bölgelere; Balıkesir, Ayasuluğ (Altologo), Alanya ve Antalya da eklenmişti. XII. ve XIII. yüzyıllarda, Suriye'nin Halep ve Hama gibi birinci sınıf pamuk üretilen şehirlerinin Latin tüccarlar tarafından sıklıkla ziyaret edildiği bilinmektedir. Pegolotti'ye göre, XIV. yüzyılda Halep ve Hama'dan sonra en kaliteli pamuğun üretildiği şehirler Korykos (Kızkalesi), Silifke ve Adana'dır.⁸⁷ Michel Balard, Kıbrıs'ta 1296 yılından 1310 yılına kadar kaydedilen noter defterlerini temel alarak, bu yıllar arasında Cenevizli tüccarların Kilikya Ermeni Krallığının Ayas ve Tarsus şehirlerinde yaptığı ticari yatırımların toplamını 600,275 bezant olarak hesaplamıştır. Michel Balard'a göre Kilikya Ermeni Krallığı, Latin tüccarlar tarafından sık sık ziyaret edilse de, aynı durum Suriye ve Mısır için geçerli değildir. Bunun başlıca sebebi de, Batı'nın Memlûk Sultanlığı'na karşı uygulamaya koyduğu ekonomik ambargoların etkili olması ve Kıbrıs Kralları'nın bu dönemde izlediği ekonomik politikaların Mağusa limanını Latin tüccarlar açısından mecburi istikamet haline getirmesidir.⁸⁸ Balard'ın ileri sürdüğü bu hipoteze temkinli yaklaşmakta fayda vardır. Zira, bu dönemde Mağusa limanı Doğu menşeli malların kolayca bulunabildiği bir yer olsa da, noter kayıtları dikkatle incelendiği zaman Latin tüccarların ambargolara rağmen Mısır ve Suriye'yi ziyaret ettikleri aşikardır. 21 Mayıs 1299 tarihinde Mağusa'da kayda alınan belgede, Arnaldo ve Guglielmo isimli tüccarlar, 'San Nicola' gemisinin sahibi olan Guglielmo Carato ile 40 çuval Halep pamuğunun Barcelona'ya taşınması için antlaşma imzalarlar. Ertesi gün, Simonino Rubeus isimli tüccar Babilano isimli kişiden 860 Sarazen bezantı değerinde kumaş satın alır ve ödemeyi de elinde bulunan 4 çuval Halep pamuğunu Ceneviz'de sattıktan sonra yapacağını belirtir.⁸⁹ Nisan 1301 yılındaki belgede ise Thomas Grassus

⁸⁷ Jong-Kuk Nam, "Le commerce du coton", s. 109-139; Eliyahu Ashtor, "The Venetian Cotton Trade in Syria in the Later Middle Ages", *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, London 1978, s. 677; Pegolotti, *a.g.e.*, s. 58.

⁸⁸ Michel Balard, "La place de Famagouste génoise dans le royaume des Lusignan (1374-1464)", C. Mutafian (ed.), *Les Lusignans et l'Outremere: Actes du Colloque Poitiers-Lusignan*, Poitiers 1993, s. 19-20.

⁸⁹ Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (11 ottobre 1296 – 23 giugno 1299), Michel Balard (ed.), *CSFS 39*, Genoa 1983, no. 109, 147, 150.

2,540 Sarazen bezantı değerinde pamuk ve şekeri İtalya'nın Venedik, Ancona ve Puglia şehirlerinde satması için Bellucus isimli kişiye verir.⁹⁰ Belgelerde belirtilen malın menşei ve para biriminden de anlaşılacağı üzere pamuğun Latin tüccarlar tarafından Suriye veya Mısır'dan Kıbrıs'a taşındığı aşıkardır. Hatta 21 Şubat 1301 tarihinde yapılan antlaşma, gemi sahiplerinin gemilerini kiraladıkları tüccarları Ermenistan limanlarını ziyaret etmeleri konusunda teşvik ettiğini göstermektedir. Aynı tarihte, Palmerius Panzone 'San Antonio' isimli gemisini Leonardo isimli kişiye Ceneviz'e pamuk taşınması için kiralar. Antlaşmaya göre, Leonardo pamuğu Ermenistan limanlarından yüklerse, gemiyi kiralama bedeli olarak Palmerius'a her bir kantar için 2 Sarazen bezant ödemesi gerekirken, eğer pamuk Mağusa limanından yüklenirse bu miktarın 6 Sarazen bezantı olacağı belirtilmektedir.⁹¹

1296-1301 yılları arasında, Mağusa'da kayıt altına alınan noter defterleri Latin tüccarların Suriye ve Mısır'daki faaliyetleri hakkında önemli ipuçları veriyor olsa da, 1304-1310 tarihleri arasında kaydedilen belgeler için aynısını söylemek mümkün değildir. 1304-1310 yılları arasında Lamberto Sambuceto ve Giovanni Rocha isimli noterler tarafından kayıt altına alınan belgeler malın cinsi, miktarı veya ticaret yapılacak bölge hakkında bilgi vermemektedir. Belgelerin büyük bir kısmında, yatırımcının ve malı satın alacak kişinin kişinin açık ismi ve paranın miktarı dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durum, açıkça ziyaret edilecek yerlerin ve malın cinsinin devlet otoritelerinden saklanmak istediğinin bir göstergesidir. Bilindiği üzere bu dönemde, Papa IX. Benedict (1303-1304) Ceneviz ve Pisa devletlerine gönderdiği mektupta, Müslümanların olduğu hiçbir yerde ticaret yapmamaları konusunda uyarılarda bulunmuş ve 1308 yılında bu yasak Papa V. Clement tarafından tekrar edilmiştir.⁹² Papa ve Kıbrıs Kralı'nın Doğu'ya uygulanan ambargoları arttırması, Latin tüccarların ticari faaliyetlerini gizlilik içerisinde yürütmüş olma ihtimallerini de arttırmaktadır. Bir diğer olasılık ise, bu dönemde Kıbrıs Kralı ve Ceneviz arasında dönem dönem vuku bulan siyasi gerginliklerin Cenevizli tüccarlar üzerinde oluşturmuş olduğu baskılardır. Kıbrıs Kralı II. Henry, Venedik ve Ceneviz arasında meydana gelen St. Sabas Savaş'ında (1256-1270) Venedik'in tarafını tutmuş ve bunun üzerine Ceneviz devleti Kıbrıs Kralı'nın 1288 yılında önerdiği ticaret antlaşmasını imzalamayı reddetmişti. 1293-1298 yılları arasında Venedik ve Ceneviz devletleri arasında meydana gelen Curzola Muharebesinde de Kral II. Henry'nin Venediği desteklemesi ile

⁹⁰ Polonio [31], *a.g.e.*, no. 323.

⁹¹ Polonio [31], *a.g.e.*, no. 237.

⁹² Stantchev, *a.g.e.*, s. 188-195.

Ceneviz ile ilişkilerin kopma noktasına geldiği bilinmektedir. 1298-1304 yılları arasında geçmişe nazaran ilişkiler normale dönmüş olsa da, 1305 yılında Kral Henry tüm Cenevizlilerin Kıbrıs'tan sınır dışı edilmesi emrini vermesi ile ilişkiler düzeltilemez bir hale gelir. Peter Edbury'e göre, Kıbrıs ve Ceneviz arasındaki diplomatik ilişkilerin en kötü olduğu dönem olan 1304-1310 yılları arasında, Müslümanlar ile ticaret yaptığı düşünülen Cenevizli tüccarlara ağır yaptırımlar uygulanıyordu.⁹³ Maalesef, 1310-1350 yılları arasında kaydedilmiş noter belgeleri günümüzde halen keşfedilememiştir. Bu döneme ait kilise kayıtları da bu konu ile alakalı sınırlı bilgi vermektedir. Örneğin 1315 yılında, Müslümanlar ile ticareti önlemek ve Akdeniz sularını gözetlemek için kadirga filosunun görevlendirilmiş ve 1320 yılında ise Papa XXII. John, Kıbrıs'ta ikamet eden bir grup tüccarı Memlük topraklarında ticaret yaptıkları gerekçesi ile afaroz etmiştir.⁹⁴ 1328-1340 yılları arasında ise Venedik devletinin görevlendirdiği ve sayıları 6 ile 10 arasında değişen gemi konvoyunun yılda bir kez Kıbrıs ve Kilikya Ermeni Krallığı limanlarına gelerek pamuk yüklediği bilinmektedir. 1344 yılına geldiği zaman ise bu sayının 11'e yükseldiği görülmektedir. Fakat, 1332 yılında Ayas limanının ve 1337 yılında ise başkent Kozan'ın (Sis) Müslümanlar tarafından feth edilmesi ile Kilikya Ermeni Krallığı, Latin tüccarlar için güvensiz bir yer haline gelmişti.⁹⁵ İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır'ın (1317-1335) ölümü ile birlikte Ortadoğu'daki siyasi kaos artmış ve Latin tüccarlar için önemli bir şehir olan Tebriz Hasan Kûçek'in (c. 1319-1343) kontrolüne geçerken, Irak ve Azerbaycan Hasan Büzurg (Büyük Hasan) (ö. 1356) tarafından yönetiliyordu. Bu dönemde Ortadoğu ticaret yollarının güvensiz hale gelmesinden dolayı, Venedik 1338 yılında ve Ceneviz ise 1340 yılında vatandaşlarının bu bölgeleri ziyaret etmesini kısa bir süreliğine yasakladığını duyurur.⁹⁶ Fakat bu döneme ait kaynakların yetersizliğinden dolayı,

⁹³ Edbury, *a.g.e.*, s. 111-133; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay T. Özcan, Selenge 2015.

⁹⁴ Nicholas Coureas, "Controlled Contacts: The Papacy, The Latin Church of Cyprus and Mamluk Egypt, 1250-1350", Vermeulen, U. ve Steenbergen, V.J. (eds.) *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, IV, Leuven 2005, ss. 400-407; Mike Carr, "Crossing Boundaries in the Mediterranean: papal trade licences from the Registra supplicationum of Pope Clement VI (1342-52)", *Journal of Medieval History*, vol. 41, no. 1, Taylor and Francis, England 2015, ss. 107-129.

⁹⁵ Ashtor, *a.g.e.*, s. 54-55 ve Tablo II; Nicholas Coureas, "Lusignan Cyprus and Lesser Armenia: 1195-1375", *EKEE*, XXI, Nicosia 1995, s. 50; Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382*, Southern Illinois University Press, Illinois 1986, s. 120-1.

⁹⁶ Ashtor, *a.g.e.*, s. 64. Bu dönemde yaşanan karışıklıklarla ilgili olarak ayrıca bkz. Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri (1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yay., Ankara 1957; Michael Hope, *Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran*, Oxford University Press, Oxford 2016.

tüm bu siyasi ve diplomatik çalkantıların Doğu ve Batı arasındaki ticari dinamikler üzerinde genel olarak ne derece etkili olduğunu söylemek mümkün değildir.

XIV. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise siyasi dinamiklerin tamamen değiştiği görülmektedir. Anadolu Beyliklerini daha büyük bir tehlike olarak görmeye başlayan Batı, Papa VI. Clement'in önderliğinde Türklerle savaşması için Kıbrıs, Venedik, Ceneviz ve Rodos'tan oluşan bir Hristiyan birliği kurar. Bu dönemde, Akdeniz ve Ege'de Anadolu Beylikleri ile mücadele içine giren Batı'nın, 1344 yılından itibaren Memlûk Sultanlığı ile ticareti serbest bıraktığı görülmektedir. Papa IV. Clement (1342-1352) ve IV. Innocent (1352-1362) dönemlerinde, Venedik ve Ceneviz gemilerine Memlûk topraklarında ticaret yapabileceklerini belirten birçok lisansın günümüze kadar ulaştığı bilinmektedir. Stefan Stantchev, Papalık kayıtlarında 1344 yılından 1378 yılına kadar olan dönemde, 140 Venedik ve 37 Ceneviz gemisine Memlûk topraklarını serbestçe ziyaret edebileceklerini belirten toplamda 177 lisans olduğunu belirtmektedir.⁹⁷ Papalığın Müslümanlar ile ticareti serbest bırakmasından sonra Batılı devletlerin de tüm yasakları kaldırdığı bilinmektedir. Örneğin, Mallorca kralı II. James, 1346 yılında tüm vatandaşlarının Türklerle ticaret yapmamak şartı ile İskenderiye'yi ziyaret edebileceğini bildirir. Aynı şekilde, Kıbrıs kralı IV. Hugh da Mısır ile ticareti serbest bıraktığını ve Ege denizini Türklerden korumak için 4 tane kadırğa görevlendirdiğini belirtmektedir.⁹⁸ Bu dönemde, Memlûk Sultanlığına uygulanan ambargonun kaldırılmasını sebeplerinden bir tanesi de, Anadolu Beylikleri ile mücadele etmek için kurulan Hristiyan birliğine finansal açıdan destek olmaktı. Çünkü, Memlûk topraklarında yapılan ticaretten tüccarlar hem daha fazla kâr elde edebiliyorlardı, hem de bu şekilde Latin tüccarların Anadolu Beylikleri ile ticari bağlantı kurması engellenip Türklerin ekonomik anlamda zayıflamasına sebebiyet verilecekti. Hristiyan Batı'nın izlediği politikaların Latin tüccarların Anadoludaki ticari faaliyetlerini ne derecede etkilediği bilinmese de, XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra kayıt altına alınan mali raporlar ve noter kayıtları, ambargoların kaldırılmasından sonra Latin tüccarların Mısır ve Suriye'de yoğun şekilde ticaret yaptığını göstermektedir.⁹⁹

⁹⁷ Stantchev, *a.g.e.*, s. 242-246.

⁹⁸ Carr, "Crossing Boundaries", s. 107-129.

⁹⁹ Bu döneme ait mali raporlar ve noter kayıtları için bkz. Gênes et L'Outre-mer: actes notariés de Famagouste et d'autres localités du Proche-Orient (XIVe-XVe s.), (ed.) Michel Balard, Laura Balletto, and Chris Schabel, *Centre de Recherche Scientifique: Sources et Etudes de L'Histoire de Chypre, LXXII*, Nicosia 2013, s. 25 ve no. 1; s. 45-48 ve no. 5, 7; s. 69 ve no. 1; s. 118-25 ve no. 20, 26; Freddy Thiriet, *Délibérations des Assemblées Vénitiennes concernant la Romanie (1364-1463)*, vol. 2, Paris 1971; John Day, *Les douanes de Gênes, 1376-1377*, vol.

Sonuç

Batı merkezli tarihsel dönemlendirmeye göre Orta Çağ olarak adlandırılan zaman kesitinin bir çok karakteristiği vardır. Bu zaman dilimine ilişkin genel literatürün öne çıkarmakta olduğu dönemsel özelliklerden bir tanesi de Hristiyanlık-İslamiyet temelindeki ideolojik/siyasi ayrışmadır. Bunun genel olarak Orta Çağ tarihyazıcılığına yansıdığını söylemek mümkündür. Orta Çağ'da Doğu Akdeniz/Yakın Doğu ticaretini konu edinen ve büyük ölçüde batılı tarihçilerce yapılan çalışmalarda, mesele genellikle 'Batılı devletlerin Doğu Akdeniz ticaretindeki üstünlüğü' kapsamında ele alınmaktadır. Dahası, Orta Çağ'da sözkonusu ideolojik ayrışmanın temsil edildiği siyasi/diplomatik ilişkilerin Müslüman Doğu ile Hristiyan Batı arasındaki ticari ilişkilere yön veren esas itici güç olduğu yerleşik bir kamu olagelmıştır.

Halbuki, bu çalışmanın dayandığı temel kaynaklar olan noter kayıtları dikkatlice incelendiğinde konuya ilişkin genel kabul görmüş savların sorgulanmaya açık olduğu ve yeni tarihsel kurgularla "Orta Çağ'da Müslüman Doğu ve Hristiyan Batı dünyasındaki ticari ilişkilerin" yeniden tanımlanabileceği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda mevcut çalışma, arşiv kayıtları ışığında Doğu-Batı arasındaki ticaret hacmi ve Latin-Müslüman tüccar arasındaki sosyo-ekonomik dinamikleri tespit etmeye odaklanmıştır. Batılı tarihçiler tarafından, 'Batı'nın Doğu üzerindeki üstünlüğü' hipotezini desteklemek amacı ile atıfta bulunulan noter kayıtları, bu çalışmada kronolojik sıraya göre detaylı bir şekilde incelenmiş ve çeşitli tüccar gruplarının sosyo-ekonomik faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur. Konu ile alakalı arşiv kayıtları bütüncül ve objektif bir şekilde incelendiği zaman, Papalık tarafından uygulanan ekonomik ambargoların Batı dünyasında ideolojik olarak benimsenmesine rağmen uygulamada başarısız olduğu; 1162 yılından 1344 yılına kadar sistematik bir şekilde Müslüman Doğu'ya uygulanmaya çalışılan ekonomik ambargoların Doğu ve Batı arasındaki ticareti engelleyemediği görülmektedir. Mevcut yasaklara rağmen, XII. yüzyılda Doğu Akdeniz ticaretinin gelişmeye başlamasıyla birlikte Latin tüccarın Yakın Doğu'daki faaliyetlerini kontrol altına almak güçleşmiştir. Özellikle, Venedik ve Ceneviz devletlerinin XII. yüzyıldan itibaren Doğu menşeli malları ucuza ve daha kolay yoldan temin edebilmek için Doğu Akdeniz ticaretinde aktif rol alması ve Latin tüccarın bu mallardan yüksek gelir elde etmesi, uygulanmaya çalışılan ambargoların başarısız olmasında etkili olan en önemli faktörlerden biri olmuştur.

1, Paris 1963.

Noter kayıtlarından elde edilen veriler ışığında ulaşılabilen bir başka önemli sonuç ise; Müslüman tüccarın Doğu ve Batı limanlarında aktif olarak ticaret yaptığı ve bazı durumlarda da Latin tüccar ile işbirliği içerisinde olduğudur. Latin ve Müslüman tüccarın ticari ilişkilerinde birbirlerine olan alacak-vereceklerine teminat olarak ticari mal, senet veya bazı durumlarda ev koçanlarını ipotek olarak verdikleri görülmektedir. Bunun yanısıra, yasaklara rağmen Latin ve Müslüman tüccarın ortaklık kurarak mal alıp-sattığı, Latin tüccarın gemilerini ticaret yapmaları için Müslüman tüccara kiraladığı noter belgelerinde görülebilmektedir. Bu durum, Papalık tarafından uygulanan ekonomik ambargoların ideolojik olarak Batı dünyasında özellikle siyasal eliterde kabul görmüş olmasına rağmen, bunun Latin ve Müslüman tüccar arasındaki sosyo-ekonomik etkileşimi engelleyemediği görülmektedir.

Müslüman devletlerin, Batı için önemli olan liman şehirlerini ele geçirip, Latin tüccarın Mısır'a yönelmesini zorlayarak Papalık yasaklarına karşılık verdiği görülmektedir. Özellikle, Memlûk Devleti'nin Batılı devletlere karşı uyguladığı politikaların Papalık yasaklarının başarısız olmasındaki en büyük etken olduğu görülmektedir. Memlûk Sultanlarının, Batılı devletlere tanıdığı ticari imtiyazlar ve Latin tüccara kereste, demir ve köle karşılığında yüksek meblağlar ödemesi, ekonomik ambargoların tüccar tarafından delinmesine sebebiyet vermiştir. Arşiv kayıtlarının detaylı analizi, Batı'nın Doğu'dan ekonomik olarak üstün olduğu hipotezini geçersiz kıldığı gibi, Doğu ve Batı'nın ticari anlamda birbirine muhtaç olduğunu göstermektedir. Doğu mallarının Batı pazarında çokça aranıyor olması ve Batı pazarında bol miktarda bulunan demir ve kereste gibi ham maddelere Doğu'da ihtiyaç duyulması, Doğu-Batı ticaretinin bölgedeki siyasi istikrarsızlığa rağmen süreklilik göstermesini sağlamıştır.

KAYNAKLAR

Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

- “*Actes passés à Famagouste de 1299 à 1301 par-devant le notaire génois Lamberto di Sambuceto*”, Archives de l’Orient Latin, (ed.) Desimoni, Cornelio, Paris 1884.
- Actes des notaires génois de Péra et de Caffa, de la fin du treizième siècle: (1281-1290)*, Bucharest: Académie Roumaine, Études et Recherches II, (ed.) Brătianu, Gheorghe, Bucharest 1927.
- Délibérations des Assemblées Vénitiennes concernant la Roumanie (1364-1463)*, vol. 2, (ed.) Thiriet, Freddy, Paris 1971.
- Documents inédits sur le commerce de Marseille au moyen âge, 2 vols.*, (ed.) Blancard, Louis, Marseille 1884–85.
- Documenti del commercio Veneziano nei secoli XI-XIII*, 2 vols., (ed.) della Rocca, Raimondo-Morozzo-Lombardo, Antonino, Torino 1940.
- Genes et Poutre-mer I: Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto (1289-1290)*, (ed.) Michel Balard, Paris-The Hague: Mouton 1973.
- Gènes et L’Outre-mer: actes notariés de Famagouste et d’autres localités du Proche-Orient (XIVe-XVe s.)*, Centre de Recherche Scientifique: Sources et Etudes de L’Histoire de Chypre, LXXII, (ed.) Balard, Michel, Balletto, Laura ve Schabel, Chris, Nicosia 2013.
- Les douanes de Gènes, 1376-1377*, vol. 1, (ed.) John Day, Paris 1963.
- Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (3 luglio 1300 – 3 agosto 1301)*, CSFS 31, (ed.) Valeria Polonio, Genoa 1981.
- Notai Genovesi in Oltremare. Atti Rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (6 luglio-27 ottobre 1301)*, CSFS 32, (ed.) Romeo Pavoni, Genoa 1982.
- Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (11 ottobre 1296 – 23 giugno 1299)*, CSFS 39, (ed.) Michel Balard, Genoa 1983.
- Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (Gennaio – Agosto 1301)*, CSFS 49, (ed.) Romeo Pavoni, Genoa 1987.
- Notai Genovesi in Oltremare. Atti Rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279)*, Collana stroica di fonti e studi, diretta da G. Pistarinoi, 53, (ed.) Laura Balletto, Genova 1989.
- Pegolotti, F. Balducci, *Pratica della Mercatura*, (ed.) A. Evans, Cambridge 1936.

Makaleler, Kitaplar ve Tezler

- Abulafia, David, "The End of Muslim Sicily", *Commerce and Conquest in the Mediterranean 1100-1500*, Great Yarmouth 1993, ss. 103-133.
- Amari, Michele, *I diplomi arabi del R. Archivio Fiorentino*, Floransa 1863.
- Amitai-Preiss, Reuven, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-İlkhaniid War: 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- Angold, Michael, *The Fourth Crusade: Event and Context*, Harlow, NY: Longman 2003.
- Ashtor, Eliyahu, "The Venetian Cotton Trade in Syria in the Later Middle Ages", *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, London 1978, ss. 675-715.
- _____, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton University Press, New Jersey 1989.
- _____, "The wheat supply of the Mamluk Kingdom", *East-West Trade in the Medieval Mediterranean*, London 1986, ss. 283-295.
- Ayaz, Y. Fatih, *Memlük-Kıbrıs İlişkileri: Kıbrıs'ta İlk Türk Hâkimiyeti*, TTK Yay., Ankara 2016.
- Balard, Michel, "Gênes dans l'histoire économique de la mer Noire (XIIIe-XVe siècles)", *Bulgaria Pontica Medii Aevi*, 2, Sofia 1988, ss. 86-127.
- _____, *État et colonisation au Moyen-Âge et à la Renaissance*, La Manufacture, Lyon 1989.
- _____, "La place de Famagouste génoise dans le royaume des Lusignan (1374-1464)", (ed.) C. Mutaftian, *Les Lusignans et l'Outremer: Actes du Colloque Poitiers-Lusignan*, Poitiers 1993, ss. 16-27.
- Bozkurtoğlu-Özcan, Özge, "Anonymus, Salâhaddin Eyyûbî ile Pisalıların Anlaşması", *Libri*, sy. IV, 2018, ss. 235-249.
- Cahen, Claude, *Orient et Occident au temps des Croisades*, Aubier 1983.
- Carr, Mike, "Crossing Boundaries in the Mediterranean: papal trade licences from the Registra supplicationum of Pope Clement VI (1342-52)", *Journal of Medieval History*, vol. 41, no. 1, Taylor and Francis, England 2015, ss. 107-129.
- Chiarelli, Leonard, *A History of Muslim Sicily*, Malta 2011.
- Ciociltan, Virgil, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Brill Publishers, Leiden 2012.

- Cocci, Alfredo, “Le projet de blocus naval des côtes égyptiennes dans le Liber secretorum Fidelium Crusis (1321c) de Marino Sanudo il Vecchio (1279c-1343)”, *La Méditerranée médiévale: perceptions et représentations*, (ed.) Hatem Akkari, Paris: 2002, ss. 171-88.
- Constable, R. Olivia, “Funduq, Fondaco and Khan in the Wake of Christian Commerce and Crusade”, *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, (ed.) Laiou, Angeliki-Mottahedeh, P. Roy, Dumbarton Oaks Papers, Washington D. C. 2001.
- Coureas, Nicolas, “Lusignan Cyprus and Lesser Armenia: 1195-1375”, *EKEE*, no. XXI, Nicosia 1995, ss. 33-71.
- _____, “Controlled Contacts: The Papacy, The Latin Church of Cyprus and Mamluk Egypt, 1250-1350”, Vermeulen, U. ve Steenbergen, V.J. (eds.) *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, no. IV., Leuven 2005, ss. 395-408.
- Çavuşdere, Serdar, “Ege’de Türk-İtalyan Hububat Ticareti (13.-14. Yüzyıllar)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 28, sayı. 46, Ankara 2009, ss. 275-303.
- Der Nersessian, Sirarpie, “The Kingdom of Cilician Armenia”, K. M. Setton (ed.) *A History of the Crusades*, vol. 2, Philadelphia: 1962, ss. 630-659.
- Edbury, Peter, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades 1191-1374*, Cambridge University Press, Cambridge 1991.
- Favreau-Lilie, Marie-Luise, *Die Italiener im Heiligen Land, vom ersten Kreuzzug bis zum Tode Heinrichs von Chompagne (1008-1197)*, Amsterdam 1989.
- Fleet, Kate, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- Gilchrist, John, “The Papacy and War Against the ‘Saracens’, 795-1216” , *The International History Review*, vol. 10, no. 2, Routledge, Philadelphia 1988, ss. 174-197.
- Harris, Jonathan, *Byzantium and the Crusades*, Bloomsbury, London 2014.
- Heyd, Wilhelm, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge, éd. française révisée et considérablement augmentée par l’auteur, publiée sous le patronage de la Société de l’Orient latin*, (trans.) Furcy Raynaud, 2 vol., Leipzig 1936.
- Holt, M. Peter, “Mamluk-Frankish Diplomatic Relations in the Reign of Baybars (658-76/1260-77)”, *Nottingham Medieval Studies*, vol. 32, Brepols Publishers, Turnhout 1988, ss. 180-195.

- _____, “Mamluk-Frankish Diplomatic Relations in the Reign of Qalāwūn (678-89/1279-90)”, *Journal of Royal Asiatic Society*, vol. 121, no. 2, Cambridge 1989, ss. 278-289.
- Hope, Michael, *Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and the İlkhānate of Iran*, Oxford University Press, Oxford 2016.
- Humphreys, R., Stephen, “Ayyubids, Mamluks and the Latin East in the Thirteenth Century” *Mamluk Studies Review*, vol. II, Chicago 1998, s. 1-17.
- Ibn, al-İbri, *Tārīkh Mukhtaşar al-duwal*, (ed.) Salhani, Antoine, Beyrut 1958.
- İbnü'l-İbri, Ebü'l-Ferec, Târîh-u Muhtasari'd-Düvel, (çev.) M. Şerafettin Yaltkaya, İstanbul: İstanbul Maarif Vekâleti Yayını, 1941/Tıpkıbasım TTK Yay, Ankara 2011.
- Irwin, Robert, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382*, Southern Illinois University Press, Illinois 1986.
- Irwin, Robert, “The Rise of the Mamluks”, *The New Cambridge Medieval History*, vol. V., (ed.) David Abulafia, Cambridge University Press, Cambridge 2008, ss. 607-621.
- Jacoby, David, “The Rise of a New Emporium in the Eastern Mediterranean: Famagusta in the Late Thirteenth Century”, *Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion*, Northampton: Variorum Reprints 1989, ss. 145-179.
- _____, “The Supply of War Materials to Egypt in the Crusader Period”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, vol. 25, Jerusalem 2001, ss. 102-132.
- _____, “Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West”, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 58, Washington D. C. 2004, ss. 197-240.
- _____, “Production et commerce de l'alun oriental en Méditerranée, XIe-XVe siècles”, *Le Alun de Méditerranée*, (ed.) P. Borgard, J. Brun ve M. Picon, Naples 2005, ss. 219-67.
- _____, *Travellers, Merchants and Settlers in the Eastern Mediterranean, 11th-14th Centuries* [Variorum Reprints], Aldershot 2014.
- _____, “The Economy of the Armenian Kingdom of Cilicia: Some Neglected and Overlooked Aspects”, (ed.) C. Mutafian, *La Méditerranée des Arméniens: XIIIe-XVe siècle*, Paris 2014, ss. 261-291.
- _____, “Refugees from Acre in Famagusta around 1300”, *The Harbour of All This Sea and Realm: Crusader to Venetian Famagusta*, Central European University Press, Budapest 2014, ss. 53-67.

- _____, *Medieval Trade in the Eastern Mediterranean and Beyond*, London: Routledge 2017.
- _____, “Western Commercial and Colonial Expansion in the Eastern Mediterranean and the Black Sea in the Late Middle Ages”, *Rapporti Mediterranei, Pratiche Documentarie, Presenze Veneziane: Le Reti Economiche E Culturali (XIV-XVI Secolo)*, G. Ortalli ve A. Sopracas (eds.), Venezia: 2017, ss. 3-49.
- “Kitāb al-Dja’rafiyya: Mappemonde du calife al-Ma’mūn reproduite par Fazārī (IIIe s.) rééditée et commentée par Zuhrī (VIe/XIIe s.)”, (ed.) Sadok H. Mohammad, *Bulletin d’Etudes Orientales*, vol. 21, (1968), ss. 7-312.
- Korobeinikov, Dimitri A., “Diplomatic Correspondence between Byzantium and the Mamluk Sultanate in the Fourteenth Century”, *Al-Masāq*, vol. 16, no. 1, *Taylor and Francis, Abingdon 2004*, ss. 53-74.
- Korykoslu Hayton. Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı, (çev.) Altay T. Özcan, Selenge 2015.*
- Louise, B. Robbert, “Venice and the Crusades”, *A History of the Crusades*, N. P. Zacour (ed.), vol. V, University of Wisconsin Press, Madison 1985, ss. 379-451.
- Mackenzie, Robert, *Consuls and Communities: Social Organization and State Control in two Genoese Merchant Colonies. Tunis and Famagusta in the Late Thirteenth Century*, Unpublished Ph.D Thesis, University of Cambridge, Cambridge 1994.
- Mansouri, M. Tahar, “Les communautés marchandes occidentales dans L’espace mamlouk (XIIIe— XVe siècle),” Coloniser ou Moyen Age, Michael Balard ve Alain Ducellier (eds.), Paris 1995, ss. 89-114.*
- Mazzaoui, M. Fennell, *The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages 1100-1600*, Cambridge University Press, Cambridge 1981.
- Menache, Sophia, “Papal Attempts at a Commercial Boycott of the Muslims in the Crusader Period”, *The Journal of Ecclesiastical History*, vol. 63, no. 2, Cambridge University Press, Cambridge 2012, ss. 236-59.
- Metcalf, Alex, *The Muslims of Medieval Italy*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2009.
- Morgan, David, *The Mongols*, Blackwell Publishing, Oxford 2007.
- Nam, Jong-Kuk, Le commerce du coton en Méditerranée à la fin du Moyen Age, Brill Publishers, Leiden-Boston 2007.*
- Nuovo, Angela, *The Book Trade in the Italian Renaissance*, Brill Publishers, Leiden 2013.

- Ortalli, Gerardo, "Venice and Papal Bans on Trade with the Levant: The Role of the Jurist", *Mediterranean Historical Review*, vol. 10, Taylor and Francis, London 1995, ss. 242-58.
- Otten-Froux, Catherine, "Les relations économiques entre Chypre et le royaume arménien de Cilicie d'après les actes notariés (1270-1320)", *L'Arménie et Byzance: Histoire et culture: Byzantina Sorbonensia 12*, Paris 1996, ss. 157-179.
- Ouerfelli, Mohamed, *Le Sucre: Production, commercialisation, et usages dans la Méditerranée médiévale*, Brill Publishers, Leiden-Boston 2008.
- Özcan, T. Altay, "XII. ve XIV. Yüzyıllarda Kütahya Şapının Dünya Ticaretindeki Yerine Dair", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu III, (Kütahya 2014)*, TTK Yay., VIII. dizi, sy. 22, Ankara 2017, ss. 81-102.
- _____, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, TTK Yay., Ankara 2017.
- Özkutlu, Seyit, *Medieval Famagusta: Socio-Economic and Socio-Cultural Dynamics (13th to 15th Centuries)*, Unpublished Ph.D Thesis, University of Birmingham, Birmingham 2015.
- Phillips, Jonathan, *The Fourth Crusade and the sack of Constantinople*, New York: Viking 2004.
- Richard, Jean, "The Mongols and the Franks", *Journal of Asian History*, vol. 3, no. 1, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1969, ss. 45-57.
- _____, "Le royaume de Chypre et l'embargo sur le commerce avec l'Égypte (fin XIIIe-début XIVE siècle)", *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, vol. 128, no. 1, Paris 1984, ss. 120-134.
- Setton, M. Kenneth, *The Papacy and the Levant, 1204-1571*, 4 Vol., American Philosophical Society, Philadelphia 1976-78.
- Spufford, Peter, *Handbook of Medieval Exchange*, London 1986.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri (1220-1350)*, (çev.) Cemal Köprülü, TTK Yay., Ankara 1957.
- Stantchev, Stefan, *Embargo: The Origins of an Idea and the Implications of a Policy in Europe and the Mediterranean, ca. 1100- ca. 1500*, Ph.D. Thesis, University of Michigan, Michigan 2009.
- Tyerman, Christopher, *God's War: A New History of the Crusades*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 2006.
- Yakubovski, Y. A., *Altın Ordu'nun Çöküşü*, TTK Yay., Ankara 1992.

ANADOLU SELÇUKLU MEDRESELERİ VE DARÜŞŞİFALARINDA TÜRBE

NERMİN ŞAMAN DOĞAN*

Giriş

Bu çalışmada öncelikle Anadolu Selçuklu medrese ve darüşşifalarında yer alan türbeler banî, tarih, konum, plan ve mimari özellikleri açısından ele alınmıştır. Özellikle günümüze ulaşan az /sınırlı sayıda darüşşifa örneği olduğu için Selçuklu devletine tâbi eş zamanlı kurulan Mengüceklî Beyliği'nin bir yapısına da yer verilmiştir. Selçuklu döneminde yeni fethedilen şehirlerde askeri, dini ve sosyal işlevli yapılar inşa edilerek kentlerin değişimi ve gelişimi hızlandırılmıştır. Bu kentlerde eğitim ve sağlık yapılarının varlığı, çeşitliliği ve çokluğu yerleşimin gelişmişlik düzeyi ve kültürel ortamının zenginliğini ortaya koymaktadır. Şehir içinde bulunan eğitim ve sağlık yapıları/medreseler-darüşşifalar işlevleri ve plan tasarımları açısından ortak özellikler yansıtmaktadır. Birbirine bitişik “*medrese-darüşşifa*”, “*cami-darüşşifa*”, “*cami-medrese*” örnekleri olduğu gibi bağımsız inşa edilen medrese ve darüşşifalar da bulunmaktadır. Bu bağlamda türbelerin yapılardaki konumu, avlu çevresindeki diğer mekânlar ya da çevresiyle ilişkileri bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir.

Selçuklu medrese ve darüşşifaları çoğunlukla açık ya da kapalı avlulu plan şeması yansıtmaktadır. Medreselerdeki mekânsal dağılım incelendiğinde genellikle dikdörtgen, bazı örneklerde kare ya da kareye yakın dikdörtgen planlı açık ya da kapalı avluların çevresine dizilen sayıları bir-dört arasında değişen revak sıraları ve eyvanlar, öğrenci odaları, kışık-yazlık dersane odaları ile imaret, kütüphane, mescit ve türbe gibi farklı işlevli birimler yer alır¹.

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, nerminds@gmail.com

¹ Abdullah Kuran, *Anadolu Medreseleri 1*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1969; Yekta Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 202-230; Yekta Demiralp, “Osmanlı Öncesi Anadolu Medreselerinde Örtü ve Erken Osmanlı Medreseleri ile Karşılaştırma”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XV/2 (2006), ss. 29-48.

Selçuklu döneminde banilerin kendi yaptırdıkları medrese ya da darüşşifa içindeki türbeye gömülmeleri bir gelenek olmuştur². Çoğunlukla medrese ve darüşşifalarda avlunun yatay ve dikey eksenlerinde bulunan eyvanlardan (giriş, ana ve yan eyvanlar) birine bitişik kare planlı ve üzeri kubbe ile örtülü mekânlar türbe olarak tasarlanmıştır. Az sayıdaki örnekte eyvan türbeye dönüştürülmüş ya da türbe yapının cephelerinden birine bitişik yapılmıştır. Yapılarda eyvan sayısı türbenin yerinin belirlenmesinde etkilidir. Medreselerde türbenin içten ve dıştan bitişik yapıldığı eyvanların özel seçildiği, türbe algısına özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede yapıların içinde ya da dışında yer alan türbelere medreselerin içinden girişin sağlanması ortak özelliklerdir. Selçuklu medreseleri ve darüşşifalarında çoğunlukla dikdörtgen planlı öğrenci odaları ve eyvanların üzeri sivri tonoz, ana eyvanın bitişikindeki kışık dersane odaları, mescit, türbe, kütüphane ve imaret gibi kare planlı özel işlevli mekânların üzeri kubbe ile örtülerek, bu birimlerin içten ve dıştan vurgulanması amaçlanmıştır.

Bu çalışmada Anadolu Selçuklu dönemi medreseleri ve darüşşifalarının içinde ya da dıştan bitişikinde yer alan türbelerin tarihi, banisi, konumu, mimari özellikleri ve çevresiyle olan ilişkileri dikkate alınarak, konunun önemi vurgulanacaktır. Anadolu Türk mimarisinde türbeler üzerine çalışan araştırmacılardan O. Arık, O. C. Tuncer ve H. Önkal'ın yapıların kataloğunu içeren yayınları monografik çalışmalardır. İlk iki yayında üzerinde çalıştığımız konuyla ilişkin verilen bilgiler sınırlıdır. Özellikle H. Önkal'ın Selçuklu türbelerini konu alan kitabı, bu anlamda çalışmamızı yönlendiren ve gelişmesine katkı sağlayan birincil kaynak olmuştur³.

Anadolu Selçuklu döneminde çoğunlukla sultanların/hükümdarlarının yaptırdığı kervansaraylar şehir dışındaki, Selçuklu ve İlhanlı devlet adamlarının (vezirlerin, lalaların vb.) inşa ettirdiği medrese ve darüşşifalar şehir içindeki anıtsal yapıları oluşturmaktadır. Sultanlar/hükümdarlar uluslararası ticaret yolları üzerindeki kervansarayları, devlet adamları kent içindeki yönetici kadrosunu yetiştiren anıtsal medreseleri yaptırarak, güçlerini göstermekte, prestijlerini artırmaktadır.

Bu araştırmada medrese-darüşşifa kütesi içinde ve medrese kütesi dışında yer alan türbeler iki ana başlıkta incelenmiştir. Medrese ve darüşşifa kütesi içinde olan

² Kuran, *Medreseler*, ss. 138-140; Demiralp, *Osmanlı Medreseleri*, ss. 226-228; Demiralp, "Medreselerde Örtü...", ss. 38-39.

³ M. Oluş Arık, "Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri, *Anadolu (Anatolia)*, 11(1967), ss. 57-100; O. C. Tuncer, *Anadolu Kümbelleri - I-Selçuklu Dönemi*, Güven Matbaası, Ankara 1986; H. Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1996.

örnekler giriş, yan, ana eyvana bitişik türbeler ve eyvanın türbeye dönüştürüldüğü örnek olarak dört alt başlıkta ele alınmıştır. Medrese kütleleri dışında olan türbeler ise ana eyvanın arka cephesine/dikey eksenine bitişik ve cephelerden birine bitişik türbeler olarak iki alt başlıkta sunulmuştur. Çalışmada incelenen medreselerin planları ile bazı örneklerin fotoğraflarına yer verilmiştir.

A. Medrese ve Darüşşifa Kütleleri İçinde Olan Türbeler

1. Giriş Eyvanına Bitişik Türbeler

Selçuklu yapılarından Konya'daki Sırçalı/Muslihiye (1242), Kayseri Avgunu (13. yüzyılın ort.) ve Sivas Buruciye (1271) medreselerinde giriş eyvanının bitişikindeki kare planlı mekânlar türbe olarak tasarlanmıştır (Plan 1a-c). Sırçalı Medrese doğu cephesindeki taç kapısı üzerinde bulunan kitabesine göre 1242 yılında Lala Bedreddin Muslih, Sivas Buruciye Medresesi batı cephesindeki taç kapısı üzerinde yer alan kitabesine göre 1271 yılında Muzafferüddin Burucirdi tarafından inşa edilmiştir. Avgunu medresesinin kesin tarihi ve banisi bilinmemektedir⁴. Bu medreselerde eyvan-türbe ilişkisi, medresenin ve türbenin tek ya da çift katlı oluşu, mimari öğeleri ve dışa yansımaları farklı çözümlenmiştir.

Konya Sırçalı Medrese açık avlulu, iki eyvanlı ve iki katlı, Kayseri Avgunu Medresesi açık avlulu, iki eyvanlı ve tek katlı bir yapıdır. Sırçalı Medrese'de avlunun doğusundaki giriş eyvanının kuzeyinde, Avgunu Medresesi'nde avlunun kuzeyindeki giriş eyvanının batısında bulunan iki katlı türbelere eyvandan giriş sağlanmaktadır (Plan1a). Medreselerde türbelerin konumu, iki katlı oluşu ve organik ilişkileri ortak özelliklerdir (Fotoğraf 1-2). Sırçalı örneğinde türbenin kare planlı ve haç tonoz örtülü alt/mezar odası, kare planlı ve çapraz tonoz örtülü üst katı/ziyaret odası dışa yansımazken, Avgunu Türbesi'nde kare planlı ve sivri tonoz örtülü alt, içten ve dıştan sekizgen planlı, içten kubbe, dıştan sekizgen piramidal külahla örtülü ziyaret odası (kaide, gövde, külah) dışa yansımaktadır⁵. Avgunu

⁴ Medreseler için bkz, Mahmut Akok, "Konya'da Sırçalı Medresenin Rölöve ve Mimarisi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 18/1, (1969). ss. 5-35; Kuran, *Medreseler*, ss. 67-69, 74-75, 90-92; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri, I, Açık Medreseler*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, ss. 18-21, 49-57, 160-165; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, (Yayınları be-lirsiz), Ankara 1986, ss. 19-22; Burhan Bilget, *Sivas'ta Buruciye Medresesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991; Yaşar Erdemir, *Sırçalı Medrese Mezar Anıtları Müzesi*, 3. bs., Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Konya 2015.

⁵ Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri I Selçuklu Dönemi*, Güven Matbaası, Ankara 1986, ss. 138-140; Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1996, ss. 391-393; Erdemir, *Sırçalı*, ss. 91-95.

örneğinde kare prizmal kaidenin köşelerde üçgen biçiminde pahlanmasıyla sekizgen gövdeye dönüştüğü, doğu, güneydoğu ve güney cepeleri medreseye bitişik, diğer beş cepesinde ise üst seviyede dikdörtgen pencerelerin bulunduğu görülmektedir. Sırçalı Medrese Türbesi'nin toprak altında olan alt katına/ mezar odasına eyvanın kuzey duvarının eksenindeki merdivenle inilmektedir⁶. Türbenin ziyaret odasında alt seviyede bulunan batı duvardaki pencere avluya, doğu duvardaki pencere ise dışa açılmaktadır. Avgunu Medresesi'nde hem giriş eyvanının batısına bitişik, hem de kuzeybatı köşede konumlanan türbe, doğrudan dışarıyla bağlantılıdır (Plan 1b). Sırçalı Medrese'de ise giriş eyvanının kuzeyi ile kuzeydoğu köşe odasına bitişik olan, bir başka deyişle ara mekânda yer alan türbe dıştan algılanamamaktadır. Sırçalı Türbesi'nde çini kaplı üç sanduka ile Avgunu Türbesi'nin alt katında yığma moloz taşlarla oluşturulmuş iki mezar bulunmaktadır⁷. Sırçalı örneğinde sandukalardan biri banî Bedreddin Muslih'e, diğerleri ailesine ait olmalıdır⁸. Sırçalı ve Avgunu türbelerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Sırçalı/Muslihiye Türbesi'nin üst kat/ziyaret odası firuze ve patlıcan moru renkli sırlı ve sırsız tuğlalarla örülmüş çapraz tonozla örtülmüştür. Sırçalı Medrese'nin avlu çevresindeki birimler (revaklar, giriş ve ana eyvan duvarları ve tonozları) ile türbenin tonozunda sırlı-sırsız tuğla, sandukalarında çini mozaik tekniğinin uygulandığı görülür. Yapının ana eyvan kemerinde yer alan kitabede adı geçen Tuslu Mehmed'in türbenin çinilerini de programladığı anlaşılmaktadır⁹.

Sırçalı Medrese'nin banisi Selçuklu Sultanı II. Alaeddin Keykubad'ın Lalası Bedreddin Muslih'dir¹⁰. Avgunu Medresesi'nin banisi bilinmemektedir.

Sivas Buruciye Medresesi açık avlulu, dört eyvanlı ve tek katlı bir yapıdır. Medresede giriş eyvanının kuzeyine türbe, güneyine mescidin bitişik yapılması ile

⁶ Akok, "Sırçalı...", ss. 11-12.

⁷ Şerare Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1986, 2. bs., s. 52; Tuncer, *Kümbetler I*, ss. 138-140; Önkal, *a.g.e.*, ss. 391-393; Erdemir, *Sırçalı*, ss. 91-95.

⁸ Erdemir, *Sırçalı*, ss. 93-94.

⁹ Michael Meinecke, "Tuslu Mimar Osman Oğlu Mehmed Oğlu Mehmed ve Konya'da 13. Üncü Yüzyılda Bir Çini Atölyesi", *Türk Etnoğrafya Dergisi*, 11 (1968), ss. 81-93; Yetkin, *a.g.e.*, s. 52; Ömür Bakırer, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı, I*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara 1981, ss. 384-388; Zafer Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1993, ss. 224-228; Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, 2.bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, ss. 257-262; Oluş Arık, "Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini". *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, Ed. Gönül Öney ve Zehra Çobanlı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 44.

¹⁰ İbn Bibi, *a.g.e.*, II. Cilt, ss. 136-154; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, ss. 491-492, 509.

avlunun batı-ön kanadı özel/farklı işlevli birimlere ayrılmıştır (Plan 1c). Medresede mescit-türbe gibi kare planlı ve kubbe ile örtülü birimlerin ön kanatta akılcı dizilimi yapım aşamasında tasarlandıklarını göstermektedir. Medresede giriş eyvanının kuzeyine bitişik tek katlı türbeye avludan girişin sağlanması Sırçalı ve Avgunu örneklerinden farklıdır¹¹. Burucirdi Türbesi kare planlı, üçgen kuşakla geçilen kubbe ile örtülü, bir kapıyla avluya, büyük boyutlu bir pencere ile dışa açılmaktadır. Batı cephe/ön yüzde taç kapının simetriğinde bulunan kademeli bordürlerle kuşatılan altı sıra mukarnas kavsaralı dikdörtgen pencerelerden kuzeydeki türbeye, güneydeki mescide açılmaktadır. Türbenin güney duvarı ekseninde tahrip olmuş bir mihrap nişi ile çini kaplamaları dökülmüş, harçla sıvanmış üç sanduka yer alır¹². Türbenin düzgün kesme taş ile örülen duvarları firuze renkli altıgen çinilerle kaplanarak, kubbeye geçiş ve kubbesinde firuze, patlıcan moru sırlı-sırsız tuğlalar kullanılmıştır¹³. Türbenin duvarlarını üst seviyede firuze renkli çinilerle spiraller oluşturan kıvrık dal ve rumi motifleriyle bezeli zemin üzerine, patlıcan moru çiniler kullanılarak sülüsle yazılan tek satırlık kitabe şeridi sınırlamaktadır¹⁴. Batı duvardaki dualar içeren kitabe şeridinde “...*Bu zayıf, gariğ, yalnız kul olan Muzaffer b. Hibetullah el-Mufaddali el-Burucirdi türbesidir...*” yazılıdır¹⁵.

Sivas Buruciye Türbesi bani adını veren kitabesi, özellikle duvarları, kubbe ve kubbeye geçişlerde yer alan çini mozaik tekniği ile sırlı-sırsız tuğla örgülü yoğun bezemeleri mekâna verilen önemi göstermektedir. Medresede avluyu kuşatan birimler arasında bani Muzafferüddin Burucirdi Türbesi, büyük boyutlu ve mukarnas kavsaralı penceresi ile dıştan/ön cepheden, yoğun çini süsleme programı ile içten vurgulanmıştır.

İncelenen üç medresede giriş eyvanına bitişik türbe kurgusu ortak olsa da uygulamada bazı farklılıklar gözlenmektedir. Üstelik Kayseri Avgunu Medresesi Türbesi giriş eyvanından girilen, dönemin bağımsız türbeleri gibi dıştan planı, cepheleri, örtüsü/külahlı okunabilen kurgusuyla farklıdır. Bu medreselerde türbelerin giriş eyvanı ile aynı düzlemde bulunması, pencereleri ya da üç boyutlu görünümleri ile ön cepheye yansımaları dikkat çekicidir.

¹¹ Kuran, *Medreseler*, ss. 90-92; Sözen, *Anadolu Medreseleri*, I, ss. 49-57; Bilget, *Sivas Buruciye*, ss. 22-31

¹² Bilget, *Sivas Buruciye*, ss. 30-31; Arık, “*Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini*”, ss. 61-62.

¹³ Bakırcı, *Selçuklu Dönemi Tuğla*, I, ss. 444-447; Arık, “*Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini*”, ss. 61-62.

¹⁴ Yetkin, *a.g.e.*, ss. 91-92; Bilget, *Sivas Buruciye*, ss. 22-31; Arık, “*Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini*”, ss. 61-62.

¹⁵ Yetkin, *a.g.e.*, s. 92; Bilget, *Sivas Buruciye*, ss. 38-40.

2. Yan Eyvana Bitişik Türbeler

Kayseri Gevher Nesibe (1205-1206), Akşehir Taş (1250) ve Kırşehir Caca Bey (1272) medreselerinde yan eyvanların bitişigindeki mekânlar türbe olarak değerlendirilmiştir (Plan 2a-c). Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası-Medresesi taç kapısı üzerindeki kitabesine göre 602 H. / 1205-1206 M. yılında Selçuklu sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından kız kardeşi Gevher Nesibe'nin vasiyeti üzerine yaptırılmıştır. Akşehir Taş Medrese taç kapısı üzerindeki kitabesine göre 1250 yılında Emir-i Dad (adaletten sorumlu kişi) görevini üstlenen Selçuklu devlet adamı Sahip Ata Fahreddin Ali, Kırşehir Caca Bey Medresesi kitabesi ve vakfiyesine göre 1272 yılında Kırşehir Emiri Nureddin Caca Bey tarafından inşa edilmiştir¹⁶.

Kayseri Çifte/Gevher Nesibe Darüşşifası ve Medresesi birbirine bitişik (iki ayrı kütle), Gevher Nesibe Türbesi ise medresenin içinde yer alır (Plan 2a). Çifte/Gevher Nesibe Medresesi açık avlulu, dört eyvanlı ve tek katlı bir yapıdır. Medresenin avlusunda yatay eksenindeki doğu eyvanın kuzeyine bitişik iki katlı türbe bulunur (Fotoğraf 3). Türbenin alt katı dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü, üst katı/ ziyaret odası dıştan kareye yakın dikdörtgen içten sekizgen planlı, içten kubbe, dıştan sekizgen piramidal külahla örtülüdür¹⁷. Medresenin avlusunda kuzeydoğuda bulunan iki revak birimi türbenin alt katı ile çift yönlü beş basamaklı merdivenle çıkılan ziyaret odasına açılmaktadır. Araştırmacılar Başak İpekoğlu, bu örneği “*Medresenin ve Darüşşifanın Birlikte İnşa Edildiği, Türbenin İlk Planlama Etapında Tasarlandığı Yapılar*” olarak gruplamıştır¹⁸. Türbe, Selçuklu

¹⁶ Yapılar için bkz. Ferit M.-Mesut M. *Selçuk Veziri Sahip Ata ile Oğullarının Hayat ve Eserleri*. Türkiye Matbaası, İstanbul 1934, ss. 87-91; Mahmut Akok, “Kayseri’de Gevher Nesibe Sultan Darüşşifası ve Sahabiye Medresesi Rölöve ve Mimarisi”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 17/1, (1968), ss. 133-184; Kuran, *Medreseler*, ss. 55-57, 65-67, 79-82; Sözen, *Anadolu Medreseleri*, I, ss. 22-28, 80-89; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri, II, Kapalı Medreseler*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972, s. 15-20; Mahmut Akok, “Konya-Akşehir’de Taş Medrese Binası ve Restorasyon Çalışmaları”, *Türk Etnoğrafya Dergisi*, 26, (1977), ss. 5-26; Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-Din’in 1272 Tarihli Araçça-Moğolca Vakfiyesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989; Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1992, ss. 41-50; Arkan, Nihat – Tuğutlu, Eylem-Eraslan, Yıldız, *Kırşehir Emiri Caca Bey ve Medresesi “Simetrik Yaklaşımlar”*, Kırşehir Valiliği Yayınları, Kırşehir 2009; Nermin Şaman Doğan, “Kayseri’deki Selçuklu Külliyesi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16 (2012), ss. 191-214.

¹⁷ Akok, “*Kayseri Gevher Nesibe...*”, ss. 138-139; Tuncer, *Kümbetler I*, ss. 142-146; Önkal, *a.g.e.*, ss. 379-382; Nermin Şaman Doğan, “Kayseri’deki Selçuklu Dönemi Kadın Türbeleri”, *Vakıflar Dergisi*, 39 (2013), s. 16-18.

¹⁸ Başak İpekoğlu, “Birleşik İşlevli Yapılar”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, 2, Ed. Ali Uzun Pekker-Kenan Bilici, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, ss. 116-119.

medreseleri içinde yer alan iki katlı ilk/erken tarihli örneklerden biridir¹⁹. Yapıda bugün sanduka bulunmamaktadır. Medresenin ön/güney ve doğu cephelerinden türbenin gövdesinin üst bölümü ile külahının dışa yansıtılarak görünür olmasına özen gösterilmiştir.

Akşehir Taş Medrese’de yatay eksenindeki kuzey eyvanın batısına bitişik, Kırşehir Caca Bey Medresesi’nde doğu eyvanın kuzeyine bitişik ve kuzeydoğu köşe mekânını oluşturan kare planlı ve iki katlı türbe yer alır²⁰.

Akşehir Taş Medrese açık avlulu, dört eyvanlı ve tek katlı bir yapıdır (Plan 2b). Medresede dışta batı cephenin kuzey köşesine mescit, içte avlunun kuzeyindeki yan eyvanın batısına bitişik kare planlı türbe ile mescidin ortak duvarla bağlanması, aynı yöndeki farklı işlevli birimleri vurgulamaktadır. Bu çerçevede medresenin batı/ön cephesinde eksenin kuzeyinde mescit ile güneyine bitişik türbenin yapılması akılcı bir çözümlenmedir. Ayrıca medrese mescidinin kuzeybatı köşesindeki kübik kaideli, silindirik gövdeli ve iki şerefeli anıtsal minaresi de ön cepheye dâhil olmuştur.

Akşehir Taş Medrese Türbesi, kareye yakın dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü alt, kare planlı ve üzeri üçgen kuşakla geçilen kubbe ile örtülü üst kat/ziyaret odasından oluşmaktadır. Alt kata/mezar odasına kuzeybatı köşedeki mescide bitişik eyvan kurgulu mekândan, ziyaret odasına medresenin avlusundan girilmektedir. Özgününde türbede yapının banisi Sahip Ata ailesine ait çiniyle kaplı üç sandukanın olduğu belirtilmektedir. Ayrıca türbenin duvarları, kubbeye geçiş ve kubbesinde tuğla ve çini kullanılmıştır²¹.

Kırşehir Caca Bey Medresesi kapalı avlulu, dört eyvanlı ve tek katlı bir yapıdır (Plan 2c). Medresede avlunun yatay eksenindeki doğu yan eyvanın kuzeyine bitişik, kuzeydoğu köşe mekânı türbe olarak yapılmıştır²². Medresenin avlusuna hâkim olan dikey eksenindeki/güneydeki ana eyvanın mescit olması (mescidi), dışta aynı yöndeki güney cephenin batısındaki kübik kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefeli minare ile de öne çıkarılmıştır. Benzer şekilde yatay eksenindeki doğu yan eyvanın kuzeyine bitişik türbe ise kuzey cepheye eklenerek, anıtsal taç kapı ile

¹⁹ Şaman Doğan, “*Kayseri Kadın Türbe...*”, ss. 16-18.

²⁰ Kuran, *Medreseler*, ss. 55-57, 79-82; Sözen, *Anadolu Medreseleri I*, ss. 22-28; Sözen, *Anadolu Medreseleri II*, ss.15-20; Tuncer, *Kümbetler I*, ss. 175-178; Önkal, *a.g.e.*, ss. 404-408.

²¹ Ferit M.-Mesut M, *a.g.e.*, ss. 89-90; Akok, “*Akşehir Taş Medrese...*”, ss. 7-8; Yetkin, *a.g.e.*, ss. 59-60.

²² Kuran, *Medreseler*, ss. 55-57; Sözen, *Anadolu Medreseleri II*, ss. 15-20; Tuncer, *Kümbetler I*, ss. 175-178; Önkal, *a.g.e.*, ss. 404-408; Ahmet Şimşek, *Cacabey ve Medresesi*, Kırşehir Valiliği Yayınları, Kırşehir 2006, ss. 41-42; Ankan-Tuğutlu-Eraslan, *a.g.e.*, ss. 9-12.

ön cepheyi hareketlendirmektedir. Türbe, kuzeydoğu köşedeki konumu ile hem medresenin içinde, hem de dışındadır. Türbenin kuzey/ön cepheye yansımaları, anıtsal taç kapının doğusuna bitişik konumu, üç yönden mukarnas dizileriyle kuşatılmış beş sıra mukarnas kavsaralı dikdörtgen penceresi, kübik gövdesi, onikigen kasnak ve külahıyla ön cephe düzenlemesinin bir parçasıdır. Medresenin plan şeması ile ön cephe düzenlemesi medrese-türbenin eş zamanlı yapıldığını göstermektedir. Caca Bey Medresesi'nde taç kapı ve türbe ön/kuzey, mescit ve minaresi arka/güney cepheyi taçlandırmaktadır.

Kırşehir Caca Bey Türbesi kare planlı, içten üçgen kuşakla geçilen kubbe, dıştan onikigen kasnağa oturan onikigen piramidal külahla örtülü ve iki katlıdır (Fotoğraf 4). Türbeye doğu eyvanın kuzey duvarındaki yedi basamaklı merdivenle ulaşılan dışbükey iki silme ve yüzeyi bezemeli bir bordürle çevrilen dikdörtgen kapıdan girilmektedir. Yapının kuzey duvarının eksenini ile doğu duvarında eksenin güneyinde birer pencere yer alır. Bugün türbede özgün olmayan bir sanduka vardır²³. Caca Bey'in sandukasının bulunduğu alt kata dört basamaklı bir merdivenle inilmektedir. Türbenin üst kat/ziyaret odasının duvarlarını üst seviyede sınırlayan yatay şeritte firuze çinilerin kuşattığı patlıcan moru çinilerle uygulanmış sülüsle yazılmış Bakara (255), Mümin (39), Nur (36-38) surelerinin ayetlerinden seçilmiş kitabeler dikkati çeker²⁴. Yapının içinde kaba yonu ve düzgün kesme taş kullanılmıştır.

Medrese ve Türbenin banisi Kırşehir Emiri Nureddin Caca Bey'in ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Caca Bey'in Anadolu'da Selçuklular ve İlhaneliler arasındaki siyasi mücadelelerin yaşandığı bir ortamda, yaklaşık 13. Yüzyılın sonuna doğru öldüğü ve inşa ettirdiği medresesinin içindeki türbesine gömüldüğü anlaşılmaktadır²⁵.

3. Ana Eyvana Bitişik Türbeler

Anadolu Selçuklu medreselerinde çoğunlukla giriş eyvanının karşısında konumlanan ve dikey ekseninde bulunan ana eyvan, diğer eyvanlardan geniş ve yüksek tutularak yapıya hâkim konumuyla öne çıkmaktadır. Dolayısıyla ana eyvanın bitişikindeki mekânların türbe yapılması da akılcı bir yaklaşımdır. Mengüceklî

²³ Kuran, *Medreseler*, s. 56; Sözen, *Anadolu Medreseler II*, s. 17; Tuncer, *Kümbetler I*, ss. 175-178, Önkal, *a.g.e.*, ss. 404-408.

²⁴ Tuncer, *Kümbetler I*, s. 176; Yetkin, *a.g.e.*, s. 94; Önkal, *a.g.e.*, s. 406; Ankan-Tuğutlu -Eraslan, *a.g.e.*, s. 26.

²⁵ Ankan-Tuğutlu-Eraslan, *a.g.e.*, ss. 3-6; Şimşek, *a.g.e.*, ss. 10-20.

eseri Divriği Turan Melek Darüşşifası (1228-1229) ile Konya Karatay (1251-1252) ve Tokat Gök (1275) medreselerinde ana eyvanın bitişiğindeki mekânlar türbe olarak tasarlanmıştır (Plan 3a-c). Divriği Turan Melek Darüşşifası taç kapısı üzerindeki kitabelerine göre 1228-1229 yılında Mengüceklî hükümdarı Ahmed Şah'ın eşi Turan Melek tarafından Ahlatlı Mimar Hürremşah'a yaptırılmıştır. Konya Karatay Medresesi taç kapısı üzerindeki kitabesi ve vakfiyesine göre 1251-1252 yılında Selçuklu devlet adamı Celaleddin Karatay tarafından inşa edilmiştir. Tokat Gök Medrese'nin kitabesi ve vakfiyesi olmadığı için yapım tarihi ve banisi kesin olarak bilinmemektedir. Bazı araştırmacılar Tokat Gök Medrese'nin mimari ve süsleme özellikleri ile Selçuklu Veziri Muiniddin Süleyman Pervane'nin bu çevredeki etkinliklerini dikkate alarak, yapının yaklaşık 1275 yılında Pervane tarafından yaptırılmış olabileceğini ileri sürmektedir²⁶.

Divriği Turan Melek Darüşşifası Ulu Camii yapı topluluğu içinde yer alır. Kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı yapı topluluğunda kuzeyde cami ile güneyine bitişik darüşşifa ve darüşşifanın içinde türbe bulunur. Darüşşifa kapalı avlulu, üç eyvanlı, batı kanadı çift katlı bir yapıdır (Plan 3a). Yapıda avlunun doğu kanadında, dikey eksendeki ana eyvanın kuzeyine bitişik doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı mekân tek katlı türbe olarak yapılmıştır²⁷. Bu mekân bir kemerle doğuda kare planlı, içten üzeri tromplarla geçilen kubbe, dıştan sekizgen piramidal külahla örtülü, batıda dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü iki birime ayrılmıştır. Yapıda sekizgen kasnak ve piramidal külahıyla dışa yansıyan türbenin dıştan algısı güçlüdür (Fotoğraf 5). Türbe batı duvarının güney köşesindeki kapı ile avluya, kuzey duvarında eksenin batısındaki bir pencere ile camiye, doğu duvarında eksene simetrik üst seviyede bulunan birer mazgal pencere ile dışa açılmaktadır. Yapının içinde darüşşifanın banisi Turan Melek, caminin banisi Ahmet Şah ile diğerleri yakınlarına ait üç sıra halinde dizilmiş on altı sanduka bulunmaktadır. Turan Melek ve eşi Ahmet Şah'ın firuze renkli altıgen çinilerle kaplanmış sandukaları

²⁶ Bu gruptaki medreseler ve darüşşifa için bkz. Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III. Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, XII/12, (1948), ss. 17-171; Kuran, *Medreseler*, ss. 51-53, 61-62, 96-99; Mahmut Akok, "Konya'da Karatay Medresesi Rölöve ve Mimarisi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 18/2, (1970), ss. 5-28; Sözen, *Anadolu Medreseleri I*, ss. 213-221; Sözen, *Anadolu Medreseleri II*, ss. 8-14, 63-68; İbrahim Numan, "Tokat Gök Medrese İle Yanındaki Yapı Bakiyesi Arasındaki Mimari Münasebet", *Suut Kemal Yetkin'e Armağan*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları Ankara 1984, ss. 249-261; Işık Aksulu, "Bir Selçuklu Mirası Beşiği-Tokat Kenti", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, 11-13 Ekim 2000, Bildiriler I*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Konya 2001, ss. 1-17, 487-502; Doğan Kuban, *Divriği Mucizesi*, 3. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 54; Yaşar Erdemir, *Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi*, Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 3. bs., Konya 2015.

²⁷ Tuncer, *Kümbetler I*, ss. 236-238; Cantay, *a.g.e.*, ss. 51-55; Önkal, *a.g.e.*, s. 394-398; Kuban, *a.g.e.*, s. 54.

diğerlerinden daha büyüktür. Sandukaların baş ve yan yüzlerinde altugen firuze ve patlıcan moru çiniler üzerine altın yaldızla “*yâ Allah*” yazılmıştır²⁸. Darüşşifa ve türbede düzgün kesme taş kullanılmıştır. Araştırmacılardan Doğan Kuban, cami ve darüşşifadaki süsleme yoğunluğuna dikkat çekerek, türbenin bezemesiz kalmasını yapının tamamlanmamış olabileceğine bağlamaktadır²⁹.

Konya Karatay Medresesi’nde ana eyvanın bitişiğindeki kare, Tokat Gök Medrese’de ana eyvanın bitişiğindeki dikdörtgen planlı mekânlar türbe olarak yapılmıştır. Karatay örneğinde avluya hâkim konumdaki tek eyvanın bitişiğindeki birim, türbe için en uygun mekân olmuştur³⁰.

Konya Karatay Medresesi kapalı avlulu, tek eyvanlı ve tek katlı bir yapıdır (Plan 3b). Medresede avlunun batı kanadı eksenindeki ana eyvanın güneyine bitişik mekân türbe olarak değerlendirilmiştir (Fotoğraf 6). Türbe kare planlı, üzeri üçgen kuşakla geçilen kubbe ile örtülü, bugün tek, özgününde iki katlı bir yapıdır³¹. Mekânın doğu duvarı kuzey köşesindeki kapı avluya, batı duvarı ekseninde dışa, kuzey duvarı yaklaşık ekseninde eyvana açılan birer pencere bulunur. Yapının içinde özgününde çini kaplı olduğu belirtilen bir sanduka vardır. Medrese ve türbenin banisi Celaleddin Karatay’ın yapının inşasından yaklaşık üç yıl sonra (1254) Kayseri’de öldüğü, Konya’daki medresesinin içindeki türbesine (alt katna) gömüldüğü belirtilmektedir³². Türbenin duvarları sıvalı olduğundan malzemesi algılanamamaktadır. Kubbeye geçiş ve kubbeye tuğla kullanılmıştır. Kubbe yüzeyi çift yönlü eğik istifli/başak örgülü tuğlalarla biçimlenen balıksırtı motifleriyle bezenmiştir³³. Medresede avluyu ve türbeyi örten kubbeler dışa yansıyan önemli elemanlardır.

²⁸ Saadet Taşkın, “Anadolu Selçuklularında Çinili Lahitler”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, (1970-1971), ss. 238-239; Orhan Cezmi Tuncer, “Sivas-Divriği Melike Turan Şifahanesi’ndeki Türbe”, *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası*, Derleyen. Yılmaz Önge-İbrahim Ateş-Sadi Bayram, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978., ss. 156-157; Yılmaz Önge, “Bugünkü Bilgilerimizin Işığında Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası”, *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası*, Derleyen, Yılmaz Önge-İbrahim Ateş-Sadi Bayram, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978, s. 50; Tuncer, *Kümbetler I*, s. 236; Önkal, *a.g.e.*, s. 395; Kuban, *Divriği Mucizesi*, s. 54; Arık, “Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini”, s. 37.

²⁹ Kuban, *a.g.e.*, s. 54.

³⁰ Kuran, *Medreseler*, s. 101; Demiralp, *Erken Osmanlı Medreseleri*, s. 216.

³¹ Kuran, *Medreseler*, s. 52; Akok, “Konya Karatay...”, s. 7, 12; Sözen, *Anadolu Medreseleri II*, s. 65; Erdemir, Karatay Medresesi, ss. 103-105.

³² Turan, “Vakfiyeler III Celaleddin Karatay...”, s. 42; İbn Bibi, *El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçuk.Name) II*, Haz., Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 136; Zehra Odabaşı, “Celaleddin Karatay’ın Hayatı ve Siyasi Kariyeri”, *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç’e Armağanı*, Ed, Hasan Bahar, Mustafa Tokar, M. Ali Hacıgökmen, H. Gül Küçükbezi, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya 2013, s. 588; Erdemir, Karatay Medresesi, s. 104.

³³ Bakırer, *Selçuklu Tuğla Kullanımı, I*, s. 407; Erdemir, Karatay Medresesi, s. 102.

Tokat Gök Medrese açık avlulu, iki eyvanlı ve çift katlı bir yapıdır (Plan 3c). Medresede avlunun dikey ekseninde güney kanattaki ana eyvanın batısına bitişik doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı mekân türbe olarak düzenlenmiştir³⁴. Bu mekânın örtüsü iki kemerle ortada kare planlı ve üzeri üçgen kuşakla geçilen kubbe, iki yanda dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülen üç birime ayrılmıştır. Türbenin kuzey duvarının doğu köşesinde avluya açılan bir kapı vardır. Yapının içinde farklı boyutlarda yirmi sanduka yer alır³⁵.

Tokat Gök Medrese'nin kitabesi olmadığı için yapım tarihi ve banisi kesin olarak bilinmemektedir. Araştırmacılar yapının mimari ve süsleme özelliklerine dayanarak yaklaşık 1275 yılında Selçuklu Veziri Muiniddin Pervane tarafından yaptırılmış olabileceğini ileri sürmektedir³⁶.

4. Eyvanlardan Birinin Türbe Olarak Tasarlandığı Örnek

Anadolu Selçuklu medreseleri ve darüşşifalarında eyvanlardan birinin türbe olarak tasarlandığı yapılar çok azdır. Bu grubun örneğini Sivas I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası ve Türbesi oluşturmaktadır. Keykavus Darüşşifası taç kapısı üzerindeki kitabesi ve vakfiyesine göre 1217 yılında, darüşşifanın içindeki I. İzzeddin Keykavus Türbesi ise kuzey cephesindeki kitabesine göre 1220 tarihinde Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus tarafından yaptırılmıştır³⁷. Ayrıca türbenin kuzey cephesinde, batıdaki pencerenin üzerinde iki kartuş içinde "*Amelî Ahmed, bin Bizl Marendî*" yazılı sanatçı kitabesi yer alır³⁸.

³⁴ Kuran, *Medreseler*, ss. 96-99; Sözen, *Anadolu Medreseleri II*, ss. 213-220; Cantay, *a.g.e.*, ss. 60-66; Aksulu, a.g.m., s. 8.

³⁵ Kuran, *Medreseler*, ss. 97; Sözen, *Anadolu Medreseleri I*, s. 219; Fazilet Koçyigit, "Üslupsal Özellikleri Temelinde Tokat Gök Medrese'ye Yeniden Bakış", *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, 7/2 (2015), s. 245.

³⁶ Kuran, *Medreseler*, ss. 99; Sözen, *Anadolu Medreseleri I*, s. 214.

³⁷ Sivas I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası ve Türbesi için başlıca yayınlara bkz. Melih Cevdet, "Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi", *Vakıflar Dergisi*, I (1938), ss. 35-38; Sedat Çetintaş, *Sivas Darüşşifası 614-1217*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1953, ss. 13-122; Kuran, *Medreseler*, ss. 103-104; Sözen, *Anadolu Medreseleri I*, ss. 90-101; Orhan Cezmi Tuncer, "Son Kazıların Işığında Sivas Şifahanesi Planı", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 15-20. X. 1973, Tebliğler, 3. Türk Sanatı Tarihi*, Tercüman Gazetesi ve Türkiye Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1979, ss. 911-951; Tuncer, *Kümbetler I*, ss. 232-238; Burhan Bilget, *I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990; Cantay, *a.g.e.*, ss. 45-50; Önkal, *a.g.e.*, ss. 383-391; Ali Haydar Bayat, "Sivas Darüşşifası'nın Bilinen ve Bilinmeyen Kitabeleri", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-1 Ekim 2005, Sivas 2006, ss. 351-364; Nermin Şaman Doğan, "Selçuklu Döneminden İki Sultanî Külliye (Kayseri Gevher Nesibe ve Sivas I. İzzeddin Keykavus Darüşşifaları)", *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazılar ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Anadolu Üniversitesi-Eskişehir, 2011, I*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2 012, ss. 299-308.

³⁸ Sanatçı kitabesi için bkz. Bayburtluoğlu, *a.g.e.*, ss. 217-219; Sönmez, *a.g.e.* s. 214, 216-217.

Sivas I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası açık avlulu, dört eyvanlı ve tek katlı bir yapıdır (Plan 4). Darüşşifada avlunun yatay eksenindeki güney eyvanın kuzeyi duvarı kapatılarak türbeye dönüştürülmüştür (Fotoğraf 7-8). Türbe kare planlı, üzeri içten üçgen kuşaklarla geçilen kubbe, dıştan ongen kasağa oturan piramidal külahla örtülü ve iki katlıdır³⁹. Yapının alt katı/mezar odası bugün algılanamamaktadır. Türbenin ziyaret odası/mescit mekânının güney duvarı ortasında dikdörtgen nişli, beş sıra mukarnas kavsaralı dıştan iki bordürle kuşatılan mihrap bulunur⁴⁰. Yapının güney duvarında eksene simetrik alt seviyede büyük, üst seviye küçük boyutlu birer dikdörtgen pencere, kuzey duvarında eksende bir kapı ile simetriğinde aynı kurguda büyük boyutlu birer pencere yer alır. Türbenin ön/kuzey cephesinde, üst seviyede kapı ve pencerelerin üzerinde uzanan yatay şeritte sülüsle yazılmış tek satırlık inşa kitabesinde “*Bu daracak mezarlara girmek üzere geniş saraylardan çıkarıldık. Ne yazık ki (bu ölüm hadisesinde) zenginliğimin bana faydası olmadı, saltanatım mahvoldu, ...ahrete intikal ve göçüş olayı 617 senesinin Şevval ayının dördüncü günü gerçekleşti*” yazıları ölüm karşısındaki çaresizliği ve ölümün kaçınılmazlığını vurgulamaktadır⁴¹. Kitabe verileri darüşşifasının inşasından (1217) yaklaşık üç yıl sonra bu türbenin (1220) yaptırıldığını göstermektedir. Türbenin ön/kuzey cephesinde revaklara ve avluya açılan dikdörtgen çerçevesi, sivri kemerli alınlıklı dikdörtgen bir kapı ile simetriğindeki pencereler ve dıştan ongen kasağın her bir yüzü sırlı-sırsız tuğla ve çini mozaik tekniğinde çinilerle süslenmiştir⁴². Yapının içinde farklı boyutlarda on beş sanduka bulunmaktadır. Keykavus’un büyük boyutlu ve yüksek sandukası çini ile kaplanmıştır⁴³. Darüşşifanın özellikle türbe bölümünde sanatçı kitabesinden de anlaşıldığı gibi komşu kültür çevresinden gelen İranlı-Marendli sanatçının çalıştığı çini programının zenginliğinden anlaşılmaktadır. Ayrıca yapının güney cephesinde türbenin bulunduğu bölüm ile ongen kasağının yüksek tutularak, yoğun süslenmesi türbenin algısını artırmıştır.

³⁹ Kuran, *Medreseler*, ss. 103-104; Sözen, *Anadolu Medreseleri I*, ss. 90-101; Tuncer, *Kümbetler I*, ss. 232-236; Önkal, *a.g.e.*, ss. 383-390; Ömür Bakırcı, “Sivas Keykavus Darüşşifası’nda Taş, Tuğla ve Çini”, *Ortaçağ’da Anadolu Prof. Dr. Aynur Durukan’a Armağan*, Ed., Nermin Şaman Doğan, Renkmay Basımevi, Ankara 2002, ss. 75-90.

⁴⁰ Ömür Bakırcı, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976. ss. 139-140.

⁴¹ Çetintaş, *a.g.e.*, ss. 15-16; Önkal, *a.g.e.*, ss. 387-388; Bayat, “*Sivas Darüşşifası Kütabeleri...*”, ss. 356-357.

⁴² Bakırcı, *Selçuklu Tuğla Kullanımı I*, s. 283-302; *Selçuklu Tuğla Kullanımı II*, Res. 127, 154-156; Yetkin, *a.g.e.*, ss. 36-40; Bakırcı, “*Sivas Keykavus Darüşşifası...*”, ss. 75-90; M. Oluş Arık, “*Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Dini ve Kamusal Yapılarında Çini*”, *Anadolu Toprağının Hazinesi; Çini Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri*, Ed. Rüçhan Arık-Oluş Arık, Kale Grubu Kültür Yayınları, İstanbul 2007, ss. 47-53; Arık, “*Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini*”, s. 34.

⁴³ Taşkın, *a.g.m.*, ss. 240-242; Yetkin, *a.g.e.*, ss. 39-40; Oluş Arık, “*Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Dini ve Kamusal Yapılarında Çini*”, ss. 52-53.

Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus'un Sivas'taki Darüşşifası'nı inşa ettirdiği 1217 yılından sonra başkent Konya'ya yöneldiği ve Selçuklu dönemi İç Kalesi'nin içinde bulunan Konya Alaeddin Camii'nin yapımına devam ettiği anlaşılmaktadır. Alaeddin Camii'nin avlusunun kuzey cephesinin batı bölümünde üç dilimli kemerli niş içinde sülüsle yazılmış dört satırlık kitabe "... *Bu mübarek mescit ve türbenin yapılmasını, Galib Sultân, fetihler babası, ...şehit Sultan Keyhüsrev oğlu Keykavus, bitevellî, kul, Atabekî Ayaz'a 616 H./1219 M. senesinde emretti*" bilgilerini içerir⁴⁴. Bu kitabe bilgisi cami ve avlunun batısındaki tamamlanmamış türbenin Sultan I. İzzeddin Keykavus'un kendisi için inşa ettirdiğini ortaya koymaktadır⁴⁵.

Keykavus'un siyasi yaşamında Konya Alaeddin Camii ve Türbesi'nin yapımına devam ettiği 1219 yılı, sultanın başarısız Halep Seferi sonrasında yaşanan siyasi gerginliklerin etkisiyle verem hastalığının ilerlediği bir dönem olmalıdır. Sultanın Konya'da inşa ettirdiği Türbesi'nin yarım kalmasının nedeni, Keykavus'un yaşadığı kararsızlıklar ve sıkıntılarla Sivas'a geri dönmesi, burada yaptırdığı Darüşşifası'nın içindeki türbesine gömülmesi ile ilişkilidir⁴⁶. Ayrıca Selçuklu Sultanı Keykavus'un hastalığı sürecinde kararını değiştirmesi, baniliğini üstlendiği darüşşifanın/hastanenin içinde yaptırdığı türbeye kendi isteği ile gömülmesi de oldukça anlamlıdır.

B. Medrese Kütlesi Dışında Olan Türbeler

1. Ana Eyvanın Arka Cephesine, Dikey Eksenine Bitişik Türbeler

Anadolu Selçuklu medreselerinden bazılarında bani türbeleri yapıların farklı cephelerine dıştan bitişik inşa edilmiştir (Plan 5a-c). Atabey Ertokuş, Erzurum Çifte/Hatuniye ve Erzurum Yakutiye medreselerinde avluların dikey eksenlerinde, yapılara hâkim konumdaki ana eyvanların arka cephesine bitişik, bu eyvanlarla kapı ya da pencereler aracılığı ile bağlantılı türbeler karşımıza çıkmaktadır. Medreselerde arka cepheyi hareketlendiren, taçlandıran bu türbeler dönemin bağımsız örnekleri gibi dıştan (kaide, gövde ve külahları) tümüyle okunabilmektedir.

⁴⁴ Remzi Duran, *Selçuklu Devri Konya Yapı Kütâbeleri (İnşa ve Ta'mir)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, ss. 37-38, Resim 8; Remzi Duran, "Konya Alaeddin Camisi Kitabeleri", *Anadolu Selçuklular ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2*, Ed. Ali Uzay Peker– Kenan Bilici, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, ss. 23-29.

⁴⁵ Yaşar Erdemir, "Konya Alâeddin Camii'nin Avlusundaki Bitmemiş Yapının Mahiyeti Hakkında", *Selçuklu'dan Osmanlı'ya Bilim, Kültür ve Sanat Prof. Dr. Mikâil Bayram'a Armağan*, Konya 2009, ss. 231-250.

⁴⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 207-218; Erdemir, "Konya Alaeddin Bitmemiş Yapı...", s. 237-238; Şaman Doğan, "İki Sultanî Külliye...", s. 299-308.

Atabey Ertokuş Medresesi taç kapısı üzerindeki kitabesi ve vakfiyesine göre Selçuklu devlet adamı Mübarizeddin Ertokuş tarafından 1224 yılında, Erzurum Çifte Minareli/Hatuniye Medresesi 1285-1290 yıllarında, Erzurum Yakutiye Medresesi taç kapısı üzerindeki kitabesine göre Cemaleddin Hoca Yakut tarafından 1310-1311 yılında yaptırılmıştır⁴⁷.

Medreselerde avlunun dikey ekseninde konumlanan, diğer eyvanlardan geniş, yüksek ve derin olan, avlu zemininden yüksek kurgusuyla öne çıkan ana eyvanın arka cephesine dıştan bitişik türbeler yer almaktadır. Bu grubun ilk örneğini Atabey Ertokuş Medresesi ve Türbesi oluşturmaktadır. Ertokuş Medresesi kapalı avlulu, tek eyvanlı ve tek katlıdır (Plan 5a). Örnekte taç kapı, kapalı avlu, havuz, eyvan/mescit ve eyvanla bağlantılı dıştan bitişik türbenin dikey ekseninde yer alması bu birimleri öne çıkarmaktadır. Ertokuş Medresesi'nin batı cephesinin orta bölümüne dıştan bitişik türbe yapılmıştır (Fotoğraf 9). Ertokuş Türbesi'nde doğu cephenin tümü ile güneydoğu cephenin yarısının medresenin batı cephesinin orta bölümüne ve içte eyvanın batı duvarına bitişik olması, türbeye eyvandan üç kapıyla girilmesi farklı bir uygulamadır. Türbe kare kaideli, içten ve dıştan sekizgen gövdeli, içten kubbe, dıştan sekizgen piramidal külahla örtülü ve çift katlıdır⁴⁸. Bugün türbeye eyvanın/mescidin batı duvarında bulunan üzerlerinde sivri kemerli pencereleri olan üç dikdörtgen kapıdan girilmektedir. Bazı araştırmacılar özgününde eyvandan türbeye tek, bazıları ise üç kapıyla girildiğini öne sürmektedir⁴⁹. Türbe-eyvan bağlantısında eyvan ve türbenin aynı düzlemde olmaması, bir başka deyişle eyvandaki kapıların açıldığı merdivenlerle çıkılan koridorlar aracılığı ile ulaşılan türbenin daha yüksekte bulunması, türbenin alt katı/mezar odası kapısının kapanmasına ve algılanmamasına neden olmuştur. Ertokuş Medresesi ve Türbesi'nin yapım sürecine ilişkin ileride yapılacak yeni çalışmalar

⁴⁷ Medreseler için bkz. Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II Mübarizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", *Belleten*, XI /43, (1947), ss. 415-430; Suut Kemal Yetkin, "Çifte Minareli Medrese", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II-III (1952), ss. 46-49; Oktay Aslanapa, "Selçuk Devlet Adamı Mübarizeddin Ertokuş Tarafından Yapıtılan Abideler", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, II/1 (1957), ss. 97-111; J. M. Rogers, "The Çifte Minare at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas", *Anatolian Studies*, 15, (1965), ss. 64-85; Yılmaz Önge, "Emir Mübarizeddin Ertokuş'un Kümbeti ve Çinili Sandukası", *Önasya*, 3 (1967), ss. 14-15; Kuran, *Medreseler*, ss. 46-49, 116-127; Sözen, *Anadolu Medreseleri I*, ss. 64-74; Sözen, *Anadolu Medreseleri II*, ss. 1-7, 42-47; Tuncer, *Kümbetler I*, ss. 130-132; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri 2 Beylikler ve Osmanlı Dönemi*, Sevinç Matbaası. Ankara 1991, ss. 173-178, 183-187; Rahmi Hüseyin Ünal, *Çifte Minareli Medrese (Erzurum)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989; Rahmi Hüseyin Ünal, *Erzurum Yakutiye Medresesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992; Önkal, *a.g.e.*, ss. 74-79, 196-200; Nermin Şaman Doğan, *Atabey Ertokuş Medresesi ve Türbesi*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2013.

⁴⁸ Önge, "Ertokuş Kümbeti...", ss. 14-15; Tuncer, *Kümbetler I*, ss. 130-132; Önkal, *a.g.e.*, ss. 74-79.

⁴⁹ Önge, "Ertokuş Kümbeti...", ss. 14-15; Tuncer, *Kümbetler I*, ss. 131; Önkal, *a.g.e.*, ss. 74-79; Şaman Doğan, *Atabey Ertokuş*, ss. 59-60.

(kazi ?) sonucunda bu konunun aydınlatılabileceğini düşünmekteyiz. Medresede avluya hâkim olan tek eyvanının mescit olması, dikdörtgen nişli, beş sıra mukarnas kavsaralı mihrabının bulunması, eyvana açılan türbe kurgusu mescit-türbe ilişkisini artırmıştır⁵⁰. Türbede dikdörtgen prizmal, delik işi/ajur tekniğinde firuze renkli çinilerle bezenmiş bir sanduka yer alır⁵¹. Yapıda moloz taş, kaba yonu taş, düzgün kesme taş, tuğla, çini ve devşirme malzeme kullanılmıştır. Türbenin kaide ve cephelerinde düzgün kesme taş, türbeyi medreseyi bağlayan duvarlarda kaba yonu taş, içte moloz taş, cephelerin köşelerindeki plasterler, pencere kemerleri ve külahta tuğla kullanımı görülür. Cephelerde bir sıra kahverengi, bir sıra beyaz kesme taşların dizilimi ile renk almaşıklık uygulanmıştır. Devşirme malzeme türbeye giriş kapılarının lento ve söveleri, içten ortadaki kapının kemeri ile eyvandan türbeye ulaşılan merdiven basamaklarında kullanılmıştır⁵².

Atabey Ertokuş Medresesi'nin banisi Selçuklu devlet adamı Mübarizeddin Ertokuş'tur. Mübarizeddin Ertokuş, uzun süre Isparta ve Antalya bölgesinin subaşılığını/valiliğini, son olarak da Erzincan'da Melik Gıyaseddin Keyhüsrev'in atabeyliğini yapmıştır⁵³. Başarılı bir devlet adamı olan Mübarizeddin Ertokuş'un ölümüne ilişkin bilgilerin olmaması üzücüdür. Medresenin bulunduğu Atabey ve çevresi Ertokuş'un yaşadığı ve bildiği, kervansaray, cami, medrese, türbe gibi yapılarını inşa ettirdiği bir bölge olmuştur. Bu yapılar arasında Atabey Ertokuş Medresesi ile bitişğine kendi türbesini inşa ettirmesi Ertokuş'un tercihini, bölgeye özel ilgisini göstermektedir.

Atabey Ertokuş Medresesi ve Türbesi'ndeki uygulama daha sonra Anadolu'da Erzurum Çifte Minareli/Hatuniye (1285-1290) ve Erzurum Yakutiye (1310-1311) medreselerinde de karşımıza çıkmaktadır⁵⁴. Sunulan üç örnekte de taç kapı-giriş eyvanı/mekânı-avlula-ana eyvan-türbenin dikey ekseninde dizilimi, bu yöndeki vurguyu güçlendirmektedir.

⁵⁰ Bakırcı, *Anadolu Mihrapları*, ss. 148-49, Şek. 23, Res. 62-63.

⁵¹ Taşkın, a.g.m., s. 243; Tuncer, *Kümbetler I*, ss. 132; Önkol, a.g.e., s. 77.

⁵² Tuncer, *Kümbetler I*, ss. 130-132; Önkol, a.g.e., ss. 75-77; Nermin Şaman Doğan, "Isparta ve Çevresindeki Selçuklu-Beylikler Dönemi Yapılarında Devşirme Malzeme Kullanımı", *Vakıflar Dergisi*, 26, (1997), ss. 347-354; Şaman Doğan, *Atabey Ertokuş*, s. 66.

⁵³ Aslanapa, a.g.m., ss. 97, 104-111; Hasan Geyikoğlu, "Antalya'nın İlk Türk Mülki Amiri ve Kumandanı Mübarizettin Ertokuş'un Faaliyetleri ve Eserleri", *Adalya*, V (2002), ss. 187-198; Nermin Şaman Doğan, "Selçuklu Döneminde Siyasi ve Bani Kimliği ile Mübarizeddin Ertokuş", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 27/1, (2010), ss. 231-251.

⁵⁴ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kütabeleri İle Erzurum Tarihi*, Ercan Matbaası, İstanbul 1960, ss. 302-307, 336-360; Kuran, *Medreseler*, ss.116-124, 124-127, şek. 64-67; Sözen, *Anadolu Medreseleri II*, ss. 1-7, şek. 1; Tuncer, *Kümbetler I*, ss. 26-28, 33-34; Ünal, *Erzurum Çifte Minareli*, ss. 1-14, şek. 1-2; Ünal, *Erzurum Yakutiye*, ss. 1-11, şek. 1

Erzurum Çifte Minareli/Hatuniye Medresesi açık avlulu, dört eyvanlı ve iki katlı bir yapıdır (Plan 5b). Medresede avlunun dikey ekseninde diğer eyvanlardan daha derin olan ana/güney eyvanın güney cephesine bitişik iki katlı türbe yer alır (Fotoğraf 10). Türbenin alt katı/mezar odası dıştan kare, içten haç planlı ve haç tonoz örtülü, üst katı/ziyaret mekânı/mescidi dıştan ve içten onikigen planlı, içten kubbe, dıştan konik külahla örtülüdür⁵⁵. Yapının mezar odası ve üst kat/mescide medresenin ana eyvanındaki merdivenlerle ulaşılan kapılardan girilmektedir. Türbenin kuzey, kuzeybatı ve kuzeydoğu cepheleri (üç cephesi) medresenin güney cephesinin orta bölümüne, içten ana eyvana bitişiktir. Türbenin cephelerinde dışbükey/kaval ve kademeli düz silmelerle biçimlenen sivri kemerli yüzeyel nişler ile doğu, batı, kuzeydoğu ve kuzeybatı cephelerde alt seviyede beş sıra mukarnas kavsaralı dikdörtgen, üst seviyede sivri kemerli pencereler bulunur. Yapıda onikigen gövdenin üst bölümü silindiriğe dönüşerek konik külahla örtülmüştür. Türbenin mescit bölümündeki pencereler yedi sıra mukarnas kavsaralı, pencere aralarındaki dönüşümlü dizilen ve örtü seviyesine kadar yükselen yarım daire nişler altı sıra mukarnas kavsaralıdır. Ayrıca bu pencerelerin üzerinde sivri kemerli nişler yer alır. Bugün sanduka bulunmayan türbede düzgün kesme taş kullanılmıştır. Yapının cephelerinde gövdenin üst bölümünde/saçak altında kademeli silmelerle sınırlanan geometrik bezemeli bir bordür ile külahın yüzeyini hareketlendiren silmelerle biçimlenen sivri kemerli süslemeler dikkati çeker.

Çifte Minareli/Hatuniye Medresesi ve Türbesi'nin kitabesi ve vakfiyesi olmadığı için yapım tarihi ve banisi tartışmalıdır. Medreseyle ilgili en ayrıntılı çalışma Haluk Karamağaralı tarafından yapılmıştır. Karamağaralı, medrese ve türbenin birlikte inşa edildiğini, Şehzade Keyhatu'nun eşi Padişah Hatun tarafından 1285-1291 yıllarında yaptırıldığını ileri sürmektedir⁵⁶. Yapının inşa edildiği tarihsel süreç ile mimari özelliklerini tartışan bazı araştırmacılar da aynı görüşe katılmaktadır⁵⁷. Daha sonra medreseyle ilgili ayrıntılı bir çalışma Osman Gürbüz tarafından yapılmıştır⁵⁸. Araştırmacı Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin

⁵⁵ Suut Kemal Yetkin, "Çifte Minareli Medrese", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II-III (1952), 46-49; Konyalı, *Erzurum*, ss. 356-359; Ünal, *Erzurum Çifte Minareli*, ss. 12-14; Tuncer, *Kümbeller 2*, ss. 173-178; Abdülislam Uluçam, "Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese Üzerine Yeni Bir Yorum", *XI. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler, II*, (1994), ss. 749-758; Önkal, *a.g.e.*, ss. 196-200.

⁵⁶ Haluk Karamağaralı, "Erzurum'daki Hatuniye Medresesi'nin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülâhazalar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3, (1971), ss. 209-242.

⁵⁷ Konyalı, *Erzurum*, ss. 356-358. Kuran, *Medreseler*, ss.120-124; ; Sözen, *Anadolu Medreseleri I*, ss. 72-74; Ünal, *Erzurum Çifte Minareli*, ss. 54-56; Tuncer, *Kümbeller 2*, ss. 177-178; Önkal, *a.g.e.*, ss. 199-200.

⁵⁸ Osman Gürbüz, "Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Yapım Tarihi ve Bânisi Hakkında Yeni Bir Yaklaşım", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 25 (2004). ss. 145-160.

inşa tarihi ve banisini tartıştığı makalesinde yapının II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in eşi Gürcü Hatun'dan doğan kızı Hundi Hatun adına üvey babası Mu'neddin Süleyman Pervane tarafından 1266-1277 yılları arasında yaptırılmış olabileceğini belirtmektedir⁵⁹.

Erzurum Çifte/Hatuniye Medresesi ve Türbesi'ndeki kurgu daha sonra inşa edilen Erzurum Yakutiye Medresesi-Türbesi'nde de yinelenmiştir. Yakutiye Medresesi kapalı avlulu, üç eyvanlı, batı kanadı çift katlı bir yapıdır (Plan 5c). Örnekte kapalı avlunun dikey eksenindeki doğu/ana eyvanın doğu cephesine dıştan bitişik iki katlı türbe bulunur (Fotoğraf 11). Türbenin bugün girilemeyen alt katı/mezar odasının kare planlı ve çapraz tonozla örtülü olduğu belirtilmektedir⁶⁰. Yapının üst katı/mescidi kare kaideli, dıştan onikigen, içten daire planlı ve silindirik gövdeli, içten kubbe, dıştan konik külahla örtülüdür⁶¹. Türbenin batı cephesinin tümü, kuzeybatı ve güneybatı cephelerinin yarısı medresenin batı cephesinin orta bölümüne, içten ana eyvana bitişiktir. Türbenin alt ve üst katına medresenin kuzeydoğu köşe odasıyla bağlantılı olan kare planlı ve sivri tonoz örtülü mekânın güney duvarının doğu köşesindeki kapı ve merdivenlerle ulaşılmaktadır. Yapının dairesel planlı mescidinin güney duvarı ortasında yarım daire nişli mihrap ile doğu ve güneydoğu duvarları ekseninde dışa, batı duvarı ekseninde eyvana açılan birer pencere yer alır. Türbenin cepheleri çift sütüncelere atılan kademeli sivri kemerlerle biçimlenen yüzeysel nişlerle hareketlendirilerek, doğu ve güneydoğu cephelerinde alt seviyede dikdörtgen çerçeveli, altı sıra mukarnas kavsaralı dikdörtgen pencereler görülür. Onikigen gövdenin üst bölümü silindiriğe dönüşerek konik külahla örtülmüştür. Türbenin cephelerinde gövdenin üst bölümünde/saçak altında kademeli silmelerle sınırlanan geometrik bezemeli bir bordür ile külahın yüzeyinde yatay ve dikey silmelerle biçimlenen süslemeler dikkati çeker. Yapıda düzgün kesme taş kullanılmıştır.

Erzurum Yakutiye Medresesi ve Türbesi'nin eş zamanlı yapıldığı medresenin taç kapısı üzerinde bulunan “*Bu medfenin yapılmasını 710 H./1310 M. yılında Sultan Olcaytu'nun hükümdarlık günlerinde Sultan Gazan ve Bolugan Hatun'un yardımları ile...*

⁵⁹ Gürbüz, a.g.m., s. 157.

⁶⁰ Tuncer, *Kümbeller* 2, ss. 183-187; Ünal, *Erzurum Yakutiye*, ss. 6-7.

⁶¹ Konyalı, *Erzurum*, ss. 302-306; İlhan Akçay, “Yakutiye Medresesi”, *Vakıflar Dergisi*, 6 (1966), ss. 146-152; Sözen, *Anadolu Medreseleri II*, ss. 1-7; Nusret Çam, “Erzurum'daki Yakutiye Medresesi İle İlgili Bazı Mülahazalar”, *Vakıflar Dergisi*, 20, (1988), ss. 292-295; Tuncer, *Kümbeller* 2, ss. 183-187; Ünal, *Erzurum Yakutiye*, ss. 1-3.

Cemaleddin Hoca Yakut emretti” yazılı inşa kitabesinden anlaşılmaktadır⁶². Medrese adının geçmediği bu kitabede türbe medfen/mezar yeri olarak tanımlanmıştır. Yapının banisi Cemaleddin Hoca Yakut’un kimliği hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Cemaleddin Hoca Yakut’un İlhanlı döneminde Erzurum ve Bayburt çevresinin valisi olabileceği düşünülmektedir⁶³.

Anadolu’da Erzurum’daki Çifte Minareli/Hatuniye Medresesi açık avlulu, Yakutiye Medresesi kapalı avlulu medreselerin en büyük boyutlu anıtsal örneğidir. Bu yapılar medrese-türbe ilişkisinin yanı sıra İlhanlı döneminde değişen ve gelişim gösteren çifte minareli taç kapı-büyük boyutlu pencere-payandalar ve köşe kuleleri gibi ön cephe elemanlarıyla dikkat çekmektedir⁶⁴.

2. Medreselerin Cephelerinden Birine Bitişik Türbeler

Bu bölümde medreselerin cephelerinden birine bitişik yapılan türbelerden örnekler sunulacaktır. Kayseri Mahperi Huand Hatun Medresesi’nde yan/güney, Çay Ebû’l-Mücahid Yusuf Bin Yakub/Taş Medresesi’nde kuzey/ön cephelere bitişik türbeler yer alır (Plan 6a-b). Kayseri Mahperi Huand Hatun Medresesi bitişikindeki caminin doğu ve batı taç kapıları üzerindeki kitabelerine göre Mahperi Huand Hatun tarafından 1238 yılında, Çay Taş/Yusuf bin Yakub Medresesi taç kapısı üzerindeki kitabesine göre Yusuf bin Yakub tarafından 1279 yılında inşa ettirilmiştir⁶⁵.

Kayseri Mahperi Huand Hatun Külliyesi cami, türbe, medrese ve hamamdan oluşan büyük bir yapı topluluğudur⁶⁶. Külliye caminin kuzey cephesinin

⁶² Konyalı, *Erzurum*, s. 306; Çam, a.g.m., s. 292; Tuncer, *Kümbetler 2*, s. 186; ; Ünal, *Erzurum Yakutiye*, ss. 54-55.

⁶³ Çam, a.g.m., ss. 295-296; Tuncer, *Kümbetler 2*, s. 186; Ünal, *Erzurum Yakutiye*, s. 56.

⁶⁴ Tuncer, *Moğollar*, ss. 26-28, 33-34.

⁶⁵ Yapılar için bkz. Kuran, *Medreseler*, ss. 57-59, 70-73, 101-102; Sözen, *Anadolu Medreseleri I*, ss. 109-113; Sözen, *Anadolu Medreseleri II*, ss. 75-79; Tuncer, *Kümbetler I*, ss. 164-172; Önkal, a.g.e., ss. 120-126, 275-279; Mehmet Özkarcı, *Afyon-Çay’da Ebû’l-Mücahid Yusuf Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996; Ara Altun, “Çay Medresesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8 (1993), s. 239.

⁶⁶ Kayseri Mahperi Hatun Külliyesi için bkz. Aziz Ogan, “Kayseri’de Hovand veya Mahperi Hatun Külliyesiyle Mimari Bakımdan Kıymet Taşıyan Kümbetler”, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 167 (1955), ss. 3-4; Mahmut Akok, “Kayseri’de Hunad Mimari Külliyesinin Rölövesi”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVI/1 (1967), ss. 5-44; Haluk Karamağaralı, “Kayseri’deki Hunad Câmîinin Restitüsyonu ve Hunad Manzumesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI (1976), ss.199-245; Mehmet Çayırdağ, “Kayseri Hunat Külliyesi”, *Vakıf ve Kültür*, 1/2 (1998), ss. 23-26; Aynur Durukan, “Anadolu Selçuklu Sanatında Kadın Baniler”, *Vakıflar Dergisi*, 27 (1998), ss. 16-18; Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, ss.134-137; S. Can, *Terken Hatun’dan Valide Sultan’a Selçukular Döneminde Kadın (1040-1308)*, Ufuk Ötesi Yayınları, İstanbul 2008, ss. 246, 249; Albert Gabriel, *Kayseri Türk Anıtları*, Haz. F. Yaman, Kayseri Enstitüsü Derneği Yayınları, Kayseri 2009, ss.

batusına bitişik medrese ile medresenin güney cephesinin doğusuna bitişik, aynı zamanda caminin içinde bulunan Huand Hatun Türbesi medrese-türbe-cami bağlantıları ile farklı bir örnektir (Fotoğraf 12). Camide hariminin kuzeybatısında üç sahnın genişliğinde ve iki sahnın derinliğindeki alan Mahperi Huand Hatun Türbesi için ayrılmıştır⁶⁷. Türbenin caminin içinde bulunması camiyle fiziksel bir bağlantı kurarken, medresede ana eyvanın güneyine bitişik üç bölümlü mekânın güneydoğu köşe odasındaki kapıdan türbeye girilmesi medrese ile organik bir ilişki sağlamaktadır. Türbenin yer seçiminde yerinde önceden mevcut olan bir Bizans dönemi mezar yapısı ile aynı yerde daha sonraki dönemlerde yapılmış bir derviş türbesinin etkili olduğu ileri sürülmektedir⁶⁸. Anlaşıyor ki, üst üste eski mezar yapılarının olduğu, mezar alanı olarak belirlenmiş bu sınırlı alan Huand Hatun Türbesi'nin oldukça yüksek tutulan ve mermerle kaplanarak beş sıra mukarnas dizisiyle hareketlendirilen kaidesi ile çözümlenmiştir.

Mahperi Huand Hatun Medresesi açık avlulu, iki eyvanlı ve tek katlıdır (Plan 6a). Medresede avlunun doğu kanadındaki ana eyvanın güneyine bitişik üç bölümlü mekânın güneydoğu köşesindeki biriminden girilen türbe kare kaideli, içten ve dıştan sekizgen planlı, içten kubbe, dıştan sekizgen piramidal külahla örtülü ve tek katlıdır⁶⁹. Yapının sütuncelerle sınırlandırılan cepheleri iki kademeli sivri kemerlerle oluşturulan yüzeysel nişlerle hareketlendirilmiştir. Ayrıca cephelerde sivri kemerle kuşatılan bir sütuna atılan ikiz sivri kemerli pencereler yer alır. Türbenin gövdesinin üst/külahın alt kısmı mukarnas dizileriyle sonlanarak,

100-112; Şaman Doğan, “*Kayseri Selçuklu Külliye...*”, ss. 202-208; Şaman Doğan, “*Kayseri Kadın Türbe...*”, ss. 15-26.

⁶⁷ Kayseri Mahperi Hatun Türbesi için bkz. A Egemen, “Kayseri’de Huand Hatun Türbesi”, *Yapı Teknik*, III/19 (1959), s. 4; Mahmut Akok, “*Kayseri Hunad Külliye...*”, ss. 8-9; Bakırer, *Anadolu Mimarları*, ss. 170-171, 294; Karamağaralı, “*Kayseri’deki Hunad Câmii...*”, ss. 216, 224-228, 243-245; Halil Edhem/Eldem, *Kayseri Şehri*, Haz. Kemal Göde, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1982 Yayınları, ss. 91-97; Tuncer, *Kümbetler I*, ss. 164-172; Önkal, *a.g.e.*, ss. 120-126; Durukan, “*Selçuklu Kadın Baniler...*”, ss. 16-18; Kerim Türkmen, “Selçuklu Döneminde Kayseri’nin İmar Faaliyetine Katkıda Bulunan Hanımlar”, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu 16-17 Nisan 1998 Kayseri*, *Bildiriler*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1998, s. 441; Kerim Türkmen, “Kayseri Selçuklu Dönemi Yapılarında Yer Alan Ayet ve Hadisler”, *Zafer Bayburtluoğlu Armağanı, Sanat Yazıları*, Ed. Mustafa Denктаş-Yıldray Özbek, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri 2001, s. 576; Emine Uyumaz, “Türkiye Selçuklu Sultanları, Melikleri ve Melikelerinin Evlilikleri”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, 11-13 Ekim 2000, Bildiriler II*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Konya 2001, ss. 408-410, 414; Yıldray Özbek, “Women’s Tombs in Kayseri/Kayseri’deki Kadın Türbeleri”, *Kadın Araştırmaları Dergisi/Journal of Woman Studies*, III/1 (2002), ss. 67-71, 88-91; Önkal, *a.g.e.*, ss. 357-358; Şaman Doğan, “*Kayseri Kadın Türbe...*”, ss. 18-20.

⁶⁸ Karamağaralı, “*Kayseri’deki Hunad Câmii...*”, s. 209.

⁶⁹ Yapının alt katının olup olmadığı kesin olarak anlaşılamamaktadır. Orhan Cezmi Tuncer, yapının alt katına bugünkü merdivenlerin altında yer alan bir kapıdan girilmesi gerektiğini ve bunun da mümkün olamayacağını belirtmektedir. Bkz. Tuncer, *Kümbetler I*, ss. 169-170.

sütuncelerin kaide, gövde ve başlığı, kemerlerin yüzeyi ve köşelikleri geometrik motiflerle süslenmiştir. Türbenin ziyaret mekânına/mescidine kuzey cephesi eksenine rastlayan medresenin güneydoğu köşe odasından çıkılan merdivenlerle ulaşılan kapıdan girilmesi, giriş ile aynı ekseninde (dikey ekseninde) bulunan beş cepheli ve beş sıra mukarnas kavsaralı anıtsal mihrabı vurgulamaktadır⁷⁰. Mihrabı geometrik bezemeli iki bordür kuşatmaktadır. Yapının içinde üç sanduka vardır. Sandukalardan biri Mahperi Huand Hatuna, diğeri torunu Selçukî Hatun'a aittir. Üçüncü sandukanın kime ait olduğu bilinmemektedir. Selçuk Hatun'un sandukasındaki kitabe 1284 tarihini vermektedir⁷¹. Türbenin kaidesinde mermer, cephelerinde, duvarlarında, mihrapta ve örtü sisteminde düzgün kesme taş kullanılmıştır.

Mahperi Huand Hatun Medresesi ve Türbesi'nin inşa kitabesi yoktur. Araştırmacılarından Haluk Karamağaralı, medresenin camiden önce yaptırıldığını belirtmektedir⁷². Türbenin içinde olduğu Huand Hatun Camii, doğu ve batı taç kapılarında bulunan inşa kitabesine göre 635 H. /1238 M. yılında I. Alâeddin Keykubad'ın Hıristiyan eşi Mahperi Hatun tarafından yaptırılmıştır. Caminin doğu ve batı taç kapıları üzerindeki üç satırlık kitabede "...*Keyhüsrev devrinde 635 yılında büyük Melike din ve dünyanın yüz akı Mahperi Hatun emretti...*" yazıları okunmaktadır⁷³. Bu kitabelere göre caminin Keykubad'ın oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde, annesi Melike/Mahperi Hatun tarafından inşa ettirildiği yazılıdır. Ayrıca türbede bulunan Mahperi Hatun'un sandukasında yer alan sülüsle yazılmış üç satırlık kitabede Keykubad oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev şehit ve merhum olarak verilmiştir⁷⁴. Ayrıca tarih içermeyen kitabede bani Mahperi Hatun'un "...*seyyide, saide, setire, şehide, zahide, abide, ibadet etmeye düşkün, mücahide, günahlardan korunmuş adalet sahibi, dünyada kadınların melikesi, melike, affe, temiz, devrinin Meryem'i ve zamanın Hatice'si, sayısız mal tasadduku ile bilinen, din ve dünyanın saf hanımı, merhum ve şehid Gıyaseddin Keyhüsrev bin Keykubad'ın annesi Mahperi Hatun'undur...*" şeklinde abartılı şekilde övüldüğü, devrinin Meryem'i ve zamanının Hatice'si tanımlaması ile önceden Hıristiyan, sonradan Müslüman olduğuna ve zengin bir kadın kimliğine gönderme yapılmaktadır⁷⁵. Kitabede Mahperi Hatun'un 1246

⁷⁰ Bakırer, *Anadolu Mihrapları*, ss. 170-171, 294, Şek. 40, Res. 95-97.

⁷¹ Tuncer, *Kümbetler I*, s. 167; Önkal, *a.g.e.*, ss.124-125.

⁷² Karamağaralı, "*Kayseri'deki Hunad Câmii...*", ss. 199-245.

⁷³ Karamağaralı, "*Kayseri'deki Hunad Câmii...*", ss. 211-216; Halil Edhem/Eldem, *Kayseri Şehri*, ss. 89-90; Albert Gabriel, *Kayseri Türk Anıtları*, s. 105.

⁷⁴ Tuncer, *Kümbetler I*, s. 164-172; Önkal, *a.g.e.*, ss.124-125.

⁷⁵ Önkal, *a.g.e.*, ss. 124.

yılında ölen oğlu dönemin Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'den şehit ve merhum olarak söz edilmesi ile dönem kaynağı İbn Bibi'nin anlatılarında Selçuklu devlet adamı Celaleddin Karatay'ın 1254 tarihinde öldüğü zaman Mahperi Hatun'un hayatta olduğunu belirtmesi önemlidir⁷⁶. Bu veriler ve yapının mimari özellikleri dikkate alındığında türbenin 1254 yılı sonrasında inşa edilmiş olabileceği anlaşılmaktadır⁷⁷.

Huand Hatun Türbesi'nin banisi Selçuklu sultanı I. Alaeddin Keykubad'ın Hıristiyan olan ilk eşi, Alanya Ermeni Kralı Kyr Vart'ın kızıdır. Alanya'nın Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad (1220-1237) tarafından 1221 yılındaki fethi, Keykubad'ın şehrin yöneticisi Kyr Vart'ın kızı/Mahperi Hatun ile evlenmesi (kız alışverişi) yolu ile gerçekleşmiştir. Bazı araştırmacılar Mahperi Hatun'un Yunan kökenli olma olasılığını tartışmaktadır. Mahperi Hatun'un Keykubad'ın ölümünden sonra Müslüman olduğu ve Kayseri'deki bu külliyei inşa ettirdiği görülmektedir⁷⁸.

Çay Ebû'l-Mücahid Yusuf Bin Yakub/Taş Medresesi'nde ön/kuzey cephenin batı, batı cephenin kuzey köşesine dıştan bitişik iki katlı türbe yer alır (Fotoğraf 13-14). Medrese kapalı avlulu, iki eyvanlı ve tek katlıdır⁷⁹. Yapının kuzey/ön cephesinde eksende taç kapı, kuzeydoğu köşede çeşme ve kuzeybatı köşede türbe bulunur (Plan 6b). Türbenin alt katı/mezar odası kare planlı ve çapraz tonoz örtülü, üst katı/ziyaret mekânı/mescidi kare planlı ve üzeri üçgen kuşakla

⁷⁶ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name) II*, Haz. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 136.

⁷⁷ Karamağaralı, "Kayseri'deki Hunad Câmii...", s. 216; Önkal, a.g.e., ss.125.

⁷⁸ İbn Bibi, a.g.e., ss. 258-271; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye (1071-1318)*, Ötüken Yayınları, 8.bs., İstanbul 2004, ss. 352-360; Emine Uyumaz, "Türkiye Selçuklu Sultanları, Melikleri ve Melikelerinin Evlilikleri", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, 11-13 Ekim 2000, Bildiriler II*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Konya 2001, ss. 409-411; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, ss. 23-24; Emine Uyumaz, "Sultan I. Alaeddin Keykubad ve Zamani", *Anadolu Selçuklular ve Beylikler Dönemi Uygurluğu I*, Ed. Ahmet Yaşar Ocak, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, ss. 108-109; Scott Redford-Gary Leiser, *Taş Yazılan Zafer Antalya İçkale Surlarındaki Selçuklu Fetihnâmesi*, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Antalya 2008, s. 19; Muhammet Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklularında Gayr-ı Müslim Tebaa ile Kurulan Sosyal İlişkiler", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (2012), s. 176; İsmail Çiftçi, "Anadolu Selçuklu Sultanlarının Gayrimüslim Kadımlarla Evlilikleri", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 5 (2013), ss. 13-14. Rüstem Şüküroğlu, "Harem Hıristiyanlığı: Anadolu Selçuklularının Bizans Kimliği", Çev. Eda Havva Tan, Yay. Haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, İstanbul 2016, ss. 136-139, 144-146.

⁷⁹ Kuran, *Medreseler*, ss. 57-59; Sözen, *Anadolu Medreseleri II*, ss. 75-79; Önkal, a.g.e., ss. 275-279; Özkarcı, a.g.e., ss. 40-45.

geçilen kubbe ile örtülüdür. Kübik gövdesi ve kubbesiyle dışa yansıyan türbenin alt ve üst katına avlunun kuzeybatı köşesindeki kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı mekânının kuzey ve batı duvarlarındaki merdivenlerle ulaşılan kapıdan girilmektedir. Türbenin ziyaret mekânı/mescidi kuzey duvarındaki iki dikdörtgen pencere ile dışa, doğu duvarındaki basık kemerli bir kapıyla kuzeybatı köşe odasına açılmaktadır. Ayrıca mescidin güney duvarı ekseninde özgününde yarım daire nişli bir mihrap bulunur. Bugün sözü edilen mihrap ocak nişine dönüştürülmüştür⁸⁰. Türbede sanduka yoktur. Yapıda cephelerde ve duvarlarda düzgün kesme taş, kubbeye geçiş ve kubbeye firuze renkli sırlı-sırsız tuğla kullanımı görülür⁸¹. Türbenin kuzey cephesinde ön cepheye yansıyan dikdörtgen pencerelerin üst bölümü üç sıra mukarnas dizisi ile sonlanarak, dıştan yüzeyi geometrik motiflerle süslenmiş, içten bezemesiz iki bordürle üç yönden çevrilmiştir. Bezemeli bordürün alt kısmı tahrip olmuştur. Türbenin kubbesinde firuze renkli sırlı tuğlaların dikey, sırsız tuğlaların yatay uygulanmasıyla zikzak motifleri oluşturulmuştur⁸².

Çay Ebû'l-Mücahid Yusuf Bin Yakub türbesinin kitabesi bulunmamaktadır. Bitişindeki medreseyle organik bir bütünlük gösteren türbenin medreseyle eş zamanlı yapıldığı anlaşılmaktadır. Medrese taç kapısı üzerindeki sülüsle yazılmış iki satırlık inşa kitabesine göre Ebû'l-Mücahid Yusuf Bin Yakub tarafından 1278-1279 yılında, mimar Oğulbek bin Mehmed'e yaptırılmıştır⁸³.

Medresenin ve türbenin banisi Ebû'l-Mücahid Yusuf Bin Yakub hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Ebû'l-Mücahid (mücahitlerin babası) ününü kullanan Yusuf Bin Yakub'un III. Gıyaseddin Keyhüsrev (1266-1284) döneminde büyük komutan ve devlet adamı olduğu anlaşılmaktadır⁸⁴.

Değerlendirme

İncelenen örneklerde görüldüğü gibi 13. Yüzyılda/Anadolu Selçuklu döneminde medrese ve darüşşifaların çoğunda yapı kütesi içinde eyvanlardan birine bitişik mekân türbe olarak tasarlanmıştır. Medreselerde açık ya da kapalı bir avlunun yatay ve dikey eksenlerine yerleştirilen eyvanlar, avlu zemininden

⁸⁰ Özkarcı, *a.g.e.*, ss. 43-44.

⁸¹ Bakırer, *Selçuklu Tuğla Kullanımı I*, ss. 462-465; Özkarcı, *a.g.e.*, ss. 62; Arık, "Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini", ss. 66.

⁸² Önkal, *a.g.e.*, ss. 277; Özkarcı, *a.g.e.*, ss. 44-45, 62, 65, Res. 29-30; Arık, "Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini", ss. 66; Arık, "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Dini ve Kamusal Yapılarında Çini", ss. 146-150.

⁸³ Bayburtluoğlu, *a.g.e.*, ss. 152-153; Sönmez, *a.g.e.*, 1995, ss. 303-308; Özkarcı, *a.g.e.*, ss. 34-37,40; Önkal, *a.g.e.*, s. 278.

⁸⁴ Özkarcı, *a.g.e.*, ss. 67-68; Önkal, *a.g.e.*, s. 278.

ve beden duvarlarından yüksek tutulan, açık ve kapalı mekân özelliği yansıtan yönlendirici ve hareketli birimlerdir. Özellikle diğer eyvanlardan geniş, derin ve yüksek olan ana eyvan, medrese ve darüşşifaların avlusunu çevreleyen birimlere hakim konumdadır. Bu bağlamda medreselerde kurgu ve süslemeleri ile öne çıkan eyvanlara türbelerin bitişik planlanması, türbelerin de görünür olmasını ve vurgulanmasını sağlamaktadır. Medreselerde türbelerin yeri eyvan sayısı ve mescidin konumuna bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Yapıların içindeki bu türbeler medresede okuyan öğrenciler ve çalışan personel tarafından ziyaret yapılan ve dua edilen önemli mekânlardır.

Anadolu Selçuklu döneminde medrese mimarisi iki koldan (Danişmentli, Artuklu) gelişimini sürdürmüştür. Kapalı avlulu medreselerin ilk örnekleri Danişmentli kültür çevresinde Tokat ve Niksar'da, açık avlulu medreselerin ilk örnekleri Artuklu kültür çevresinde Diyarbakır, Mardin, Urfa gibi yerleşimler ve çevresinde karşımıza çıkmaktadır⁸⁵. Kapalı avlulu olan Tokat (1142-1164) ve Niksar Yağbasan/Çukur (1157) medreselerinin içinde ya da bitişğinde türbe işlevli bir mekânın varlığı tartışmalıdır⁸⁶. Özellikle Niksar Yağbasan Medresesi'nin büyük ölçüde yıkılmış olması, yapının avlusunu çevreleyen mekânların tümüyle algılanmasını, türbe gibi özel işlevli birimlerin tespitini zorlaştırmaktadır.

Açık avlulu medreselerde çoğunlukla simetrik, bazı örneklerde asimetrik kurgulanan eyvan şeması yaygındır. Artuklu yapılarında erken tarihli örneklerden başlayarak bu eyvanlara içten ya da dıştan bitişik kare planlı mekânlar türbe olarak yapılmıştır. Örnek olarak Mardin Hatuniye/Sitti Radviyye Medresesi'nde (1177-1185) ana eyvanın doğusuna bitişik, Diyarbakır Zinciriye/Sincariye Medresesi'nde (1198-1199) güneydeki ana eyvan ile aynı yöndeki güneydoğu köşe mekânı kare planlı, üzeri tromplarla geçilen kubbeyle örtülü, Mardin Şehidiye Medresesi'nde (13. Yüzyılın ortaları) ise avlunun güneyindeki caminin doğusuna bitişik/güneydoğu köşedeki dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü mekân, yapıya adını veren kırk şehitlerin yattığı türbe olarak inşa edilmiştir⁸⁷. Artuklu örneklerinde türbenin en

⁸⁵ Kuran, *Medreseler*, ss. 15-39; Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1978, ss. 115-183, 275-277; Aynur Durukan, "Artuklu Mimarisinin Düşündürdükleri", *Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, 23-27 Eylül 1991 İstanbul, Bildiriler, II*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, ss. 51-62.

⁸⁶ Abdullah Kuran, "Tokat ve Niksar'da Yağlı-Basan Medreseleri", *Vakıflar Dergisi*, 7 (1968), ss. 39-43; Kuran, *Medreseler*, ss. 20.

⁸⁷ Fiğen İler, "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde 12. ve 13. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri", *Vakıflar Dergisi*, 8 (1969), ss. 202-207; Kuran, *Medreseler*, ss. 28-30, 33-36; Altun, *Artuklu Devri*, ss. 115-129, 152-160

vurgulu olduğu yapı Mardin Sultan İsa/Zinciriye Medresesi (1385)'dir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı medresenin içinde güneydoğu köşe camiye, güneybatı köşe kare planlı, tromplarla geçilen kubbe ile örtülü türbeye ayrılarak hem caminin, hem de türbenin aynı yöndeki vurgusu artırılmıştır. Medresenin içindeki cami ve türbe dikdörtgen payandalarla desteklenen yivli kubbelerle dışa yansımaktadır⁸⁸. Artuklu medreselerinin içinde yer alan tek katlı türbeler, tek kat örtü sistemine sahiptir. Bu örneklerde bazı Selçuklu medreselerinin içindeki türbelerde olduğu gibi dıştan piramidal ya da konik külahla örtülü uygulamalara rastlanmamaktadır.

Medreselerin içinde yer alan türbelerin alt katları/mezar odaları çoğunlukla kare ya da dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü, üst katları/ziyaret mekânı/mescidi genellikle kare, bazıları dikdörtgen, çok az örnekte çokgen/sekizgen planlı, içten kubbe, dıştan sekizgen piramidal külahla örtülüdür. Kayseri'deki Çifte/Gevher Nesibe Medresesi Türbesi'nin üst katı/ziyaret odası dıştan kareye yakın dikdörtgen, içten yarım daire nişlerle genişletilmiş sekizgen planlı, içten kubbe dıştan sekizgen piramidal külahla örtülü farklı bir örnektir.

13. yüzyılın ikinci yarısında (1250 yılı sonrasında) İlhanelilerin Anadolu'da etkili olduğu yıllarda yaptırılan bazı örneklerde medrese kütesi dışında, ana eyvanın arka cephesine veya cephelerden birine bitişik türbe inşa edilmiştir. İlhaneli döneminde Erzurum'daki Çifte Minareli/Hatuniye ve Yakutiye medreseleri çifte minareli kurguları ve ana eyvanın arka cephesine bitişik türbeleri ile dönemin en anıtsal örnekleridir⁸⁹. Bu medreselerde ön cephelerde çifte minareli taç kapılarla oluşturulan düşeylik/yükseklik etkisi, arka cephelerde türbelerin bitişik yapılmasıyla artırılmıştır. Selçuklu dönemi bağımsız türbeleri gibi kaide, gövde ve külahıyla dışa yansıyan bu türbelere medresenin içindeki eyvan ya da eyvanın bitişiğinde bulunan diğer mekânlardaki kapılarla girilmekte veya bağlantı pencerelerle sağlanmaktadır. Örneklerde türbelerin dıştan bitişik olması; türbenin çevreyle bağlantısını artırmakta, sadece medresede okuyan ve çalışanların değil, yapıların önünden ya da yakınından gelip geçen halktan kişilerin de ziyaret ve dua etmesini kolaylaştırmaktadır.

Selçuklu mimarisinde 13. yüzyılın ortalarından başlayarak medreselerdeki türbe ve mescitlerin dıştan bitişik yapılması, dışarıya alınması, benzer şekilde camilere bitişik türbelerin inşasında da yinelenmiştir. Söz konusu dönemdeki

⁸⁸ Altun, *Artuklu Devri*, ss. 170-183.

⁸⁹ Tuncer, *Moğollar*, ss. 26-28, 33-34.

benzer uygulamalarda “*medrese-türbe*, *medrese-mescit*, *cami-türbe*” bitişiklikleri karşımıza çıkmaktadır. Medreseye bitişik mescitlere Akşehir Taş (1250) ve Konya İnce Minareli (1264) medreselerini, camiye bitişik türbelere Amasya’daki Burmalı Minare (1247) ve Gök Medrese (1267), Beyşehir Eşrefoğlu (1296-1299) ve Niğde Sungur Bey (1335) camilerini örnek verebiliriz. Camilere bitişik türbelerden üç örnekte yapıların doğu cephesine, Amasya Burmalı Minare Camii’nde ise farklı olarak kuzey cephenin doğu köşesine bitişik türbe yer alır⁹⁰. Burmalı örneğinde caminin ön/kuzey cephesinde eksende taç kapı, doğu köşede türbe, batı köşede minarenin olması ön cephe vurgusunu artırmıştır. Bir başka deyişle, türbenin bağlı olduğu medrese ya da caminin dışına alınması baninin kimliğini vurgulamakta, dikey/düşey kurgusuyla daha çok ilgi çekmesine yol açmaktadır.

Aynı zaman diliminde Anadolu dışındaki komşu kültür çevrelerindeki, özellikle Suriye ve Mısır’da hüküm süren Eyyubi ve Memluk dönemleri medreselerinde çoğunlukla “*medrese-türbe*” ya da “*medrese-mescit-türbe*” tasarımının birlikteliği görülür. Anadolu’daki örneklerde uygulandığı gibi genellikle medreselerin içinde ya da dıştan bitişğinde, banî ya da yakınlarının türbeleri bulunmaktadır⁹¹. Anadolu örneklerinden farklı olarak Suriye/Şam ve Mısır/Kahire medreselerinin anıtsal kurgulanan türbeleri, kare planlı, yüksek kasnağa oturan sivri kubbeleri ve bezemeleri ile öne çıkarak daha güçlü bir şekilde vurgulanmıştır. Bu grup içinde Şam’daki Rükniyyet’ül-Berrâniyye (1224-1227), Eşrefiyye/Cevvâniyye ve Berrâniyye (1232-1237), Atabekiyye (1242), Zâhiriyye (1277-1281), Kahire’deki Necmeddin Salih Eyyub (1243-1244) ve Sultan Hassan (1356-1363) medreselerinin türbelerini sayabiliriz⁹².

Örneklere okunduğu gibi Orta ve Doğu Anadolu’daki Konya, Kayseri, Kırşehir, Sivas ve Erzurum gibi merkezlerde bulunan kapalı ya da açık avlulu

⁹⁰ Kuran, *Medreseler*, ss. 54-55, 79-82; Tuncer, *Moğollar*, ss. 10-11, 29-31, 35-36; Erdemir Yaşar, *Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii ve Külliyesi*, Beyşehir Vakfı Yayınları, Beyşehir 1999, ss. 20-35; Yaşar Erdemir, *İnce Minareli Medrese Taş ve Ahşap Eserler Müzesi*, Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Konya 2007, ss. 97, 100-101.

⁹¹ Bu medreseler için bkz. Michael Meinecke, *Die Mamlukische Architektur in Ägypten und Syrien: (648/1250-923/1517 I*, Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Kairo 1992, ss. 37-40, 54, 77-80, 123-129, 144, 156, 158-159; Michael Rogers, “Mısır’ın Başşehri Kahire IV. Mimari”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24 (2001), ss. 182-191; Ahmet Ali Bayhan, “Mısır’daki Eyyubi Devri Mimari Eserleri: Medreseler ve Hankâh/Zaviyeler”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 12 (2004), ss. 1-16; Ahmet Ali Bayhan, “Mısır’daki Eyyubi Devri Mimari Eserleri: Türbeler”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 13, (2004b), ss. 21-41; Abdülislam Uluçam, “Şam, IV. Mimari”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 38, (2010), ss. 320-325.

⁹² Meinecke, *a.g.e.*, ss. 37-39, 54-55, 77; 123-126; Rogers, *a.g.m.*, ss. 186-187; Bayhan, “*Eyyubi Medreseler...*”, ss. 6-8, 13; Bayhan, “*Eyyubi Türbeler...*”, ss. 26-27, 37, 40; Uluçam, *a.g.m.*, ss. 320-321.

medreselerde “*medrese-türbe (eyvan-türbe)*” ilişkisi ortak özellikler yansıtmaktadır. Güneydoğu Anadolu’daki Diyarbakır, Mardin, Urfa gibi yerleşimlerde yer alan çoğunluğu açık avlulu olan medreselerdeki “*medrese-türbe*” ilişkisi daha çok komşu kültür çevrelerinde Suriye ve Mısır’daki Eyyubi -Memluklu medreseleri ile benzerlik göstermektedir.

Selçuklu dönemini izleyen Anadolu Beylikleri (14-15.yüzyıl) devri kentlerdeki imar faaliyetleri açısından yeni arayışlar, farklı gelişmeler gösteren devingen bir ortam sergilemektedir. Beylikler döneminde (Erken Osmanlı Beyliği dışında) inşa edilmiş çoğunluğu açık avlulu olan medreselerde örneklerimizle paralellik gösteren içte eyvanlardan birine bitişik, eyvanda ya da yapılara dıştan bitişik türbelerin varlığı bu uygulamanın devamlılığını göstermektedir. Karamanoğulları dönemi yapılarından Ermenek Emir Musa/Tol Medresesi’nde (1339) ana ve yan eyvana, Karaman Hatuniye/Nefise Melek Hatun Medresesi’nde (1381-1382) ana eyvana, Saruhanoğulları Beyliği dönemine ait Manisa Ulu Camii/İshak Çelebi Medresesi’nde (1378) yan eyvana bitişik, Menteşeoğulları Beyliği örneği Peçin Ahmet Gazi Medresesi’nde (1375) ana eyvanda, Karaman İbrahim Bey İmareti Medresesi’nde (1431-1432) ise batı cephenin güney köşesine bitişik türbeler yer alır⁹³. Buna karşılık, Erken Osmanlı döneminde medreselerin içinde ve bitişğinde türbe inşa edilmediği görülmektedir⁹⁴.

Sonuç

Anadolu Selçuklu ve İlhanlı dönemlerinde inşa edilen külliye/yapı toplulukları incelendiğinde genellikle farklı işlevli yapılar bitişik kurgulanmıştır. Örnekler “*darüşşifa-medrese-türbe*”, “*cami-medrese -türbe-hamam*”, “*cami-türbe-hanıkâh*”, “*cami-türbe*” ve “*medrese-türbe*” olmak üzere çeşitlilik göstermektedir.

⁹³ Ernst Diez-Oktay Aslanapa-Mahmut Mesut Koman, *Karaman Devri Sanatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1950, ss. 19-27, 55-85; Abdullah Kuran, “Karamanlı Medreseleri”, *Vakıflar Dergisi*, 8 (1969), ss. 211-212, 216-217, Şek. 1,6, Res.1-5, 20-25; Yılmaz Önge, “Konya Ermenek’te Karamanoğlu Emir Musa Medresesi (Tol Medrese)”, *Önasya*, 5 (1969), s. 51; Sözen, *Anadolu Medreseleri I*, ss. 131-134, 140-144, 179-187; Sözen, *Anadolu Medreseleri II*, ss. 34-41; Hakkı Acun, “Manisa İshak Çelebi Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, 19 (1985), s. 127-146; Z. Kenan Bilici, “Karaman’da İbrahim Bey İmareti’ne Bitişik Türbe ve Tarihlendirilmesi Problemi”, *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Bildiriler*, V (1994), ss. 2337-2347; Hakkı Acun, *Manisa’da Türk Devri Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, ss. 310-319, 396-399; İsmail Çiftçiöğlü, “Ermenek’te Emir Musa Bey Medresesi (Tol Medrese) ve Vakfiyesi”, *İlmi Araştırmalar*, 12 (2001), ss. 73-82; Enis Karakaya, “Menteşeoğulları (Mimarisi)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29 (2004), ss. 152-153; Osman Nuri Dülgerler, *Karamanoğulları Dönemi Mimarisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, ss.106-109, 112-113.

⁹⁴ Demiralp, *Osmanlı Medreseleri*, ss. 226-228; Demiralp, “*Medreselerde Örtü...*”, ss. 38-39.

Bu çerçevede medreseler ve darüşşifalar özelinde düşünüldüğünde, yapılarda avlu çevresindeki mekân tasarımında içteki ve yapıların bitişiğindeki türbelerin varlığı, dönemin genel anlayışını yansıtmaktadır. Yukarıda sözü edilen Orta Çağ Türk mimarisinde bitişik kurgulu yapı topluluklarının, medreselerdeki mekânsal düzenlemede de etkileri görülmektedir. Medreselerdeki bani türbelerinin planlamasında hem iç içelik, hem de bitişiklik ilkesi dikkati çekmektedir. Aynı düzenleme medrese-mescit uygulamalarında da yinelenmiştir.

Anadolu'da Selçuklu, İlhani ve Beylikler dönemi medreselerinin çoğunda bani türbeleri yapıların içindeki bir mekânda ya da bazı örneklerde yapıları dıştan bitişik inşa edilmiştir. Buna karşılık Erken Osmanlı Beyliği'nden başlayarak Osmanlı döneminde inşa edilen medreselerin içinde bani türbeleri için ayrılmış özel mekânlar bulunmamaktadır. Bu medreselerin plan tiplerinde kare ya da dikdörtgen planlı açık avluların çevresinde dizili mekânların yanı sıra, U ve L şemalı gibi uygulamalar, değişimler, yenilikler de ortaya çıkmaktadır. Osmanlı döneminde çoğunlukla külliyelerin/yapı topluluklarının serbest tasarlandığı medreselerin, türbelerin ve diğer yapıların bağımsız inşa edildiği görülür. Örneklerde bağımsız inşa edilen bu türbeler mimarisi ve süslemeleri ile öne çıkan anıtsal yapılardır. Külliye içinde ya da bağımsız inşa edilen Osmanlı dönemi türbeleri plan şeması, mimari öğeleri, malzeme-teknik ve süsleme özellikleri ile dönem üslubunu yansıtan önemli örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

- Acun, Hakkı, "Manisa İshak Çelebi Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, 19 (1985), ss. 127-146.
- _____, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Akçay, İlhan, "Yakutiye Medresesi", *Vakıflar Dergisi*, 6 (1966), ss. 146-152.
- Akok, Mahmut, "Kayseri'de Hunad Mimari Külliyesinin Rölövesi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVI/1 (1967), ss. 5-44.
- _____, "Kayseri'de Gevher Nesibe Sultan Darüşşifası ve Sahabiye Medresesi Rölöve ve Mimarisi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 17/1(1968), ss. 133-184.
- _____, "Konya'da Sırçalı Medresenin Rölöve ve Mimarisi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 18/1 (1969), ss. 5-35.
- _____, "Konya'da Karatay Medresesi Rölöve ve Mimarisi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 18/2 (1970), ss. 5-28.

- _____, “Konya-Akşehir’de Taş Medrese Binası ve Restorasyon Çalışmaları”, *Türk Etnoğrafya Dergisi*, 26 (1977), ss. 5-26.
- Aksulu, Işık, “Bir Selçuklu Mirası Beşiği-Tokat Kenti”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, 11-13 Ekim 2000, Bildiriler I*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Konya 2001, ss. 1-17, 487-502.
- Altun, Ara, *Anadolu’da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1978.
- _____, “Çay Medresesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8 (1993), s. 239.
- Arel, Ayda, “Menteşe Beyliği Devrinde Peçin Şehri, *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, I (1968), ss. 69-98.
- Arik, Oluş M. “Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri, *Anadolu (Anatolia)*, 11 (1967), ss. 57-100.
- _____, “Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Dini ve Kamusal Yapılarında Çini”, *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri*, Ed. Rüçhan Arık-Oluş Arık, Kale Grubu Kültür Yayınları, İstanbul 2007, ss..37-189.
- _____, “Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini”. *Anadolu’da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, Ed. Gönül Öney-Zehra Çobanlı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2007, ss. 29-69.
- Ankan, Nihat-Tuğutlu Eylem-Eraslan Yıldız, *Kırşehir Emiri Caca Bey ve Medresesi “Simetrik Yaklaşımlar”*, Kırşehir Valiliği Yayınları, Kırşehir 2009.
- Aslanapa, Oktay, “Selçuk Devlet Adamı Mübarizeddin Ertokuş Tarafından Yapıtılan Abideler”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, II/1 (1957), ss. 97-111.
- Bakırer, Ömür, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976.
- _____, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı, I*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara 1981.
- _____, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı, II*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara 1981.
- _____, “Sivas Keykavus Darüşşifası’nda Taş, Tuğla ve Çini”, *Aynur Durukan’a Armağan*, Ed. Nermin Şaman Doğan, Renkmay Basımevi, Ankara 2002, ss. 75-90.
- Bayat, Ali Haydar, “Sivas Darüşşifası’nın Bilinen ve Bilinmeyen Kitabeleri”, *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-1 Ekim 2005, Sivas 2006, ss. 351-365.

- Bayburtluoğlu, Zafer, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1993.
- Bayhan, Ahmet Ali, “Mısır'daki Eyyubi Devri Mimari Eserleri: Medreseler ve Hankâh/Zaviyeler”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 12, (2004), ss. 1-16.
- _____, “Mısır'daki Eyyubi Devri Mimari Eserleri: Türbeler”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 13, (2004), ss. 21-41.
- Baykara, Tuncer, *I. Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211) Gazi-Şehit*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Bilget, Burhan, *I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- _____, *Sivas'ta Buruciye Medresesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Bilici, Z. Kenan, “Karaman'da İbrahim Bey İmaretine Bitişik Türbe ve Tarihlendirilmesi Problemi”, *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Bildiriler, V* (1994), ss. 2337-2347.
- Can, Sevim, *Terken Hatun'dan Valide Sultan'a Selçuklular Döneminde Kadın (1040-1308)*, Ufuk Ötesi Yayınları, İstanbul 2008.
- Cantay, Gönül, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1992.
- Cevdet, Melih, “Sivas Darüşşifası Vakfı ve Tercümesi”, *Vakıflar Dergisi*, I, (1938), ss. 35-38.
- Çam, Nusret, “Erzurum'daki Yakutiye Medresesi İle İlgili Bazı Mülahazalar”, *Vakıflar Dergisi*, 20 (1988), ss. 289-310.
- Çayırdağ, Mehmet, “Kayseri Hunat Külliyesi”, *Vakıf ve Kültür*, 1/2 (1998), ss. 23-26.
- Çetintaş, Sedat, *Sivas Darüşşifası 614-1217*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1953.
- Çiftçioğlu, İsmail, “Ermenek'te Emir Musa Bey Medresesi (Tol Medrese) ve Vakfı”, *İlmi Araştırmalar*, 12 (2001), ss. 73-82.
- _____, “Anadolu Selçuklu Sultanlarının Gayrimüslim Kadınlarla Evlilikleri”, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 5 (2013), ss. 7-25
- Demiralp, Yekta, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- _____, “Osmanlı Öncesi Anadolu Medreselerinde Örtü ve Erken Osmanlı Medreseleri ile Karşılaştırma”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XV/2 (2006), ss. 29-48.

- Diez, Ernst -Aslanapa Oktay -Koman Mahmut Mesut, *Karaman Devri Sanatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1950
- Duran, Remzi, *Selçuklu Devri Konya Yapı Kitâbeleri (İnşa ve Ta'mir)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- _____, “Konya Alaeddin Camisi Kitabeleri”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2*, Ed. Ali Uzey Peker– Kenan Bilici, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, ss. 23-29.
- Durukan, Aynur, “Artuklu Mimarisinin Düşündürdükleri”, *Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, 23-27 Eylül 1991 İstanbul, Bildiriler, II*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, ss. 51-62.
- _____, “Anadolu Selçuklu Sanatında Kadın Baniler”, *Vakıflar Dergisi*, 27 (1998), ss. 15-36.
- _____, “Baniler”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2*, Ed. Ali Uzey Peker– Kenan Bilici, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, ss. 137-171.
- Dülgerler, Osman Nuri, *Karamanoğulları Dönemi Mimarisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Edhem/Eldem, Halil, *Kayseri Şehri*, Haz. Kemal Göde, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1982 Yayınları.
- Egemen, A., “Kayseri’de Huand Hatun Türbesi”, *Yapı Teknik*, III/19 (1959), s. 4.
- Erdemir, Yaşar, *Beşşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii ve Külliyesi*, Beşşehir Vakfı Yayınları, Beşşehir 1999.
- _____, *İnce Minareli Medrese Taş ve Ahşap Eserler Müzesi*, Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Konya 2007.
- _____, “Konya Alâeddin Camii’nin Avlusundaki Bitmemiş Yapının Mahiyeti Hakkında”, *Selçuklu’dan Osmanlı’ya Bilim, Kültür ve Sanat Prof. Dr. Mikâil Bayram’a Armağan*, Konya 2009, ss. 231-250.
- _____, *Sırcalı Medrese Mezar Anıtları Müzesi* Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 3. bs., Konya 2015.
- _____, *Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi* Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 3. bs., Konya 2015.
- Ferit, M. - Mesut, M., *Selçuk Veziri Sahip Ata ile Oğullarının Hayat ve Eserleri*. Türkiye Matbaası, İstanbul 1934.

- Gabriel, Albert, *Kayseri Türk Anıtları*, Haz. F. Yaman, Kayseri Enstitüsü Derneği Yayınları, Kayseri 2009.
- Geyikoğlu, Hasan, “Antalya’nın İlk Türk Mülki Amiri ve Kumandanı Mübarizettin Ertokuş’un Faaliyetleri ve Eserleri”, *Adalya*, V (2002), ss. 187-200.
- Göksu, E., *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- Gürbüz, Osman, “Erzurum Çifte Minareli Medrese’nin Yapım Tarihi ve Bânisi Hakkında Yeni Bir Yaklaşım”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 25 (2004). ss. 145-160.
- Gürkan, K. “Selçuklu Hastaneleri”, *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, ss. 33-63.
- İbn Bibi, *El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçuk Name) I*, Haz. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- _____, *El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçuk Name) II*, Haz. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- İlter, Figen, “Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde 12. ve 13. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, 8 (1969), ss. 197-208.
- İpekoğlu, Başak, “Birleşik İşlevli Yapılar”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygartlığı*, 2, Ed. Ali Uzay Peker-Kenan Bilici, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, ss. 111-125.
- Karakaya, Enis, “Menteşeoğulları (Mimari)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29 (2004), ss. 152-153.
- Karamağaralı, Haluk, “Erzurum’daki Hatuniye Medresesi’nin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülâhazalar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3 (1971), ss. 209-242.
- _____, “Kayseri’deki Hunad Câmiinin Restitüsyonu ve Hunad Manzumesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI (1976), ss. 199-245.
- Kemaloğlu, Muhammet, “Türkiye Selçuklularında Gayr-ı Müslim Tebaa ile Kurulan Sosyal İlişkiler”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (2012), 168-185.
- Kırpık, Güray-Akyol Hasan, “I. Gıyaseddin Keyhüsrev”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, R. Turan, (Ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, ss. 347-350.
- Koca, Salim, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

- _____, “Gelişme Dönemi: Sultan I. İzzeddin Keykavus”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I*, Ed. Ahmet Yaşar Ocak, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, ss. 91-105.
- Koçyiğit, Fazilet, “Üslupsal Özellikleri Temelinde Tokat Gök Medrese’ye Yeniden Bakış”, *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, 7/2 (2015), ss. 243-260.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kıtabeleri ile Erzurum Tarihi*, Ercan Matbaası, İstanbul 1960.
- _____, *Abideleri ve Kıtabeleri ile Konya Tarihi*, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1964.
- _____, *Konya Tarihi*, Haz. A. Candan-M. Temizyürek-Y. Candan, Memleket İletişim A.Ş. Yayınları, Konya 2007.
- Kuban, Doğan, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- _____, *Divriği Mucizesi* (3.bs.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Kuran, Abdullah, “Tokat ve Niksar’da Yağı-Basan Medreseleri”, *Vakıflar Dergisi*, 7 (1968), ss. 39-43.
- _____, *Anadolu Medreseleri 1*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1969.
- _____, “Karamanlı Medreseleri”, *Vakıflar Dergisi*, 8 (1969), ss. 209-223.
- Manaz, Abdullah, *Suriye’nin Başkenti Şam’da Türk Dönemi Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Meinecke, M., “Tuslu Mimar Osman Oğlu Mehmed Oğlu Mehmed ve Konya’da 13. Üncü Yüzyılda Bir Çini Atölyesi”, *Türk Etnoğrafya Dergisi*, 11 (1968), ss. 81-93.
- _____, *Die Mamlukische Architektur in Ägypten und Syrien: (648/1250-923/1517 I*, Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Kairo 1992.
- _____, *Die Mamlukische Architektur in Ägypten und Syrien: (648/1250-923/1517 II*, Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Kairo 1992.
- Numan, İbrahim, “Tokat Gök Medrese İle Yanındaki Yapı Bakiyesi Arasındaki Mimari Münasebet”, *Suut Kemal Yetkin’e Armağan*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları Ankara 1984, ss. 249-261.
- Odabaşı Zehra, “Celaleddin Karatay’ın Hayatı ve Siyasi Kariyeri”, *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç’e Armağanı*, Ed. H. Bahar, M. Toker, M. A. Hacıgökmen, H. G. Küçükbezcı, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya 2013, ss. 575-588.

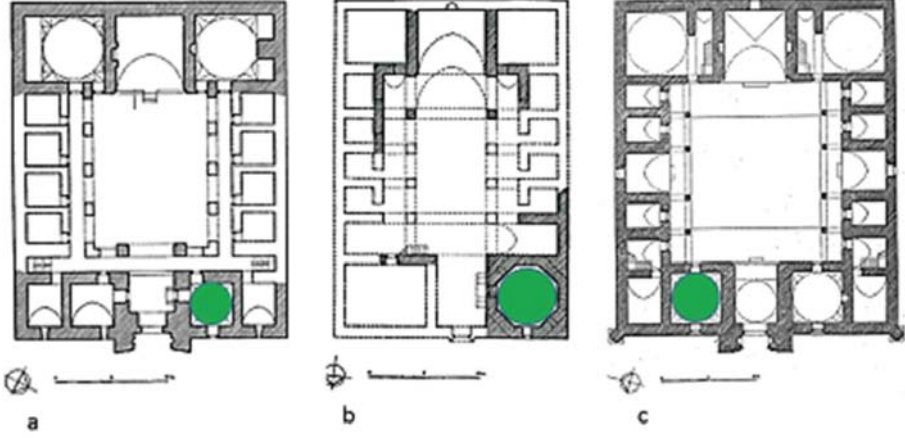
- Ogan, Aziz, “Kayseri’de Hovand veya Mahperi Hatun Külliyesiyle Mimari Bakımdan Kıymet Taşıyan Kümbetler”, *Türkiye Tüning ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 167 (1955), ss. 3-4.
- Önge, Yılmaz, “Emir Mübarezeddin Ertokuş’un Kümbeti ve Çinili Sandukası”, *Önasya*, 3 (1967), ss. 14-15.
- _____, “Konya Ermenek’te Karamanoğlu Emir Musa Medresesi (Tol Medrese)”, *Önasya*, 5 (1969), s. 51.
- _____, “Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası”, *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası*, Derleyen, Yılmaz Önge-İbrahim Ateş-Sadi Bayram, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978, ss. 33-50.
- Önkal, Hakkı. *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1996.
- Özbek, Yıldırım, “Women’s Tombs in Kayseri/Kayseri’deki Kadın Türbeleri”, *Kadın Araştırmaları Dergisi/Journal of Woman Studies*, III/1 (2002), ss. 65-114.
- Özkarıcı, Mehmet, *Afyon-Çay’da Ebû’l-Mücahid Yusuf Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- Redford, Scott – Leiser Gary, *Taşa Yazılan Zafer Antalya İçkale Surlarındaki Selçuklu Fetihnâmesi*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Antalya 2008.
- Rogers, J. M, “The Çifte Minare at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas”, *Anatolian Studies*, 15 (1965), ss. 64-85.
- _____, “Mısır’ın Başşehri Kahire, IV. Mimari”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24 (2001), ss. 182-191.
- Sönmez, Zeki, *Başlangıcından 16. Yüzyula Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, 1. Bs., Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1989.
- _____, *Başlangıcından 16. Yüzyula Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, 2. bs., Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995.
- Sözen, Metin, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri, I, Açık Medreseler*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- _____, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri, II, Kapalı Medreseler*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972.
- Şaman Doğan, Nermin, “Isparta ve Çevresindeki Selçuklu-Beylikler Dönemi Yapılarında Devşirme Malzeme Kullanımı”, *Vakıflar Dergisi*, 26 (1997), ss. 347-354.

- _____, “Selçuklu Döneminde Siyasi ve Bani Kimliği ile Mübarizeddin Ertokuş”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 27/1 (2010), ss. 231-251.
- _____, “Kayseri’deki Selçuklu Külliyesi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16 (2012), ss. 191-214.
- _____, “Selçuklu Döneminden İki Sultanî Külliye (Kayseri Gevher Nesibe ve Sivas I. İzzeddin Keykavus Darüşşifaları)”, *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Anadolu Üniversitesi-Eskişehir, 2011, I*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2012, ss. 299-308.
- _____, “Kayseri’deki Selçuklu Dönemi Kadın Türbeleri”, *Vakıflar Dergisi*, 39 (2013), ss. 15-26.
- _____, *Atabey Ertokuş Medresesi ve Türbesi*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2013.
- Şimşek, Ahmet, *Cacabey ve Medresesi*, Kırşehir Valiliği Yayınları, Kırşehir 2006.
- Şükürov, Rüstem, “Harem Hıristiyanlığı: Anadolu Selçukluları’nın Bizans Kimliği”, Çev. Eda Havva Tan, Yay. Haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu’nun Türkleşme Süreci*, Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, İstanbul 2016, ss. 135-163.
- Taşkın, Saadet, “Anadolu Selçuklularında Çinili Lahitler”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV (1970-1971), ss. 237-257.
- Temir, Ahmet, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-Din’in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Terzioğlu, Aslan, “Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri”, *Malazgirt Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972, ss. 49-66.
- Tuncer, Orhan Cezmi, “Sivas-Divriği Melike Turan Şifahanesi’ndeki Türbe”, *Divriği Ulu camii ve Darüşşifası*, Derleyen. Yılmaz Önge-İbrahim Ateş-Sadi Bayram, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978, ss. 155-157.
- _____, “Son Kazıların Işığı Altında Sivas Şifahanesi Planı”, *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 15-20. X. 1973, Tebliğler, 3. Türk Sanatı Tarihi*, Tercüman Gazetesi ve Türkiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1979, ss. 911-951.
- _____, *Anadolu Kümbetleri I Selçuklu Dönemi*, Güven Matbaası, Ankara 1986.
- _____, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, (Yayınevi belirsiz), Ankara 1986.
- _____, *Anadolu Kümbetleri 2 Beylikler ve Osmanlı Dönemi*, Sevinç Matbaası, Ankara 1991.

- Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II Mübarizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", *Belleten*, XI /43, (1947). 415-430.
- _____, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III. Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, XII/12, (1948), ss. 17-171.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye (1071-1318)*, Ötüken Yayınları, 8.bs., İstanbul 2004.
- Türkmen, Kerim, "Selçuklu Döneminde Kayseri'nin İmar Faaliyetine Katkıda Bulunan Hanımlar", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu 16-17 Nisan 1998 Kayseri, Bildiriler*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1998, ss. 437-449.
- _____, "Kayseri Selçuklu Dönemi Yapılarında Yer Alan Ayet ve Hadisler", Denктаş, *Zafer Bayburtluoğlu Armağanı, Sanat Yazuları*, Ed. Mustafa Denктаş-Yıldırım Özbek, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri 2001, ss. 573-582.
- Uluçam, Abdülselem, "Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese Üzerine Yeni Bir Yorum", *XI. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler, II*, (1994), ss.749-758.
- _____, "Şam, IV. Mimari", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 38, (2010), ss. 320-325.
- Uyumaz, Emine, "Türkiye Selçuklu Sultanları, Melikleri ve Melikelerinin Evlilikleri", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, 11-13 Ekim 2000, Bildiriler II*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Konya 2001, ss. 397-421.
- _____, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- _____, "Sultan I. Alaeddin Keykubad ve Zamanı", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 1*, Ed. Ahmet Yaşar Ocak, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, ss. 107-115.
- Ünal, Rahmi Hüseyin, *Çifte Minareli Medrese (Erzurum)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- _____, *Erzurum Yakutiye Medresesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Yetkin, Suut Kemal, Çifte Minareli Medrese, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II-III (1952), 46-49.
- Yetkin, Şerare, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları (2. Baskı), İstanbul 1986.
- Yinanç, Refet, "Sivas Abideleri ve Vakıfları (2)", *Vakıflar Dergisi*, 23(1994), ss. 5-18.
- Yurdakul, Erol, "Kayseri Külük Camii ve Medresesinde Yapılan Hafriyat ve Araştırma Sonuçları", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 1(1974), ss. 167-207.

EKLER

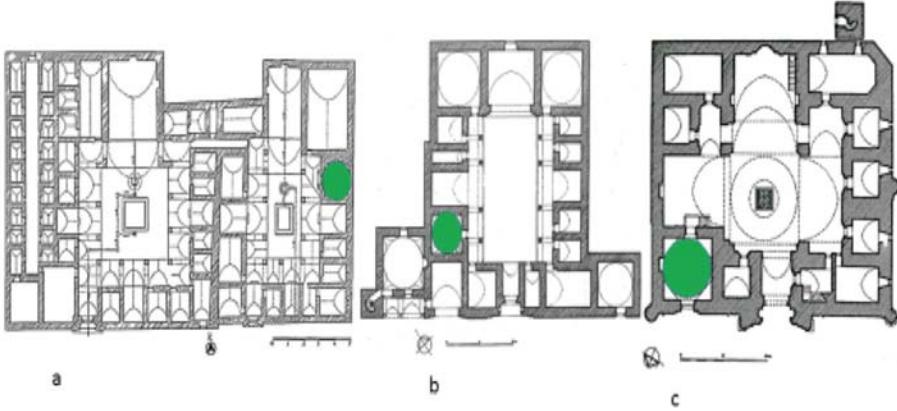
Plan 1. a. Konya Sırçalı/Bedreddin Muslih Medresesi, b. Kayseri Avgunu Medresesi, c. Sivas Buruciye Medresesi (A. Kuran, 1969).

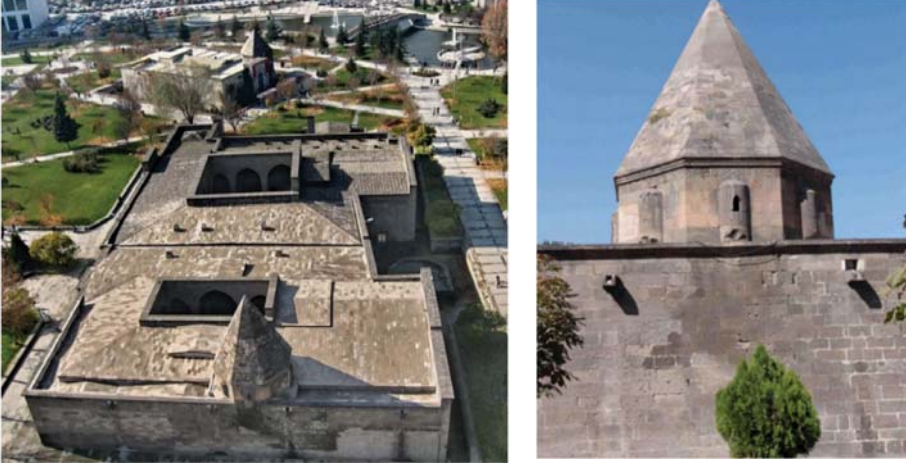
Fotoğraf 1. Konya Sırçalı/Bedreddin Muslih Medresesi, ön/doğu cephe.

Fotoğraf 2. Kayseri Avcunu Medresesi, kuzeybatı köşe.

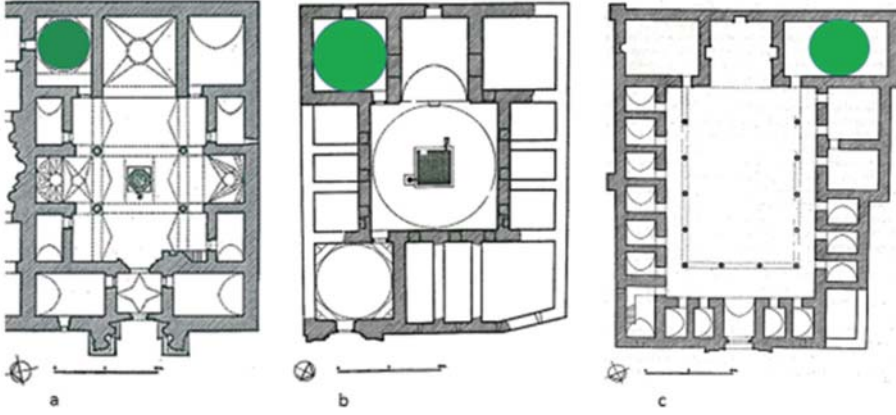
Plan 2. **a.** Kayseri Gevher Nesibe/Çifte Medrese (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), **b.** Akşehir Taş Medrese, **c.** Kırşehir Caca Bey Medresesi (A. Kuran, 1969).

Fotoğraf 3. Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası-Medresesi-Türbesi.

Fotoğraf 4. Kırşehir Caca Bey Medresesi ve Türbesi.

Plan 3. a. Divriği Ulu Camii Darüşşifası **b.** Konya Karatay Medresesi **c.** Tokat Gök Medrese, (A. Kuran, 1969).

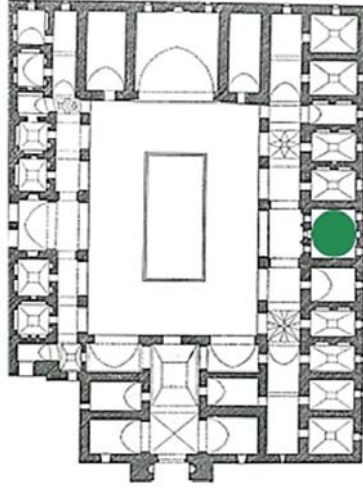

Fotoğraf 5. Divriği Ulu Camii Darüşşifası, kuzey ve doğu cepheden görünüm, Türbe.

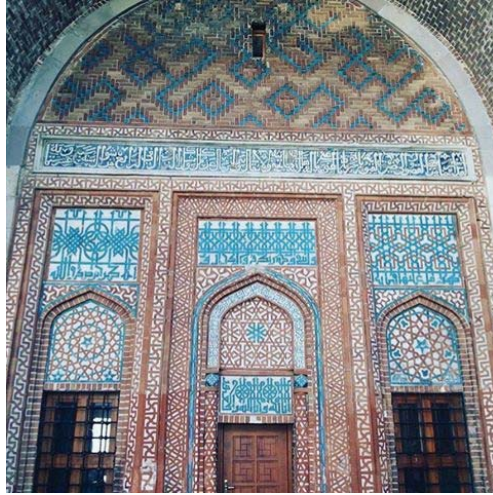
Fotoğraf 6. Konya Karatay Medresesi ve Türbesi.

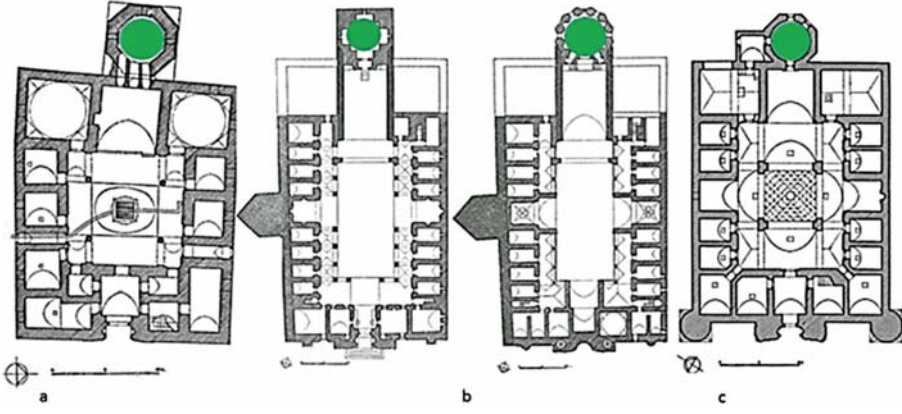
Plan 4. Sivas I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası, plan (A. Kuran, 1969).

Fotoğraf 7. Sivas I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası ve Türbesi.

Fotoğraf 8. Sivas I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası, kuzey cephe, kapı ve pencereler.

Plan 5. a. Atabey Ertokuş Medresesi, **b.** Erzurum Hatuniye/Çifte Minareli Medrese, **c.** Erzurum Yakutiye Medresesi (A. Kuran, 1969).

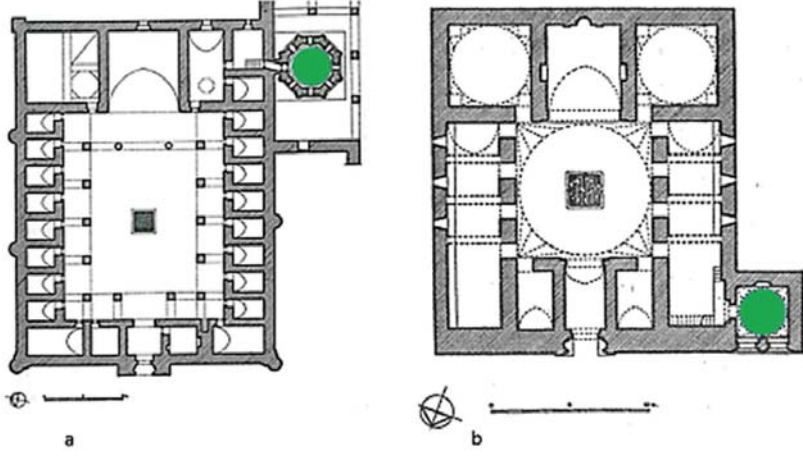
Fotoğraf 9. Atabey Ertokuş Medresesi, batı cephe, Türbe.

Fotoğraf 10. Erzurum Hatuniye/Çifte Minareli Medresesi ve Türbesi.

Fotoğraf 11. Erzurum Yakutiye Medresesi ve Türbesi.

Plan 6. a. Kayseri Mahperi Huand Hatun Medresesi, **b.** Çay Taş/Yusuf Bin Yakub Medresesi (A. Kuran, 1969).

Fotoğraf 12. Kayseri Mahperi Huand Camii, Medresesi ve Türbesi.

Fotoğraf 13. Çay Taş/Yusuf Bin Yakub Medresesi ve Türbesi.

Fotoğraf 14. Çay Taş/Yusuf Bin Yakub Medresesi Türbesi, kuzey cephe, türbe pencereleri.

SETTLEMENTS AND POPULATION OF THE PRESENT-DAY MONTENEGRIN POLIMLJE IN THE SECOND HALF OF 15TH CENTURY

MARIJAN PREMOVIĆ*

Introduction

Geographically, Polimlje (the Lim valley) region falls into three parts: Upper, Central and Lower Polimlje. According to geographers, Upper Polimlje stretches from Gusinje to Berane, Central – from Bijelo Polje to Prijepolje, while Lower Polimlje encompasses the area from Prijepolje to the confluence of the Lim into the Drina river. However, it is a homogeneous geographic region of the Lim river basin comprising certain parts of the territories of the present-day Montenegro, Serbia and Bosnia and Herzegovina. Administratively, the Montenegrin Polimlje comprises the municipalities of Gusinje, Plav, Andrijevica, Berane, Petnjica and Bijelo Polje.¹

Ottoman rules at the end of 14th and in the first half of 15th century did not, as it seems, result in any significant changes or population movements in these parts. Not even after the final conquest of this area (1455) did any major demographic change or an interruption in the population continuity occur. The fact that all the places in the parishes and wider areas kept their former names bears witness to this notion. Upon the conquest, the Ottoman authorities kept all the former toponyms frequently combining them with either new names or altered old ones.²

Fernand Braudel, one of the leading authorities on world history, designated the Ottoman rule as *the liberation of the poor country folk* with regard to the fact that

* Assistant Professor, University of Montenegro, Faculty of Philosophy (History), Nikšić/
MONTENEGRO, premovicmarijan@yahoo.com

¹ Milisav Lutovac, "Dolina Lima – geografski značaj i privredno – geografske promene", *Glasnik Srpskog geografskog društva*, Vol. XLI-1, Beograd 1961, pp. 33-34; Ranko Dragović, *Polimlje: priroda, turizam, održivi razvoj*, Srpsko geografsko društvo, Beograd 2004, pp. 23-24.

² Marijan Premović, *Župa Budimlja u srednjem vijeku*, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje 2012, pp. 39-40 (hereafter: Premović, *Župa Budimlja*).

the oppression of the country dwellers by their Christian feudal lords reached such proportions that many villagers regarded the Ottoman conquest as liberation in a similar way as the Spaniards greeted the Arabs as liberators from the Goths. The Ottoman state was orderly, resolute to conquer and expand, holding its people and each individual in high esteem. They ordered local princes to populate villages, attracted newcomers by offering various incentives, tax deductions and, while expanding to the north and north-west, they granted special statuses and the people followed. This is well described both in Turkish chronicles and in Serbian and Bosnian records.³

The most significant documents for Montenegrin Medieval history are cadastral defters (*tahrîr defterleri*).⁴ The defters clearly show how the Ottoman rule expanded on Montenegro territory. The expansion started in 1455 by the invasion of the present-day Montenegrin Polimlje and ended with the fall of Bar and Ulcinj in 1571, with the time span clearly indicating that it was a lengthy process.

The following defters contain valuable information on settlements and demographics of this area: *The Collective Cadastral Defter of the provincial governor Isa-Beg Ishaković*. This census was carried out between 9th and 18th May, 1455 and was a collective schedule;⁵ *The Collective Defter of Bosnia Sanjak* was commenced on

³ Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Clio, Beograd 2009, pp. 40–42; Šerbo Rastoder, “Katak osvrt na proces islamizacije u Crnoj Gori”, *Drugi susreti crnogorsko – turskog prijateljstva: uloga i značaj Dinastije Crnojević (1451–1530) u istorijskom i kulturološkom sučeljavanju i prožimanju naroda Crne Gore i Turske*, Podgorica, 18–20. juna 2010. godine, *Revija Forum*, Podgorica 2012, p. 51.

⁴ There is a considerable number of studies on the Ottoman Censuses of which we only present the following selection: Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1954; Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, The Oriental Institute, Sarajevo 1964, pp. XXI–LVI (Introduction) (hereafter: Šabanović, *Krajište Isa-bega*); Ömer Lütfi Barkan, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri* 1. Cilt, TTK, Ankara 1988; Ema Miljković–Bojanić, “O značaju osmanskih popisnih knjiga kao istorijskih izvora – na primjeru deftera Smederevskog sandžaka”, *Istorijski časopis*, Vol. XLIX, Beograd 2002, pp. 123–137; Heath W. Lowry, *Fifteenth Century Ottoman Realities: Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2002; Amina Kupusović, “Defteri Hercegovackog sandžaka u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu”, *Žbornik radova: naučni skup herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Mostar 2005, pp. 69–74; Hatice Oruç, “15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *OTAM*, Vol. 18, Ankara 2006, pp. 249–269 (hereafter: Oruç, “15. Yüzyılda Bosna”); Hatice Oruç, “Tahrir defterleri on the Bosnian Sanjak”, *Archivum Ottomanicum*, Vol. 25, Wiesbaden 2008, pp. 255–282; Ema Miljković, “Osmanske popisne knjige defteri kao izvori za istorijsku demografiju – mogućnosti istraživanja, tačnost pokazatelja i metodološke nedoumice”, *Teme*, Vol. 1, Niš 2010, pp. 363–373 (hereafter: Miljković, “Osmanske popisne knjige”); Heath W. Lowry, *Studies in Defterology: Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, The ISIS Press/ Gorgias Pr. Llc., Istanbul 2012; Ahmed S. Aličić, *Katastarski popis ejaleta Bosna: opširni katastarski popis za oblast hercegovu iz 1585. godine*, sv.1, Dobra knjiga, Sarajevo 2014, pp. VII–XV; Ema Miljković, “Ottoman Census Books as Sources for Historical Demography: Research Possibilities, Exactness and Methodological Doubts”, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Defter-i Hâkâmî*, Cilt I, Istanbul 2015, pp. 71–79.

⁵ The Defter is kept in the Prime Ministry Ottoman Archives in Istanbul as Maliye defteri No 544. The Defter was prepared and published by Šabanović, *Krajište Isa-bega*, pp. XLVII–XLIX (Introduction).

26th January 1468 and completed on 12th May 1469.⁶ *Individual Defter of the Sanjak of Herzegovina Vilayet* was started in 1475 and completed by the end of 1477;⁷ *The Summary Defter of Pasha Sanjak of 1477/8 (1477/8 Tarihli Paşa Sancağı İcmal Tahrir Defteri)*,⁸ *The Inventory Defter of the Sanjak of Scutari of 1485 (Defter-i mufassal-i liva-i Iskenderiye sene-i 890-hijri)* was commenced in 1479 and finished between 17th February and 18th March 1485. The editor of this defter, S. Pulaha, points out that Scutari Defter followed the pattern of comprehensive defters (*mufassal*);⁹ *The Summary Defter of Bosnia Sanjak of 1485 and the Comprehensive Defter of Bosnia Sanjak of 1489*.¹⁰ A comparative study of these seven counts has enabled us to present the type of administrative organisation, settlement typology, to trace the demographic changes, land ownership changes, social stratification and statuses, the taxation system, etc.¹¹

These censuses, combined with the retroactive method, thoroughly compensate for the deficiency of information for the reconstruction of settlements and demographics in the Middle Ages. The Defters present the situation as it was there and then within the administrative units – nahiyas. Nahiya is an Arab word (*nāhī*) which means side, part, region, area. In the Ottoman state, nahiyas were the basic administrative entities which composed sanjaks. Frequently, a nahiya was a natural geographic whole and bore the name of its centre – a municipality, a town, a larger village, a fortress or the nearest river.¹²

Defters have given us the opportunity to try to estimate the population of villages and nahiyas. They contain information on heads of households,

⁶ Oruç, “15. Yüzyılda Bosna”, p. 254; The original Defter manuscript is kept in the Municipal Library of Istanbul as Muallim Cevdet Yazmalari No 0097. The Defter was recently prepared and published by Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar, Mostar 2008, pp. XI–XXV (Introduction) (hereafter: Aličić, *Sumarni popis*).

⁷ The original Defter manuscript is kept in The Government Archives of Turkey as 05. Ahmed S. Aličić, *Poimnični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut, Sarajevo 1985, pp. I–III (Introduction) (hereafter: Aličić, *Poimnični popis*).

⁸ Tatjana Katić, “Tvrđava Bihor u 15. i 16. veku”, *Durđevi stupovi i Budimljanska eparhija*, Berane–Beograd 2011, pp. 483–498 (hereafter: Katić, “Tvrđava Bihor”).

⁹ Selami Pulaha, *Defteri i registrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Akademia e Shkencave e R.P. të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 1974, pp. 3–46 (hereafter: Pulaha, *Defteri i registrimit*).

¹⁰ These two defters of 1485 and 1489, which refer to Limski Nikšići Nahiya, were published by: Hatice Oruç, “Nahija Limski Nikšići u granicama Bosanskog i Hercegovackog sandžaka u 15. i 16. stoljeću”, *Historijska traganja*, Vol. 10, Sarajevo 2012, pp. 155–180 (hereafter: Oruç, “Nahija Limski Nikšići”).

¹¹ More on the relevance of the Ottoman Defters as historical sources in: Miljković, “Osmanske popisne knjige”, pp. 363–373.

¹² Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1959, p. 110 (hereafter: Šabanović, *Bosanski pašaluk*).

males, widows, bachelors, Muslims and monks. These data help to determine an approximate population of the area, their ethnicity and movement. Such approximations are hampered by the fact that people who were relieved of taxation for various reasons were not listed (falconers, paramilitary militias – *derbenci*, etc.) and therefore, based on the *defters*, we can only research the listed population and not the total population of a cadastral area. These censuses did not list the whole Muslim population. The list item of a household consisted of married couples, males and widows.¹³ Estimations of the number of household members in the Middle Ages vary from author to author: some deem that an average number of household members was between 3.5 and 7, while others are of the opinion that there were 4 to 5 members. M. Rašević insists on 4.4 members per household.¹⁴ Ömer Lütfi Barkan insist on 5 member,¹⁵ Nejat Göyünc insist 3-5 member per household.¹⁶ The most methodologically acceptable estimation is that the number of members per household was 5 if it was headed by a man and 2.5 if the household was headed by a widow.¹⁷ Bachelors, listed in the censuses were multiplied by the coefficient 1. The number of monks has been calculated in the same way as bachelors regardless of the fact that some of them, before becoming monks, were married and had children. This approximation revealed the tendencies in the population size and movement.¹⁸ The household heads had to pay an annual *İспенçe* (tax per capita, personal tax) of 25 *akçes* (Turkish currency).¹⁹ In Polimlje, the taxation per capita varied for Muslim households. Some were completely relieved of paying the individual tax, some paid 6 *akçes* while others paid 9 and the reason for such considerable differences in the taxation

¹³ Miroslav Rašević, “Demografske prilike i stanovništvo”, *Naselja i stanovništvo u oblasti Brankovića 1455. godine*, Beograd 2001, pp. 425–428 (hereafter: Rašević, “Demografske prilike”); Siniša Mišić, “Naseljenost Polimlja u srednjem veku”, *Mileševski zapisi*, Vol. 6, Prijepolje 2005, pp. 70–76. The following works have not been used in the presentation of the Polimlje population: *Summary list of Sandzak from 1468/69*, *Summary list of Pasha Sandzak from 1477/8*, *Summary defter Bosnian sanjak from 1485* and *Detailed defter Bosnian sanjak from 1489. year*.

¹⁴ Rašević, “Demografske prilike i stanovništvo”, p. 428; See also: Jusuf Mulić, “Prilog istraživanju mogućnosti procjenjivanja broja stanovnika u Bosni i Hercegovini u vrijeme osmanske vladavine”, *Hercegovina*, Vol. 13–14, Mostar 2001, pp. 42–46.

¹⁵ Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devrinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakan Mahsus İstatistik Defterler”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Vol.II/1–2, İstambul 1941, p. 21.

¹⁶ Nejat Göyünc, “Hâne Deyimi Hakkında”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Vol. 32, İstanbul 1979, pp. 331–348.

¹⁷ Miljković, “Ottoman Census Books”, pp. 74–75.

¹⁸ Rašević, “Demografske prilike”, p. 430.

¹⁹ Miloš Jovanović, “Tačnost podataka i kontrola”, *Naselja i stanovništvo u oblasti Brankovića 1455. godine*, Beograd 2001, pp. 279–281.

have never been established.²⁰ Single-member households paid smaller taxes than others and the households headed by widows were relieved of any taxation except *İспенçe*, which was 6 akçes per annum. The number of widows in the defters was small and therefore it can be assumed that, due to unfavourable life circumstances, widowed women frequently remarried in order to improve their situation.²¹

After the Ottoman conquest of these parts, the land was proclaimed state property and, as in other conquered areas, its supreme owner was the Sultan. Estates were categorised as either *hass*, *zeamet* or *timar*. Hass holders were the Sultan, viziers, beylerbeys, sanyak-beys, defterdars and marksmen. According to a classification from around 1516, the annual revenue from a hass was over 100,000 akçes. Zeamet holders were alaybeys, timar kiayas, timar defterdars, the Divan clerks, chaushes (*çavuşes*) and subashis. The annual zeamet revenue was from 20.000 to 100.000 akçes. Timar is an estate granted to a person to collect annual revenue from it no bigger than 19.999 akçes. It was not granted for life and could not be inherited, but was rather a compensation for the military service of the timariot (the holder). Additionally, the timariot was responsible for supervising his timar territory and the peasants who lived on it. The *baştinas* (inheritable plots of arable land) of the peasants who lived on a timar, zeamet or hass had an important role in the timar system. The defters listed *chifliks*, *mezras* (small villages), hass farmland, meadows, orchards and vineyards.²²

²⁰ Ema Miljković, "Pljevaljsko društvo—preobražaj srpskog trga u osmansku kasabu", *Istorija Pljevalja*, Pljevalja 2009, p. 104.

²¹ Miloš Jovanović, "Tačnost podataka i kontrola", *Naselja i stanovništvo u oblasti Brankovića 1455. godine*, Beograd 2001, pp. 279–289; Miljković, "Osmanske popisne knjige", pp. 367–368.

For every count, the High Porte constituted The Census Commission consisting of an *emin* (administrator) and a *katib* (clerk). In the census carried out in the Isa-beg's province, the administrator was named as Aliya, the son of Hadži Jakub, while the clerk's name was left out. In the Bosnia-sanyak census of 1468/69, the administrator was Ays-bey and the clerk was Ahmed. In the individual census of sanyaks of Herzegovina vilayet, the administrator was Melvan Vildar and the clerk was Pir Muhamed. In the introduction to the Scutari sanyak of 1485, the *emin* was Mustafa Saradželdin and with him – Suleyman Abdulah. More about this in: Šabanović, *Krajište Isa-bega*, pp. XXX–XXXIV (Introduction); Aličić, *Poimenični popis*, pp. I–V, 2; Aličić, *Sumarni popis*, pp. XV–XVI (Introduction); Pulaha, *Defteri i registrimit*, pp. 3–9; Skender Rizaj, "O defteru Skadarskog sandžaka iz 1485. godine", *Jugoslavenski istorijski časopis*, Vol. 1–2, Beograd 1980, pp. 106–110 (hereinafter: Rizaj, "O defteru"); Miljković, "Osmanske popisne knjige", pp. 365–366.

²² On the Ottoman timar system and its character find more in: Nedim Filipović, "Pogled na osmanski feudalizam (sa naročitim obzirom na agrarne odnose)", *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Vol. IV, Sarajevo 1952, pp. 35–50; Olga Zirojević, *Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459–1683)*, Istorijski institut, Beograd 1974, pp. 102–105 (hereafter: Zirojević, *Tursko vojno uređenje*); Ömer Lütfi Barkan (1993). "Timar", *Islam Ansiklopedisi*, C.XII/I (MEB), İstanbul 1993, pp. 286–333; Miloš Macura, "Osmanski feudalizam", *Naselja i stanovništvo u oblasti Brankovića 1455. godine*, Beograd 2001, pp. 476–484, 515–517; Ema Miljković, "Turski feudalni sistem na Balkanu u prvom veku vladavine", *Naselja i stanovništvo u oblasti Brankovića 1455. godine*,

1. Limski Nikšići Nahiya in the Ottoman Defters of 1455, 1468/69, 1485 and 1489

In the last decade of 14th and the first few decades of the 15th century, groups of Nikšić Vlach cattle-breeders populated the deserted parts of Potarje (the Tara Valley) and central Polimlje. This group of cattle-breeders started collaborating with the Ottomans very early and became their subjects long before the fall in 1455. In The Collective Cadastral Defter of the provincial governor Isa-Beg Ishaković of 1455, they were listed as administrative territorial unit of *Limski Nikšići vilayet* (*Lim Niksikler, eflaklardır – Vlasi su*). The village of Kruševo-on-the-Lim belonged to Isa-Beg Ishaković's hass with the revenue of 525 akçes. Three Vlachs from this area were listed as timariots: Stepan, the son of Nikšić (Bistrica), Vladka, the son of Stepan (Cerovo), V'łka, the son of Godevac (Obod), all three of them as sipahis (armed horseman) of the Nikšići vilayet.²³

The Ottomans considered the Vlachs to have a significant social, political and military influence. In Limski Nikšići vilayet, the Vlachs were given land with an obligation to participate in military campaigns and in that way they were incorporated into the Ottoman military system.²⁴ This area included 4 rural settlements, 40 houses, 3 single adult members of households, 2 widows, 207 inhabitants and the revenue of 4,051 akçes. Nahiya Limski Nikšići included the area between the Lim and the Tara rivers, Kolašin to the south, Mojkovac to the north-west, and its northernmost part was Bijelo Polje area.

Beograd 2001, pp. 533–539; Ema Miljković, “Timarski sistem u nahiji Sjenica u drugoj polovini XV veka”, *Mileševski zapisi*, Vol. 8, Prijepolje 2009, pp. 97–99; Leyla Aksu Kiliç, “Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Timar Ve Zeamet Ruznamçe Defterleri”, *Studies Of The Ottoman Domain*, Cilt 7, Sayı 12, Şubat 2017, pp. 106–137.

²³ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, p. 34; Šabanović, *Krajište Isa-bega*, pp. 13, 58–59.

²⁴ Branislav Đurđev, “Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka (katun – knežina – pleme)”, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, Sarajevo 1963, p. 149; Branislav Đurđev, “Značaj podataka o Vlasima u popisu krajišta Isa-bega Ishakovića iz 1455. godine”, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Vol. XV, Sarajevo 1964, pp. 63–64, 76; Nedim Filipović, “Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini”, *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti BiH*, Vol. XII, Sarajevo 1974, pp. 131, 135 (hereafter: Filipović, “Vlasi”); Žarko Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje. Istorijsko-etnološka rasprava.*, Srpska akademija nauka i umetnosti – Etnografski institut, Beograd 1979, pp. 64–66; Branislav Đurđev, “O naseljavanju Vlaha-stočara u sjevernu Srbiju u drugoj polovini XV vijeka”, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Vol. XXXV, Sarajevo 1984, p. 16; General overview of the Ottoman census from the fifteenth century to the present territory of Montenegro gave Mitar Pešikan, “O najstarijim turskim popisima predjela SR Crne Gore”, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti ČANU*, Vol. 8, Titograd 1988, pp. 49–56, 51 (*Limski Nikšići*); Oruč, “Nahija Limski Nikšići”, pp. 157–158.

Table 1: The provinces of Isa-Beg Ishaković (The Collective Cadastral Defter of 1455), vilayet Nikšići²⁵

Villages	Houses	Bachelors	Widows	Gross revenue	Population
Kruševo	5	/	/	525	25
Bistrica	14	1	/	1.220	71
Cerovo	8	1	1	1.220	43
Obod	13	1	1	1.086	68
Total: 4 villages	40	3	2	4.051 akçes	207

In 1463, after the conquest of Bosnian provinces, the Kovačević province and certain parts of Herzog Stefan Land, the Ottomans turned them into vilayets. These areas were then annexed to the already existing vilayets in the Branković province and in Bosnia forming thus *The Sanjak of Bosnia*.²⁶ In the 1468/69 defter, Nahiya Limski Nikšići was listed as a part of Jeleč Vilayet and it stated that all the revenue belonged to Ahmed-bey, the son of Isa-Beg Ishaković.²⁷ The seat of this vilayet was in the town of Jeleč.²⁸ Here we present the rural settlements of Bijelo Polje area:

²⁵ Šabanović, *Krajište Isa-bega*, pp. 13, 58–59.

²⁶ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, pp. 115–118; Hatidža Čar–Drnda, “Oblast hercega Stjepana Kosača prema podacima popisa iz 1468/69”, *Žbornik radova: naučni skup herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Mostar 2005, pp. 61–66.

²⁷ Aličić, *Sumarni popis*, p. 22; Oruč, “Nahija Limski Nikšići”, pp. 165–166. In Scutari Sanjak Defter of 1485 Ahmet was listed as the holder of a deserted village of Nikolja Crkve Spoče (Rakonje) with the gross revenue of 50 akçes. Pulaha, *Defteri i registrimit*, p. 72.

²⁸ Aličić, *Sumarni popis*, p. 22.

Table 2: The Summary Defter of Bosnia Sanjak of 1468/69 for Nahiya Limski Nikšići²⁹

Villages	Houses	Bachelors	Widows	Gross revenue	Population
Kruševa	11	6	/	1.180	61
Gorn(i) Obod	20	2	/	1.435	102
Jabučna	9	6	/	750	51
Cerova	11	5	/	1.396	60
Ravna Reka	18	6	/	1.352	96
Bojišta	9	5	/	972	50
Rakita	7	6	/	665	41
Pali	2	2	/	200	12
Dolna(i) Obod	29	/	/	1.350	145
Total: 9 villages	51	38	/	8.120 akçes	618

In a way, each nahiya was a semi-military administrative unit within the Ottoman feudal system. This one listed 9 rural settlements, of which some still exist by the same name and some have ceased to exist.³⁰ These villages had 51 households, 38 adult bachelors and the population of 618 inhabitants – almost three times bigger than in 1455; the gross revenue was 8,120 akçes and no notes were made that these inhabitants were Vlachs. When we compare the data from 1455 and 1468/69 defters, there is a noticeable demographic growth and an inflow of people into this area which caused a rapid increase in the number of settlements and households. This nahiya included the villages of Bijelo Polje, Mojkovac, Kolašin and Nikšić.

There are two more defters for the Sanjak of Bosnia that include Limski Nikšići Nahiya from 1485 (comprehensive) and from 1489 (detailed). The defter of 1485 listed 22 rural settlements. The Sultan's hass had 1 village, and 21 villages were listed as the zeamet of Kasim-bey, brother of Davud Pasha.³¹ In Polimlje, the defter listed 9 rural settlements, 147 households that paid the ushri tax (land tax), 34 adult bachelors, 15 Vlach households which paid filuri tax, while the total population was 844 inhabitants.

²⁹ Aličić, *Sumarni popis*, pp. 22–24.

³⁰ Aličić, *Sumarni popis*, pp. 22–24; Oruç, “Nahija Limski Nikšići”, pp. 160–161.

³¹ Oruç, “Nahija Limski Nikšići”, pp. 162, 165–166.

Table 3: Rural settlements and the population in Limski Nikšići Nahiya in Bosnia Sanjak Defter of 1485³²

Villages	Households (subject to ushri tax)	Bachelors	Vlach Households (subject to filuri tax)	Population
Gornji Obod	26	17	/	147
Dolnji Obod, a.k.a. Žari <i>two groups of inhabitants</i>)	19	2	/	97
Jabučna	12	3	/	63
Cerova	10	2	3	67
Pali	6	1	/	31
Rakite sa Poljine Reke	16	1	6	111
Bojište	12	2	2	72
Ravne Reke	25	2	2	137
Kruševa	21	2	2	117
Total: 9 villages	147	34	15	844

According to the detailed defter of 1489, there was 27 villages in the Nikšić Nahiya. 4 villages belonged to the Sultan's hass, while the remainder of 23 villages was also listed as Kasim-bey's zeamet. People with the Vlach status (*eflak*) were listed in 15 villages of this zeamet. It is important to mention here that they were not listed as whole villages but only as their parts (*an karye*). Both defters contain a note on the Vlachs in Limski Nikšići Nahiya: *The Vlachs communities (cemaat) in the Nikšić Nahiya, pay according to the Vlach custom since they are long-time sipahis. They pay one filuri, one ram and one ewe with a lamb per house and a tent (çerge) per every 15 houses; additionally, they give one ram per every 60 houses or an equivalent value as afore mentioned. Additionally, they give one sipahi per every 15 houses.*³³ This Vlach population had a military obligation to the Ottoman State for which they were granted certain

³² Oruç, "Nahiya Limski Nikšići", pp. 165–166.

³³ *Cemaat-i Eflakan-i nahiyet-i Nikšići, Eflak adetini verirler, kadim sipahidirler, evden eve birer filuri verir, erkek koyun ve bir kuzulu koyun ve her elli eve bir çergi ve her altmış eve bir koc veyahud bu zıkr olanların bahalarını verirler ve on beş eve bir eşkunci verirler* Oruç, "Nahiya Limski Nikšići", p. 162, note 24.

privileges. They bred cattle and farmed the land for which they paid the *ushri* and *resm* taxes.³⁴

Table 4: Villages and population in Limski Nikšići Nahiya in the Bosnia Sanjak Defter of 1489³⁵

Villages	Households (subject to Ushri tax)	Bachelors	Vlach households (subject to filuri tax)	Population
Gornji Obod	/	/	6	30
Dolnji Obod	19	2	/	97
Jabučna	12	3		63
Carevo (Cerova)	10	2	3	67
Pali	6	1	/	31
Rakite and Poljereka	16	1	1	86
Bojište	12	2	/	62
Ravne Reke and Bistrica	25	2	2	137
Kruševa	21	2	2	117
Total: 9 villages	121	15	14	690

The same number of villages was listed as in the previous three defters – 9, 121 households which paid the *ushri* tax, 15 adult bachelors and 14 Vlach households which paid filuria tax. The total population was 690.

2. Ljuboviđa Nahiya in Herzegovina Sanjak Defter of 1477

In the Individual Defter of Herzegovina Sanjak, The Vlach Nahiya of Ljuboviđa was designated as territorially belonging to the Lim Valley. In the second part of 15th century, a rather sizeable group of cattle-breeders³⁶ lived in the river basin Ljuboviđe and settled in a large part of the medieval parish (župa)

³⁴ Oruç, “Nahija Limski Nikšići”, pp. 163–166.

³⁵ Oruç, “Nahija Limski Nikšići”, pp. 165–166.

³⁶ Aličić, *Poimenični popis*, pp. 50–54.

of Ljuboviđa.³⁷ Most probably, this Vlach group belonged to a larger pastoral group which had roamed about the wider area of Potarje before permanently settling here. There are records of seven Vlach communities (*cemâats*), headed by Knez Herak Vraneš.³⁸ The Knez Herak Nahiya was “a community of similar katuns gradually developing into a knez land“. The first communities recorded in the Defter was the one belonging to Vuk, the son of Vranjuš, and Herak’s nephew. The Defter recorded that Vuk owned some baština, as it was customary with the Vlachs, in the villages of Kukanj, Grebšić and Grabova. In a Trebinje village of Gorica, Vuk owned a vineyard and three fields for which he paid a tithe. Such an estate indicated that Vuk was a katun owner of a higher economic, social and political status. Interestingly, no summer or winter abodes of these communities were listed. The second community on the record was headed by Strahinja, the son of Braniš. It is difficult to determine the right family connection between Strahinja and Knez Herak. The leader of the third community was Ivaniš, the son of Bogdan. The fourth community listed in this area belonged to Đurađ (pronounced Dyurady), Knez Herak’s elder son and was the most populated of all the seven communities – it had 71 houses and 4 adult bachelors. The social structure of this community stands out. It included priest Radič, Cvetko – the blacksmith’s son, Vukašin – the tailor’s son, Petar – the musician’s son and an islamised head of a household Hasan, the son of Božidar. The fifth and seventh communities’ leaders – Stepan, the son of Ivan and Kradisav, the son of Paskaš,

³⁷ Župa was the smallest administrative and territorial unit in the medieval Zeta and Serbia. Originally, it was a geographical unit. It could be a river valley, a ravine, karst, or a cultivated plain. A big number of župas was named after the river valleys in which they were. Župa Ljuboviđa in Polimlje was named after the river of the same name. Sima Ćirković – Rade Mihaljčić, *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Beograd 1999, pp. 195–197.

³⁸ The Knez title was used to denote an independent ruler with political prerogatives who represented the Vlachs and established winter and summer abodes, as well as regulate katuns (summer pastures). A Knez was obliged to organise mercenaries and border guards (*derbenci*) and to assist with collecting the Vlach rent. Only a small number of Vlach leaders could bear the Knez title and katun leadership was hereditary which lead to the formation of the katun head family. Milenko Filipović, “Struktura i organizacija srednjovekovnog katuna”, *Simpozijum o srednjovekovnom katunu*, Sarajevo 1963, pp. 84–91; Desanka Kovačević-Kojić, “Srednjovekovni katun po dubrovačkim izvorima”, *Simpozijum o srednjovekovnom katunu*, Sarajevo 1963, pp. 123–139; Đurđev, “Teritorijalizacija kaunske organizacije”, pp. 162–167; Nedim Filipović, “Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku”, *Godišnjak*, Vol. VII, Centar za balkanološka ispitivanja No. 5, Sarajevo 1970, pp. 147–152; Nedim Filipović, “Islamizacija Vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XV vijeku”, *Radovi ANU BiH*, Vol. LXXIII, Sarajevo 1983, pp. 140–142; Bogumil Hrabak, “Čelnici stočarskih zajednica u istočnoj Hercegovini u XIII–XIV veku”, *Žbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, Vol. 2, Beograd 1997, pp. 139–159 (hereafter: Hrabak, “Čelnici stočarskih zajednica”); Miloš Blagojević, “Vlaški knezovi, primičuri i čelnici u državi Nemanjića i Kotromanića”, *Spomenica Milana Vasića*, Banja Luka 2005, pp. 43–55.

together with Strahinja's, Ivaniš's and Đurađ's communities, spent winters in the village of Ljuboviđa, and summers in Jelenjak, Vrato, Potrk, Krnja Jela, Kričani, Konj, Stup, Igrač, Boranj, Kamena Voda, Žar, Barica, Žjebato, Stoga, Ponikvica, Jeleška and Duga. All these cattle-breeders spent winters near the Ljuboviđa river, while their summer abodes stretched over a much wider area of the Tara valley – the area of Nikšić of Potarje and Krička. Listed as number six, was a special community owned by Knez Herak. He also had a younger son of an unknown Christian name who, after converting into Islam, went by the name of Ibrahim. This Herak's son was not listed in the katuns of the Vlach Nahiya and we can only assume that he was sent to Istanbul as a young boy before 1477 and converted there. During the '80s of 15th century, Ibrahim was a renowned Ottoman representative. Knez Herak's community spent winters in Ljuboviđa with other communities, but in the summer they stayed only in Jelenjak. This by no means meant he was denied summer abodes but rather that he was privileged in a certain way and could enjoy a secured grassland on Vilenjak – the best pasture, without having to roam widely. Knez Herak had been in a years-long service of the Herzegovina Sanjak-bey, was well connected in the Porte and hence had an important role and was given responsible duties. His property comprised timars, chifliks, and even – for a short while – the Trebinje priest nahiya. Despite the numerous duties, he never stayed outside his katun for long. When he was absent, his son Đurađ would replace him as the leader of the community. The Vlach Nahiya had 220 houses (of which 75.9% connected to the Vraneš family) and the total Vlach population was 1.128 inhabitants. This defter clearly shows that the processes of social stratification and sedentism in these parts had already been well underway among the Vlachs. Later, some communities were excluded from Ljuboviđa Nahiya thus forming a new nahiya named Vraneš.³⁹

Two symposiums on Medieval Katuns (1961) and on Vlachs (1973) greatly contributed to the research of Vlachs and their katuns.⁴⁰

³⁹ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, p. 166; Aličić, *Poimenični popis*, pp. 50–54; Bogumil Hrabak, "Herak Vraneš", *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, Vol. VII, Sarajevo 1955, pp. 53–64; Filipović, "Vlasi", pp. 140, 144–155; Žarko Šćepanović, "Pregled prošlosti Bijelog Polja i okoline", *Bijelo Polje*, Beograd 1987, pp. 94–95; Hrabak, "Čelnici stočarskih zajednica", pp. 151, 154; Đuro Tošić, "O vlaškoj skupini Vraneši u nahiji Ljuboviđa", *Mileševski zapisi*, Vol. 2, Prijepolje 1996, pp. 101–115; Gordana Tomović, "Župa Ljuboviđa", *Kralj Vladislav i Srbija XIII veka*, Beograd 2003, p. 59.

⁴⁰ *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961. g.*, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, posebna izdanja knj. 2, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka knj. 1, Ed Milenko S. Filipović, Sarajevo 1963; *Radovi*, knj. LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka knj. 22, Ed. Desanka Kovačević -Kojić, Sarajevo 1983; Review of national historiography of the Vlachs announced Ema Miljković, "Vlasi u domaćoj istoriografiji", *Braničevski glasnik*, Vol. 7, Požarevac 2010, pp. 5–22.

Table 5: The Individual Defter of Herzegovina Sanjak of 1477, Ljuboviđa Nahiya⁴¹

Communities	Houses	Bachelors	Total population
Vuk	35	4	179
Strahinja	17	5	90
Ivaniš	24	5	125
Đurađ	71	4	359
Stepan	12	3	63
Knez Herak's	44	4	224
Kradisav	17	3	88
Total: 7	220	28	1.128

3. Rural settlements of Bihor fortress commander in Pasha Sanjak in 1477/78

During the Ottoman conquest, a considerable number of fortresses were destroyed in Polimlje. In the literature, Bihor has also been treated as one of the destroyed towns. However, the he count of the commander of Bihor fortress recorded activities in the years after the conquest.⁴² That was actually the Summary Defter of Pasha Sanjak which included the area round Bihor at that time. The Defter listed 27 soldiers in the town of Bihor, all Muslims: the commander of the fortress (dizdar), imam and 25 garrison soldiers (mustahfiz). This defter lists the names of the garrison soldiers. Their source of income were timars which they held in the surrounding villages: Goduše, Poda, Donje Lozne, Radulića, Vrbice, etc. For this village, the defter documented the number of houses, bachelors, widows and gross income. One of the timariots was Dizdar Ilija who held tenure of the following villages: Zaton, Dobrinje, Donja Dubova, Rudna Brda, Jasen, Hranovci and Vlčak. He collected his income from 7 villages (155 houses, 28 bachelors, 13 widows, in total 11,415 akçes).⁴³ The Defter listed 49 rural settlements, one abandoned mezra, 940 households, 58 adult bachelors, 58 widows with the total revenue of 66,695 akçes and 5,084 inhabitants.

⁴¹ Aličić, *Poimenični popis*, pp. 50–54.

⁴² More on this in: Marijan Premović, “Poljoprivreda nahije Bihor u XVI vijeku”, *Glasnik Bihora*, Vol. 1, Petnjica 2016, pp. 49–55.

⁴³ Katić, “Tvrđava Bihor”, pp. 483–498.

Table 6: Bihar Register in Pasha Sanjak of 1477/78⁴⁴

Villages	Houses	Bachelors	Widows	Gross Revenue	Population
Zaton	82	13	6	4.915	438
Dobrinje	4	2	1	427	24
Donja Dubova	30	6	2	2.061	161
Rudna Brda	8	2	1	537	44
Jasen	16	1	1	855	83
Hranovci	13	2	1	1.995	69
Vlčak	5	1	1	625	28
Godiša (Goduša)	69	10	4	4.091	365
Vrbnica	12	4	1	790	66
Lešnica	10	5	2	858	60
Crniš	20	14	/	1.535	114
Trpeza	39	14	3	2.269	216
Suhodol	60	22	2	4.156	327
Potoci	10	3	/	797	53
Bešani (Pišanje)	6	2	1	572	34
Dobridol	15	1	/	910	76
Barošić	10	6	1	931	58
Kovač	10	3	/	746	53
Durven (Drveni)	10	2	/	680	52
Lagator	38	6	3	2.499	203
Paljuh	10	3	/	1.098	53
Ponor	8	1	/	493	41
Pećnice	40	18	2	3.456	223
Vrbica	55	11	5	3.016	298
Rujšte	22	4	1	1.220	116
Kalica	6	1	1	474	33

⁴⁴ Katić, "Tvrđava Bihar", pp. 492–498.

Dobrokov (Dobrakova)	6	2	/	570	32
Žurin	9	4	2	881	54
Gornja Lozna	10	4	1	956	56
Donja Lozna	10	5	2	1.023	60
Podā	5	4	1	552	31
Vraševa (Vrševa)	31	7	1	1.938	164
Kačor (Kačmor)	11	3	/	796	58
Zalužje	11	2	/	854	57
Lukavica	13	6	1	1.369	73
Crhilj (Crhalj)	14	/	1	975	72
Gučina	7	2	/	550	37
Kurdivik (Kradenik)	13	2	/	913	67
Stepan Dol	5	1	/	499	26
Kodijova (Godeva)	62	4	1	3.846	316
Dragulin	4	1	1	464	23
Radulić	8	3	/	687	43
Šućenovci	14	3	1	1.015	75
Kalina (Štitari)	9	3	/	630	48
Hezane	16	5	/	1141	85
Tuzina	31	21	4	2.123	186
Bučeva (Buđeva)	30	5	1	1.821	157
Donji Sutivan	8	4	1	659	46
Gornji Sutivan	5	3	1	427	30
Total: 49 villages	940	251	58	66,695 akčes	5,084

4. The Inventory Defter of the Sanjak of Scutari of 1485

The Sanjak of Scutari was formed as a separate administrative unit after the fall of Rozafa fortress in 1479. Scutari was defeated by Bali-bey Malkočević. First, a comprehensive inventory of the newly conquered territory was completed and then the administrative unit named the Sanjak of Scutari was formed (it belonged

to Eyalet of Rumeli). A governor – Sanjak-bey was appointed for the entire area.⁴⁵ Administratively and territorially, this region was divided into four municipal units – *kazas* – Scutari (Iškodra, Skadar), Depedōĝen (Podgorica), Ipek (Peć) and Bihor. Owing to this detailed inventory defter of 1485 we have a comprehensive insight into the demographics and economy of the Sanjak of Scutari, the list of its inhabitants and their duties. This is the only Ottoman defter to list all the villages in in Upper and Central Polimlje of that time.⁴⁶

a. Plav Nahiya

Plav Nahiya included villages in Plav-Gustinje ravine, downstream by the Lim from Novšić to Sućeska. Many of the villages listed in the Defter have kept their names to this day, but a few cannot be found by the names they then had. Compared to other nahiyas in the Lim valley, Plav Vilayet had the biggest population. The village with the biggest number of households was Ribari and the smallest was Novšić.⁴⁷ The population of the 15 villages of this nahiya was 5,562 inhabitants. Based on the data in the Defter, the villages were of medium size to big. As these defters were kept for fiscal purposes, we can reasonably assume that Ottoman authorities strove to enlist all the taxpayers of their respective areas. Hence, the reliability of the taxpayers' information on the record must have been very high. The Defter allows us to gain an insight into which crops were grown and what the duties that farmers paid for each particular sort of crop were.

⁴⁵ Hazim Šabanović, "Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699 god.", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Vol. 4, Sarajevo 1952, p. 185; See: Mustafa Işik & Zeki Çevik, "17 Numaralı, H.890/M.1485-1486 Tarihi Tapu Tahrir Defterine Göre Nefs-i İpek", *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Defter-i Hâkânî*, Cilt I, Istanbul 2015, pp. 29–43; Ahmet Köç, "15. Yüzyıl Sonlarına Doğru İskenderiye Sancak Beyinin Hasları", *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Defter-i Hâkânî*, Cilt I, Istanbul 2015, pp. 45–69.

⁴⁶ Rizaj, "O defteru", pp. 105–125.

⁴⁷ Pulaha, *Defteri i registrimit*, pp. 96–112; Miomir Dašić, "Društveno – političke prilike na teritoriji današnje sjeveroistočne Crne Gore od druge polovine XV do kraja XVII vijeka", *Istorijski zapisi*, Vol. 1–2, Titograd 1986, pp. 23–24; Mustafa Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Veljko Vlahović – Kultura, Beograd 1989, pp. 39–43.

Table 7: Villages and population of Plav Nahiya in the Defter of Scutari of 1485⁴⁸

Villages	Houses	Bachelors	Widows	Gross revenue	Population
Ribar	284	/	/	22.828	1.420
Gusiñje	96	21	4	6.692	511
Trepča	37	3	2	2.395	193
Vojihmino	39	/	4	2.507	205
Kirušova	50	/	4	2.953	260
Grad	32	/	2	2.061	165
Ivraža	92	4	/	4.858	464
Komaran	65	/	4	3.894	335
Novšić	21	/	2	1.479	110
Velika	75	/	6	4.250	390
Ržanica	88	/	4	5.166	450
Mašnica	42	/	3	2.783	217
Gornja Ulotina	80	/	4	4.154	410
Luzi	38	/	2	2.112	195
Donja Ulotina	46	/	3	2.551	237
Total: 15 villages	1.085	28	44	70.684 akçes	5.562

b. Izla Rijeka Nahiya

The Scutari Defter of 1485 listed 12 villages in *Izla Rijeka* Nahiya. Today, almost all villages bear the same or slightly altered name and are situated in the region of Andrijeвица stretching from Lukin Vir on the both banks of the Lim upstream to Sućeska and in the basin of the Zlorečica river. The Nahiya comprised 248 houses, 30 bachelors (*bekâr*) and 12 widow households. Same as its neighbouring nahiyas, Izla Rijeka Nahiya belonged to Scutari Sanjak-bey hass with the annual revenue of 15,837 akçes.⁴⁹

⁴⁸ Pulaha, *Defteri i registrimit*, pp. 96–112.

⁴⁹ Pulaha, *Defteri i registrimit*, pp. 112–119; The names and locations of these settlements brings Mitar Pešikan, “Zetsko-humsko-raška imena na početku turskog doba (drugi deo)”, *Onomatološki prilozi*, Vol. IV, Beograd 1983, pp. 84–85 (hereafter: Pešikan, “Zetsko-humsko-raška imena”).

Table 8: Villages and population of Izla Rjeka Nahiya in 1485⁵⁰

Villages	Houses	Bechelors	Widows	Gross Revenue	Pooulation
Crešnjjevo	23	10	2	1.977	130
Zabrda	16	2	1	1.150	85
Slatina	15	3	1	932	80
Gludi	25	10	1	1.917	138
Seoca	30	/	3	1.762	157
Božić	18	/	1	579	93
Podi	10	/	/	580	50
Andžilat	7	/	/	395	35
Pravoševo	14	/	/	710	70
Đulíci	28	/	2	1.583	145
Cecuni	36	1	1	2.093	183
Konjusi	26	3	/	1.759	133
Total: 12 villages	248	29	12	15.837 akçes	1.299

c. Komnin (Budimlja) Nahiya

All the settlements of *Komnin (Budimlja)* Nahiya belonged to the Sanjak-bey's hass, i.e. his personal estate. Although the nahiya was officially called Komnin, the Ottoman Defter of 1485 stated that the villages belonged to Budimlja (probably derived from a common personal name) which meant that the original name of the parish remained as the regional toponym. Komnin Nahiya had 29 villages – from Zaostro to Babino in the north Trepča, Šekular, and Gornja Rženica in the south.⁵¹ Many of the villages still exist and thanks to the invaluable research of Academician Mitar Pešikan, we know names and geographical position of many of them.⁵²

According to Scutari Defter of 1485, that was the first time that the Muslim

⁵⁰ Pulaha, *Defteri i regjistrimit*, pp. 112–119.

⁵¹ Premović, *Župa Budimlja*, pp. 43–46.

⁵² For all historical and geographical research of the demographics of Polimlje, Academician linguist Mitar Pešikan's work is invaluable. He was a great language expert and could precisely identify the origin of toponyms. Pešikan, "Zetsko-humsko-raška imena", pp. 75–82.

households of this area had been listed. Budimlja had a Muslim community of households headed by Širmerd, Ramazan, Karadža and Kurto. Budimlja was listed as a square (pazar) and the sanak-bey collected 4,200 akçes from the square.⁵³

For the demographics of this area it is very important to point out that Scutari Defter of 1485 noted a considerable number of migrants in Budimlje which indicates a revival of villages of this area. However, not all the households of Budimlje Nahiya were listed. The Administrator's note asserted that apart from the listed households of the villages of Lumenica (Lubnice) and Gošin, the remainder of the villagers "did not show up for the enumeration".⁵⁴

Table 9: The villages and population of Komnin (Budimlja) Nahiya in 1485⁵⁵

Villages	Households	Bachelors	Widows	Gros Revenue	Soldiers and yamaks	Population
Budimlja	29	10	7	8.863 akči	8	176
Šekular	30	10	2	7.460	11	165
Papranište	39	12	3	2.948	/	214
Peknik	23	10	2	2.339	8	130
Borovca	8	3	/	744	/	43
Zabarana	8	3	/	773	/	43
Dolina Zagradina	18	8	/	1.672	/	98
Vojnička	32	10	3	3.226	/	178
Buče	29	6	2	2.168	/	156
Gošin	4	/	/	436	/	20
Podstrane	26	5	2	2.424	/	140
Mačta	18	3	2	2.086	/	98
Dapsić	33	8	3	2.420	/	180
Kaludari	11	4	2	1.380	/	64
Črnovrh	7	2	2	1.250	/	42

⁵³ Pulaha, *Defteri i registrimit*, pp. 73–74; Premović, *Župa Budimlja*, p. 42.

⁵⁴ Pulaha, *Defteri i registrimit*, p. 80.

⁵⁵ Pulaha, *Defteri i registrimit*, pp. 73–91.

Babina	27	10	2	2.205	/	150
Goražde	37	10	1	2.688	8	198
Tihodol	14	1	1	1.151	/	73
Dragosava	15	2	1	1.335	/	80
Din	6	1	1	730	/	34
Gorni Zagrad	24	9	1	2.353	/	131
Vrapotok	29	8	4	2.581	/	163
Čaglavina	5	1	1	738	/	28
Trepča	43	10	7	3.204	/	242
Rženica	24	5	2	2.608	/	130
Zaostro	28	10	2	2.418	4	155
Parica	8	2	1	862	/	45
Lumenica	10	7	2	437	/	62
Zagorje	33	10	1	1.081	/	177
Velid	/	/	/	/	6	/
Total: 1 square, 28 villages	618	179	57	20.355 akçes	45	3.415

d. Komarani Nahiya

In Central Polimlje, the census for this sanjak listed *Komarani* Nahiya (between Bijelo Polje and Brodarevo). All the villages of Komarani Nahiya belonged to the Sanjak-bey hass. The Christians of the nahiya were listed as Vlachs (*janë eflakë*) and were obliged to pay the Vlachs' duty and that is the reason why Īспенçe and other taxes were left out.⁵⁶

The Table below shows that the nahiya comprised 15 villages, 1 monastery, 169 houses, 2 bachelors, 12 widows while the gross revenue was 12,512 akçes. Nahiya Komarani also included some villages of Prijepolje and Bijelo Polje

⁵⁶ Pulaha, *Defteri i regjistrimit*, pp. 91–96; Rizaj, “O defteru”, pp. 106–116; Ferko Šantić, “Prijepoljski kraj u popisu Skadarskog sandžaka 1485. god.”, *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, Vol. XIII, Prijepolje 1990, pp. 273–280; M. Pešikan corrected S. Pulah's interpretation in several places. Pešikan, “Zet-sko-humsko-raška imena”, pp. 76–79.

regions. The toponym Komarani has remained to this day and now refers to the area on the left side of the Lim between Brodarevo and Bijelo Polje.⁵⁷

Table 10: Villages and population of Komarani in 1485⁵⁸

Villages	Houses	Bachelors	Widows	Gross Revenue	Population
Orahovica	28	/	1	/	142
Nišnica	11	/	1	/	57
Kobac	23	/	2	/	120
Kava	3	/	1	/	17
Jara	2	/	/	/	10
Orašac	30	/	2	/	155
Borovina	10	/	1	/	52
Belohova	11	/	2	/	60
Zakot	7	/	/	/	35
Bukovik	11	/	/	/	55
Komadın	4	/	/	/	20
Griharova	12	/	2	/	65
Opnica	8	/	/	/	40
Oplad	8	/	/	/	40
Monastery St. Peter	/	2	/	/	2
Sila	1	/	/	/	5
Total: 15 villages, 1 monastery	169	2	12	12.512 akçes	875

e. The Voynuks of Budimlje and Bihor in Scutary Defter of 1485

The last part of the Defter lists the voynuks of this sanjak. For some of the villages of Budimlje and Bihor areas, a considerable number of voynuks, members of this special military class comprising voynuks and their assistants - yamaks, were listed in the Defter. They had all been recruited in the villages of these areas. *The voynuks* lived as a privileged community. The institute of voynuks is of a Slav

⁵⁷ Pulaha, *Defteri i registrimit*, pp. 91–96.

⁵⁸ Pulaha, *Defteri i registrimit*, pp. 91–96.

origin. This organisation had been taken over by the Ottomans after the Battle of Maritsa. Voynuks were recruited from the local Christian population, low-rank nobility and Vlachs. They could be employed in the various military services such as border defence, patrol service in the border areas or incursions into the enemy territory to perform military intelligence tasks. As a reward for performing their military duties both here and in other regions, the voynuks were given to exploit their *baştinas* free of any state taxes or feudal obligations. If they failed to fulfil their military duties, they received a corporal punishment. The *yamaks* – voynuks’ assistants – were recruited from their families – sons, brothers, cousins and other relatives and also received some tax deductions. The lowest ranking voynuk units were called *koplja* (spears). They were composed of a voynuk and 2 to 7 *yamaks*. The lowest rank officers were called *lagators*, while the senior officers were *çeribaşıs* and Voynuk Sanjak-bey. The *lagators* had two to three times more *yamaks* than ordinary voynuks.⁵⁹

Voynuks and *yamaks* were listed individually by their names for the following villages of *Budimlje* and *Bihor* nahiyas: Budimlje, Goražde, Šekular, Zastro, Bidić, Petnjik, Ezmenica, Zamčina and Gusnova.⁶⁰

It has not been established what sort of obligations these voynuks and *yamaks* had towards their highest superior officer, Scutari Sanjak-bey, but most probably they were not very high. In Vidin Sanjak, a voynuks’ *koplja* paid 2 *akçes* per year to their Sanjak-bey. Judging by the names of these voynuks, it can be concluded that *yamaks* from one village could be brothers but they served voynuks who were not their brothers. Sometimes an uncle and nephews were listed and some voynuks were marked as somebody’s relatives. The voynuk organisation could also conscript priests’ sons and occasionally common villagers with certain privileges. The data from Scutari Defter of 1485 reveal that the armoured men (*cebelu*) had 6 to 7 assistants, while common voynuks had 3 to 4.⁶¹

⁵⁹ More on this in: Branislav Đurđev, “O vojnucima, sa osvrtom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog *aganluka*”, *Glasnik zemaljskog muzeja*, Vol. II, Sarajevo 1947, pp. 75–137; Zirojević, *Tursko vojno uređenje*, pp. 162–169; Miljković, “Turski feudalni sistem”, p. 542; Bogumil Hrabak, “Vojnici u Trgovištu (Rožaju), Bihoru, Budimlji, Peći i Klopotniku 1485. godine”, *Novopazarški zbornik*, Vol. 30, Novi Pazar 2007, pp. 83–89; Voynuks wore black clothes without exception and such uniforms were obligatory for their assistants – *yamaks*, as well. The *katun-nama* states about Voynuks: if a voynuk was summoned into a campaign, he had to go to Istanbul with a horse and a scythe. Yavuz Ercan, *Osmanli İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, p. 22.

⁶⁰ Pulaha, *Defteri i registrimit*, pp. 411–413.

⁶¹ More on this in: Zirojević, *Tursko vojno uređenje*, pp. 162–169; Hrabak, “Vojnici”, pp. 83–89; Com-

Although there is no accurate information on where the voynuks and yamaks from these parts served, they were definitely included in the defence system of the sanjak. Their units were stationed in Budimlje, Šekular and other villages which clearly shows that the Ottoman authorities readily employed medieval soldiers and free baština holders to serve their goals.⁶²

Conclusion

The Ottoman Defters rank among the most significant historical sources as they contain various information on settlements and population and are a good starting point for establishing the essential facts. These logs clearly indicate how the Ottoman state expanded on the territory of Montenegro. The expansion was a lengthy process starting in 1455 with the conquest of the present-day Montenegrin Polimlje and competing in 1571 with the fall of Bar and Ulcinj.

In this paper, Montenegrin Polimlje refers to the territories of the following medieval nahiyas: Limski Nikšići, Ljuboviđa, Plav, Izla Rijeka, Komnin and Komarani. These nahiyas were situated in the area of the present-day north Montenegro. The following defters provide an abundance of valuable information on the settlements and population of this area: The Collective Cadastral Defter of the provincial governor Isa-Beg Ishaković of 1455, The Summary Defter of the Sanjak of Bosnia of 1468/69, The Individual Defter of The Sanjak of Herzegovina Vilayet of 1475/7, The Summary Defter of Pasha Sanjak of 1477/8, The Summary Defter of Bosnia Sanjak of 1485, The Inventory Defter of the Sanjak of Scutari of 1485 and the Comprehensive Defter of Bosnia Sanjak of 1489. The area of today's Bijelo Polje comprised two large Vlach nahiyas – Limski Nikšići and Ljuboviđa. In 1455, Limski Nikšići was a part of Isa-Beg Ishaković Province but about ten years later it was annexed to Bosnia Sanjak. In 1475/77, Ljuboviđa Nahiya was in Herzegovina Sanjak. In 1485, nahiyas Plav, Izla Rijeka, Budimlja and Komarani were in Scutari Nahiya constituting Bihor Kaza. Bihor fortress was in this area and its commanders held timars in the rural settlements listed in Pasha Sanjak Defter of 1477/78. The sanjaks of Bosnia, Herzegovina, Pasha and Scutari bordered in Montenegrin Polimlje. The Appendix at the end of

---

pare: Aleksandar Stojanovski, "Popis vojnuka s kraja XV veka", *Vranjski glasnik*, Vol. XXXII, Vranje 1989, pp. 146–152.

⁶² Miomir Dašić, *Šekular i Šekularci od pomena do 1941. godine*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2006, p. 140.

this paper contains two maps with numerous villages added and with the borders of nahiyas and sanjaks of the second half of 15th century outlined.

The population growth can be best observed for Limski Nikšići Nahya. The demographic changes of every village were well recorded in the defters. In the villages of Limski Nikšići, the population was 618 and was almost three times as big as in 1455. The inflow of people, and a sharp increase in the number of inhabitants, households and villages was obvious. The 1485 Defter enumerated 844 people while four years later, a downward tendency was recorded when the population decreased to 690. Scutari Sanjak Defter recorded a certain number of newcomers, migrants and widows which all point to a certain degree of revival of the settlements in this area. In Bihor and Budimlje areas, the 1485 Defter listed voynuks and their assistants – yamaks who were incorporated into the military defence system on the territory of Scutari Sanjak.

Ottoman records show that the settlements of this area included a town (Bihor), Budimlja Square, a number of villages – usually smaller in size (6 – 20 houses), some medium-size ones (21 – 80 houses) and only a few bigger villages with over 81 households. The greatest population density was in Plav Nahiya and the smallest in Limski Nikšići. According to the data provided by these defters, in the period between 1455 and 1489, the population of 19,722 inhabitants was listed. A considerable number of villages listed in the defters have continued from the Middle Ages to the modern times.

BIBLIOGRAPHY

- Aksu Kiliç, Leyla, "Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Tımar Ve Zeamet Ruznamçe Defterleri", *Studies Of The Ottoman Domain*, Cilt 7, Sayı 12, Şubat 2017, pp.106–137.
- Aličić, Ahmed S., *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut, Sarajevo 1985.
- _____, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar, Mostar 2008.
- _____, *Katastarski popis ejaleta Bosna : opširni katastarski popis za oblast hercegovu iz 1585. godine*, sv.1, Dobra knjiga, Sarajevo 2014.
- Barkan, Lütfi Ömer, "Türkiye’de İmparatorluk Devrinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Vol.II/1–2, İstanbul 1941, pp. 20–59.
- _____, "Tımar", *İslam Ansiklopedisi*, C. XII/I, MEB, İstanbul 1993, pp. 286–333.
- _____, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri* 1. Cilt, TTK, Ankara 1988.
- Blagojević, Miloš, "Vlaški knezovi, primicuri i čelnici u državi Nemanjića i Kotromanića", *Spomenica Milana Vasića*, Banja Luka 2005, pp. 43–55.
- Dragović, Ranko, *Polimlje: priroda, turizam, održivi razvoj*, Srpsko geografsko društvo, Beograd 2004.
- Čar–Drnda, Hatidža, "Oblast hercega Stjepana Kosače prema podacima popisa iz 1468/69", *Žbornik radova: naučni skup herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Mostar 2005, pp. 61–68.
- Dašić, Miomir, "Društveno- političke prilike na teritoriji današnje sjeveroistočne Crne Gore od druge polovine XV do kraja XVII vijeka", *Istorijski zapisi*, Vol. 1–2, Tigrad 1986, pp. 5–65.
- _____, *Šekular i Šekularci od pomena do 1941. godine*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2006.
- Durđev, Branislav, "O vojnicima, sa osvrtom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog aganluka", *Glasnik zemaljskog muzeja*, Vol. II, Sarajevo 1947, pp. 75–137.
- _____, "Teritorijalizacija kaunske organizacije do kraja XV veka (katun – knežina – pleme)", *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu* Sarajevo 1963, pp. 143–169.

- _____, "Značaj podataka o Vlasima u popisu krajišta Isa–bega Ishakovića iz 1455. godine", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Vol. XV, Sarajevo 1964, pp. 63–78.
- _____, "O naseljavanju Vlaha–stočara u sjevernu Srbiju u drugoj polovini XV vijeka", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Vol. XXXV, Sarajevo 1984, pp. 9–34.
- Ercan, Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.
- Filipović, Milenko, "Struktura i organizacija srednjovekovnog katuna", *Simpozijum o srednjovekovnom katunu*, Sarajevo 1963, pp. 45–112.
- Filipović, Nedim, "Pogled na osmanski feudalizam (sa naročitim obzirom na agrarne odnose)", *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Vol. IV, Sarajevo 1952, pp. 35–50.
- _____, "Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku", *Godišnjak*, Vol. VII, *Centar za balkanološka ispitivanja* No. 5, Sarajevo 1970, pp. 147–152.
- Filipović, Nedim, "Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini", *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti BiH*, Vol. XII, Sarajevo 1974, pp. 127–221.
- _____, "Islamizacija Vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku", *Radovi ANU BiH*, Vol. LXXIII, Sarajevo 1983, pp. 139–148.
- Göyünç, Nejat, "Hâne Deyimi Hakkında", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Vol. 32, İstanbul 1979, pp. 331–348.
- Hrabak, Bogumil, "Herak Vraneš", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Vol. VII, Sarajevo 1955, pp. 53–64.
- _____, "Čelnici stočarskih zajednica u istočnoj Hercegovini u XIII–XIV veku", *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, Vol. 2, Beograd 1997, pp. 139–159.
- _____, "Vojnuci u Trgovištu (Rožaju), Bihoru, Budimlji, Peći i Klopotniku 1485. godine", *Novopazarski zbornik*, Vol. 30, Novi Pazar 2007, pp. 83–89.
- İnalçık, Halil, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1954.
- Işik, Mustafa, & Çevik, Zeki, "17 Numaralı, H.890/M.1485-1486 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Nefs-i İpek", *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Defter-i Hâkânî*, Cilt I, İstanbul 2015, pp. 29–43.

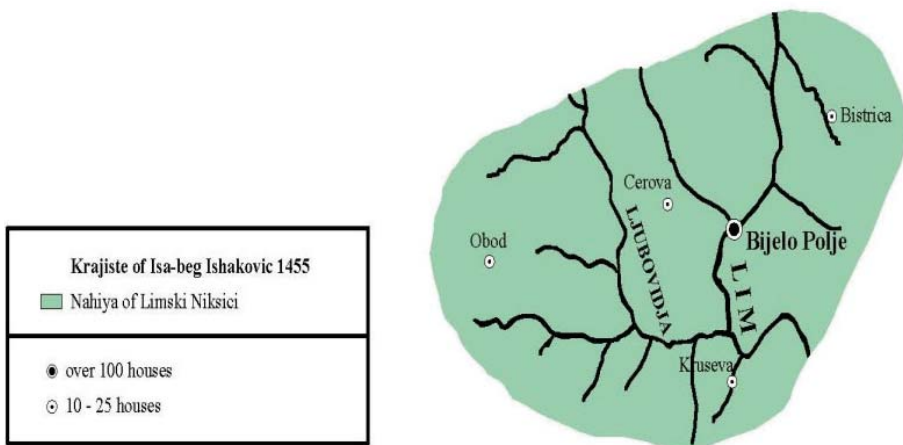
- Jovanović, Miloš, “Tačnost podataka i kontrola”, *Naselja i stanovništvo u oblasti Brankovića 1455. godine*, Beograd 2001, pp. 279–289.
- Katić, Tatjana, “Tvrđava Bihor u 15. i 16. veku”, *Durđevi stupovi i Budimljanska eparhija*, Berane – Beograd 2011, pp. 483–498.
- Köç, Ahmet “15. Yüzyıl Sonlarına Doğru İskenderiye Sancak Beyinin Hasları”, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Defter-i Hâkânî*, Cilt I, Istanbul 2015, pp. 45–69.
- Kovačević-Kojić, Desanka, “Srednjovjekovni katun po dubrovačkim izvorima”, *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, Sarajevo 1963, pp. 121–140.
- Kupusović, Amina, “Defteri Hercegovačkog sandžaka u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu”, in *Žbornik radova: naučni skup herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Mostar 2005, pp. 69–74.
- Lowry, W. Heath, *Fifteenth Century Ottoman Realities: Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2002.
- Lowry, W. Heath, *Studies in Defterology: Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, The ISIS Press/Gorgias Pr. Llc., Istanbul 2012.
- Lutovac, Milisav, “Dolina Lima – geografski značaj i privredno – geografske promene –”, *Glasnik Srpskog geografskog društva*, Vol. XLI–1, Beograd 1961, pp. 33–44.
- Macura, Miloš, “Osmanski feudalizam”, *Naselja i stanovništvo u oblasti Brankovića 1455. godine*, Beograd 2001, pp. 475–547.
- Memić, Mustafa, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Veljko Vlahović – Kultura, Beograd 1989.
- Miljković, Ema, “Turski feudalni sistem na Balkanu u prvom veku vladavine”, *Naselja i stanovništvo u oblasti Brankovića 1455. godine*, Beograd 2001, pp. 533–547.
- _____, “O značaju osmanskih popisnih knjiga kao istorijskih izvora – na primjeru deftera Smederevskog sandžaka”, *Istorijski časopis*, Vol. XLIX, Beograd 2002, pp. 123–137.
- _____, “Timarski sistem u nahiji Sjenica u drugoj polovini XV veka”, *Mileševski zapisi*, Vol. 8, Prijepolje 2009., pp. 97–108.
- _____, “Vlasi u domaćoj historiografiji”, *Braničevski glasnik*, Vol. 7, Požarevac 2010, pp. 5–22.
- _____, “Osmanske popisne knjige defteri kao izvori za istorijsku demografiju – mogućnosti istraživanja, tačnost pokazatelja i metodološke nedoumice”, *Teme*, Vol. 1, Niš 2010, pp. 363–373.

- _____, “Ottoman Census Books as Sources for Historical Demography: Research Possibilities, Exactness and Methodological Doubts”, in *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Defter-i Hâkânî*, Cilt I, Istanbul 2015, pp. 71–79.
- Mišić, Siniša, “Naseljenost Polimlja u srednjem veku”, *Mileševski zapisi*, Vol. 6, Prijepolje 2005, pp. 63–77.
- Mulić, Jusuf, “Prilog istraživanju mogućnosti procjenjivanja broja stanovnika u Bosni i Hercegovini u vrijeme osmanske vladavine”, *Hercegovina*, Vol. 13–14, Mostar 2001, pp. 35–68.
- Oruç, Hatice, “15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *OTAM*, Vol. 18, Ankara 2006, pp. 249–271.
- _____, “Tahrîr defters on the Bosnian Sanjak”, *Archivum Ottomanicum*, Vol. 25, Wiesbaden 2008, pp. 255–282.
- _____, “Nahija Limski Nikšići u granicama Bosanskog i Hercegovačkog sandžaka u 15. i 16. stoljeću”, *Historijska traganja*, Vol. 10, Sarajevo 2012, pp. 155–180.
- Pešikan, Mitar, “Zetsko–humska–raška imena na početku turskoga doba (*drugi deo*)”, *Onomatološki prilozi*, Vol. IV, Beograd 1983, pp. 1–133.
- _____, “O najstarijim turskim popisima predjela SR Crne Gore”, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*, Vol. 8, Titograd 1988, pp. 49–56.
- Premović, Marijan, *Župa Budimlja u srednjem vijeku*, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje 2012.
- _____, “Poljoprivreda nahije Bihor u XVI vijeku”, *Glasnik Bihora*, Vol. 1, Petnjica 2016, pp. 49–55.
- Pulaha, Selami, *Defteri i registrimüt të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Akademia e Shkenecave e R. P. të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë 1974.
- Radovi*, LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka, book 22, Ed. Desanka Kovačević–Kojić, Sarajevo 1983.
- Rastoder, Šerbo, “Katak osvrt na proces islamizacije u Crnoj Gori”, Drugi susreti crnogorsko-turskog prijateljstva: uloga i značaj Dinastije Crnojević (1451-1530) u istorijskom i kulturološkom sučeljavanju i prožimanju naroda Crne Gore i Turske, Podgorica, 18–20. juna 2010.godine, *Revija Forum*, Podgorica, januar 2012, pp. 51–52.

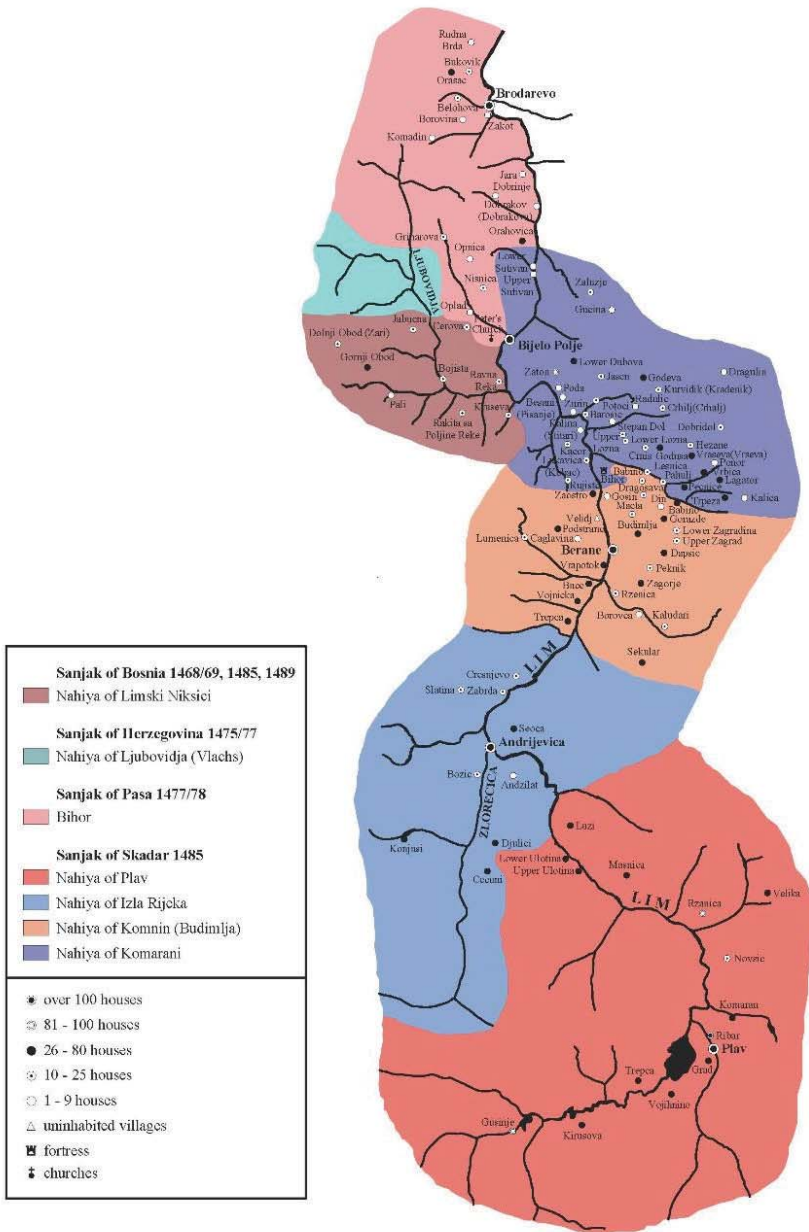
- Rašević, Miroslav, "Demografske prilike i stanovništvo", *Naselja i stanovništvo u oblasti Brankovića 1455. godine*, Beograd 2001, pp. 411–454.
- Rizaj, Skender, "O defteru Skadarskog sandžaka iz 1485. godine", *Žugoslovenski istorijski časopis*, Vol. 1 – 2, Beograd 1980, pp. 106–126.
- Simpozijum o srednjovjekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961. g.*, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Ed. Milenko S. Filipović, Sarajevo 1963.
- Šabanović, Hazim, "Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699 god.", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Vol. 4, Sarajevo 1952, pp. 172–204.
- _____, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1959.
- _____, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Žbirni katastarski popis iz 1455. godine: uvod, turski tekst, prevod i kometari*, Orijentalni institut, Sarajevo 1964.
- Šćepanović, Žarko, *Srednje Polimlje i Potarje. Istorijsko-etnološka rasprava*, Srpska akademija nauka i umetnosti – Etnografski institut, Beograd 1979.
- _____, "Pregled prošlosti Bijelog Polja i okoline", *Bijelo Polje*, Beograd 1987, pp. 89–97.
- Šantić, Ferko, "Prijepoljski kraj u popisu Skadarskog sandžaka 1485. god.", *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, Vol. XIII, Prijepolje 1990, pp. 273–280.
- Stojanovski, Aleksandar, "Popis vojnuka s kraja XV veka", *Vranjski glasnik*, Vol. XXXII, Vranje 1989, pp. 146–152.
- Tomović, Gordana, "Župa Ljuboviđa", *Kralj Vladislav i Srbija XIII veka*, Beograd 2003, pp. 47–62.
- Tošić, Đuro, "O vlaškoj skupini Vraneši u nahiji Ljuboviđa", *Mileševski zapisi*, Vol. 2, Prijepolje 1996, pp. 101–115.
- Zirojević, Olga, "Mlinovi u vreme turske vladavine (od XV do XVIII veka)", *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, Vol. VI, Prijepolje 1978, pp. 153 – 161.
- _____, *Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459–1683)*, Istorijski institut, Beograd 1974.
- Zundhausen, Holm, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Clio, Beograd 2008.

APPENDICES

Appendix 1: Montenegrin Polimlje in the second half of 15th century

Appendix 2: Montenegrin Polimlje in the second half of 15th century

ERZİNCAN'DA OSMANLI DÖNEMİ HAMAMLARI

FUNDA NALDAN*

Giriş

Doğu Anadolu'da önemli yerleşim yerlerinden biri olan Erzincan'da Osmanlı döneminde pek çok yapı yanında hamamlar da yapılmıştır. Osmanlı döneminden dört hamam yapısı günümüze ulaşmıştır.

Erzincan tarihi ile ilgili çalışmalarda hamamlar ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır¹. Arşiv belgelerine göre, Erzincan'da ilk hamam kaydı 1530 yılı olarak geçmektedir². Evliya Çelebi Erzincan'da Pir Kalem ile İskender Bey hamamları olmak üzere iki hamamdan bahsetmektedir³. Bu hamamlar günümüze gelememiş ve nerede oldukları tespit edilememiştir. 1803 yılına ait diğer bir kayıta Çadırcı hamamı Hacı Bey hamamından bahsedilmektedir⁴. 1871, 1875, 1894 tarihli salnamelerde Erzincan'da 6 hamam olduğu ifade edilmektedir⁵. Ancak Yüzbaşı Fuat tarafından 1904 yılında çizilen Erzincan şehir haritasında 5 hamamın varlığından haberdarız⁶. Bu hamamlar şunlardır:

1. Bey Hamamı
2. İskender Hamamı
3. Çadırcı Hamamı

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, Erzincan/TÜRKİYE, fnaldan@erzincan.edu.tr

¹ Tahir Erdoğan Şahin, *Anadolu'nun Tarihi Akışı İçerinde Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Açardan Erzincan Tarihi*, C.2, Erzincan: Erzincan Hayra Hizmet ve Dayanışma Vakfı Yayınları, 1987, 49-50, Abdülkadir Gül, Adem Başbüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan Kazası)*, Erzurum: Salkamsöğüt yay., 2011, s. 125-127.

² B.A.TD.199, s. 30-31.

³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*. II. İstanbul: Yky yayınları, 2014, s. 205-209.

⁴ V.G.M.A. Defter No.532/0, s. 0059, sr.0.

⁵ 1871 Tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesi, s. 147-152;1875 Tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesi, s. 144-146; 1894 Tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesi, s. 233.

⁶ İsmail Hakkı Akansel, *Eski Erzincan'da Tarihi Kışla ve Askeri Yapılar*, Erzincan, 1999.

4. Pir Kalem Hamamı

5. Paşa Hamamı.

Şehirde ayrıca Mustafa Çavuş tarafından vakfedilmiş Gülabi Bey adlı hamamı olduğunu vakfiyesinden öğrenmekteyiz. Ali Kemali, harap olmuş bedesten duvarlarından alınan taşların hamamın onarımı sırasında kullanıldığından bahsetmektedir⁷. Kayıtlarda geçen diğer 3 hamam yapısı günümüze maalesef gelememiştir. Bu hamamlar Erzincan depremlerinde yıkılmış olmalıdır. Bu depremlerde şehir büyük zarar görmüştür. Doğal olarak şehrin gelişimini kültürel, ticarî ve toplumsal yapısını etkilemiştir. Günümüze gelen yapılardan olan Paşa hamamı, belli bir süre ahır olarak kullanılmış, günümüzde ise depo olarak kullanımını sürdürmektedir. Diğer bir örneğimiz olan Taşçı Hamamı, 2010 yılında valilik tarafından aslına uygun olmadan restore edilmiştir⁸. Çadırcı Hamamının da 2016 yılından bu yana restorasyonu devam etmektedir. İzzet Paşa hamamı 59. Topçu. Er Eğitim Tugayı içinde kaldığından ve içinde bulunduğumuz dönem dolayısı ile askeriye izin vermediğinden yapıya girilememiş, yapının ölçü ve fotoğrafları Erzincan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü arşivinden temin edilerek tanıtılmıştır.

Bu makalenin konusunu da Erzincan'da Osmanlı döneminde inşa edilmiş 4 hamam yapısı oluşturacaktır. Günümüzde bu hamamların hiçbirini kullanılmamaktadır. Yukarıda adı geçen arşiv belgeleri, tahrir defterleri, seyahatnamelere de dayanılarak esasen şehirdeki hamamların daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Günümüze kadar ayakta kalabilen hamamlar plan, mimari ve üslup bakımından ele alınmış olup 2 hamamın kitabesi olduğundan tarihi belli olup diğer ikisi ise tarafımızdan tarihlendirilmeye çalışılmıştır.

1. Çadırcı Şeyh Ahmed Hamamı (Hacı Ahmed Bey Hamamı)

Hamam, Erzincan Kalesi'nin giriş kapısı yakınlarında bulunmaktadır. Halk arasında *Çadırcı hamamı* olarak geçmektedir. Hamam, eski Gerek Gerek Mahallesi olarak bilinen yerde bulunmaktadır. Tek hamam şeklindeki yapının soğukluk girişi

⁷ Ali Kemali, *Erzincan Tarihi, Coğrafi, Toplumsal, Etnografî, İdari, İhsai İnceleme Araştırma Tecrübesi*, İstanbul, 1992, s. 224-225

⁸ Günümüzde restoran olarak işletilen hamam onarılarak daha iyi koşullarda yeniden kullanılmak istenmiştir. İç mekânın özgün halinde duvar örgüsünü yansıttığı ancak çimento siva ile sıvanarak kapatıldığı görülmektedir. Yapının bütününe hiç uymayan duvarlar, belirli bir seviyeye kadar granit ile kaplanmış, aynı şekilde yerlerde bu malzeme ile döşenerek adeta yeni bir mekan oluşturulmuştur. Örtüler de sıvanarak kapatılmıştır.

üzerinde inşa ve tamir kitabeleri bulunmaktadır. Hamamın Çadircı Şeyh adında biri tarafından yaptırıldığından bahsedilmekle⁹ birlikte 16. yy. başlarında hamamın 2800 akçayı bulan yıllık mukataası Pir Mehmed sipahinin oğlu Cemaleddin Çelebi tarafından *Ravza-i Mutahhara* vakfedildiği de belirtilmiştir¹⁰ Bu kitabelere göre¹¹; hamam Mahmud oğlu Şeyh Ahmed tarafından 1548 yılında inşa ettirilmiş ve Murtaza Bey tarafından 1677-78 tarihinde onarımı yaptırılmıştır.

Arapça. boyutlarında 30x50 cm. boyutlarında 2 satırlık inşa kitabesinin okunuşu;

*Buniye Hâze'l - hamam Bi-avnullahi'l-vedûd*¹²

Abduhu Şeyh Ahmed Bin Mahmud Tarih Sene 955/M.1548-49 (Foto.4) şeklindedir.

Türkçe açıklaması: Bu hamam Mahmud oğlu Şeyh Ahmed tarafından 1548-49'da yaptırılmıştır.

İnşa kitabesinin hemen üzerinde bulunan 30x60 cm. boyutlarında 2 satırlık tamir kitabesi;

Mir Liva-yn Kızılcan Murtaza Bey Hazreti etti bu hamamı tâmir ruhuna hak rahmeti,

*Ta Medine ehline varınca icazet eyledi dedi tarih ide "Cennette Yasin İzzeti"*¹³ *sene 1088/M.1677-78* olarak geçmektedir (Foto.4).

Türkçe açıklaması: Kızılcanlı Murtaza Bey tarafından hamam H.1088 yılında tamir ettirmiştir. Medine'ye gidince ebced hesabı ile tarih düşürme mısrasını yazarak H.1088 yılını denk getirmiştir.

Bir başka kayıta Çadircı Hamamı'nın, 1591 yılında Şeyh Ahmed tarafından Hz. Peygamberin ruhu için vakfedildiği geçmektedir¹⁴. Vakıflar Arşivinde de 1803 yılına ait kayıta Çadircı Hacı Ahmed Bey hamamından bahsedilmektedir¹⁵. Hamam günümüzde halk arasında da Çadircı hamamı olarak geçmektedir. Çeşitli onarımlar geçiren hamam son olarak 1939 depreminde büyük ölçüde

⁹ Halil Koşar, "Eski Erzincan Şehrinde Günümüze Kadar Gelmiş Bazı Eserler (Çadircı Hamamı)", Erzincan Mengüceli Dergisi, II, S. 16, Erzincan, 1981, s. 26-27. Haldun Özkan, "Eski Erzincan'da Çadircı hamamı", Uluçam Armağanı, Ankara, 2008, s. 208.

¹⁰ Şahin, *a.g.e.*, s. 49, Özkan, *a.g.m.*, s. 208.

¹¹ Kitabeleri okuyan Sayın Prof. Dr. Hamza Keleş'e teşekkür ederim.

¹² Vedûd: pek ziyade muhabbetli, pek müşfik (Allah'ın sıfatlarından biridir).bkz. Ş. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, 1992, s. 1489.

¹³ Ebced hesabı ile "Cennette Yasin izzeti" ifadesi H.1088 tarihine tekabül etmektedir.

¹⁴ Gül, Başbüyük, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁵ V.G.M.A. Defter No.532/0, s. 0059, sr.0.

harap olmuş, bir süre boş kaldıktan sonra 2016 yılında Erzincan İl Özel İdaresi tarafından restore edilmeye başlanmıştır. Günümüzde kullanılmayan hamam iyi durumdadır.

Yapı, dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş olup kuzey-güney doğrultuda uzanmaktadır. Hamam, kuzeyden güneye doğru soğukluk, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır (Çizim 1). Ilıklık ve sıcaklık bölümlerine göre daha hacimli olan soğukluk kısmı sekizgen kasnak üzerine oturan kubbe ile örtülmüştür. Kubbede üç sıra aralıkla kirpi saçakla hareketlilik sağlanmıştır. Soğukluğun kademeli yüksekliğine rağmen ılıklik ve sıcaklık bölümü bütünüyle masiftir. Doğu cephedeki giriş kapısının yanında açılan pencere sonradan genişletilerek insan tahribatı ile girişe dönüştürülmüştür. Ancak sonradan açılan bu giriş, yapıda devam eden restorasyonda asıl fonksiyonu olan pencereye kavuşmuştur. Kubbe ve tonozların üzerini yer yer ot kaplamıştır. Doğu cephede üst tarafta cephenin ortasında yapılmış kaş kemerli aydınlatma nişi bulunmaktadır (Foto.1).

Soğukluğa yapının doğu cephesinin kuzey ucundan basık kemerli düzgün kesme taş söveli giriş ile ulaşılmaktadır (Foto.3). Ayrıca giriş yüzeysel sivri kemerle kuşatılmıştır. Soğukluk bölümü, 10.10x10.25 cm. boyutlarında kare mekanlı olup tuğladan örülmüş kubbe ile örtülmekte ve ferah bir mekan etkisi yaratmaktadır (Foto.5). Bu bölümde içleri mukarnaslarla doldurulmuş pandantiflerle kubbeye geçiş sağlanmıştır (Foto.6-8). Soğukluğun ortasında havuz olduğu izlerinden anlaşılma ile birlikte günümüze kadar gelememiştir (Foto.7). Soğukluğun güney yönünden sivri kemerli dar bir kapı ile ılıklik bölümüne geçilmektedir.

Ilıklık 3.95x7.30 cm. boyutlarında dikdörtgen biçimli bir mekandır. 9 ışık gözlü bu bölümün üzeri tonoz ve kubbe ile örtülmüştür. Üst örtü kemerle ikiye bölünmüş, batıdaki 3.95x4.20 cm. boyutlarındaki alan beşik tonozla, 3.10 x3.95 cm. boyutlarındaki alan ise kubbe ile örtülmüştür. Doğusundaki kubbe ile örtülü olan bölümün tuvalet olduğu düşünülmektedir. Burası sonraki yıllarda büyük tahribat görmüştür. Ilıklık bölümü, kubbede açılan çok sayıda ışık gözü ile aydınlatılmıştır.

Ilıklık bölümünden sıcaklığa yuvarlak kemerli geçişten girilmektedir (Foto.9). Mekan, 10.80 x 10. 80 cm. boyutlarında olup kare planlıdır. Bu bölümün üzeri kubbe ile örtülmüştür. Soğukluk bölümünde olduğu gibi burada da kubbeye mukarnas dolgulu pandantiflerle geçilmiştir. Sıcaklık bölümü merkezi kubbenin etrafına aksiyal olarak yerleştirilen dört eyvan ve köşelerdeki halvet hücrelerinden

oluşan plan şemasına sahiptir¹⁶. Ortadaki mekanı örten kubbeye göre daha küçük ve basık halvet hücreleri kubbelerine geçiş ise tromplarla sağlanmıştır. Kubbede 41 ışık gözü açılmıştır. Kuzeydeki giriş eyvanı hariç, diğer üç eyvan buldukları yöne doğru şekillenmiş, zeminden belli yükseklikteki sekilere sahip olup her birinin üzerine taş kurna konulmuştur. Bu kurnalardan günümüze gelebilenler sade bir şekilde taş malzemedendir yapılmıştır. Ayna taşlarında sıcak ve soğuk su muslukları için delikler vardır. Sıcaklığın ortasında bulunan sekizgen göbek taşının 4 yanındaki küçük su kanalı ile eyvan ve hücrelerden gelen suların dışarı atılması sağlanmıştır.

Su deposu, yapının güneyindedir ve doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen biçimli olup beşik tonoz ile örtülmüştür. Su deposunun altında ocak ağzının açıldığı, külhan bölümü bulunmaktadır. Ancak bu bölüm toprakla kapandığı için sadece duvardaki kemerli açıklığın bir bölümü görülmektedir. Duvarları yıkıldığından hamamın en çok bu bölümü harap olmuştur.

Hamamın duvarlarında yer yer sıva izleri olsa da bunların orijinal olmadığı kanaatindeyiz. Beden duvarlarında moloz taş, giriş ve pencere sövelerinde kesme taş, kubbelerde tuğla malzeme kullanılmıştır.

Korunması gereken kültür varlığı olarak 28. 04. 1988 tarihinde tescil edilen yapı halen ayaktadır.

2. İzzet Paşa Hamamı

Hamam, günümüzde merkez 59.Topçu Er. Eğitim Tugayı içerisinde bulunmaktadır. Kurul tarafından ılık bölümüne giriş kapısı üzerinde yapının inşa kitabesi olduğu ve bu kitabeye göre hamamın Erzurum Beylerbeyi Müşir İzzet Paşa¹⁷ tarafından 1869 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

İzzet Paşa'nın Eski Erzincan yaptırmış olduğu bir de cami¹⁸ de bulunmaktaydı. Ancak 1939 depreminde cami yerle bir olmuştur.

Hamam günümüze gelinceye kadar pek çok onarım geçirmiştir. Kuzey ve batı bölümlerinin önüne sonradan değişik amaçlarla kullanılan binalar

¹⁶ Bu tipolojiye göre hamamların sıcaklık plan şemaları 12. ve 13. yy.dan itibaren en çok uygulanan dört eyvanlı ve köşe hücreli tipten oluşan düzenlemedir. Daha detaylı bilgi için bkz. Eyice, 1960, 99-120.

¹⁷ İzzet Paşa, Haşim Osman Paşa'nın oğludur. Erzincan'da 1798-99'da doğdu. 1849'da Hakkari ve Van valisi olup 1850 yılında ayrılmıştır. 1850-52 yılları arasında Cidde valisi olup 1854'te azledilmiştir. 1867 yılında Sivas valisi olup 1879'da ayrılmıştır. 1883-84 yılında Edirne valisi olup 1893 yılında vefat etmiştir. Bkz. Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C.3, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 845.

¹⁸ Funda Naldan, *Erzincan İli Cami Mimarisi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 730-740.

yapılmıştır (Foto.10). Cephelerdeki çimento harç sıvalar, soğuklukta açılan kapı ve merdivenlerden yapının kısmen özgünlüğünün zedelendiğini söyleyebiliriz. Yapının iç mekanı tamamen beyaz badanalıdır.

Tek hamam olarak inşa edilen yapının dikdörtgen kütlesi kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Hamam ve külhan bölümüne giriş batı cepheden sağlanmaktadır (Foto.11). Doğu cephede ılık bölümünden girişi sağlanan tuvalet dışı doğru taşıntı yapmıştır.

Hamamda kare bir soğukluk, güneye doğru ılık, sıcaklık, su deposu art arda yerleştirilmiştir. Örtü düzeni olarak soyunma yerinde ahşap tavan, ılık bölümünde küçük üç kubbe, dört eyvanlı ve köşe hücreli sıcaklık orta mekân kubbe, eyvanlar beşik tonoz ve hücreler kubbe ile örtülüdür. Güney cephe boyunca uzanan su deposu beşik tonoz ile örtülüdür. Hamamın girişi, soğukluğun kuzeybatısına yerleştirilmiştir. Giriş kapısının olduğu kısma sonradan ön mekan yapılmıştır. Cephelerde hareketlilik yoktur. Hamamın duvarlarında yer yer görülen sıva izleri onarımlar sırasında yapılmış olmalıdır.

Plan itibariyle hamam, klasik düzende soğukluk, ılık, sıcaklık ve külhan kısımlarından meydana gelmektedir (Çizim 2). 41.45x15.10 cm. boyutlarında dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş, kuzey-güney doğrultuda uzanmaktadır.

Düz ahşap tavanla örtülü soğukluk kısmı 12.80x13.10 cm. boyutlarında olup geniş ve ferah bir mekândır (Foto.12). ılık ve sıcaklık kısımları soğukluk bölümünün çatı seviyesinden daha alçakta kalmıştır. Soğukluk esasen hamamın genel kütesine hakimdir. Soğukluğun kuzeybatısına yerleştirilen basık kemerli 1.00x1.50 cm. boyutlarındaki kapı açıklığı düzgün kesme taş sövelidir. Girişi dikdörtgen bir çerçeve içine alan profilli bordür kapıyı çevrelemiştir. Ahşap çatı ile örtülü soğukluk 60x60 cm. boyutlarında 14 ahşap ayak tarafından desteklenmektedir. Orta, güney ve batı yönde bulunan ahşap direkler, kare biçimli ahşap kaidelere oturmaktadır. Soğukluğun dört yanında 2, 5 cm. genişliğinde soyunma sekileri bulunmaktadır. Soğukluğun kuzey ve batı cephelerine askeriye tarafından yapılan müdahalelerle açılan kapılar bulunmaktadır. Bu kapıların kuruldan alınan bilgilere göre hamamın kuzey ve batısındaki ek binalara geçişi sağladığı anlaşılmaktadır. Ancak bu kapıların açıldığı ek binalar sonradan kaldırılınca kapılarda duvarla örülerek kapatılmıştır. Bu bölümün duvarları çimento harç ile sıvandığından özgünlüğü zedelenmiştir.

Güney duvarı ortasında 1.00 cm. genişliğindeki kapıdan 3.70x12.80 cm. boyutlarındaki ılıklık kısmına girilmektedir. ılıklığın doğusunda kapı ile açılan tuvalet bölümü yer almaktadır. Mekân, kuzey-yönde atılan kemerlerle üç bölüme ayrılmış olup pandantiflerle geçiş sağlayan üç kubbe ile örtülüdür (Foto.13).

ılıklık kısmının güney duvarı ortasında 1.00 cm. genişliğindeki basık kemerli kapı ile 12.65x12.85 cm. boyutlarındaki sıcaklık bölümüne geçilir. Sıcaklık bölümü merkezi kubbenin etrafına aksiyal olarak yerleştirilen dört eyvan köşe halvet hücreli plan şemasına sahiptir. (Foto.14) 3.70x3.80 cm. boyutlarındaki halvet hücreleri ve ortadaki mekânı kubbe örtmektedir. Kubbe eteği sade bir silme ile kuşatılmıştır. Kubbeli ana mekânın etrafına yerleştirilen eyvanlar beşik tonoz ile örtülü olup beyaz badana ile boyanmıştır. Köşelerdeki halvet hücrelerine basık kemerli kapılardan girilmektedir. Orta mekânı örten kubbeye göre daha küçük ve basık olan hücre kubbelerine tromplarla geçiş sağlanmıştır. Orta mekânda onikigen göbek taşı bulunmaktadır.

Güneydeki eyvanın güney duvarı ortasına açılan açıklıkla su deposu irtibatlandırılmıştır. Dikdörtgen planlı beşik tonoz ile örtülü su deposunun arkasında sivri kemerli külhan açıklığı bulunmaktadır.

Yapıda inşa malzemesi olarak duvarlarda moloz taş, kapı, kemer sövelerinde kesme taş, üst örtüde tuğla malzeme kullanılmıştır. İç mekânın duvar ve örtülerine beyaz badana yapılmıştır.

3. Nafiz Paşa Hamamı

Hamam, Erzincan Kalesi yakınlarında eski Beybağı Mahallesi'nde bulunmaktadır (Harita 1). Günümüzde hamamın hemen yanından çevre yolu geçmektedir. Halk arasında *Paşa Hamamı* olarak da bilinmektedir. Hamam harap durumda olup bu yolun yapılması ile birlikte yapı yıkılmaya daha çok yaklaşmıştır.

Yapılan incelemelerde yapı ile ilgili arşiv kaydına ve herhangi bir kitabeyle rastlanmamıştır. Çadırcı hamamına oldukça yakın inşa edilen hamamın sıcaklık mekan düzenlemesi benzerlik gösterir. Hamamın diğer bölümlerinde tarihlenmeye yardımcı olabilecek herhangi bir detay bulunmamaktadır. Ancak, taşrada geç dönemlerde yapılan hamamların soğukluk bölümlerinde düz ahşap tavan kullanılmıştır. Plan ve mimari özellikleri ile mahalle hamamı olan Paşa hamamı 19. yy. tarihlendirilebilir.

Çifte hamam olarak inşa edilen hamamın kuzey cephesi ekseninde yıkılmış soğukluk bölümü vardır. Beden duvarları ve üst örtüsü yıkıldığından bu bölümün cephe ve üst örtüsü hakkında detaylı bilgiye sahip değiliz. Ancak, Şinasi Uğurlu (76)¹⁹, bu bölümün 1960lı yıllara kadar ayakta olduğunu ifade ederek doğusunda erkekler, batısında kadınlar bölümünün ve düz ahşap tavan ile örtülü olduğunu söylemiştir. Cephelerde hareketlilik yoktur. Ilıklık bölümlerinde üstte küçük bir mazgal pencere açılmıştır. Kubbelerin üzerini ot kaplamıştır. Günümüzde harap durumda olan hamam bir süre ahır ve depo olarak kullanılmış ve halen depo olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Hamam, kuzey-güney doğrultusunda uzanan 20.00x24.60 cm. ölçülerinde dikdörtgen küleyle sahiptir (Çizim 3). Bu kütlede doğu kısmında erkekler, batı kısmında kadınlar bölümü bulunmaktadır (Foto.15)²⁰. Hamamın erkekler ve kadınlar bölümünün her biri 12.30x20.00 cm. boyutlarındadır. İki bölümde de sırası ile soğukluk, ılık, sıcaklık ve su deposu bulunmaktadır. Soğukluk, düz ahşap tavan ile ılık ve su deposu beşik tonozla, sıcaklık ve halvet hücreleri ise kubbe ile örtülüdür. Soğukluk bölümü günümüzde yıkılmış bir vaziyettedir (Foto.15). Ilıklık ile arasında kalan duvar ayakta. Bu duvarda erkekler kısmının girişi soğukluğun doğusunda, kadınlar kısmının girişi batısında yer almaktadır. Soğukluk yıkıldığından bu kapılar günümüzde doldurularak iptal edilmiş, özgünlüğünü bu nedenle kaybetmiştir. Hamamın moloz taştan örülmüş duvarlarında pencere açıklığı bulunmamaktadır. Doğu ve batı cephelerde yer alan su deposuna açılan kapılar sonraki yıllarda çimento harç ile sıvanarak kapatılmıştır (Foto.16).

Kuzey cephenin batı köşesinden açılan 70 cm. genişliğindeki bir girişle kadınlar bölümünün ılıklığına girilmektedir. Kuzeybatı cephe boyunca her iki bölümün de ılık önünde ahşap soğukluk bölümü olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. 10.30x3.50 cm. boyutlarındaki dikdörtgen biçimli ılıklığın doğusu tuvalet olarak düzenlenmiştir. Ilıklığın örtüsü beşik tonozdur. Tonozda bulunan çok sayıda ışık gözleri ile mekan aydınlatılmıştır. Mekanın batısında 37 cm. yüksekliğinde seki uzanmaktadır.

Ilıklık bölümünden 70 cm. genişliğinde derin bir koridorla sıcaklık bölümüne geçilmektedir (Foto.20). Bu mekan 10x10 m. boyutlarında kare planlı olup üzeri kubbe ile örtülmüştür (Foto.19). Sıcaklık her ekseninde birbirine simetrik olarak

¹⁹ Hamam günümüzde Şinasi Uğurlu (76)'nın özel mülkiyetindedir.

²⁰ Şinasi Uğurlu tarafından alınan bilgiye göre hamamın doğusunu erkekler, batısını kadınlar kullanmıştır.

düzenlenmiştir. Dört yönde 3.80 cm. genişliğinde ve 2.50 cm. derinliğinde eyvan ve dört köşede 2.50x2.50 cm. boyutlarında halvet hücreleri bulunmaktadır. Bu hücrelerin üst örtüsü de kubbedir. Kubbe eteği kaval silme ile çevrilmiştir. Kubbeli mekânın dört yönündeki eyvanların sivri kemerleri kesme taştandır. Köşedeki halvet hücrelerine yuvarlak kemerli kapı açıklıklarında girilmektedir. Orta mekânı örten kubbeye göre halvet hücreleri kubbeleri daha basık ve küçüktür. Ilıklık girişine denk gelen eyvan hariç, diğer eyvan ve hücrelere üçer kurna yerleştirildiği ayna taşlarından anlaşılmaktadır. Günümüzde kurnalar yerinde değildir. Halvet hücrelerinin kapıları 0.75m. genişliğinde ve 0.75 m. derinliğinde dar ve derin tutulmuştur. Sıcaklık bölümünün ortasına sekizgen bir göbek taşı yerleştirildiği kalan izlerden anlaşılmaktadır. Sıcaklık mekânı ve halvet hücreleri kubbelerde yer alan az sayıdaki ışık gözleri ile aydınlatılmıştır.

Yapının erkekler bölümüne de kuzeydoğu köşedeki cepheden giriş sağlanmaktadır. Kadınlar bölümündeki plan şemasının aynısı burada uygulanmıştır. Girişte kadınlar bölümünde olduğu gibi sırası ile soğukluk, ılık ve devamında dört eyvan ve dört köşe halvet hücreli sıcaklık bölümü yer almaktadır.

Su deposu, doğu-batı doğrultusunda yapının güneyinde dikdörtgen planlı ve beşik tonoz ile örtülüdür. Su deposunun altında ocak ağızının açıldığı, külhan bölümü bulunmaktadır. Ancak bu bölüm toprakla kapandığı için sadece duvardaki kemerli açıklığın bir bölümü görülmektedir (Foto.17). Güneyde yer alan su haznelerinden her iki bölüme de ayrı ayrı sıcak su verilmekteydi. Cephenin güneydoğu ve güneybatı köşesinden açılan kapılar ile su deposuna girilmektedir (Foto.18). Günümüzde bu kapılar duvar ile örülerek kapatılmıştır. Ayrıca hamamın güneybatı cephesine sonradan bir kapı daha açılmıştır.

Hamamda malzeme olarak beden duvarlarında moloz taş, örtüde tuğla kullanılmıştır.

Yapı, 28.04.1988 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiş, günümüzde harap bir halde kaderine terkedilmiştir. Erzincan'daki tüm yapıların zarar gördüğü 1939 depreminde bu yapı da önemli oranda harap olmuştur. Nafiz Paşa Hamamı en yakın zamanda restorasyon beklemektedir.

4. Taşçı Hamamı

Eski Erzincan yerleşiminde Orman Fidanlık Müdürlüğü'nün hemen yanındadır. Günümüzde kitabesi olmayan yapının tarihi ve banisi bilinmemektedir.

Herhangi bir arşiv kaydına da rastlanmayan yapı plan ve mimari özelliklerinden hareketle 19. yüzyıla tarihlendirilebilir.

Tek hamam olarak inşa edilen yapının dikdörtgen kütlesi 15.70x38.20 cm. boyutlarında kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır (Foto.21). Hamam duvarları moloz taş ve aralarda üç sıra tuğla ile örülmüş, köşelerde de kesme taş ile örtüde tuğla kullanılmıştır (Foto.22). Hamam, kareye yakın bir soğukluk, kuzeyden güneye doğru ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden meydana gelmektedir. Örtü düzeni olarak, soğuklukta ahşap tavan, ılıklikta üç kubbe, dört eyvanlı ve köşe hücreli sıcaklık bölümünde orta mekanda ve hücrelerde kubbe, eyvanlarda beşik tonoz kullanılmıştır. Güney cephe boyunca uzanan dikdörtgen planlı su deposu beşik tonoz örtülüdür. Yapıya giriş, doğu cephenin güney ucunda 1 m. genişliğindeki kapıdan sağlanmaktadır. Bu kapı soğukluğa açılmaktadır (Çizim 4).

Düz ahşap tavan ile örtülü soğukluk 12.50x13.70 cm. boyutlarında olup kareye yakın bir mekandır (Foto.24). Genel olarak hamamın diğer bölümlerine daha hakim durumdadır. Bu bölüm onarımlarla tamamen yenilenmiştir. Olması gereken soyunma sekileri kaldırılmış, ortada sonradan yapılan havuz yer almaktadır. Özgün halinde de havuz olması yüksek bir ihtimaldir. İç mekan zemin ve duvarlar belli seviyeye kadar mermer ile kaplanmıştır. Duvarlar ve örtü sistemleri de beyaz boya ile boyanmıştır. Buranın güneyinde 1.00 x1.20 cm. boyutlarındaki dar ve derin basık kemerli kapıdan ılıkliğe geçilmektedir (Foto.25). Bu mekanın kuzey ve güney taraflarına son onarımda tuvaletler yapılmıştır. Mekanın orijinalinde İzzet Paşa hamamında da olduğu gibi tuvalet kapıları üzerindeki kemer izlerinden iki kemerle üç bölüme ayrıldığı anlaşılmaktadır. 3.50x13.70 cm. boyutlarındaki dikdörtgen planlı ılıklik üç kubbe ile örtülüdür. Kubbelere tromplarla geçiş sağlanmıştır. Kubbelere açılan ortada yıldız şeklinde ve kenarlardaki ışık gözleri ile ılıklik aydınlatılmıştır.

ılıklik bölümünün güney duvarı ortasında 1 m. genişliğindeki basık kemerli kapıdan dört eyvan ve dört köşe hücreli plan şemalı 12.70x13.70 cm. boyutlarındaki sıcaklık bölümüne geçilir (Foto.26-28). Sıcaklık eksenlerinde birbirine simetrik olarak düzenlenmiştir. Eyvanlar beşik tonoz ile örtülüdür. Halvet hücreleri ve orta mekan kubbe ile örtülüdür. Kubbede açılan yıldız şeklindeki ışık gözleri ile sıcaklık aydınlatılmıştır (Foto.29). Kubbeli ana mekanın eksenlerine yerleştirilen eyvanların ön yüzündeki sivri kemerler düzgün kesme taştan yapılmıştır. Sıcaklığın çapraz eksenlerine yerleştirilen halvet hücrelerinin kapıları

dar ve derin tutulmuştur (Foto.27). Bu hücreleri örten kubbelere tromplarla geçiş sağlanmış olup kubbeler küçük ve basıktır. Batı yöndeki eyvandan açılan açıklık ile su deposu irtibatlandırılmıştır. Sıcaklık bölümünün ortasına sekizgen göbek taşı yerleştirilmiştir.

Mekanın güneyindeki halvet hücresinden sonradan açılan kapı ile su deposuna geçilmektedir. Su deposu, doğu-batı doğrultusunda yapının güneyinde 3.50x13.70 cm. boyutlarında dikdörtgen planlı beşik tonoz ile örtülmüştür. Tonozda açılan ışık gözleri ile mekan aydınlatılmıştır. Su deposunun altında ocak ağzının açıldığı, külhan bölümü bulunmaktadır. Ancak bu bölüm toprakla kapandığı için sadece duvardaki kemerli açıklığının bir bölümü görülmektedir (Foto.23).

Yapı, 29.04.1991 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir. Erzincan'daki tüm yapıların zarar gördüğü 1939 depreminde bu yapı da önemli oranda harap olmuştur. Bir süre boş kalan hamam 2010 yılında valilik tarafından restore edilerek restoran olarak kullanıma açılmıştır.

5. Değerlendirme ve Karşılaştırma

Erzincan hamamları yapılan tarihlemelere göre 16.-19.yy.lardan kalan yapılardır. En erken örnek 1548 tarihli Çadırcı hamamıdır. Bu yapı 16.yy.ın hamam mimarisi özelliklerini yansıtmaktadır. İzzet Paşa hamamı 1869'da inşa edilmiş, diğer hamamlarda 19.yy.a tarihlendirilmiştir.

Erzincan hamamlarının girişleri basık kemerli sade bir görünüme sahiptir. Üç hamam tek²¹ (Çadırcı, İzzet Paşa, Taşçı hamamı), biri çifte hamam²² (Nafiz Paşa hamamı) olarak yapılmıştır. Hamamlarda soğukluk, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümleri aynı eksende ard arda sıralanmıştır. Sıcaklık düzenlenişleri aynı olsa da mekânlarda ölçü farklılıkları vardır. Sıcaklık mekânlarına göre; Çadırcı hamamı 10.20x10.80 cm., İzzet Paşa hamamı 12.65x12.85 cm., Nafiz Paşa Hamamı 10.00x10.00 cm., Taşçı hamamı 12.70x13.70 cm. boyutlarındadır. Sıcaklık mekân ölçüleri aşağı yukarı birbirine yakındır. 3.80x4.10 cm. boyutlarındaki halvet hücresi ve 4.10 cm. genişliğindeki eyvanları ile Taşçı hamamının sıcaklık mekânının diğer hamamlara göre daha büyük boyutlu olarak yapıldığını söyleyebiliriz. Ölçü, süsleme, örtü sistemi dışındaki diğer özellikler Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde aynıdır. Esasen Selçuklu ve Osmanlı hamamlarında soğukluk, ılıkılık, sıcaklık

²¹ Tek hamamlarda günün belli saatlerinde dönüşümlü olarak kadınlara veya erkeklere hizmet verir.

²² Çifte hamamlar tam gün hem erkeklere hem de kadınlara hizmet verir.

bölmeleri ile bir bütün halinde düşünecek olursak hiçbir hamamın bir diğerine benzemediğini görürüz.

Hamamların soğuklukları kareye yakın biçimlidir. Yapıların soğukluk mekân ölçüleri birbirine yakındır. Kubbe ile örtülü olan tek örnek Çadırcı hamamıdır. Soğukluğun 15. yy.dan sonra kubbe ile örtülmeye başladığı ve yine kubbeye fener açıldığı bilinmektedir. Emir Süleyman (14.yy.)²³, Diyarbakır Çardaklı (15. yy.), Bursa Demirtaş (15.yy), Karaman Sekiz Çeşme (15.yy.), Sivas Meydan (16. yy.), Afyon Kasım Paşa (16.yy.)²⁴, Çorum Ali Paşa hamamı (1573)²⁵ soğukluk mekânının kubbe ile örtülü olduğu ve aydınlık fenerli iyi birer örneklerdir. Nafiz Paşa hamamı soğukluğu tamamen yıkılmıştır. Şinasi Uğurlu, buranın 1960lı yıllara kadar ayakta olduğunu ve yapının moloz taş duvarlar üzerine oturan düz ahşap tavanla örtülü olduğunu belirtmektedir. Bu bilgiden Nafiz Paşa hamamının üst örtüsünün ahşap ayaklarla desteklenen düz ahşap tavanla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Taşçı ve İzzet Paşa hamamlarının da aynı şekilde üst örtüye sahip oldukları bilinmektedir. Bu tavanlar ahşap ayaklar tarafından desteklenmiştir. Günümüzde en iyi örneği İzzet Paşa hamamı soğukluğu yansıtmaktadır. Tavan, 14 ahşap ayak tarafından desteklenmiştir. Diğer hamamlarda da benzer durum söz konusu olmalıdır. Anadolu Türk hamam yapılarının 12.14 yy. örneklerinde soğukluk mekânlarının örtüsünün genellikle ahşap kirişlemeli tavan veya tonoz ile örtülü olduğu bilinmektedir. 14.yy.dan sonra bu mekânlar kubbe ile örtülü olmaktadır. İncelenene örnekler içinde 19.yy. a tarihlendirilen hamamlarda 12.-14.yy. a ait gerek arşiv kaydı gerekse plan ve mimari özellik göstermediğinden dolayı bu yapılar geç dönemlerde ahşap kirişlemeli tavan geleneğinin devam etmiş örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tipin Anadolu'da en eski örneği Ani Menüçehr (9.-12.yy.)²⁶ olduğu bilinmektedir.

1548 tarihli Çadırcı hamamı Türk hamamları içinde soğukluk, ılıklik ve sıcaklık mekanları ile İznik Hacı Hamza Hamamı erkekler kısmı (14.yy.)²⁷, Zile

²³ Ernst Diez, Oktay Aslanapa, M. Mesut Koman, *Karaman Devri Sanatı*, İstanbul, 1950, s. 49, Yılmaz Önge, *Anadolu'da XII-XIII Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara, 1995, s. 22.

²⁴ *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, C.II, Ankara, 1986, s. 137-139, Önge, *a.g.e.*, s. 19-26

²⁵ Mahmut Akok, "Çorum'da Ali Paşa Hamamı", *Arkitekt*, C. 28: 250, 1955. 87.

²⁶ Kemal Balkan, "Ani'de İki Selçuklu Hamamı", *Anadolu (Anatolia)*, C.XI, Ankara, 1970, s. 39-57. Önge, *a.g.e.*, s. 111-120.

²⁷ Kemal Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul, 1949, s. 134., Katharina Ottodorn, *Das Islamische Iznik*, Berlin, 1941, s. 94., Ali Saim Ülgen, "İznik'te Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, I, Ankara, 1938, s. 68-69, Önge, 1995, s. 121-130, 234.

Yeni Hamam (15.yy)²⁸, Nişancı²⁹ ve Tokat Yörgüç Paşa Hamamı³⁰ ile benzerlik gösterir.

Anadolu'da erken dönemlerden beri yapılan ve 16. yüzyıla kadar kullanılan mekanlardan biri de aralıktır. 12.-13. yüzyıllardaki hamamlarda soğukluktan ılıklığa geçerken aralık mekanı bulunmaktadır³¹. İncelenen Erzincan hamamlarında soğukluktan doğrudan ılıklığa geçilmektedir. Aralık olabilecek bir mekan yoktur. Ilıklıklar, hamamların kuruluş doğrultusuna paralel olarak uzanmakta ve enine dikdörtgen planlı olup içlerinde en büyük hacimli olanı 13.70x 3.50 m. boyutları ile Taşçı hamamı ılıkığıdır. Üst örtüleri, Çadircı ve Nafiz Paşa hamamında beşik tonoz, İzzet Paşa ve Taşçı hamamında kubbe kullanılmıştır. Enine uzanan dikdörtgen şeklindeki bu mekanların hepsinin orijinalinde tuvalet bulunmaktadır. Doğu-batı doğrultuda atılan kemerlerle ılıkığın üç bölüme ayrılmasını İzzet Paşa, Çadircı ve Taşçı hamamlarında görürüz. Tuvaletler mekanın doğu veya batısına gelebilecek şekilde yerleştirilmiş olup diğer uçta da seki mevcuttur. Günümüzde restoran olarak kullanılan Taşçı hamamının bu kısmı sonraki onarımlarda üç bölüme ayrılmış, yan mekânlar tuvalete dönüştürülmüştür.

Erzincan hamamları, Semavi Eyice'nin sıcaklık mekânlarını esas alarak yaptığı tipolojiye göre değerlendirilecektir³². Bu tipolojiye göre incelenen hamamların plan şemaları 12. ve 13. yüzyıldan itibaren en çok uygulanan dört eyvanlı köşe halvet hücreli plan tipinden oluşan düzenlemedir. Hamamlar plan olarak, Türk hamamlarında en yaygın görülen dört eyvanlı köşe halvet hücreli plan tipine girmektedir. Bu hamamların sıcaklıklarında görülen plan tipi, Türk mimarisinde erken dönemlerden beri görülen *eyvanlı, avlulu tip* Anadolu'da farklı şekillerde ihtiyaca binaen hamamlarda da uygulanmıştır. Türkler Anadolu'ya geldikten sonra da dört eyvanlı köşe halvet hücreli plan tipinin devam ettiği görülmektedir. Dört eyvanlı köşe halvet hücreli plan tipinin Anadolu'da en erken tarihli Ani Menücehr (9.-12. yy.)³³ hamamı olmak üzere Cumhuriyet dönemine kadar inşa edilen çoğu hamamda sevilerek ve benimsenerek yapılmış olan

²⁸ Halit Çal, "Zile Hamamları", *Türk Etnografya Dergisi*, S. 18, Ankara 1988, s. 103-104.

²⁹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Murat Devri 806-855 (1403-1451)*, C.II, İstanbul 1972, s. 477-478

³⁰ Aru, a.g.m., s. 134-139; Ayverdi, a.g.e., s. 549-550

³¹ Önge, 1995, s. 22-24.

³² Semavi Eyice, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi*. C.11, S. 15, İstanbul 1960, s. 99-120.

³³ Balkan, a.g.e., s. 39-57.

örneklerle de bakılarak söylenebilir. Mardin Sitti Radviyye (1176-1185)³⁴, Kayseri Hunad Hatun Hamamı erkekler bölümü (1238)³⁵, Konya Sahip Ata (1258)³⁶, Kayseri Mahperi Hatun (13.yy.), Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey (13. yy. sonu)³⁷, Konya Meram³⁸, Ermenek Karamanoğlu Mahmud Bey (14.yy.)³⁹, İznik Hacı Hamza Hamamı erkekler kısmı (14. yy.)⁴⁰, Karaman Süleyman Bey (14. yy.ın ikinci yarısı)⁴¹ Edirne Beylerbeyi (1428), Edirne Tahtakale (1435)⁴², Tokat Pervane (1435)⁴³, Edirne Topkapı (1444)⁴⁴, Eskişehir Seyidler (1490)⁴⁵, Trabzon Tophane (1494)⁴⁶, İstanbul Bayezid (15. yy.)⁴⁷ Zile Yeni Hamam (15. yy.)⁴⁸, Payas Sokullu Mehmet Paşa (16. yy.)⁴⁹, Edirnekapı Mihrimah Sultan (16. yy.)⁵⁰, İstanbul Süleymaniye (1556-57)⁵¹, İnegöl Sinan Bey⁵², Edirne Sokullu kadınlar hamamı (16. yy.)⁵³ İstanbul Haseki Sultan (1556)⁵⁴, Çorum Ali Paşa⁵⁵, Merzifon Kara Mustafa Paşa Hamamı (1676)⁵⁶, Çinili Hamam⁵⁷ aynı planda uygulanmış örneklerdir. Yakın çevreden aynı plan tipine Divriği Bekir Çavuş Hamamı (13.yy.sonları)⁵⁸,

³⁴ Önge, *a.g.e.*, s. 25-27.

³⁵ Mustafa Denктаş, *Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları*, Kayseri, 2000, s. 166-167. Önge, *a.g.e.*, s. 21-130.

³⁶ Önge, 1995, s. 121-130.

³⁷ Yılmaz Önge, "Konya Beyşehir'de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı", *Vakıflar Dergisi*, S. 7, Ankara 1968, s. 139-144, Önge, *a.g.e.*, s. 26.

³⁸ Önge, 1995, s. 26.

³⁹ Önge, 1968, s. 121-130.

⁴⁰ Aru, a.g.m., s. 134, K. Ottodorn, *a.g.e.*, s. 94, A.S. Ülgen, a.g.m., s. 175.

⁴¹ Mustafa Denктаş, "Karaman Hamamları", *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 4-7 Kasım 1997, Ankara 1999, s. 219-222.

⁴² Doğan Kuban, "Edirne'de Bazı İkinci Murad Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1988, s. 451.

⁴³ Önge, 1995, s. 25-26.

⁴⁴ Kuban, a.g.m., s. 451.

⁴⁵ Önge, 1995, s. 26, Erol Altunsapan, *Eskişehir Hamamları*, Eskişehir 2009.

⁴⁶ Karpuz, 1989, s. 124

⁴⁷ Eyice a.g.m., s. 109-110.

⁴⁸ Çal, a.g.m., s. 103-104.

⁴⁹ Yılmaz Önge, "Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Köca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1*, İstanbul 1988, s. 423.

⁵⁰ Doğan Kuban, "Mihrimah Sultan Külliyesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul 1995, s. 455-456.

⁵¹ Kuran, *a.g.e.*, s. 72.

⁵² K. Klinghardt, *Türkische Baeder*, Stuttgart 1927, s. 32.

⁵³ Sabih Erken, "Edirne Hamamları", *Vakıflar Dergisi*, S. 10, Ankara 1973, plan 10.

⁵⁴ Kuran, *a.g.e.*, s. 90-91.

⁵⁵ Akok, a.g.m., s. 89.

⁵⁶ Metin Sözen vd. *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1976, s. 273, Ayverdi, *a.g.e.*, s. 492.

⁵⁷ Aru, a.g.m., s. 82-85

⁵⁸ Yıldray Özbek, "Divriği hamamları", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16/1, Kayseri 2004, s. 192-196.

Divriği Aşağı Hamam (14. yy.)⁵⁹, Zile Yeni Hamam (14. yy.)⁶⁰, Erzurum Kırkçeşme Hamamı (16. yy.)⁶¹ benzerlik göstermektedir.

Çifte hamamlarda genel olarak erkekler kısmı kadınlar kısmından daha büyük tutulmuş olmasına karşın Nafiz Paşa hamamında (19. yy.) her iki bölümde eşit dağılım görülmektedir. Konya Sahip Ata (13. yy.)⁶², Akşehir Meydan (14. yy.)⁶³, Göynük (14. yy.)⁶⁴, İzmit Süleyman Paşa (14. yy.)⁶⁵ ve İznik Büyük Hamam (15. yy.)⁶⁶ gibi örneklerde karşımıza çıkan hamamlarda hem kadınlar hem de erkekler bölümünün mekan olarak yakın ölçülerde olması 16. yüzyılın çoğu hamamında görülerek uygulandığı ve devam ettiği bilinmektedir.

Erzincan hamamlarında su deposu sıcaklık boyunca uzanmaktadır. Nafiz Paşa hamamı, erkekler ve kadınlar bölümü sıcaklıkları arkasında iki su deposu bulunmaktadır. Su depoları, sıcaklık bölümlerindeki giriş eyvanının tam simetriğindeki eyvandan açıklık ile irtibatlandırılmıştır. Bu açıklık, su seviyesini kontrol etmek ve gerektiğinde su deposunun tamiratu için deponun içine girmeye yönelik olarak yapılmıştır⁶⁷ Külhan, hamamlarda su deposunun altında bulunmaktadır. Bu bölümler toprakla kapandığı için duvardaki kemer izleri görülmektedir.

Örtü sisteminde genellikle kubbenin kullanıldığı, bunun yanı sıra beşik tonoz ile ahşap kirişlemeli tavanın da tercih edildiği görülür. Beşik tonoz ılıklik, eyvan ve su deposu gibi mekanların örtüsü olarak karşımıza çıkar. Ahşap kirişleme tavan İzzet Paşa, Nafiz Paşa ve Taşçı hamamı soğukluklarında karşımıza çıkmaktadır. Çadircı hamamının soğukluğunda, sıcaklığın merkezi bölümünde ve halvet hücrelerinde kubbe, ılıklik ve külhanda beşik tonoz, İzzet Paşa hamamı soğukluğu ahşap kirişleme tavan, ılıklikta üç kubbe, sıcaklığın merkezi bölümünde ve hücrelerde kubbe, Nafiz Paşa hamamı soğukluğu ahşap kirişleme tavan, ılıklik beşik tonoz, sıcaklığın merkezi bölümünde ve hücrelerde kubbe, Taşçı hamamında

⁵⁹ Özbek, a.g.m., s. 196-200.

⁶⁰ Çal, a.g.m., s. 103-104.

⁶¹ Zerrin Köşklü, Sahure Çınar, "Erzurum'da Osmanlı Dönemi Hamamları", *Sanat Dergisi*, S. 18, Erzurum 2010, s. 118-119.

⁶² Önge, 1995, s. 234.

⁶³ Yekta Demiralp, *Akşehir ve köylerindeki Türk Anıtları*, Ankara 1997, s. 90.

⁶⁴ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, C.1, İstanbul 1966, s. 146.

⁶⁵ Klinghardt, a.g.e., s. 27.

⁶⁶ Eyice, a.g.m., s. 99-120.

⁶⁷ Canan Çakmak, *Tire Hamamları*. Ankara 2002, s. 21.

soğukluğu ahşap kirişleme tavan, ılıkılıkta üç kubbe, sıcaklığın merkezi bölümünde ve hücrelerde kubbe ve hepsinin külhanlarında beşik tonoz kullanılması ile dikkat çekerler. Kubbeye geçişler, Çadırcı, İzzet Paşa, Nafiz Paşa ve Taşçı hamamı kubbelerinde tromp ile sağlanmıştır. Soğukluk mekanında kubbeye mukarnaslı tromplarla geçilmesi bakımından Çadırcı hamamı diğer hamamlardan farklı bir örnek olarak karşımıza çıkar.

Hamamların aydınlatmaları cephe duvarları sağır olarak bırakıldığından üst örtülerde açılan ışık gözleri ile sağlanmıştır. Hamamlarda mahremiyetten dolayı aydınlatma ışık gözlerinden sağlanır. Ancak, 15. Yüzyıldan itibaren soğukluklarda dışa açılan alt pencereler görülmeye başlamıştır⁶⁸ Çadırcı hamamında soğukluk kubbesinde açılan aydınlık feneri ile aydınlatma sağlanmıştır.

İzzet Paşa ve Taşçı hamamlarının yakın zamanlarda geçirdikleri onarımlarla içten duvarları sıvanmıştır. İnşa malzemesi olarak hamamlarda moloz taş kullanılmıştır. Bunun yanı sıra cephelerin köşelerinde kesme taş uygulaması vardır. Taşçı hamamında farklı bir uygulama olarak moloz taş aralarda üç sıra tuğla dizilmesi ile 14. - 15. Yüzyıllarda Osmanlı dönemindeki almaşık duvar örgü tekniği karşımıza çıkmaktadır. Paşa hamamı bunlar içinde en harap durumda olan yapıdır. Yapı, bakımsızlıktan duvarlar göçmeler ve örtüde yer yer yıkılmalar görülmektedir. Taşçı hamamı duvarlarında moloz taş ve tuğla, kapı söve duvar köşelerinde kesme taş; kubbeye tuğla, Nafiz Paşa ve İzzet Paşa Hamamı duvarlarında moloz taş, kubbeye tuğla; Çadırcı Hamamı duvarlarında moloz taş, kemerlerde, kapı ve pencere sövelerinde kesme taş, kubbeye tuğla malzeme kullanılmıştır.

Türk hamamlarında görülen seki, ayna taşı, kurna, göbek taşı ve havuz elemanlarından bütünü ile Erzincan'da günümüze gelebilen örnek yoktur. Hamamların hepsinde seki bulunmaktadır. Çadırcı hamamı soğukluk bölümünde kapı açıklıkları hariç kesme taştan yapılan sekiler 0.37 m. yüksekliğindedir. İzzet Paşa hamamı soğuklukta dört yönde, Nafiz Paşa hamamının kuzeydoğu eyvanında 2, 30 m. genişliğinde ve 0, 40 cm. yüksekliğinde ve Taşçı hamamı doğu eyvanında 3 m. genişliğinde ve 0, 36 cm. yüksekliğinde seki uygulaması vardır. Çadırcı hamamında giysileri koymak için de soğukluğun kuzeyinde ve batısında 3er ve doğusunda 2 niş düzenlemesi vardır.

15. Yüzyıldan itibaren açılmaya başlayan bu nişler, 16. Yüzyıl ve devamında da sevilerek kullanılmıştır.

⁶⁸ Yılmaz Önge, "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma", *Vakıflar Dergisi*, S. 12, Ankara 1978, s. 6.

Bu hamamlardan ayna taşı sadece Paşa hamamında görülmektedir. Sıcaklıkta güney, doğu ve batı eyvanlar ile hücrelerde bulunan ayna taşları sade, süslemesiz bir şekilde yapılmış örneklerdir. Yine hamam elamanlarından olan kurnanın da hamamlarda günümüze sağlam olarak gelebilen bir örneğine rastlanmamıştır. Sadece Çadırcı ve Nafiz Paşa hamamlarındaki kalıntılardan taş malzemenin ve sade bir şekilde yapıldıkları anlaşılmaktadır. Sıcaklık merkezindeki kubbenin tam altında yapılan günümüze sağlam olarak gelebilen göbek taşı yoktur. Taşçı hamamındaki taşın, mevcut izler üzerinden yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır. Paşa hamamında bu taşın çimento siva ile sıvandığı, Çadırcı hamamında izlerinin kaldığı anlaşılmaktadır. Soğukluk mekanında havuz olduğu anlaşılan tek örnek Çadırcı hamamıdır. Zemindeki izlerden burada havuz olduğu anlaşılmaktadır.

Erzincan hamamlarında herhangi bir süslemeye rastlanmamıştır. Sadece Çadırcı hamamı soğukluk mekanında kubbeye geçişler mukarnaslı tromplarla sağlanmıştır. Bu tür mukarnaslı geçişler Anadolu hamamlarında erken tarihlerden beri görülmektedir⁶⁹. Örneğin; bu geçişler, Ani Menücehr, Mardin Yeni Kapı⁷⁰, Zile Taceddin Paşa⁷¹, Bursa Demirtaş Hamamı⁷² gibi daha pek çok hamamda görülmektedir. Dış cephe düzenlenişi ve kütle biçimi bakımından Çadırcı hamamı diğer hamamlardan daha gelişmiş bir kompozisyon sergiler. Bu hamamın soğukluğu yapının bütün kütesine hakimdir. Taşçı hamamı, 2014 yılında restore edilmiş olup günümüzde restoran olarak işletilmekte, Çadırcı hamamı 2016 yılında restore edilmeye başlamış olup halen devam etmektedir. Paşa hamamı ise hemen restore edilmeyi beklemektedir. İzzet Paşa hamamının bakımından askeriye sorumlu olduğu için yapı iyi durumdadır.

Sonuç

Erzincan hamamları Türk hamam mimarisinin önemli örneklerindedir. Bunlardan Çadırcı hamamı, Erzincan gibi deprem bölgesinde klasik dönem hamam mimarisini yansıtmaması bakımından ve diğer hamamlardan erken tarihli olması ile ayrılır. Bu hamamda 15. Yüzyıldan sonra görülmeye başlayan soğukluk bölümünde pencere açıldığını ve kubbenin kasnak üzerine yükseldiğini söyleyebiliriz. Hamamlar, dört eyvanlı köşe halvet hücreli plan tipine girmektedir.

⁶⁹ Çal, a.g.m., s. 111.

⁷⁰ Önge, 1995, s. 81.

⁷¹ Çal, a.g.m., s. 111.

⁷² Önge, 1995, şekil 6.

Bu plan tipi ölçülü, sade olması bakımından en çok tercih edilen tiptir. Tüm hamamlarda simetriden bahsetmek mümkündür.

Erzincan'da yaşanan büyük depremlere rağmen günümüze gelebilmeyi başaran bu yapılardan Nafiz Paşa hamamı da diğer hamamlar gibi bir an önce restore edilmeyi beklemektedir. Aksi takdirde bu eser gelecek nesillere ulaşmadan yok olup gidecektir.

KAYNAKLAR

Arşiv ve Kurum Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara.

Erzincan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Araştırma Eserler

Akansel, İsmail Hakkı, *Eski Erzincan'da Tarihi Kışla ve Askeri Yapılar*. Erzincan 1999.

Akok, Mahmut, "Çorum'da Ali Paşa Hamamı", *Arkitekt*, C. 28: 250, 1955, s. 85-93.

Altınşapan, Erol, *Eskişehir Hamamları*, Eskişehir 2009.

Aru, Kemal Ahmet, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul 1949.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Murat Devri 806-855 (1403-1451)*, C.II, İstanbul 1972.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, C.1, İstanbul 1966.

Balkan, Kemal, "Anı'de İki Selçuklu Hamamı", *Anadolu (Anatolia)*, C.XI, Ankara 1970, s. 39-57.

Çakmak, Canan, *Tire Hamamları*, Ankara 2002.

Çal, Halit, "Zile Hamamları", *Türk Etnografya Dergisi*, S. 18, Ankara 1988, s. 103-123.

Demiralp Yekta, *Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları*, Ankara, 1997.

Denktaş, Mustafa, *Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları*, Kayseri 2000.

_____, "Karaman Hamamları", *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Kasım 1997*, Ankara 1999, s. 217-241.

Diez, Ernst, Oktay Aslanapa ve M.Mesut Koman, *Karaman Devri Sanatı*, İstanbul 1950.

Erken, Sabih, "Edirne Hamamları", *Vakıflar Dergisi*, S. 10, Ankara 1973, s. 403-420.

- Evliya Çelebi, *Seyahatname*. II. İstanbul: Yky yayınları, 2014.
- Eyice, Semavi, “İznik’te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme”, *Tarih Dergisi*, C.11, S. 15, İstanbul 1960, s. 99-120.
- Gül, Abdülkadir - Adem Başbüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Erzincan Kazası)*, Erzurum: Salkımsöğüt yay., 2011.
- Karpuz, Haşim, “Trabzon’daki Türk Devri Hamamları”, *Trabzon Kültür ve Sanat Yılığ*, 88-89, İstanbul 1989, s. 109-135.
- Kemali, Ali, *Erzincan Tarihi, Coğrafi, Toplumsal, Etnografi, İdari, İhsai İnceleme Araştırma Tecrübesi*. İstanbul 1992.
- Klinhardt, K., *Türkische Baeder*, Stuttgart: J. Hoffmann, 1927.
- Koşar, Halil, “Eski Erzincan Şehrinde Günümüze Kadar Gelmiş Bazı Eserler (Çadırcı Hamamı)”, *Erzincan Mengüceli Dergisi*, II, S. 16, 1981, s. 26-27.
- Köşklü, Zerrin - Sahure Çınar, “Erzurum’da Osmanlı Dönemi Hamamları”, *Sanat Dergisi*, S. 18, Erzurum 2010, s. 117-137.
- Kuban, Doğan, “Mihrimah Sultan Külliyesi”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul 1995, s. 454-456.
- _____, “Edirne’de Bazı II. Murat Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar”, *İ. H. Uzunçarşılı’ya Armağan*, Ankara 1988, s. 447-459.
- Naldan, Funda, *Erzincan İli Cami Mimarisi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016.
- Ottodorn, Katharina, *Das Islamische Iznik*, Berlin 1941.
- Önge, Yılmaz, “Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma”, *Vakıflar Dergisi*. S. 12, Ankara 1978, s. 121-136.
- _____, *Anadolu’da XII-XIII Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara 1995.
- _____, “Konya Beyşehir’de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı”, *Vakıflar Dergisi*, S. 7. Ankara 1968, s. 139-144.
- _____, “Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar”, *Mimarbaşı Köca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*, İstanbul 1988, s. 403-428.
- Özbek, Yıldray, “Divriği Hamamları”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16/1, Kayseri 2004, s. 191-228.
- Özkan, Haldun, “Eski Erzincan’da Çadırcı hamamı”, *Uluçam Armağan*, Ankara 2008, s. 207-215.

Sözen, Metin vd., *Türk Mimarısının Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1976.

Süreyya, Mehmet, *Sicill-i Osmani*, C.3. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Şahin, Tahir Erdoğan, *Anadolu'nun Tarihi Akışı İçerinde Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Açından Erzincan Tarihi*, C.2. Erzincan Hayra Hizmet ve Dayanışma Vakfı Yayınları, Erzincan 1987.

Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, C.II, Ankara 1986.

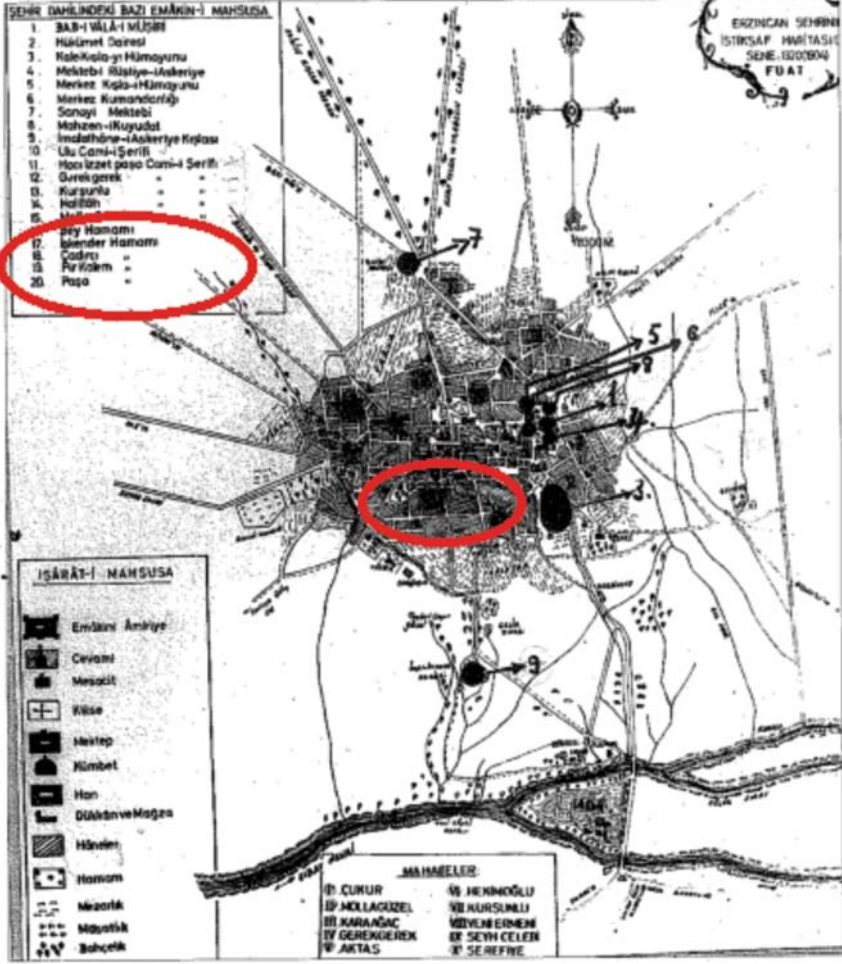
Ülgen, Ali Saim, "İznik'te Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, I, Ankara 1938, s. 68-69.

1871 Erzurum Vilayeti Salnamesi

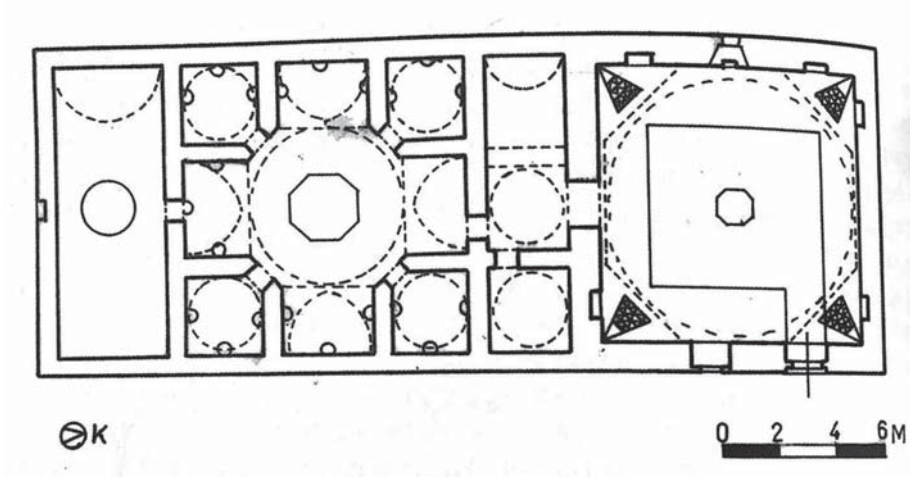
1875 Erzurum Vilayeti Salnamesi

1894 Erzurum Vilayeti Salnamesi

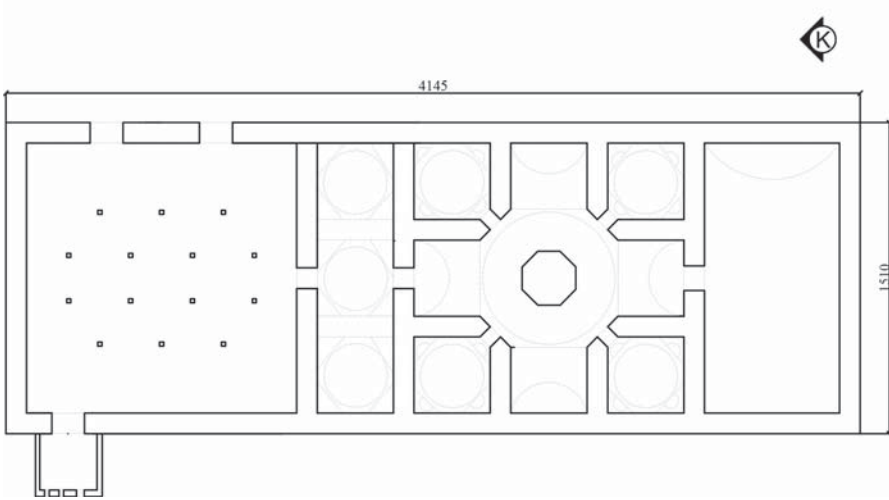
EKLER

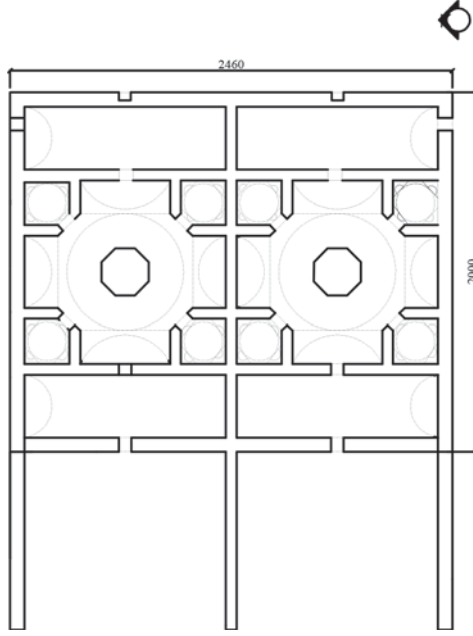
Harita 1: 1904 yılı Erzurum şehir haritası (İ.Hakkı Akansel'den).

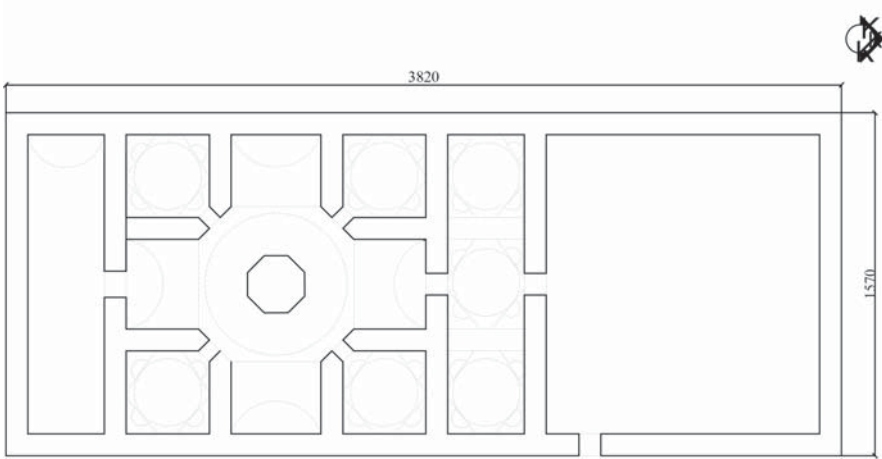
Çizim 1. Çadırçı hamamı planı (H.Özkan'dan).

Çizim 2. İzzet Paşa hamamı planı.

Çizim 3. Nafiz Paşa hamamı.

Çizim 4. Taşçı hamamı planı.

Foto 1. Çadırıcı hamamı doğu cephe.

Foto 2. Çadırıcı hamamı güney cephe.

Foto 3. Çadırıcı hamamı giriş cephesi.

Foto 4. Çadırıcı hamamı kitabeleri.

Foto 5. Çadırıcı hamamı soğukluk.

Foto 6. Çadırıcı hamamı soğukluk kubbe.

Foto 7. Çadırcı hamamı havuz.

Foto 8. Çadırcı hamamı kubbe.

Foto 9. Çadırcı hamamı sıcaklık.

Foto 10. İzzet Paşa hamamı batı cephe (Erzincan Kültür ve Turizm Müdürlüğü).

Foto 11. İzzet Paşa hamamı giriş cephesi (Erzincan Kültür ve Turizm Müdürlüğü).

Foto 12. İzzet Paşa hamamı soğukluk (Erzincan Kültür ve Turizm Müdürlüğü).

Foto 13. İzzet Paşa hamamı ılıklik
(Erzincan Kültür ve Turizm Müdürlüğü).

Foto 14. İzzet Paşa hamamı sıcaklik
(Erzincan Kültür ve Turizm Müdürlüğü).

Foto 15. Nafiz Paşa hamamı kuzeybatı
cephe.

Foto 16. Nafiz Paşa hamamı güneydoğu
cephe.

Foto 17. Nafiz Paşa hamamı doğu
cephe.

Foto 18. Nafiz Paşa hamamı kuzeydoğu
cephe.

Foto 19. Nafiz Paşa hamamı sıcaklık.

Foto 20. Nafiz Paşa hamamı eyvan.

Foto 21. Taşçı hamamı doğu cephe

Foto 22. Taşçı hamamı doğu cephe.

Foto 23. Taşçı hamamı batı cephe.

Foto 24. Taşçı hamamı soğukluk.

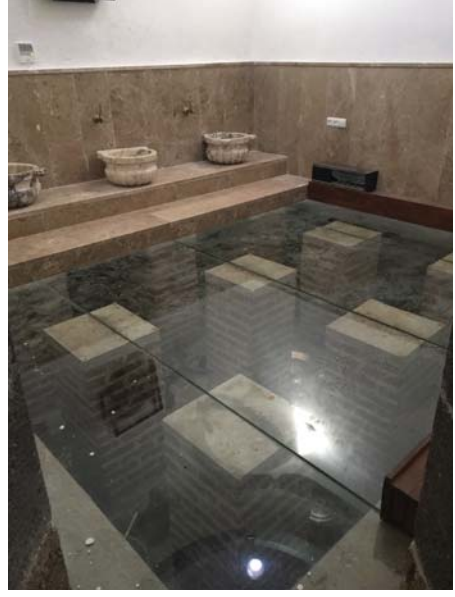
Foto 25. Taşçı hamamı ılıklik.

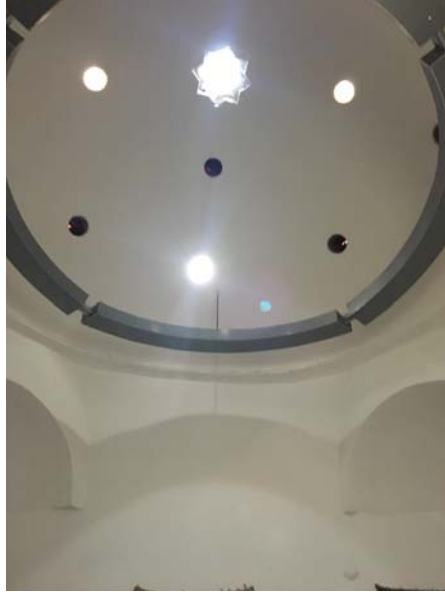
Foto 26. Taşçı hamamı sıcaklik.

Foto 27. Taşçı hamamı.

Foto 28. Taşçı hamamı halvet hücresi.

Foto 29. Taşçı hamamı sıcaklık kubbe hücre girişi.

KÜÇÜK KAYNARCA'DAN YAŞ ANTLAŞMASI'NA KADAR EFLAK-BOĞDAN ÜZERİNDE OSMANLI-RUS NÜFUZ MÜCADELESİ

SİNAN YÜKSEL*

Karadeniz'in kuzeyinde Kırım Hanlığı topraklarından sonra Osmanlı Devleti için Rusları Karadeniz yönünde durdurmak ve bölgedeki hâkimiyetini devam ettirmek adına en önemli topraklar Eflak-Boğdan topraklarıydı. Eflak ve Boğdan, halklarının tarihi ve kültürel bağları nedeniyle genellikle birlikte anılan iki bölgedir. Osmanlı kaynaklarında bu iki bölge, iki memleket anlamına gelen Memleketeyn ismiyle de adlandırılmaktaydı. Eflak bugünkü Romanya topraklarında kalan bir bölge olup merkezi Bükreş'ti. Boğdan ise Eflak'ın kuzeydoğusunda olup Prut Nehri'nin her iki yakasındaki topraklardan meydana geliyordu¹. Eflak-Boğdan toprakları Osmanlı egemenliğine girdikten, 1711 Prut savaşına kadar yerli beyler tarafından yönetildi. Bu savaş sırasında Eflak ve Boğdan Beylerinin Rus Çar'ı Petro ile anlaşmalarından dolayı Osmanlı Devleti kendisine sadık kalacaklarına inandıkları İstanbul'daki Fenerli beylerden Voyvodalar² atamaya başladı.

Eflak-Boğdan beyliklerinin Osmanlı Devleti'ne karşı çok önemli görevleri vardı. Bu beylikler senelik vergi vermelerinin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin dostuna dost düşmanına düşman davranarak Osmanlı ile sefere katılmak zorundaydı. Aynı zamanda sefere çıkan Osmanlı ordusuna iaşe yardımı yapmak, asker ve zahire yüklü Osmanlı gemileri geleceği zaman Tuna Nehri'nin güvenliğini sağlamak görevleri arasındaydı. Ayrıca Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca düşünceleri ve hareketleriyle ilgili bilgi vermektir³. Bu önemli görevi

* Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Zonguldak/TÜRKİYE, sinanyksel@yahoo.com

¹ Cezmi Karasu, "XIX. Yüzyılda Rusların Eflak-Boğdan İşgalleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, c.12. Ankara 2002. s. 741; Kemal Karpat, "Eflak", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 10, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 466.

² Eflak, Boğdan ve Erdel beyleri için kullanılan bir unvan olan voyvoda, bir memleketin başkumandanı ve idarecisi anlamlarını taşır. Mihai Maxim, "Voyvoda", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 43, İstanbul 2013, s. 127.

³ Viorel Panaite, "Haragüzarların Statüleri: XV. Ve XVIII. Yüzyıllarda Eflak-Boğdan ve Transilvan-

yerine getirmelerinden dolayı Eflak-Boğdan Beylerine “Babıali’nin Avrupa’ya çevrilmiş iki gözü” yakıştırması yapılmıştır⁴. Tüm bunların yanı sıra Eflak-Boğdan toprakları İstanbul’un tahıl ihtiyacını karşılaması açısından da oldukça önemliydi⁵.

18. yüzyıla kadar Avusturya, Macaristan, Lehistan, Kozak saldırılarına uğrayan Eflak-Boğdan toprakları bu yüzyılla birlikte Karadeniz devleti olma ve burada konumunu güçlendirme politikasıyla hareket eden Rusya’nın da doğrudan saldırılarına maruz kaldı. Eflak-Boğdan topraklarının Balkanlara açılan bir kapı konumunda olması, Osmanlı başkentine giden yollar üzerinde bulunmasının yanı sıra Lehistan, Ukrayna ve Kırım Tatarlarının topraklarına geçişte de kullanılabilir durumda olmaları, bölgede hâkimiyet sahası ve topraklarını genişletmek isteyen Rusya için burayı önemli kılıyordu. Eflak-Boğdan toprakları Ruslara askeri, mali ve stratejik olarak önemli kazanımlar sağlayacak değerdeydi. Bunun önemini bilen Çar Petro, Prut Savaşı öncesinde Eflak Beyi Brankovan ve Boğdan Beyi Dimitri Kantemir ile anlaşmalar yapmasına rağmen savaşta yaşadığı yenilgi Rusya’nın bölgeye sokulmasına müsaade etmedi. Çar Petro’nun Dimitri Kantemir ile anlaşması Rusya’nın ilk defa Boğdan siyasetine karışması anlamına geliyordu⁶. Coğrafi olarak da beylik Eflak’a göre Rusya’ya daha yakındı. 1711’de Kantemir ile yapılan Luck Antlaşması’yla Boğdan, Rusya’nın himayesi altında bağımsız bir devlet haline getiriliyordu. Prut’ta yaşanan yenilgi bu düşüncenin hayata geçmesine engel oldu. Dimitri Kantemir Rusya’ya kaçmak zorunda kaldı⁷.

1736-1739 Osmanlı-Rus Savaşı’nda, General Münih de Çar Petro gibi Eflak-Boğdan’a ajanlar gönderip, Osmanlı Devleti’ne karşı birlikte savaş çağrısında bulundu. Bu savaş sırasında Ruslar, 1739’da önce Hotin’i sonrasında Yaş şehrini aldılar. Bu işgal sırasında Ruslar, Osmanlı Devleti ve Fenerli Beylerin yönetiminden kurtulmak isteyen başta boyarlar olmak üzere hoşnutsuz kimseler ve Ortodoks din adamları tarafından memnuniyetle karşılandı. Boyarlar, Fenerli Beylerin görevlerine son verilerek yerli beylerin voyvodalığa getirileceğini düşünmüşlerse de General Münih’in yayınladığı beyanname ve Rus askerlerinin yaptığı hareketler

yahılar Üzerine Bir Çalışma”, *Osmanlılar*, cilt: I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 376; Zeynep Sözen, *Fenerli Beyler, 110 Yılın Öyküsü (1711-1821)*, Aybay Yayınları, İstanbul 2000, s. 15.

⁴ Aurel Decei, “Boğdan”, *İslam Ansiklopedisi*, cilt:2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s. 702.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt:4, kısım: II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 106.

⁶ Decei, a.g.m., s. 702.

⁷ Barbara Jelawich, *Balkan Tarihi 1*, Çeviren: İhsan Durdu, Küre Yayınları, İstanbul 2006, s. 111-112.

nedeniyle hayal kırıklığına uğradılar⁸. Savaş sırasında Rusya, yaşanan salgın hastalıklar, İsveç tehdidinin ortaya çıkması ve müttefiki Avusturya'nın yaşadığı askeri başarısızlıklar nedeniyle, Eflak-Boğdan'da etkinliğini arttıracak bir başarı elde edemedi. Bunun ile birlikte Rusya'nın Eflak-Boğdan'a ilgisi azalmadı. Rusya 1768-1774 yılları arasında Osmanlı Devleti ile yaptığı savaş sırasında Eflak-Boğdan topraklarını işgal etti. Savaşı bitiren Küçük Kaynarca Antlaşması görüşmeleri sırasında Rusya, Eflak-Boğdan'ın özerk konumunu güçlendirmeye ve buralarda nüfuzunu arttıracak ödünler elde etmeye çalıştı⁹. Küçük Kaynarca Antlaşması maddeleriyle de bunda başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Antlaşmanın 16. maddesiyle Eflak-Boğdan'ı Osmanlılara geri veren Rusya, her iki beylikte genel af ilan edilmesini sağladı. Osmanlı Devletine her iki beyliğin de din işlerinde serbest olmasını, yeni kilise yapılmasını ve eski kiliselerin onarılmasını kabul ettirdi. Ayrıca bir sene boyunca beylikleri terk etmek isteyenlere izin verilmesini, birikmiş vergilerin affının yanı sıra 2 sene vergi alınmamasını, alınan cizye miktarının düşürülmesini ve bundan başka bir şeyin istenmemesini onaylattı. Müslüman olan kapı kethüdalarının yerine, Ortodoks maslahatgüzarların tayin edilmesini, Rus elçilerinin iki beylik işleri için Osmanlı Devleti ile görüşebilmesini ve bu yönde Rus elçilerinin başvurusunun dikkate alınmasını, Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdi¹⁰.

Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası Rusya, bir yandan Kırım Hanlığını ele geçirme çalışmaları içerisine girmişken bir yandan da Eflak-Boğdan'da koruyucu devlet olarak nüfuzunu arttırmaya, Osmanlı Devleti'nin Fenerli Beyler üzerindeki etkisini azaltmaya, yerli boyarlar, din adamları, tüccarlar ve halk arasında itibarını yükseltmeye çalıştı. Tüm bu çalışmaların başarılı olmasında İstanbul'daki Rus elçiliğinin rolü çok önemliydi¹¹. Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında Rusya ile Osmanlı Devleti arasında Boğdan beyinin atanması konusunda sorun çıktı. Rusya, Grigore Gika'nın¹² Boğdan Beyi olmasında ısrar etti. Osmanlı Devleti başta buna karşı çıksa da geri adım atmak zorunda kaldı¹³. Böylelikle daha başlangıçta Gika'yı

⁸ Sözen, *a.g.e.*, s. 88-89.

⁹ Jelawich, *a.g.e.*, s. 116;122.

¹⁰ Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 115; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt:4, kısım: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 424.

¹¹ G. S. Grosul, *Dunayskie Knyazhestva v Politike Rossii, 1774-1806*, Kişinev 1975, s. 72.

¹² Grigore Gika, Osmanlı Devleti'ne bağlı görünse de Rusya çıkarlarına hizmet ettiği düşünülerek 3 Şubat 1767'de azledildi. Azilden sonra Gika, İstanbul'daki yalısında oturması üzerine davet edilmişse de, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre doğruluğu şüpheli bir şekilde Rusya'ya esir düşmüş ve 3 yıl Rusya'da kaldıktan sonra da geri dönmüştür. Uzunçarşılı, kısım: II, s. 71.

¹³ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, cilt:6, Çeviren: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 63-64.

Boğdan Beyliğine getirmekle Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı bölgede nüfuzunu arttırmak adına önemli bir adım attı.

Osmanlı Devleti, Rusların telkiniyle İstanbul'a şikâyete gelen boyarların istekleri üzerine, Eflak ve Boğdan'ın imtiyazlarını özel bir hattı hümayunla onayladı. Hattı Hümayunla verilen imtiyazlar; vergi ve hukuk işleri, can ve mal güvenliği, savaş sırasında haksız alınan malların geri verilmesi, hem İstanbul'a gerekli kesimlik hayvanların temini hem de Rumeli'deki binaların inşası için gerekli kerestenin teslimatı sırasında yaşanan yolsuzlukların durdurulması, genel af, voyvodaların, boyarlar ve Rumlar arasından memurlarını serbestçe seçebilmeleriyle ilgiliydi¹⁴. Bu hattı hümayunla Osmanlı Devleti, Ruslarla bir sorun yaşamak istemediğini ve Eflak-Boğdan'da yaşayanların durumlarını düzelterek onların devlete olan bağlılıklarını arttırmak Ruslara olan yönelimi engellemeye çalıştı. Bununla birlikte elde edilen kazanımların Rusların etkisiyle olduğunun bilinci ile her iki beylikte Rusya'nın giderek etkisini arttırdığını söyleyebiliriz. Bu durum bir yandan Küçük Kaynarca Antlaşması ile bağımsız hale getirilen Kırım'ın Rusya'ya kaptırılmaması için mücadele eden Osmanlı Devleti'nin Eflak-Boğdan işlerini de gözden ırak tutmaması ve otoritesini sarsacak durumlarda hemen müdahale etmesini gerekli kılıyordu.

Rusya'nın desteğiyle Boğdan beyliğine atanan Gika'nın, Rusların koruyuculuğuna güvenerek İstanbul'dan gelen emirleri yerine getirmemesi, iki sene vergiden muaf olmalarına rağmen Boğdan halkından zorla para toplaması ve bu paralarla kaçacağı yönünde edinilen bilgiler üzerine Osmanlı Devleti, Boğdan'a gönderdiği Karahisarlı Ahmed Bey vasıtasıyla Gika'yı öldürttü¹⁵. Bu müdahale, Boğdan'da Rus etkisinin artmasına bir önlem olduğu gibi, Gika'nın yönetiminden kaynaklı olarak Osmanlı Devleti'ne karşı oluşabilecek bir hoşnutsuzluğun da ortadan kaldırılması için oldukça önemliydi.

Boğdan Bey'i Gika'nın öldürülmesi olayı Rusya tarafından hoş karşılanmasa da, bu dönemde II. Ekaterina¹⁶, Kırım'a yönelik girişimlere öncelik verdiği için dolayı çok sert bir tepki göstermedi. II. Ekaterina, beylikler üzerindeki koruyucu devlet prestijini sarsmamak için İstanbul'daki elçisi A. Stahiev'den olayı protesto

¹⁴ Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 63-64.

¹⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁶ Rus Çariçesinin ismi Türkiye'deki tarihi kaynaklarda II. Katerina, Rusya'daki tarihi kaynaklarında ise II. Ekaterina olarak geçmektedir. Bu çalışmada Çariçenin ismi Rusça aslına sadık kalınarak II. Ekaterina olarak kullanılmıştır. Alfabemizdeki "E" harfi Rusça'da "Ye" olarak okunduğu için Çariçenin adı Rusça'da Yekaterina şeklinde okunmaktadır.

etmesini, fakat bu protestoyu, Osmanlı Devletiyle ilişkilere zarar vermeyecek şekilde yapmasını istedi¹⁷. Bu durum Rusya'nın Beylikler üzerinde o an itibariyle aktif bir siyaset içerisinde olmadığını bir göstergesidir. Bununla birlikte yine de beylikleri kendi kaderlerine bırakmadıklarını hem Osmanlı Devleti'ne hem de bölge halkına gösterip, Osmanlı Devleti üzerinde baskı oluşturmaya çalıştılar.

Gika'nın öldürülmesinden sonra Osmanlı Devleti, devlete sadakati ile bilinen ve devlet adamlarınca sevilen Divan-ı Hümayun Tercümanı Konstantin Muruzi'yi Boğdan beyliğine atadı¹⁸. Böylece beylikteki hoşnutsuzlukları gidermeyi ve boyarlar ile halkın desteğini kazanmak istedi. Bununla birlikte Rusya ile Kırım Hanlığı üzerinde yaşanan nüfuz mücadelesi Osmanlı Devleti'ni Beylikler konusunda da karşı karşıya getirdi. 1779'da iki devlet arasında imzalanan Aynalıkavak Tenkihnamesi'nin 7. maddesiyle Eflak ve Boğdan ile ilgili, 1739 Belgrat Antlaşması'yla Osmanlı Devleti'nin İbrail, Hotin ve Bender'de Hristiyan tebaaya ait olan fakat el koyduğu arazinin tekrar eski sahiplerine geri verilmesi kabul edildi. Bu bölgeler hakkında Rusların işgalleri sırasında aldıkları kararlara dokunulmaması kararlaştırıldı¹⁹.

Eflak-Boğdan konusunda Aynalıkavak Tenkihnamesiyle yeni bazı kazanımlar elde eden Rusya, somut adımlar atarak buralarda konsolosluk açmak için Osmanlı Devleti ile görüşmelere başladı. Beyliklerde kurulacak konsolosluk her açıdan Rusya için önemliydi. Rusya konsolosluk vasıtasıyla bölgedeki nüfuzunu arttırabileceği gibi, beyliklerle ilgili daha düzenli ve doğru bilgi edinebilirdi. Bununla birlikte açılan konsolosluk Rusya'nın Doğu Avrupa'daki ticari, siyasi ve stratejik çıkarları için de faydalı olabilirdi. Eflak-Boğdan'da Rus konsoloslğunun kurulması fikri 1775 yılında, ticaret heyeti tarafından, Rus konsolosluklarının yararı, hangi yabancı devletlerde ve ne şartlarda bulundurulmaları gerektiği konusu ile ilgili görüşler tartışıldığı sırada gündeme getirildi. Ticaret heyeti başkanı A. P. Vorontsov'a göre Tuna Beyliklerinde konsolosluk kurulması, Rusya adına Doğu Avrupa'da aktif bir şekilde gelişen ticari çıkarlar ve siyasi kazanımlar elde etmek için önemliydi. Vorontsov'un bu düşüncesi o tarihlerde Osmanlı Devleti ile bir sorun yaşamak istenilmediğinden dolayı kabul edilmedi²⁰. Aynalıkavak Tenkihnamesiyle Osmanlılarla arasındaki sorunları kendi lehine

¹⁷ Grosul, *a.g.e.*, s. 74.

¹⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 74.

¹⁹ Nikolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çeviren: Nilüfer Epçeli, cilt: 5, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 33-34; Uzunçarşılı, kısım: I, s. 453.

²⁰ Grosul, *a.g.e.*, s. 76-77.

çözümüne kavuştururan Rusya, İstanbul'daki elçisi A. Stahiev'in gönderdiği raporların birinde Eflak-Boğdan'daki durumu yakından takip etmek ve gözlemlemek için buralara konsolos atanması gerektiği yönündeki teklifiyle konuyu yeniden gündemine aldı²¹. 7 Aralık 1779 tarihinde Eflak-Boğdan ve Bessarebya'da Rusya konsolosluğunun kurulması ile ilgili bir emir çıkarıldı. Başkonsolosluk görevine, Rus asilzade, devlet müşaviri, İstanbul elçiliğinin üyesi S. Laşkarev atandı. Genelın aksine olarak, konsolosluk görevine tüccarlar sınıfından birinin getirilmeyip soylu bir diplomatın atanması bile Rusya'nın bu mevkiyi sadece ticari amaçlarla sınırlı tutmadığını gösterir. Konsolosun Rusya'nın Karadeniz, Balkanlar ve Tuna'daki ticari çıkarlarını korumak gibi son derece önemli görevlerinin yanı sıra²² Rus tüccarlarıyla ilgili konuları acil bir şekilde ihbar etmesi, Osmanlı ordusunun hareketleri, kale tamiratları ve buna benzer savaş hazırlıklarını acil ve eksiksiz olarak bildirmesi ve Eflak-Boğdan Beylerinin davranışlarıyla ilgili bilgi vermesi isteniyordu²³. Konsolos siyasi olarak da Eflak-Boğdan'da devletin çıkarlarını savunmalı ve Beyliklerden alınan detaylı bilgilerle, Osmanlı Devleti'ne kararlı bir şekilde baskı uygulamalıydı²⁴.

A. Stahiev, S. Laşkarev'in İstanbul'a gelmesinden kısa bir süre önce (20 Haziran 1780), Reisülküttap'a başvurarak, Laşkarev'in Eflak-Boğdan konsolosu olarak atandığını, konsolosluk beraatının verilmesiyle ilgili konuşmak için randevu talebinde bulundu. Reisülküttap, Rus Büyükelçiliğinin baş tercümanı Pizani'ye, Eflak-Boğdan'da bir Rus konsolosunun varlığının "tüm şehri ateşe vermek için bir evin bahçe kapısına yanıcı bir madde bırakılmasına benzediğini" söyledi²⁵. Eflak-Boğdan'a bir Rus konsolosun atanması ve bunun tanınmasına Osmanlı Devleti şiddetle karşı çıktı. Osmanlı Devleti'nin tavrı aslında anlaşılabilir bir durumdu. Osmanlı devlet adamları konsolosluk vasıtasıyla Rusların bölgede karışıklıklar çıkartacaklarını ve asıl amaçlarının bölgeyi elde etmek olduğu şeklinde algıladığı için konsolosluğun kurulması isteğine karşı çıktı²⁶. Osmanlı Devleti aslında çok da haksız sayılmazdı. II. Ekaterina'nın Stahiev'e gönderdiği talimatlarda aslında ticaretten daha ziyade siyasi nedenlerle konsolosluğun açılmak istendiği net bir şekilde ortadaydı. II.

²¹ *Dokümente Privind Istoria Romîniei, Colectia Eudoxiu de Hurmuzaki, Rapoarte Consulara Ruse (1770-1796)*, DIN "Arhiva Politica Externa a Rusiei", Moscova, Sub Ingridirea Acad. A. Otetea, Romania 1962, s. 19.

²² Grosul, *a.g.e.*, s. 77.

²³ A. A Girs, "Iz Proşlogo Rossiyskogo Konsulstva v Yassax", *Rossiya i Blijiny Vostok*, St.Peterburg 1906, s. 3-4.

²⁴ Grosul, *a.g.e.*, s. 77.

²⁵ *Dokümente, a.g.e.*, s. 20.

²⁶ Osman Köse, "Balkanlarda Rus Konsolosluklarının Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Turkish Studies*, vol-ume 1/2, Ankara (fall 2006), s. 160.

Ekaterina Stahiev'e gönderdiği mektupta “*Siz de biliyorsunuz ki, ticari menfaatlerin ötesinde niyetimiz makul yerlerin hepsinde konsolos ve konsolos yardımcılarını yerleştirerek, bize karşı iyi niyet besleyen din kardeşlerimizle bağlarımızı genişletip, ileride iyi niyetlilerin sayısını çoğaltmaya devam etmektedir*” diye yazmıştır²⁷. Bölgede başka devletlerin konsoloslarının olmayışı da Rusların işini kolaylaştırabilecek nitelikteydi²⁸.

Stahiev'in başvurusu üzerine Reisülküttap, Aynalıkavak Tenkihnamesine göre herhangi bir Avrupa devletinin konsolosluğunun bulunmadığı bir bölgede Rusya'nın konsolos atama hakkının olmadığı konusunda ısrar etti. A. Stahiev ise Reisülküttap'ın yanılmakta olduğunu belirterek, gerek duyulduğunda Rusya'nın herhangi bir yerde konsolosluk açabileceğinin anlaşmada açıkça belirtildiğini savundu²⁹. Küçük Kaynarca Antlaşmasında Rusya'nın bütün gerekli yerlerde konsolosluklarını açma hakkının kabul edildiğini bildirdi³⁰. Rus başvekili Osterman'da sadrazama gönderdiği mektupta, Küçük Kaynarca Antlaşmasına göre Rusya'nın uygun göreceği Osmanlı topraklarında konsolos veya konsolos vekili atanmasına Osmanlı Devleti'nin izin verileceğinin yazılmış olduğunu, Osmanlı Devleti'nin dost devletlerin konsoloslarına verdiği itibar ve yaptığı muamelelerin Rus konsoloslarına da yapılması gerektiğini bildirdi³¹. Osmanlı Devleti ise Ruslardan farklı olarak Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 11. maddesini yorumluyordu. Reisülküttap, bu maddede yer alan “*Amme-i Mevaki*” tabirini, Rus tüccarlarının yoğun olarak ticari faaliyet gösterdikleri yerler olarak değerlendiriyordu. Bundan dolayı da Rusların isteklerini reddetti³². Aslında Osmanlı Devleti anlaşma da açık olmasına rağmen Rusya'nın bölgede sorunlar çıkartabileceğini ve bölgede nüfuzunu artırıp bölgeyi ele geçireceği endişesinden dolayı maddeyi kendi çıkarları doğrultusunda yorumluyordu. Sadrazamın Rusya'ya izin verildikten sonra Padişaha yazdığı yazıda bu durum açıkça ifade edilmiştir. Sadrazam I. Abdülhamit'e, Kaynarca Antlaşması gereğince Eflak-Boğdan'a konsolos ikametine ruhsat verilmesine ne kadar tereddüt edildiyse de padişaha yakıştığı gibi bir yol bulunamadığından antlaşmaya dayanarak izin verildiğini yazdı³³.

²⁷ Grosul, *a.g.e.*, s. 78.

²⁸ Girs, *a.g.m.*, s. 4.

²⁹ Demetrius Dvoichenko-Markov, "Russia and the First Accredited Diplomat in the Danubian Principalities, 1779-1807, *Slavic and East-European Studies*, Vol. 8, No: 3/4, (Autumn-Winter 1963), Canada, s. 207.

³⁰ G. L. Kesselbrenner, *Hronika Odnoy Diplomaticheskoy Karyeri*, Moskva 1987, s. 92.

³¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Düvel-i Ecnebiye Defterleri (A.DVN.DVE.d.) 083/1-160(166).

³² Köse, *a.g.m.*, s. 160.

³³ BOA. Ali Emiri (AE) SABH. I (Abdülhamid I), 1659.

Stahiev'e gönderilen yazılı emirlerde, Küçük Kaynarca Antlaşması ve Aynalıkavak tenkihnamelerine dayanarak kararlı bir şekilde taviz vermeden görüşmeleri yürütmesi istendi. Reisülküttap'ta aynı kararlılıkta direniyordu. Stahiev'e yaptığı açıklamada, Eflak-Boğdan'a konsolos atanmasının bazı karışıklık ve söylentilere neden olacağını, bu durumun iki tarafında huzurunu bozacağını ve Rus ticaretine de faydasının olmayacağını, Rusların ticari menfaatlerinin daha önce olduğu gibi konsolos olmadan da korunacağını, konsolosluğun Müslüman halkın ikamet ettiği bölgelerde açılmasının daha uygun olduğunu vurguladı. İki devlet arasındaki anlaşmazlığa, Aynalıkavak Tenkihnamesi'nin imzalanmasında olduğu gibi Fransa arabulucu olarak karıştı. İstanbul'daki Fransız elçisi Saint Priest, Osmanlı Hükümeti'ne Rusların konsolosluk kurulması isteklerini kabul etmesini fakat konsolosun Eflak-Boğdan Beyleri ve halkı ile doğrudan temasın engellenmesi açısından konsolosluğun bura sınırlarının dışında kurulmasını tavsiye etti³⁴. St. Priest'in yaptığı teklifi Akkerman, Kalas ve İbrail'i bu bölgeler merkezden uzak olması ve konsolosun faaliyetlerinin takibinin ve konsolosun kıskırtmalarının sonucu ayaklanacak halka müdahalenin zor olacağı gerekçesiyle Osmanlı Devleti kabul etmedi³⁵.

St. Priest'in ısrarları ve uzun görüşmelerden sonra her iki taraf konsolosluğun Silistre'de açılması konusunda anlaştı. 1780 yılının Kasım ayında, Laşkarev'in Silistre'ye konsolos atanması konusunda ön mutabakata varıldı³⁶. Ön mutabakat sonrası Osmanlı Devleti, Özi Valisi, Hotin, Bender, Özi muhafızlarına, Silistre, Bucak dahilindeki kazaların yöneticilerine Eflak ve Boğdan Voyvodalarına emirler göndererek Silistre, Bucak, Eflak ve Boğdan'a gelen Rus tüccarlarının işlerini görmek üzere Serciyos Laskarev'in konsolos olarak atandığını bildirdi³⁷. Stahiev'in başarı olarak gördüğü bu kararı Rus Hükümeti taviz olarak algıladı. Stahiev'e göre konsolosluk idaresinin Silistre'de olması Rusya'nın çıkarları için önemliydi. Buradan Tuna Nehri'nin her iki yakasında olup bitenlerin takip edilebileceğini hükümetine bildirdi³⁸. Buna rağmen Rus hükümeti, 16 Ocak 1781'de Stahiev'den konsolosluğun Silistre'de açılmasının iptalini istedi. Bu konuda hiç bir şekilde taviz verilmemesini, kararlı bir şekilde Osmanlı Hükümeti'nden Küçük Kaynarca Antlaşmasının yükümlülüklerinin yerine getirilmesini talep etmesi

³⁴ *Dokümente, a.g.e., s. 20.*

³⁵ Köse, a.g.m., s. 161-162.

³⁶ Grosul, a.g.e., s. 78-79.

³⁷ BOA A.DVN.DVE.d.092/10-7 (10)

³⁸ *Dokümente, a.g.e., s. 21.*

istendi. Rus Hükümeti görüşmelerin uzaması ve bir sonucun alınmamasından dolayı Stahiev'i görevinden aldı. Bu durum Rusya'nın Kırım'ın nihai katılımı doğrultusunda tasarladığı yeni önlemlerle ilgili olarak, İstanbul'daki elçiliğin durumunu sağlamlaştırmak istemesinin de bir sonucuydu. Ancak Stahiev'in geri çağrılmasının nedeni, Laşkarev'in atanması konusunda yaptığı hatalar oldu. Rus Hükümeti'nin düşüncesiyle bu meselenin gidişatına başarı getirebilecek tek şey yeni elçinin atanmasıydı. İstanbul'a Rusya'nın temsilcisi olarak, Osmanlı Devleti'nin kurumsal düzenini ve Osmanlı devlet adamalarının özelliklerini iyi bilen deneyimli bir diplomat olan Ya. I. Bulgakov atandı. Konsolosluk meselesi Bulgakov'un İstanbul'a gelmesiyle yeni bir seyir takip etti. Bulgakov'un, Osmanlı Hükümeti'ne yaptığı diplomatik girişimler, Rusya'nın taleplerini desteklemek için hizmette bulunması doğrultusunda talimatlar alan İstanbul'daki Avusturya elçisi tarafından da destek gördü. Osmanlı Devleti işi doğrudan Petersburg'da çözmek için bir elçi gönderdi. Sadrazam gönderdiği elçi ile, II. Ekaterina'dan konsolos ikametgahının Silistre'de olması ile ilgili alınan kararı onaylamasını istiyordu. Rus Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin Rus konsolosunu Tuna Prenslıklarına sokmamaya yönelik girişimini kararlı bir şekilde geri çevirdi³⁹. Elçiye Sadrazam'a iletmesi için Başbakan yardımcısı İ. A. Osterman ve General-Feldmareşal P. A. Rummyantsev-Zadunayskiy birer mektup yazdılar. Bu mektuplarda Rusya tarafından barış antlaşmalarına sonuna kadar uyulduğunu, Osmanlı Devleti'nin de bu antlaşmalara uyacağından şüphe duyulmadığını, iki devlet arasında barışın ve huzurun devamı için konsolosluk meselesinin barış antlaşmalarına tam bir uyum içinde halledilmesi için bütün çarelere başvurulacağına ümit edildiği vurgulanıyordu⁴⁰. Daha fazla baskılara dayanamayan Osmanlı Devleti, Aralık 1781'de Laşkarev'in Bükreş'e konsolos atanmasını kabul etti. Böylece Eflak-Boğdan'da Rus Konsololuğu'nun açılması konusunda yaklaşık 2 yıl süren diplomatik mücadele Rusların istediği şekilde çözümlendi⁴¹. Osmanlı Devleti Ocak 1782'de Özi Valisi, Hotin ve Bender muhafızları, kadıları, naibleri ile Eflak ve Boğdan Beylerine gönderdiği yeni emirle Rus beyzadelerinden Serciyos Laskrok'un Bucak, Eflak ve Boğdan'a karadan, denizden ve nehirden gelip giden Rus tüccarlarının işlerini görmek üzere Bükreş'te oturmasına izin verildiğini, ayrıca ticaret gereğince Bucak, Eflak ve Boğdan'da istediği yere gitmeye ve kalmaya izni olduğunu, bunun hiç kimse tarafından

³⁹ Grosul, *a.g.e.*, s. 79-80.

⁴⁰ Kesselbrenner, *a.g.e.*, s. 95.

⁴¹ Grosul, *a.g.e.*, s. 80.

engellenmemesini bildirdi⁴². Laşkarev, 12 Şubat 1782'de memurlarıyla birlikte İstanbul'dan Bükreş'e geldi⁴³. Petersburg'a gönderdiği raporunda 3 Mart'ta Yaş'a geldiğini 16 Mart'ta da Boğdan Bey'i Muruzi tarafından genel konsolos olarak kabul edildiğini bildirdi⁴⁴.

Laşkarev, Prens Bezborodko'ya Muruzi'nin kendisini diplomatik teşrifata uygun olarak karşıladığını, kendisinin gelişinden duyduğu memnuniyetsizliği gizlemediğini, yapılan sohbette Muruzi'nin sultanın sadık hizmetçisi olarak övündüğünü, buna delil olarak da İstanbul'dan 60 bin kilo buğday gönderme fermanı aldığını, kendisinin ise 100 bin kilodan fazla gönderdiğini anlattığını bildirdi⁴⁵. Konstantin Muruzi, konsolosluk konusunda Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan görüşmeler sırasında, Rusya'nın açacağı konsolosluktan duyduğu rahatsızlığı açık bir şekilde ifade etmişti. Kendi divanındaki toplantılarda Osmanlı Devleti'nin burada konsolosluğun açılmasına izin vermeyeceği yönünde konuşmalar yapmıştı. Bunun yanı sıra İstanbul'daki temsilcileri aracılığıyla konsolosluğun kurulmasının, Eflak-Boğdan'ın istilasına atılacak bir adım olduğu söylentilerini çıkarmıştı. Rus sarayının konsolosa yavaş yavaş güya maiyet erkânı için subaylar, sonunda da askerler ve alaylar göndermeye başlayacağını, zaten Osmanlı egemenliğinden çıkmak isteyen halkı kıskırtacağı ve Eflak-Boğdan'ı ele geçireceklerini yaydı⁴⁶. Konstantin Muruzi, İstanbul'a gönderdiği uzun mektupta Laşkarev ve onun faaliyetleriyle ilgili bilgi verdi. Mektubunda Laşkarev'i dolandırıcı, rüşvet alan, kibirli ve edepsiz biri olarak nitelendirdi. Boğdan ahalisinin kendisine itibar etmediğini, onun memleket işlerine müdahalesi şöyle dursun henüz görevini yerine getirecek işler olmamasına rağmen onun tayin edilmesinin hayretle karşılandığını yazdı⁴⁷. Konstantin Muruzi'nin açık düşmanlığı, Laşkarev'in işinin çok da kolay olmayacağını ortaya koyuyordu.

Konstantin Muruzi ile görüştüktan sonra Laşkarev bölgeyi ve insanları tanımak adına girişimlerde bulundu. Bu girişimlerinde kilise yetkilileri, rahipler, boyarlar ve reyanın önde gelenleriyle toplantılar yaptı. Bu toplantılar sadece ticari konularla sınırlı değil aynı zamanda, Rus nüfuzunun yayılabilmesi için yapılan

⁴² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Hariciye (C.HR.), 6974.

⁴³ Markov, Laşkarev ile ilgili yapmış olduğu çalışmada Onun Bükreş'e geliş tarihini Yorga'ya göre 2 Şubat, İstanbul'daki Venedik elçisinin yazışmalarına göre ise 8 Şubat olduğunu, gerçekte ise geliş tarihinin 12 Şubat olduğunu söyler. Markov, a.g.m., s. 211.

⁴⁴ Kesselbrenner, *a.g.e.*, s. 97.

⁴⁵ Kesselbrenner, *a.g.e.*, s. 97.

⁴⁶ Grosul, *a.g.e.*, s. 80.

⁴⁷ BOA. A.DVN. DVE. 18/35

toplantıları⁴⁸. Laşkarev'in bölgeye gelmesiyle Rus diplomatlarının faaliyetleri bariz bir şekilde arttı. İstanbul'a gönderilen düzenli ve ayrıntılı bilgiler sayesinde Bulgakov, Babialı'ye Küçük Kaynarca Antlaşması hükümlerini yerine getirmesi ile ilgili bir takım diplomatik girişimlerde bulundu. Bunun sonucunda Babialı, yeniçeriler ile tüccarlara keyfi olarak Eflak-Boğdan sınırlarını geçmelerini, orada toprak satın almalarını, yerleşip ticaret yapmalarını yasaklayan yeni fermanlar çıkarmak zorunda kaldı⁴⁹.

Bükreş'teki konsolosluk Rusya için oldukça önemliydi. Konsolosluğun ödemeleri için ayrılan para da bu önemi ortaya koyuyordu. 1782 yılının Mayıs ayında Rus Hükümeti, konsolosluğun ödeme tutarını 3560 ruble olarak tespit etti. Tespit edilen bu tutar, Avrupa'nın batısındaki Rus konsolosluklarına ayrılan tutardan daha yüksekti⁵⁰. Konsolosun faaliyetlerini daha rahat yapabilmesi ve Rus nüfuzunu bölge de güçlendirebilmesi için bu para önemliydi.

Rusya'nın Bükreş'e açmış olduğu konsolosluk, Osmanlı Devleti kadar Avusturya'yı da endişelendirdi. Avusturya bölgedeki çıkarlarını korumak için Bükreş'e Stephano Raiceviç'i konsolos olarak atadı. Raiceviç, Osmanlı Devleti'nin kendisini Avusturya konsolosu olarak tanımasını beklemeden 23 Temmuz 1782'de Bükreş'e geldi. Avusturya bu tarihlerde Rusya'nın bölgede etkin oluşunun sadece Osmanlı Devleti için değil kendi çıkarları içinde olumsuz bir durum yaratacağının farkındaydı. Bundan dolayı Rusya ile ittifak⁵¹ yaparak, onu frenlemeyi ve kendi çıkarları doğrultusunda onlara bir yön vermeyi planlıyordu. Rusya'nın hemen ardından Bükreş'te konsolosluk açma isteği Avusturya'nın çıkarlarının korunması adına önemliydi. Rusya ile yapılan ittifakla kurulması düşünülen Daçya Krallığı hakkında çıkan haberler Rusya'nın Eflak-Boğdan'daki nüfuzunu artırıyordu. Açılan konsoloslukla Avusturya bölgede Rusların faaliyetlerini yakından takip edebiliyordu. İki devletin faaliyetleri sonucunda Eflak-Boğdan'da Osmanlı Devleti ve Fenerli Beylerin yönetiminden kurtulmak isteyenlerin Rus ve Avusturya konsoloslukları etrafında toplanmaları mümkündü. Bu da bölgede Osmanlı

⁴⁸ Köse, a.g.m., s. 164.

⁴⁹ Grosul, a.g.e., s. 80-81.

⁵⁰ *Dokümente, a.g.e.*, s. 21.

⁵¹ II. Ekaterina ile II. Joseph arasında, 1780 Haziran'ında Mogilev'de buluşmayla başlayan sonrasında da ikili arasında yazılan mektuplarla şekillenen ittifak anlaşmasıyla, iki devlet Osmanlı Devleti topraklarını aralarında paylaşıyordu. Ayrıca İstanbul merkezli bir Grek İmparatorluğu ile Eflak-Boğdan merkezli Daçya Krallığının yeniden kurulması düşünülüyordu. O tarihlerde gerçekleşmesi çok da mümkün olmayan Grek Projesi için daha fazla bilgi için bakınız, Sinan Yüksel, "1781 Rus-Avusturya İttifakı ve Grek Projesi", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 23 (2017/1), İstanbul 2017.

Devleti'nin egemenliğinin sarsılmasına yol açabilirdi. Bundan dolayı Osmanlı Devleti, Avusturya'nın konsolosluk açma isteğine de direnmeye çalıştı. Fakat ittifak gereği birlikte hareket eden, Avusturya ve Rusya'nın diplomatik girişimlerine karşı gelemedi⁵². Tabii burada şunun da altını çizmek gerekir ki bu tarihlerde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Kırım Hanlığı üzerindeki çekişmeler hat safhaya gelmiş ve Kırım'da Şahin Giray'ın hanlığa getirilmesiyle de üstünlük Ruslara geçmişti. Kırım Hanlığı üzerinde yapılan mücadelenin yeni bir Rus savaşı çıkarabileceği endişesine bir de Grek Projesi söylentilerinin eklenmesi Osmanlı Devleti'nin tedirginliğinin artmasına ve Rusya ve Avusturya karşısında diplomatik anlamda geri adım atmasına neden oldu⁵³.

Rusya ve Avusturya'nın İstanbul'da diplomatik girişimleri devam ederken, Osmanlı Devleti Eflak Bey'i Aleksandır İpsilanti'yi görevinden aldı ve yerine Nikola Karaca'yı atadı⁵⁴. Laşkarev, N. Karaca ile daha yakın bir ilişki kurdu. Hemen hemen her Pazar N. Karaca'nın misafiri olarak onunla görüşmeler yaptı. Fakat bu durum başkomutan Nicolae Ventura'nın muhalefetiyle karşılaştı. Kısa bir süre sonra N. Karaca'da bu özel görüşmelerden çekindiğini ifade etti. Böylece Pazar ziyaretleri son buldu⁵⁵. Bu ziyaretler Laşkarev'in Eflak Beyini etkisi altına alması adına önemliydi. Yaklaşık 11 ay Eflak-Boğdan'da Rus konsolosluğu olarak kalan Laşkarev, Aralık 1782'de yarbay rütbesine terfi ettirilerek, Kırım Han'ı Şahin Giray'ın sarayına diplomatik yönetici olarak atandı. Laşkarev, Eflak ve Boğdan Beyliklerinde kaldığı süre içerisinde hükümeti adına önemli çalışmalar yapmayı başardı⁵⁶. Laşkarev'in girişimleriyle Ağustos 1782'de Rus gemilerine Tuna'ya ve tüm limanlarına giriş hakkı verildi. Bunun üzerine çıkarılan Sultan fermanı yerel idareye, ticari işler için Tuna'ya gelen Rus ticaret gemilerinin Tuna'ya girişlerine engel olunmamasını, Tuna rıhtımlarına serbestçe yanaşmalarına müsaade edilmesini, diğer Avrupalı devletlerin ödediği vergilerin dışında vergi alınmamasını, gümrük vergisinin de sadece bir defa alınmasını emrediyordu.

⁵² Raiçeviç'in Osmanlı Devleti tarafından tanınması 16 Ekim 1783'ü buldu. Markov, a.g.m., s. 212. Osmanlı Devlet adamları Rus konsoloslugu gibi, Avusturya konsolosluginun da bölgede kendisine sorun çıkaracağını düşünerek işi ağırından aldı. Fakat İsveç elçisinin söylediği gibi Eflak-Boğdan'da Avusturya'nın konsolosluk açması Rusya ile Avusturya'nın arasını açması açısından Osmanlı Devleti için yararlı da olabilirdi. BOA, Hatt-ı Hümayün (HAT), 22/1066. İki devlet arasında ne kadar ittifak da olsa Markov'un da ifade ettiği gibi Raiçeviç, Laşkarev'in diplomatik rakibiydi. Markov, a.g.m., s. 212.

⁵³ Grosul, a.g.e., s. 80-81.

⁵⁴ Uzunçarşılı, kısım: II, s. 58.

⁵⁵ *Dokumente*, a.g.e., s. 23.

⁵⁶ Markov, a.g.m., s. 215.

Bunun dışında Laşkarev, Eflak-Boğdan'da esir ve kaçak olan Rusların vatanlarına geri dönmelerine de yardımcı oldu⁵⁷.

Ruslar bir yandan Laşkarev'in faaliyetleriyle Eflak-Boğdan'da nüfuzunu arttırmaya çalışırken bir yandan da birinci hedefleri olan Kırım Hanlığını topraklarına katma çalışmalarına hız verdi. Bu bağlamda II. Ekaterina, İstanbul'daki elçisi Bulgakov aracılığıyla Osmanlı Devleti üzerinde baskıyı arttırmaya çalıştı. Bulgakov, 4 Kasım 1782'de Osmanlı Devleti'ne bir ultiatom verdi. Bu ultiatomu İstanbul'daki Avusturya elçisi Herbert Rathkael'de destekledi ve o da Osmanlı Devleti'ne Rus isteklerinin kabulü yönünde bir takrir verdi. Bulgakov, verdiği ultiatomda, yiyecek, mühimmat ve savaş gemilerinin Osmanlı Devleti deniz ve topraklarından geçmelerine müsaade edilmesini, Osmanlı Devleti tarafından Tatarların işlerine karışılmamasını ve hanlığın bağımsızlığına müdahale edilmemesini, Eflak-Boğdan memleketleri hakkında 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması gereğince kabul edilen şartların uygulanmasını, verecekleri cizyenin belirlenmesi ve antlaşmaya aykırı olarak zorla konulan yüklerin kaldırılmasına dair görüşmelerin yapılmasını istedi⁵⁸. 31 Aralık 1782'de Bulgakov'a gönderilen talimatnameyle Eflak ve Boğdan sorunuyla ilgili özel bir anlaşmanın imzalanmasında ısrar etmesi istendi. Bu anlaşmada Beyliklerin tüm imtiyazları teyit edilecek ve gelecekte yükümlü oldukları haraç miktarları net olarak belirlenecekti⁵⁹.

İstanbul'da bu gelişmeler yaşanırken, Rusya ile Avusturya'nın ittifak yaptığı ve Osmanlı Devleti'ne karşı savaş hazırlıkları içerisinde olduklarına dair haberler, Eflak-Boğdan'da boyarlar arasında tartışılmaya başlandı. Bazı boyarlar, yerli hükümdarların seçilmesi zamanının geldiğini düşünüyorlardı. Bu boyarlar Osmanlı egemenliğinden kurtaracak bir savaş beklentisi içerisine girdi. Bununla birlikte bazı boyarlar ise Osmanlı Devleti'nin öfkelerini uyandırmaktan çekiniyordu. Osmanlı egemenliğinden çıkabilmek için bu fırsatı kaçırmak istemeyen bazı boyarlar N. Karaca'nın, yasaklamasına rağmen Laşkarev'in yerine 1783 Şubatı'nın başında Bükreş'e Rus konsoloslu olarak atanan İvan Severin'i ziyaret ettiler. Boyarlar savaş çıkacağı korkusuyla huzursuzluk içindeydi. N. Karaca'nın sırdaşı sayılan ve onun silahlarını taşımakla görevli olan İ. Vacerescu'da, İ. Severin'i ziyaret edenler arasındaydı. İ. Vacerescu, İ. Severin'e yaptığı ziyaretlerde ona Osmanlı

⁵⁷ Kesselbrenner, *a.g.e.*, s. 98.

⁵⁸ İki devletin verdikleri ultiatom için bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, ikinci tab'ı, Dersaadet (Matbaa-i Osmaniye) 1309, s. 230-231; 352-354.

⁵⁹ Grosul, *a.g.e.*, s. 81.

Devleti'nin savaş hazırlıklarının yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin Eflak'ı zor durumda bırakan hayvan yemi, malzeme, para ile diğer talepleri hakkında bilgiler verdi. İ. Vacerescu'nun bu ziyaretleri ikili arasında bir yakınlığın oluşmasına neden oldu⁶⁰. İ. Severin bu durumdan yararlanarak konumunu güçlendirmeye çalıştı.

Bulgakov, Eflak-Boğdan ile ilgili aldığı yeni talimatname gereğince, İ. Severin'den, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ihlalleri ve Eflak'ın ödeme kapasitesi hakkında N. Karaca'dan ayrıntılı bilgi almasını istedi. Antlaşmanın ihlali ile ilgili N. Karaca tarafından hazırlanan inceleme yazısının İ. Severin tarafından Bulgakov'a gönderildiği tarihlerde Osmanlı Devleti, Eflak Beyi'nden İbrail ve Silistre'ye hayvan yemlerinin gönderilmesi ile İsmail ve Özü'ye amele gönderilmesini emretti⁶¹. Bu emirler sonrasında boyarların bir kısmı ve kilise mensupları İ. Severin'i ziyaret ettiler. Bu ziyaretlerinde Osmanlı Devleti'nin yeni isteklerini yerine getiremeyeceklerini bunların gerçekleşmesinin mümkün olmadığını belirttiler. İlk olarak bu durumu bildirmek üzere İstanbul'a bir temsilci göndermeyi düşündüklerini ama sonradan ülkenin kötü durumunu anlatan bir arz yazdıklarını anlattılar. Bu ziyaretten bir kaç gün sonra Kapıcıbaşı Selim Ağa İsmail'deki çalışmalarla ilgilenmesi göreviyle Bükreş'e geldi. Eflak Bey'i N. Karaca onunla 3 saate yakın görüştü. Ona, Osmanlı Devleti'nin aşırı talepleri karşısında güç duruma düştüklerini anlattıktan sonra boyarlar tarafından yazılan arzın İstanbul'a gönderilmesini engelleyemeyeceğini söyledi. Bu sırada İ. Vacaescu, İ. Severin'e tüm boyarlar adına bir ziyaret yaparak, Boğdan'ın eski hükümdarı K. Muruzi'nin Eflak veya Boğdan'a Bey olabilmek için dolaplar çevirdiğini, buna engel olunması için İstanbul'daki Rus elçisinin bilgilendirilmesini istedi. İ. Vacerescu'dan sonra başpiskopos da İ. Severin'e Rusça konuşan ve çok yakınlarda Petersburg'a gitmiş olan Rum manastır başrahibi Dosifei'yi gönderdi ve tüm din adamları adına Rusya'nın Eflak-Boğdan Beyliklerine karşı sorumluluklarına uygun olarak K. Muruzi'nin hükümdar olmaması için aracı olmasını talep etti⁶². Bu durum boyarlar ve din adamlarının Rusları kendilerinin koruyucusu olarak gördüklerini ve onların sayesinde Osmanlı Devleti'ne baskı yapabileceklerini düşündüklerini göstermesi bakımından önemlidir.

1783 Nisan'ının sonlarına doğru İ. Severin Yaş şehrine gitti. Yaş'ta da boyarlar arasında Bükreş'tekine benzeyen bir ortam buldu. Boyar önde gelenleri İ. Severin'e hizmetinde olduklarını ve ona düzenli bilgi gönderecekleri sözünü

⁶⁰ *Dokümente, a.g.e.*, s. 24-25.

⁶¹ *Dokümente, a.g.e.*, s. 25; Grosul, *a.g.e.*, s. 81-82.

⁶² *Dokümente, a.g.e.*, s. 25.

verdiler. Başpiskopos Gavril de İ. Severin'e sıkı bir bağlantı kurmak istediğini söyledi. İ. Severin, Boğdan Bey'i Al. Mavrocordat'a başvurarak Osmanlı Devleti'nin Küçük Kaynarca Antlaşması'na aykırı taleplerini ve gönderilen paralar hakkında bilgi vermesini istedi. Biraz gecikmeli de olsa bu yazıyı aldı⁶³. İ. Severin'in aldığı bu bilgiler oldukça değerliydi. Çünkü bu bilgiler Bulgakov'un işini oldukça kolaylaştırıyordu. Bu bilgiler ışığında Bulgakov, daha somut adımlar atarak Osmanlı devlet adamlarını sıkıştırıyordu. Rusya'nın 1782 yılının sonunda İstanbul'da başlattığı diplomatik girişimler, Avusturya ile yapılan ittifak, Grek Projesi ile ilgili çıkan söylentiler Osmanlı Devleti üzerinde baskı oluşturdu. Bu baskının sonucunda Rusya, 8 Nisan 1783'te Kırım'ı ilhak etti. Rusya ile savaşı göze alamayan Osmanlı Devleti bu oldu bittiği kabul ettiği gibi, Rusya ile yaptığı görüşmelerde adım adım tavizler vermek zorunda kaldı⁶⁴.

Kırım'ın Ruslar tarafından ilhakının tartışmaları devam ederken, Mayıs ayının ilk günlerinde Bulgakov, Eflak ve Boğdan'ın durumuyla ilgili yeni isteklerde bulundu⁶⁵. Bu arada Rusya'nın Boğdan'a Avusturya'nın ise Eflak'a kendilerine yakın kişileri bey olarak atanması konusunda Osmanlı Devleti'ne baskı yapacakları yönünde İstanbul'a haberler geliyordu⁶⁶. Osmanlı Devleti görüşmeleri ağırdan almaya çalışıyordu. İstanbul'daki bu görüşmelerin neticesi Eflak'ta merakla bekleniyordu. N. Karaca, divan üyelerinin de onayını alarak, boyarlardan birini bayram peşkeşini elden götürme bahanesiyle İstanbul'a göndermeyi planladı. N. Karaca'nın asıl amacı İstanbul'daki Rus-Osmanlı pazarlıklarını yerinde takip etmektir. Fakat N. Karaca'nın beklenmedik bir şekilde görevinden alınması bu planın gerçekleşmesine engel oldu. Osmanlı Devleti, N. Karaca'nın kararsız davranışlarından ve Osmanlı karşıtı tutumlarının artmasından rahatsızlık duydu. Bölgede otoritesini güçlendirmek adına, Ruslarla daha önce yapılan anlaşmalara aykırı olmasına rağmen onu görevinden aldı. Buna rağmen Rus Hükümeti, bu duruma itiraz etmedi. Rus Hükümeti, Osmanlı Devleti ile 21 Haziran 1783'te ticaret ve dostluk anlaşması yapmıştı. Bu anlaşmanın yürürlüğe girmesini tehlikeye düşürmemek adına muhtemelen Rus Hükümeti böyle davrandı⁶⁷.

Aralık 1783'te Bulgakov, Kırım ile Eflak-Boğdan meselesini yeniden gündeme getirdi. Yapılan görüşmeler sonrasında 8 Ocak 1784 tarihinde Kırım

⁶³ *Dokümente, a.g.e.*, s. 26.

⁶⁴ Grosul, *a.g.e.*, s. 81-82.

⁶⁵ *Dokümente, a.g.e.*, s. 26.

⁶⁶ BOA Cevdet Hariciye (CHR.) 74/3681.

⁶⁷ *Dokümente, a.g.e.*, s. 26.

Konvansiyonu ve Tuna Prenslikleri ile ilgili sözleşme imzalandı. Bu sözleşmeyle Osmanlı Devleti, Kırım yarımadası üzerindeki iddialarından vazgeçti. Kırım'ın ilhakını tanıdı. Grosul'a göre Kırım sorununun barış yoluyla çözümlenmesinde, Rus diplomatlarının Eflak-Boğdan'ı korumak için yaptıkları etkin çıkışın rolü büyüktü. Ona göre Kırım'ın yanı sıra kendisi için önemli gelir bölgelerini kaybetmekten korkan Osmanlı Devleti, Kırım konusunda askeri olarak rövanş alma fikrinden geçici olarak vazgeçmek zorunda kaldı⁶⁸.

Bulgakov, hükümetini sözleşmeyle ilgili bilgilendirirken, “*Eflak-Boğdan sözleşmesini Efendimize sadık kalarak sunmuş olduğum tasarının her kelimesine denk gelen haliyle*” kabul ettirdiğini bildirdi. Sözleşme 12 maddeden ibaretti. Sözleşmeye göre Osmanlı Devleti, Küçük Kaynarca Antlaşması ve Aynalıkavak Tenkihnamesi'nin Eflak-Boğdan'a ilişkin hükümlerini tam olarak yerine getirmeyi taahhüt ediyordu. Yapılan sözleşmeyle Eflak-Boğdan'ın ödeyecekleri haraçlar sabit hale getirildi. Osmanlı Devleti bu meblağın üzerinde hiç bir talepte bulunmayacağını kabul ediyordu. Haraç oranlarının sabitlenmesi Rusya'ya Osmanlı Devleti bu maddeyi ihlal ettiği takdirde, Eflak-Boğdan'da Osmanlı Devleti'nin durumunu zayıflatmak ve kendi nüfuzunu arttırmak amacıyla himayesini kullanmasına imkân verecekti. Bu bağlamda yasal dayanağı olmadan beylerin değişmezliği ile ilgili madde de oldukça önemliydi. Bu madde 1774 tarihli Hattı Şerifte yazılı olunan kanıtlanmış ve bariz bir suç işlemedikleri sürece Beyleri değiştirmemekle ilgili Osmanlı Devleti'nin yükümlülüklerini teyit ediyordu. 1784 Ocak ayında, Osmanlı Devleti sözleşmeye dayanarak Beylikler için çıkardığı Hattı Şerifin bir nüshasını da Bulgakov'a verdi⁶⁹. Bulgakov, bir mektupla Hattı Hümayunun bir nüshasını Severin'e gönderdi. Severin'e yazdığı mektupta Bulgakov, “*emanet edilen bölgeleri geliştirmek beylerin sorumluluğundadır. Onlar ve beylikleri bu saadet ve himaye için Çarıçeye minnettar kalıp, ileride layıkıyla onun yanında olmaları gerekiyor*” diye yazdı⁷⁰. Bulgakov, hattı hümayunun Rusya'nın baskı ve çabalarıyla çıktığının, beylerin ve Eflak-Boğdan halkının daha güven ve huzur içinde yaşamalarını kendilerine borçlu olduğunu hatırlatıp, onların Rusların desteğini kaybetmemek adına hareket etmelerini istiyordu. Verilen hattı

⁶⁸ Grosul, *a.g.e.*, s. 82.

⁶⁹ Grosul, *a.g.e.*, s. 84. Hattı şerifle, Eflak'ın 619 kese Boğdan'ın ise 135 kese Osmanlı Devleti'ne cizye göndermesi kararlaştırıldı. Ayrıca, Eflak-Boğdan'dan istenilen malzemeler fazla miktarda olmayacak, alınanların parası verilecek ve halka taşınmayacaktı. Eflak ve Boğdan'a dışarıdan gelen ve halkın arazisine el koymaya çalışanlara izin verilmeyecekti. Böyle el konulan araziler varsa sahiplerine geri verilecekti. Çok gerekli olmadıkça Osmanlı Devleti Eflak-Boğdan'a memur göndermeyecekti. Gönderdikleri de uzun süreli kalmayacaklardı. Köse, 1774..., s. 166-167.

⁷⁰ Girs, *a.g.m.*, s. 19.

şerifle senedin içeriği açıklanıp somutlaştırıldı. Böylece 1783 Mayıs ayından 1784 Ocak ayına kadar süren Rus-Osmanlı görüşmeleri sonucunda Eflak-Boğdan'a ilişkin yabancı devletlerin aracılığı olmadan ilk ikili anlaşma imzalandı. İmzalanan sözleşme Eflak-Boğdan'da Rusya'nın nüfuzunu güçlendirdi⁷¹.

1784'teki Hattı Şerif Eflak ve Boğdan'daki bağımsızlık beklentisi içinde olan boyarları hayal kırıklığına uğrattı. Boyarlar hem İ. Severin'e hem de Bükreş'teki Avusturya konsolosuna memnuniyetsizliklerini dile getirdiler. Hattı Şerifin gönderilmesinden hemen hemen bir ay sonra Osmanlı Devleti, Eflak-Boğdan Beylerinden kalelerin güçlendirilmesini ve köprü yapımı çalışmalarının başlamasını istedi. Ayrıca İsmail'e 800 amele ile 250 at arabası gönderilmesi yönünde isteklerde bulundu. Geçen yıla göre isteklerin azaldığı görülüyordu⁷². Rusya'nın bu anlamda Osmanlı Devleti üzerinde oluşturduğu baskının başarılı olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Osmanlı Devleti İ. Severin'in faaliyetlerini de yakından takip ediyordu. Boğdan Beyi Al. Mavrocordat, Boyarlara İ. Severin ile ilişki kurmalarını yasaklayarak ona karşı gözle görülen düşmanca bir tavır takındı⁷³. Al. Mavrocordat'ın Rus konsolosuna karşı dost olmayan tavrına ve Osmanlı Devleti'ne sadık olma çabalarına karşı İ. Bulgakov, Rus Hükümeti'nin Eflak-Boğdan Beylerini Osmanlı Devleti'ne karşı destekleme kararına uyararak, 2 defa, 1784 yılının Mart ve Ağustos aylarında onun azledilmesini engelledi⁷⁴. Bu konuda İ. Severin'e bilgi veren Bulgakov, İstanbul'daki Fenerli aileler ve Boğdan'da toplanan paraların değil kendisinin onun yerinden alınmasını engellediğini bildirdi. Bununla birlikte Bulgakov İ. Severin'e Al. Mavrocordat'a tek sağlam dayanağının Rusya olduğunu fakat bunu her türlü hak etmeyi bilmesi gerektiğini anlatmasını istedi⁷⁵. Bu sayede Bey'in Rus desteğini kaybetmemek adına hareket etmesiyle Boğdan'da Rus nüfuzunun artırılması mümkün olabilecekti.

⁷¹ Grosul, *a.g.e.*, s. 84.

⁷² *Dokümente, a.g.e.*, s. 27-28.

⁷³ Al. Mavrocordat, halkın gözünde Severin'i küçültmeye çalışıyordu. Severin'in 1 Nisan 1784'te Bulgakov'a yazdığı mektupta buna bir delildir. Mektupta Severin başından geçen bir olayı şöyle anlattı. " *Dün, kutsal paskalya gününde Boğdan Beyini ziyaret ettim. Eve dönüştü evimi insanlarla kuşatılmış buldum. İnsanlar diz çökerek kendilerine salıncak yapmalarına izin verilmesini Bey'den rica etmemi istediler. Bu yüzden halkı memnun etmesi isteğiyle bir kişiyi ona gönderdim. Ama o sinirlenerek salıncakların anında kırılmasını emretti. Bana ise şu cevabı gönderdi. Eğer halk doğrudan kendisine başursalarımı buna izin verebilirmiş. Fakat bunu Rusya konsolosundan istedikleri için lütfedemezmiş". A. Girs, "Moldavia i Valakhia Pered Turetskoi Voinoi 1787 g.," *Russkaya Starina*, v. 96 (1898) St.Peterburg, s. 637. Aslında Bey'in bu şekilde davranması anlaşılabilir bir durumdu. Rus konsolosunun isteğiyle istediklerini yapabileceklerini gören halkın, bundan sonra konsolosa olan ilgileri ve ona bağlılıkları artabilir ve Bey'in otoritesi sarsılabilir.*

⁷⁴ *Dokümente, a.g.e.*, s. 28.

⁷⁵ Grosul, *a.g.e.*, s. 85.

Boğdan'daki konumunu güçlendirmek isteyen Osmanlı Devleti, Mavrocordat'ı azletti. Azledilme nedeni olarak da Reisülküttap, Rus büyükelçiliğinin baş tercümanı Pizani'yi davet ederek Boğdan Bey'inin kötü yönetiminden dolayı azledilmesine mecbur kalındığını bildirdi⁷⁶. Bulgakov, bir kez daha anlaşmanın ihlal edilmesine kararlı bir şekilde itiraz etti. Bulgakov, yeni atanan Boğdan Beyine II. Aleksandru Mavrokordato'ya Rusya'nın siyasi politikasının rotasına uyması, İ. Severin ile uyum içinde çalışması ve Al. Mavrocordat gibi kendileriyle ilgili işleri zorlaştırmaması yönünde uyardı. Bulgakov ayrıca Yaş'ta bulunan konsolos yardımcısı İ. Selunskiy'e Bey'in güvenini kazanmasını emretti⁷⁷.

1785 Mayıs'ının sonunda beylerin değişmezliği meselesi konusunda mücadele iyice arttı. Bunun sebebi Osmanlı Devleti'nin Eflak Bey'i Mihail Suzzo'yu ve yakınlarda tayin ettiği II. Aleksandru Mavrokordato'yu değiştirme niyetinde olduğu söylentilerinin çıkmasıydı. Beylerin ikisi de Rusya'ya karşı olumlu tavır içindeydi. Severin'in yazdığı raporda da Eflak ve Boğdan beylerinin ve boyarlarının Rusya'ya sadık olduklarını ve Rusya ile ticari ilişkilerin genişletilmesi sayesinde beyliklerdeki ekonomik durumun bariz şekilde iyileşmiş olduğunu rapor ediyordu. Bu nedenle Rusya'nın nüfuzunu bölgede arttırmak için onların görevlerinde kalmaları önemliydi⁷⁸. 1 Temmuz 1785'te Bulgakov, Severin'e Kaptan Paşa'nın himayesindeki donanma dragomanı Nikolay Mavroyeni'yi beylerden birinin yerine getirmek adına Padişah'tan izin aldığını, önce Boğdan beyini görevinden almak istediklerini fakat Bab-ı Ali'nin buna karşı geldiğini, sonra Eflak beyini görevinden almak istediklerinde de kendisinin buna engel olduğunu, bunu yaparken de Mavroyeni gibi hilelere başvurmadığını⁷⁹, beylerin değişmeyeceği yönünde Osmanlı bakanlarının verdiği sözü tutacaklarını düşündüğünü bildirdi. Bulgakov, Severin'e onu bilgilendirmek için gönderdiği mektup konusunda Eflak ve Boğdan beylerine bilgi vermesini istedi. "... onu beye gizlice okuyabilirsiniz ki, onu ne kadar himaye ettiğimiz ve Rusya'ya ne kadar minnettar olduğunun farkına varsın, bize ebediyen sadık olsun... Bunları Boğdan beyine de sözlü bir şekilde iletebilirsiniz. Onlar artık uzun bir süre rahat olabilirler çünkü olup

⁷⁶ *Dokümente, a.g.e.*, s. 28.

⁷⁷ Grosul, *a.g.e.*, s. 85-86.

⁷⁸ Grosul, *a.g.e.*, s. 86-88.

⁷⁹ Mavroyeni Bey olabilmek adına Bulgakov'u ikna edebilmek adına, İngiliz elçisini aracı olarak kullanıp Bulgakov'a mektup vermek istediği gibi, kuzenini Rus elçiliğinin dragomanı Pizani'ye göndererek, Bey olabilmesi için onay verilmesini istedi. Girs, a.g.m., s. 26-21; Girs, "Moldavia i Valakhia ...", s. 640-641. Bu olay oldukça önemlidir. Bey olabilmek adına Rus elçisinin desteğini almanın önemini ortaya koyması bakımından güzel bir örnektir.

bitenlerden belli oluyor ki Bab-ı Ali ben olmadan onları değiştirmeye cesaret edemedi, ileride de edemeyecek”⁸⁰. Bulgakov İstanbul'daki gelişmeler hakkında Beyleri bilgilendirerek, görevlerinde kalmalarını kendilerine borçlu olduğunu göstererek, onların Rusya'ya yakınlaşmasını sağlamayı amaçlıyordu. Bulgakov'un ifade ettiği gibi girişimleri başarılı oldu. Her iki beyde görevlerinde kaldı.

Bulgakov, İ. Severin'e Kasım ayında gönderdiği mektupta, Beylerin değişmelerine ikinci defa engel olduğunu yazdı ve Beyleri kastederek şunları söyledi:

“Ben her fırsatta onlara yardım ediyorum, eğer onların vefası bizim onlar için çabalarımız kadar olsaydı, onlar ve beylikleri bu kadar iflas etmeyeceklerdi... bakanlık ne kadar reddetmeye çalışsa da ben ifademi sundum ve onlar nihayet değişiklik yapmaya cüret edemediler, ileride ne olacağını bilmiyorum ama her halde buraya beyler için şikayet mektubu gönderilmesine çalışıyorlar, bunların hepsini ona anlatmanızı ve çabalarımı esirgemeyeceğimi iletmenizi rica ediyorum”⁸¹

Bulgakov İstanbul'daki gelişmelerden beyleri haberdar ederek onların görevlerinde kalmalarını kendisine borçlu olduklarını bilmelerini sağlayarak onlar üzerinde baskı oluşturarak beyliklerde Rusya'nın nüfuzunu arttırmaya çalışıyordu. Bunun etkili olduğunu söylemek de yanlış olmasa gerekir. Çünkü Beylerin tutum ve davranışlarından memnun olan Rus yönetimi Bulgakov'a Eflak beyinden övgü dolu sözlerle bahsederek ondan Eflak ve Boğdan Beyinin değiştirilmelerine engel olmasını istedi. Aldığı emir sonrasında 15 Mart 1786'da Severin'e bilgi veren Bulgakov, 26 Şubat oturumunda Kaptan Paşa'nın Mavroyeni'yi Eflak Beyi olarak tanıtmak istediğini ama onu bey yapmadıklarını ileride de yapmayacaklarını düşündüğünü, değişiklik hakkında artık konuşmadıklarını belirttikten sonra bunları beye anlatmanızı rica ediyorum dedi. Bulgakov her ne kadar görev değişikliği yapacaklarını düşünmüyorum dese de birkaç gün sonra Osmanlı Devleti, elçiliğe haber vermeden Eflak Beyi Mihail Suzzo'yu görevinden aldı⁸². Mihail Suzzo'nun görevinden alındığını bildiren fermanda Osmanlı Devleti, Beyin kendi ricası üzerine istifasını kabul ettiğini açıkladı. “*Sadık hizmetinden ve ona teslim edilen ülkede*

⁸⁰ Girs, a.g.m., s. 23; Girs, "Moldavia i Valakhia ...", s. 638-639.

⁸¹ Girs, a.g.m., s. 33-34.

⁸² M. Suzzo'nun görevinden alınmasından sonra Severin Bulgakov'a gönderdiği mektupta "Bükreş'te halkın Osmanlı Devleti'nin anlaşmalara aykırı davranmaya nasıl cesaret ettiğini konuştuğum ve Rus sarayının bu olayı nasıl karşılayacağını merakla beklediğini" yazdı. Girs, "Moldavia i Valakhia ...", s. 647; Girs, a.g.m., s. 34-35. Bu değişiklik beylerin koruyucusu rolündeki Bulgakov'un konumunu sarsabilirdi. Eflak-Boğdan halkı ve boyarlarının Rusya'ya güvenini azaltabilirdi.

*özverili yönetiminden ötürü memnun olup lakin kendi isteğine karşılık ve ayrıca hastalıklı durumuna ve görevdeyken gösterdiği çabalara saygı duyarak, kendisine dinlenmeyi ihsan eder. Boyarlara kendisine bakmalarını ve emekliliğe ayrılışını onur ve şanla uğurlamalarını emreder*⁸³. Bu ferman, Osmanlı Devleti'nin Bey'in değişikliğinin keyfi olmadığını göstererek, Rusya'dan gelebilecek tepkileri engellemek adına hareket ettiğini gösteriyordu.

M. Suzzo'nun beklenmedik bir şekilde uzaklaştırılması Bükreş'te çeşitli söylentilere neden oldu. İ. Severin'in bildirdiğine göre Osmanlı Devleti'nin anlaşmayı ihlal etmeyi nasıl göze aldığına şaşırduklarını, uzaklaştırmayı nasıl izah edeceğini bilmediğinden, fermanda Bey'in kendisinin hastalık nedeniyle istifa ettiğini, hâlbuki Bey'in sapa sağlam olduğu konuşulmaktaydı. İ. Severin M. Suzzo'nun fermanı almasından bir gün sonra O'nu ziyaret etti. M. Suzzo, kendisine dostça davrandıklarından dolayı müteşekkir olduğunu tekrar tekrar dile getirerek elçinin ona yaptığı "iyilikleri" hiç unutmayacağını söyledikten sonra, İ. Severin'e Bulgakov'a acele olarak haber vererek, uzaklaştırmaya karşı gelmemesini rica etti. Osmanlı Devleti'nden çekinen M. Suzzo, gereksiz yere Osmanlı Devleti'ni kızdırmaya gerek olmadığını bildirdi⁸⁴. M. Suzzo, Osmanlı Devleti'nin Bulgakov'un girişimleriyle belki de kendisinin Rus taraftarı olduğunu düşünmesinden çekiniyordu. Bu durum beylerin Rusya'nın himayesine güvenerek hareket etmesinin büyük cesaret gerektirdiğini ortaya koyuyordu. Bölgedeki nüfuzunu korumak adına bu değişiklik Osmanlı Devleti için oldukça önemliydi.

Osmanlı Devleti M. Suzzo yerine Rus aleyhtarı N. Mavroyeni'yi Eflak Bey'i olarak görevlendirdi⁸⁵. Bu olay, beylerin koruyucusu olduğu iddiasında bulunan Rusya'nın başarısızlığı olarak algılanabilirdi. Bulgakov, Severin'e yazdığı mektupta, yazılı olarak durumu protesto ettiğini, adet olmasına rağmen yeni beyi selamlamak için dragomanını göndermeyeceğini ve kendisiyle de görüşmeyeceğini belirtti. Severin'e işlerin aksamaması için devletimizden her hangi bir emir gelene kadar Ona karşı olağan şekilde davranması gerektiğini bildirdi⁸⁶.

N. Mavroyeni'nin Beyliği sırasında Rusya ile Osmanlı Devleti arasında sorunlar arttı. Mavroyeni, boyarlara İ. Severin ile ilişki kurmalarını yasakladı ve Rus postanesiyle mektup göndermeye kalkanı asarak idam edeceği tehdidinde

⁸³ Grosul, *a.g.e.*, s. 86.

⁸⁴ *Dokümente, a.g.e.*, s. 30.

⁸⁵ Mavroyeni'nin Eflak Beyi olmasına karar verilen görüşmelerde Boğdan Beyi'nin de değiştirilmesi gündeme gelmişse de değişiklik daha sonraya ertelenmiştir. BOA. HAT. 44/1450.

⁸⁶ Girs. a.g.m., 36-37.

bulundu⁸⁷. N. Mavroyeni, kısa sürede Beyliklerin hakları ile imtiyazlarını ihlal etmeye başladı. İ. Severin, endişeli bir şekilde şunları rapor ediyordu. “*Bey Hattı Şeriflerle tanınan tüm hakları, çıkarları ve avantajları ortadan kaldırmaya niyetli*”. Konsolosun hemen hemen her raporunda yerli boyarların ve ruhbanların Beyliklere koruma sağlanması ile ilgili yaptıkları ricalar yer alıyordu. Bu raporlar üzerine II. Ekatarina, Bulgakov’a sürekli olarak, “*sözümüze bağlı olduğumuz*” Eflak-Boğdan Beyliklerine ilişkin tüm yükümlülüklerin yerine getirilmesi için zorlaması ve bir tane bile ihlal durumunda Osmanlı Devleti’ne protesto sunmasını emrediyordu⁸⁸. Bu müdahale sonrası Mavroyeni tutuklanmış olduğu bazı küçük zenginleri serbest bırakıp, verilmeyen maaşları ödedi⁸⁹. Mavroyeni bazı olumlu adımlar atsa da görevinde kalması Rusya için sakıncalıydı. Bundan dolayı Bulgakov, Severin’den beyi değiştirmek için çok dikkatli bir şekilde boyarların onu Osmanlı Devleti ve Rusya Hükümeti’ne şikâyet etmelerini teşvik etmesini istedi. Severin’in bu yöndeki faaliyetleri Mavroyeni’nin dikkatinden kaçmadı. Mavroyeni, Severin’i beylik işlerine karışmasından dolayı Bab-ı Ali’ye şikâyet etti ve onun faaliyetlerini engellemeye çalıştı⁹⁰. Bulgakov’un Mavroyeni’nin değişmesi için yaptığı girişimler İstanbul’daki İngiliz elçisinin de olaya müdahale etmesine neden oldu. Elçi, Rusya’nın hala Mavroyeni’yi kınadığını ve onu azl ettirerek kendi yararlarına birini getirmek niyetinde olduklarını bildirdi. Mavroyeni’nin Osmanlı Devleti’ne sadık ve düzgün adam olmasını çekemediklerini, Eflak’ta istediklerini yaptırılmayacaklarını bildiklerinden onu azletmeye çalıştıklarını fakat antlaşma gereği Rusların sadece reyayı himaye ile ilgili konulara karşıabileceklerini ama voyvodaların azline karşılamayacaklarını bildirdi⁹¹. Bu durum bölgede nüfuzunu arttırmak isteyen Rusya’ya İngiltere’nin çok sıcak bakmadığının ve iki devletin nüfuz mücadelesinde Osmanlı Devleti’nin yanında olduklarının göstergesidir.

Eflak Beyliğinin aksine, Boğdan Beyliğinde Petersburg askeri okulunun eski öğrencisi II. Aleksandru Mavrokordato ile İ. Severin ve konsolos yardımcısı İ. Selunskiy iyi ilişkiler içerisindeydi. Bu durum Osmanlı Devleti’ni rahatsız ettiğinden II. Aleksandru Mavrokordato görevinden alındı⁹² ve yerine eski

⁸⁷ *Dokumente, a.g.e.*, s. 33.

⁸⁸ Grosul, *a.g.e.*, s. 88.

⁸⁹ *Dokumente, a.g.e.*, s. 34.

⁹⁰ Girs, *a.g.m.*, s. 36-37.

⁹¹ BOA HAT. 1442/59227.

⁹² II. Aleksandru Mavrokordato daha sonra Osmanlı Devleti ile Rusya ve Avusturya arasında çıkan savaş sırasında Mart 1789’da kıyafet değiştirerek Kiyev şehrinde II. Ekaterina ile görüştü. BOA, AE. SABH. I, 86/5934. Bu görüşme de Osmanlı Devleti’nin onu değiştirmesinde çok da haksız olmadığının bir göstergesidir.

Eflak Beyi Aleksandr İpsilanti getirildi. II. Aleksandru Mavrokordato Osmanlı Devleti'nin kendisini cezalandırmasından çekinerek, İ. Selunskiy yardımıyla Rusya'ya kaçtı⁹³. Osmanlı Devleti durumu protesto ederek, Rus Hükümeti'nden, Mavrokordato'nun kaçmasına ve Osmanlı tebaasının Rusya'ya göçmelerine yardım etmesinden dolayı konsolos yardımcısı Selunskiy'in⁹⁴ görevinden alınmasını ve Mavrokordato'nun da iadesini istedi. Bu arada Boğdan Beyi Aleksandr İpsilanti gönderdiği kaimede Rus konsolosunun elindeki berat ve yapılan antlaşmalar gereğince Rusya'nın ticareti ve Rus tüccarlarına dair işleri idare etmeye memur iken Beye ait memleket işleri boyarlar ve halk ile ilgili antlaşma maddeleri dışındaki işlere de karıştığını bildirdi. Boğdan Beyi Aleksandr İpsilanti ayrıca konsolosun Rusya himayesinde olup vergiden muaf olanlara çarşı pazarda et, ekmek ve diğer eşyaları satmaları konusunda müdahalelerde bulunduğunu yazdı⁹⁵. İki ülke arasındaki gerginliğin çoğaldığı bu dönemde Rusya'nın Eflak ve Boğdan'a olan ilgisi arttı. II. Ekaterina'nın, 1787'de Kırım'a yaptığı geziye İ. Severin'in maiyetiyle birlikte katılmasını istemesi de bunun bir kanıtıdır. Severin, II. Ekaterina ile Potemkin'e Eflak ve Boğdan boyarları ile ruhban sınıfının teşekkürlerini ve Rusya'nın kendilerini ve ülkeyi himaye etmesine ve korumasına devam etmesini istediklerini içeren mektuplar verdi. II. Ekaterina, Severin'den mektupları yazanlara, Rusya'nın Eflak ve Boğdan'ı himaye etmekten vazgeçmeyeceği yönünde cevap vermesini istedi. Ayrıca Rusya'ya bağlı olan boyar ve din adamlarına değerli hediyeler gönderdi⁹⁶. Hediyeler ve himayenin devam edeceği yönündeki cevap, Boyarlar ve din adamlarının Rusya'ya bağlılıklarının devam etmesi açısından önemliydi. Bu sayede Rusya'nın bölgedeki nüfuzu artabilirdi.

II. Ekaterina'nın Kırım seyahati ve bu seyahatte II. Joseph ile buluşmasını kendisine karşı bir tehdit olarak algılayan Osmanlı Devleti Ağustos ortasında Bulgakov'dan, Kırım'ın geri verilmesini ve Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında

⁹³ *Dokümente, a.g.e.*, s. 35-36.

⁹⁴ Selunskiy ayrıca Bogdan halkını ikna ederek kendi firarileriymiş gibi Rusya'ya göndermekle, evinde haydutları, hırsızları, serserileri barındırmakla ve onları korumakla suçlanıyordu. Selunskiy'e mektup gönderen Bulgakov, şikâyetlerin sadece Osmanlılardan değil başka yabancı bakanlardan ve Yaş üzerinden geçenlerden de geldiğini belirterek, “*Ben birkaç defa sizi Yaş'a köyleri yönetmek ve ticaret yapmak için gönderilmediniz ve kendi adınıza çiftlik sahibi olamazsınız diye uyarıştım. Gördüğüm kadarıyla bu uyarıları dikkate almamışsınız... bu konularda bir açıklamamız varsa bana açıklayıcı yazı gönderin, beye durumunuzu anlatarak kendinizi savunabilirsiniz, o anlayışlı biri umarım size hak verecektir. Ben tekrar sizin dikkatli olmanızı ve kendinizi ilgilendirmeyen işlere karışmanızı rica ediyorum*” diye yazdı. Girs, a.g.m., s. 40-42.

⁹⁵ BOA, HAT. 19/888.

⁹⁶ Grosul, a.g.e., s. 89-90.

imzalanan antlaşmaların iptalini kabul etmesini istedi. Bulgakov'un bu istekleri reddetmesiyle Osmanlı Devleti onu ve maiyetini Yedikule'ye hapsederek Rusya'ya savaş ilan etti. Savaş ilanından sonra Osmanlı Devleti, N. Mavroyeni'den Rus Konsolosu İ. Severin'in de tutuklanmasını ve sınır dışı edilmesini istedi⁹⁷. Severin, Mavroyeni tarafından Selunskiy de Boğdan Bey'i tarafından tutuklanarak, sınır dışı edildiler⁹⁸.

Rus Devlet Konseyi, Kasım ayında Eflak ve Boğdan'ın bağımsız hale getirilerek, Osmanlı Devleti ile arada tampon bölge oluşturma kararı aldı. Aslında bu düşünce II. Ekaterina tarafından II. Joseph ile 1781'de yapılan ittifak görüşmelerinde gündeme getirilmişti. Savaşın başlamasının ardından Rusya Şubat 1788'de Eflak-Boğdan halkına Rus ordularını desteklemeleri için milis alayları kurmaları adına manifesto yayınladı. Manifestoda Rusya, Ortodoksları, Müslümanların boyunduruğundan kurtarmak için harekete geçtiklerini belirtiyordu. Ayrıca Eflak-Boğdan'ın Osmanlı Devleti'nin egemenliğinden kurtarmak adına destek isteniyordu⁹⁹.

Osmanlı Devleti savaş sırasında Avusturya yanlısı siyaset izleyen Boğdan Beyi Aleksandır İpsilanti'yi görevinden aldı¹⁰⁰ ve yerine daha önce devlete sadakatle hizmet etmiş olan eski Eflak Beyi Manol'u Boğdan beyliğine atadı. Devlet Manol'dan Eflak Beyi Mavroyeni ve Eflak başbuğu vezirazam ile birlikte hareket ederek Boğdan'ı düşman işgalinden kurtarmasını istedi¹⁰¹. Boğdan Beyi Manol ve Eflak Beyi Mavroyeni'nin tüm çabalarına rağmen Eflak-Boğdan toprakları Rus ve Avusturya orduları tarafından işgal edildi. Rusya savaşta önemli başarılar kazansa da müttefiki Avusturya'nın yaşadığı başarısızlıklar, II. Joseph'in ölmesi ve yerine savaşa devam etmeyi düşünmeyen kardeşi II. Leopold'un geçmesi, Fransa'da çıkan ihtilalin Avrupa'yı tehdit etmesi, Osmanlı Devleti'nin İsveç ve Prusya ile ittifak görüşmeleri Rusya'yı barış yapmaya zorladı¹⁰². Osmanlı Devleti ile yapılan savaştan ilk olarak Avusturya çekildi. Avusturya 1791'de imzaladığı Zıştovi Antlaşmasıyla Eflak'ı Osmanlı Devleti'ne iade etti. Bu durum Rusya'yı oldukça rahatsız etti. Viyana'da bulunan Potemkin, II. Ekaterina adına itirazda bulunarak, Eflak'ın

⁹⁷ *Dokümente, a.g.e.*, s. 36-37.

⁹⁸ *Girs, a.g.e.*, s. 44.

⁹⁹ *Dokümente, a.g.e.*, s. 38.

¹⁰⁰ *Uzunçarşılı, a.g.e.*, s. 76.

¹⁰¹ BOA Cevdet Eyalet-i Mümtaze (C.MTZ) 11/35.

¹⁰² Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1792*, Çeviren: İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 34.

sadece Avusturya orduları tarafından değil, ortak ele geçirildiğini bundan dolayı da Rusya'nın da onayı olmadan onu Osmanlı Devleti'ne iade edemeyeceklerini bildirdi. Buna rağmen Avusturya Eflak'ı Osmanlı Devleti'ne vermeye razı oldu¹⁰³. Rusya, Osmanlı Devleti ile yaptığı barış görüşmelerinde Eflak ve Boğdan'ın bağımsız olmaları konusunda ısrarlı olmasına rağmen, İngiltere ve Prusya'nın giderek artan düşmanca yaklaşımları ve bu devletlerle ortaya çıkan savaş tehlikesi karşısında Eflak-Boğdan konusunda Küçük Kaynarca Antlaşmasında alınan kararlar geçerli kalmak kaydıyla Beylikleri geri vermek zorunda kaldı¹⁰⁴.

Rusya Osmanlı Devleti ile yaptığı barış görüşmelerinde Boğdan üzerine odaklandı. II. Ekaterina, Rusya adına görüşmeleri yürüten A. A. Bezborodko'ya, Boğdan için Küçük Kaynarca Antlaşmasında elde edilenlerin üstüne, Boğdanlıların çıkarına çeşitli kazanımlar ve kolaylıklar elde etmesi yönünde emirler verdi. Rusya'nın Boğdan'ın refahına özellikle önem göstermesinin nedeni, Turla Nehrinden Boğdan ile ortak sınırın çizilmesiyle Boğdan üzerinden Güney-Doğu Avrupa'nın diğer bölgelerinde Rusya'nın nüfuzunu arttırmak için zemin hazırlamaktı. Bundan dolayı Boğdan için kazanımlar elde etmek ilerisi için oldukça önemliydi. Osmanlı Devleti de Rus nüfuzunun artmasını engelleme çabası içerisindeydi. Görüşmeler sırasında Osmanlı Devleti, tercümanlarından olan ve Rus düşmanlığı ile bilinen Alexandru Muruzi'yi Boğdan Bey'i olarak atadı. Görüşmeler sırasında Ruslara karşı düşmanca tutum gösteren Muruzi, Boğdan için 2 yıl vergilerin ödenmemesine şiddetle karşı çıktı. A. A. Bezborodko, II. Ekaterina'ya yazarken, Muruzi için, "*Rusya'ya karşı bir derdi ve garezi olan Allah'ın belası Osmanlı*" ifadesini kullanıyordu. Bununla birlikte bir an önce Boğdan tahtına geçmek için barış antlaşmasını imzalamakta çıkarı olan, "*görünümü düzgün ve oldukça mantıklı konuşan*" bir adam olduğunu belirtiyordu. Rusya, Muruzi'nin Boğdan Beyliğine atanmasını Eflak ve Boğdan'daki nüfuzunu arttırmak açısından ciddi bir tehlike olarak görüyordu. Bezborodko'ya cevaben II. Ekaterina şunları yazıyordu "*Mektubunuzdan anlıyorum ki O, barışı engellemekten ziyade, barış imzalanmasından sonra nahoş ve bize karşı kötü niyetli bir bey olacaktır.*" Bununla birlikte Osmanlı Devleti ile ilişkileri gerginleştirmemek ve barış antlaşmasının başarıyla sonuçlanması adına, Osmanlı Hükümetine Muruzi'yi beylikten almayı istemeyi ya da Muruzi'ye Rusya'ya yönelik tutumunu değiştirmesi için baskı yapmasını öneriyordu.

"Tercüman Muruzi için size söyleyeceklerim şunlar, Boğdanlılara iyi davranmaz yahut da işlerimiz ve bize karşı kötü niyetliyse, kanımca, sadrazama

¹⁰³ *Dokümente, a.g.e., s. 38.*

¹⁰⁴ *Grosul, a.g.e., s. 95-96.*

sevimli görünen bu adamın zeki olsa da, dert ve garezini saklamayıp, iki imparatorluğun barışı konusunda özen göstermediğini kendisinin görevden alınıp başkasının gönderilmesinin daha iyi olacağı fikrini telkin ediniz, ya da, bizzat kendisini, en ufak bir yanlışta Boğdan'da kendisine tahammül etmeyip, başkasını talep edeceğiniz konusunda korkutunuz.”

Bezborodko, bu mektuptan sonra, II. Ekaterina'ya yazdığı mektupta, Muruzi'nin damadı Boğdan'da Devlet Hazinedarı olan Sturdzu aracılığıyla Beye korku salmak için tüm uyarıları yaptığını yazdı. Muruzi, Boğdan tahtı için haklarını korusa da, genel itibarıyla Yaş müzakereleri Rusya'nın teklif ettiği şartların kabul edilmesiyle sonuçlandı¹⁰⁵.

Yaş Antlaşmasıyla;

İki devlet arasında daha önce imzalanan (1774-1779-1783) anlaşmalarda Eflak-Boğdan memleketlerinin menfaatine olan maddeler geçerli olacaktı. Boğdan Beyliği için vergi olarak yazılı olanların dışında nakit para veya başka bir nesne talep edilmeyecekti. Ayrıca Boğdan Beyliği savaş süresince ve bundan sonraki 2 yıl için her türlü vergiden muaf tutulacaktı¹⁰⁶. Bunun dışında beylik halkına imtiyazlı Rusya'ya göç etme hakkı tanıyıyordu. Göç etmek isteyenler 14 ay içinde eşyalarıyla birlikte göç edebilecekleri gibi eşyalarını Osmanlı reayasından olan akrabalarına ya da yine Osmanlı reayalarına verebilir veya satabilirlerdi¹⁰⁷. Böylece Rusya, Yaş Antlaşmasıyla Karadeniz'deki egemenliğini daha da güçlendirip güney-batı sınırını Turla Nehrine kadar genişletiyordu. Yaş Antlaşmasıyla Rusya, Eflak ve Boğdan'da Osmanlı egemenliğini zayıflatmayı ve kendi nüfuzunu arttırmaya yönelik önemli kazanımlar elde etti¹⁰⁸. Barışın imzalanmasından kısa bir süre sonra Rusya, Severin'i prensliklere genel konsolos olarak tayin etti. Severin kendisine Yaş'ta daimi ikametgâhını kurarak çalışmalarına başladı¹⁰⁹. Böylelikle Rusya, bölgeyi ve insanları yakından tanıyan Severin aracılığıyla nüfuzunu arttırma çalışmalarına devam etti.

¹⁰⁵ Grosul, *a.g.e.*, s. 97-99.

¹⁰⁶ Rusya ile görüşmeler devam ederken Avusturya'nın da vergi muafiyeti konusunda girişimlerde bulunacağı düşünüldüğünden Osmanlı Devleti, Eflak-Boğdan halkını vergiden muaf tuttu. BOA, HAT, 1393/55688. Böylelikle Osmanlı Devleti, Rusya'nın yanı sıra Avusturya'nın da bölge halkının üzerindeki yükü hafifletip onları yanına çekip bölgede nüfuzunu arttırma girişimini engellemeye çalıştı.

¹⁰⁷ Bu göç kararı Rusya için önemliydi. Rusya bu şekilde göç eden kimseleri eğiterek onları daha sonra bölgede nüfuzunu arttırabilmek için kullanabilirdi.

¹⁰⁸ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları*, C.1. Ankara, 1953, s. 189-190.

¹⁰⁹ Girs, "Moldavia i Valakhia ...", s. 653.

Sonuç

Küçük Kaynarca Antlaşmasından Yaş Antlaşmasına kadar Osmanlı Devleti ile Rusya arasında ilk olarak Kırım Hanlığı üzerinde nüfuz mücadelesi yaşandı. Bununla birlikte aynı dönemde Rusya hem gündem değiştirmek hem de Kırım Hanlığından sonraki hedefi Eflak-Boğdan'da nüfuzunu artırma çalışmalarına girdi. Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığının Rusya tarafından ilhakına engel olamadığı süreçte Eflak-Boğdan toprakları çok daha önemli hale geldi.

Bu dönemde Osmanlı Devleti Bey seçiminde dikkatli olmak zorundaydı. Beyin kesinlikle devlete sadık ve Ruslara mesafeli olması şarttı. Bey bölgede Osmanlı çıkarlarını korurken bölgedeki Rus konsolosu ve İstanbul'daki Rus elçisiyle iyi geçinmek zorundaydı. Bey Rus konsolosuyla sorunlar yaşayp Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne baskı oluşturmamasına neden olmamalıydı.

Beyin yönetimde çok dikkatli olması gerekiyordu. Ruslara yaklaşması Osmanlı Devleti'nin tepkisini çekeceğinden görevde kalması mümkün değildi. Rus karşıtı politika izlemesi durumunda bu sefer Rusya'nın tepkisini çekeceğinden görevinden alınması yönünde Rusların baskısı olabilirdi. Beyin Osmanlı Devleti'nde değişen dengeler yüzünden rakip devlet adamlarının faaliyetleriyle görevlerinden alınmaları durumunda Rusya onlara bir sığınma yeri olabilirdi. Bundan dolayı da Beylerin Rusya'yı tamamen karşılıklarına almaları gelecekleri açısından iyi olmayabilirdi. Bir denge siyaseti izleyerek Osmanlı Devleti'ne sadık kalmaları onlar için en güvenilir yoldu.

Ele alınan dönemde Rusların savaşlarda elde ettiği üstünlük, bölgedeki Rus konsolosunun faaliyetleri ve Eflak-Boğdan da halkın yararına yapılan önemli düzenlemelerde Rusların Osmanlılarla yaptıkları antlaşmaların önemli payının olması, Eflak-Boğdan'da Rus nüfusunu her geçen gün arttırdı.

KAYNAKLAR

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Ali Emiri (AE) SABH. I (Abdülhamid I), 1659.
BOA. AE. SABH. I, 86/5934.
BOA. Bab-ı Asaflı Divan-ı Hümayun Düvel-i Ecnebiye Defterleri (A.DVN.DVE.d.) 083/1-160(166)
BOA. A. DVN.DVE.d.092/10-7 (10)
BOA. A.DVN. DVE. 18/35
BOA. Cevdet Hariciye (C.HR.), 6974.
BOA. (C.HR.), 74/3681.
BOA. Cevdet Eyalet-i Mümtaze (C.MTZ) 11/35
BOA. Hatt-ı Hümayun (HAT) 19/888.
BOA. HAT, 22/1066.
BOA. HAT, 44/1450.
BOA.HAT, 1393/55688.
BOA. HAT. 1442/59227.
Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İkinci tab'ı, Dersaadet (Matbaa-i Osmaniye) 1309.
Anderson, Matthew Smith, *Doğru Sorunu 1774-1923*, Çeviren: İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
Decei, Aurel, "Boğdan", *İslam Ansiklopedisi*, cilt:2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, ss. 697-705.
Dokumente Prvind Istoria Rominei, Colectia Eudoxiu de Hurmuzaki, Rapoarte Consulara Ruse (1770-1796), DIN „Arhiva Politica Externa a Rusiei”, Moscova, Sub Ingrjireaca Acad. A. Otetea, Romania 1962.
Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları*, C.1. Ankara 1953.
Girs, A. A., "İz Proşlogo Rossiyskogo Konsulstva v Yassax", *Rossiya i Blijnyj Vostok*, St.Peterburg 1906, ss. 1-46.
_____, "Moldavia i Valakhia Pered Turetskoi Voinoi 1787 g.," *Russkaya Starina*, v. 96 (1898) St.Peterburg, ss. 633-655.
Grosul, G. S. , *Dunayskie Knyazhestva v Politike Rossii, 1774-1806*, Kişinev 1975.

- Jelawich, Barbara, *Balkan Tarihi 1*, Çeviren: İhsan Durdu, Küre Yayınları, İstanbul 2006.
- Jorga, Nikolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, cilt:5, Çeviren: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.
- Karasu, Cezmi, “XIX. Yüzyılda Rusların Eflak Boğdan İşgalleri” *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, c.12. Ankara 2002, ss. 741-749.
- Karpat, Kemal, “Eflak”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 10, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss. 466-469.
- Kesselbrenner, G. L., *Hronika Odnoy Diplomaticeskoj Karyeri*, Moskva 1987.
- Köse, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- _____, “Balkanlarda Rus Konsolosluklarının Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Turkish Studies*, volume 1/2, Ankara (fall 2006). ss. 153-171.
- Markov, Demetrius Dvoichenko, “Russia and the First Accredited Diplomat in the Danubian Principalities, 1779-1807”, *Slavic and East-European Studies*, Vol. 8, No: 3/4, (Autumn-Winter 1963), Canada, ss. 200-229.
- Maxim, Mihai, “Voyvoda”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 43, İstanbul 2013, ss. 127-129.
- Panaite, Viorel, “Haraçgözarların Statüleri: XV. Ve XVIII. Yüzyıllarda Eflak-Boğdan ve Transilvanyalılar Üzerine Bir Çalışma”, *Osmanlılar*, cilt: I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 373-383.
- Sözen, Zeynep, *Fenerli Beyler, 110 Yıllık Öyküsü (1711-1821)*, Aybay Yayınları, İstanbul 2000.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, cilt:4, kısım: I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Yüksel, Sinan, “1781 Rus-Avusturya İttifakı ve Grek Projesi”, *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 23 (2017/1), İstanbul 2017, ss. 99-122.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, cilt:6, Çeviren: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

DIFFUSION OF POWER IN OTTOMAN IRAQ: *SHEBĀNA* REGIMENTS AS A STATE INSTRUMENT IN POLITICS OF CENTRALIZATION*

BURCU KURT**

With the impact of the Tanzimat Edict, from the second half of the 19th century the central administrators in the Ottoman Empire attempted to make the presence of state authority felt more extensively and firm. Since the 1850s *Shebāna* Regiments consisting of tribes “loyal” to the state and that were a paramilitary force, were formed in Iraq’s Baghdad and Basra provinces as a microscale part of this policy. Imperial drive for centralization has established multivalent, networked and vertical and horizontal linkages between the state and provincial actors. Various forms of practices have emerged as a result of the struggle between state and centrifugal forces of local intermediaries. The diffusion of central power also utilized various forms of state apparatus in the peripheries of the Empire.

I argue that *Shebāna* Regiments, as paramilitary forces, are founded on a mechanism where “loyal” tribes are mobilized against “mutineers”, hence they resemble the mechanism of the village guard system (*köy koruculuğu*) established with the advent of the Turkish Republic. In almost all studies done until now, Hamidiye Cavalry units were seen as the first version of the village guard system.¹ Nonetheless, it could be argued that *Shebāna* Regiments overlap with the village guard system more than the Hamidiye Cavalry units. Abdulhamid II aimed to address Armenian rebels by recruiting and mobilizing Kurdish tribes to the

* The author wants to thank Prof. Dr. Christoph Herzog for his precious comments and suggestions.

** Assoc. Prof. Dr., Istanbul Technical University, Department of Modern Turkish History, Istanbul/TURKEY, burcukurt@itu.edu.tr

¹ See. O. Altay, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, İstanbul: Medya Güneşi Yayınları, 1992, p. 53-151; J. Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford: Stanford University Press, 2011; J. Klein, “Çevreyi İdare Etmek: Osmanlı Devleti ve Hamidiye Alayları”, *Türkiye’de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti* (eds. E. B. Paker, İ. Akça), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, p. 105-24; E. B. Paker, İ. Akça, “Askerler, Köylüler ve Paramiliter Güçler: Türkiye’de Köy Koruculuğu Sistemi”, *Toplum ve Bilim*, 126 (2013), p. 7-34; M. van Bruinessen, “Kürtler, Devletler ve Aşiretler”, *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu’da Etnisite ve Milliyetçilik* (eds. F. A. Jabar, H. Dawod), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, p. 166-70; Murat Gökhan Dalyan, *Bir Osmanlı İç Güvenlik Teşkilatı: Kır Serdarlığı*, İstanbul: Kitabevi, 2016.

Hamidiye Cavalry Regiments². Hence, ethnic difference and conflict in the region were aggravated by the Hamidiye Regiments, since they were composed of Kurdish tribes and targeted Armenians. However, *Shebāna* Regiments, identical to the village guard system, sought to create a distinction on the basis of loyalty to the state among the same ethnic and religious tribes upon which “rebellious” ones were contained by the “loyal” ones. Hence, *Shebāna* Regiments could be considered as the first primitive form of the village guard system in terms of function and administrative organization. Considering the missions and duty stations, they operate like the *Kapudankh* at the Euphrates and Tigris Rivers, sharing similar characteristics with the Ottoman Flotilla (*ince donanma*) at Danube River³ and it continued with its mission in the battalion of Iraq until the end of 18th century. Concordantly, this article will be closely examining the process of the *Shebāna* Regiments emerging as a result of the Tanzimat reforms, its progress, activities intended at establishing central authority in the region, and duties which changed over a period of time.

Any attempt to understand the *raison d'être* of *Shebāna* Regiments in Ottoman Iraq, including its evolution and functional changes, requires the contextualization of the centre-periphery struggle in the Ottoman Empire in general and Ottoman Iraq in particular. One of the main social and political parameters of the Ottoman Empire in its last century was the uneasy triangle relationship between the imperial drive for centralization, which reached its peak in the Tanzimat reforms, the subsequent centrifugal reactions to these centralization attempts, and the final recalibration of Ottoman officers to these reactions. Therefore, it is necessary to locate the *Shebāna* Regiments within the dynamic confrontation between central authority and provinces.

The nineteenth century was the era when the central bureaucracy of the Ottoman Empire sought to diffuse its power in provinces for the consolidation of central authority. In this regard, politics of centralization of the Empire was carried out in the form of governance of localities and execution of administrative reforms, which mainly aimed to integrate and remodel⁴ the provinces on the basis of the interests of imperial politics. One of the key strategies of the

² For further information on Hamidiye Cavalry Regiments see. Klein, *The Margins of Empire*; Klein, “Çevreyi İdare Etmek: Osmanlı Devleti ve Hamidiye Alayları”, p. 105-24; M. van Bruinessen, “Kürtler, Devletler ve Aşiretler”, p. 166-70; Altay, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, p. 53-151.

³ Cf. n. 56.

⁴ N. Özbek, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16 (2004), p. 72.

Ottoman Empire was to create “winners” and “losers” within contending local groups by establishing linkages with the particular local intermediaries. *Shebāna* Regiments exemplified the intrusion of central authority as such in which the state apparatus sought to create loyal groups within the localities. Contrary to what was witnessed in Europe most of the time, the Ottoman state attempted to control this transformation not with direct conflict, but on the grounds of flexible agreements with the society.⁵ As a result, the Ottoman Empire stabilized its position by negotiating with the groups that opposed centralization and those generally described as bandits (*eşkiya*), while at the same time creating loyal local groups.⁶ As the social groups were divided into categories of opposition, it would be possible to prevent the groups cooperating against the central authority; procure discipline among the society and suppress full-scale uprisings. Moreover, meeting the demands of the villagers by establishing internal security in the rural areas, the central state would also strengthen its image as a “protector of the people.”⁷ It is necessary to assess the *Shebāna* Regiments that were a part of the policy to use, in common terms the “loyal” tribes against the “insurrectionists”, in the context of this political framework.

Shebāna Regiments were a para-military organization whose function and institutional design overlapped with the Gendarmerie, an integral component of centralization policies of the Ottoman government. Therefore, it is essential to trace the evolution of the gendarmerie in order to contextualize *Shebāna* Regiments. The function and organizational structure of the military units (army, gendarmerie, police) were redefined and reorganized in the Ottoman Empire of the nineteenth century. In this regard, the police/gendarmerie forces were established as a separate unit from the army and their mission statement was redefined as a result of the state apparatus’ intrusion into the private sphere of individuals.⁸ Even though Europe witnessed rapid industrial development and urbanization during the nineteenth century, the ratio of rural population was

⁵ Y. Köksal, “Sosyal Kontrol Sistemleri: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Devlet-Toplum İlişkileri”, *Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar ve Paradigmalar* (eds. F. Ergut, A. Uysal), Ankara: Dipnot Yayınları, 2007, p. 117-118, 125-26.

⁶ Charles Tilly, “War Making and State Making as Organized Crime”, *Bringing the State Back In* (der. P. Evans, D. Rueschemeyer ve T. Skocpol), Cambridge: Cambridge University Press, 1985, p. 181.

⁷ For further information on “centralization through local intermediaries” see K. Barkey, *Bandits and Bureaucrats: the Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca: Cornell University, 1994, p. 1-23.

⁸ F. Ergut, *Modern Devlet ve Polis: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, p. 369; N. Levy, “19. Yüzyılda Osmanlı’da Kamu Düzeni Konusunda Çalışmak: Bibliografya Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlı’da Asayiş, Suç ve Ceza* (eds. N. Levi, A. Toumarkine), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, p. 62.

still high until the First World War. Emergence of new cities led to the clash of class conflicts and deterioration of public order. Along the same line, the practices of the brigands (*eşkiyalar*) also jeopardized the security of rural areas. The Gendarmerie forces emerged within this type of European political climate in order to address the security threats to the public order.⁹ Similar to Europe, the officials of the Ottoman Empire gave utmost importance to public security in order to consolidate their authority in the peripheries.¹⁰ In this period where the European governments' attempts to manipulate local politics came into the fore, the Ottoman administration strived to reestablish its power throughout the empire with a set of administrative reforms, including the reorganization of homeland security.¹¹ For this aim, gendarmerie forces were conceived of as the integral state apparatus through which administrative and judicial aspects of centralization politics were realized.¹²

Until gendarmerie and police forces were institutionalised within an organization called *Asakir-i Zabiye* in 1840, the Ottoman government, similar to other European states, sought to establish public order and security through military and civil forces.¹³ Until the foundation of *Asakir-i Zabiye*, the notion of homeland security (*asayiş*) was narrowly defined and aimed to tackle public unrest solely in urban settings and hence, military forces were the main instrument to suppress public disruption.¹⁴ Police and gendarmerie forces gradually replaced the military units to fill the void left by the removal of the Janissary Corps in 1826. A separate police organization gradually emerged after the foundation of *Asakir-i Mansure-i Muhammadiye* (1826-47) which was established in order to replace

⁹ C. Emsley, *Gendarmes and the State in Nineteenth-Century Europe*, Oxford: Oxford University Press, 1999, p. 2.

¹⁰ Ergut, *Modern Devlet ve Polis*, p. 166.

¹¹ Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", p. 73.

¹² N. Özbek, "Tarih yazıcılığında Güvenlik Kurum ve Pratiklerine İlişkin Bir Değerlendirme", *Jandarma ve Polis: Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar* (eds. N. Levy, N. Özbek, A. Toumarkine), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, p. 15-16; N. Özbek, "Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Jandarma (1876-1908)", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, p. 62.

¹³ N. Özbek, "Policing the Countryside: Gendarmes of the late nineteenth Century Ottoman Empire (1876-1908)", *International Journal of Middle East Studies (IJMES)*, 40 (2008), p. 47, 51, Özbek, "Tarih yazıcılığında Güvenlik Kurum ve Pratiklerine İlişkin Bir Değerlendirme", p. 8-9.

¹⁴ Christoph Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung im Irak: Die Provinz Baghdad, 1817-1917*, Bamberg: University of Bamberg Press, 2012, p. 224. *Nizam-ı Cedid ortaları* (local military companies) established in vilayets and sanjaks in 1802 and *asakir-i -i redife* (reserve army units) established in vilayets in 1834-35 could be analyzed within the same perspective. Özbek, "Tarih yazıcılığında Güvenlik Kurum ve Pratiklerine İlişkin Bir Değerlendirme", p. 14.

the Janissary Corps.¹⁵ Starting from mid-nineteenth century, for the purpose of consolidating its power in localities, the Ottoman government utilized not only regular army units but also irregular soldiers (*başbozuk*). For the mobilization of irregular forces in rural settings, a distinct unit of Ottoman officials (*sergerde*) was assigned until 1860.¹⁶ In the civilian context, the organization of guilds bore great importance in terms of policing duties.¹⁷ Until 1846, public security in the capital of the Ottoman Empire was ensured through *İhtisab Ağalığı* and *İhtisab Nezareti*. Thereafter, the internal public order, which was previously within the jurisdiction of *İhtisab Nezareti* and regular military units, was assigned to *Şabtiye Müşiriyeti* (directorate of police) as a result of the reorganization of the provincial paramilitary police organization called *Asakir-i Şabtiye* units.¹⁸ Therefore, the assignments of public security were held and controlled by a single organization whose responsibilities had previously been exercised by *Seraskerlik* (Chief General Staff), *Tophane Müşirliği* (Directorate of Artillery) and *İhtisab Nezareti* upon the removal of the Janissary Corps.¹⁹

Ottoman internal security organization was fundamentally re-institutionalised during the post-Berlin Treaty period after the Ottoman-Russo War of 1877-78.²⁰ The provisions of the Berlin Treaty showed that any failures in implementing reforms on the organization of internal public security could jeopardize the future of the remaining territories of the Ottoman Empire. In the post-Berlin Treaty era, the Ottoman officials came to the conclusion that any foreign intervention could only be prevented in so far as the Ottoman government was competent enough to ensure the sustainability of its internal security.²¹ Concerning the possible public disruptions in the Balkans, Abdulhamid II sought to create a totally separate organization within the military units, which would be solely responsible for internal security.²² In 1879, the *Asakir-i Şabtiye* organization taken from the *Şabtiye Müşiriyeti* and joined to the newly established Gendarmerie Department under the *Seraskerlik*

¹⁵ Ergut, *Modern Devlet ve Polis*, p. 83-131.

¹⁶ Özbek, "Policing the Countryside", p. 52.

¹⁷ Ergut, *Modern Devlet ve Polis*, p. 100.

¹⁸ Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet", p. 66-68. For a detailed account on the foundation of *Şabtiye Müşiriyeti* see A. Sönmez, "Şabtiye Teşkilatı'nın Düzenlenmesi (1840-1869)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39 (2006), p. 201-08.

¹⁹ H. Alyot, *Türkiye'de Şabta: Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Ankara: Emniyet Genel Müdürlüğü Polis Akademisi Polis Tarihi Araştırmaları Merkezi, 2008, p. 89.

²⁰ Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet", p. 71.

²¹ Ergut, *Modern Devlet ve Polis*, p. 217.

²² Ergut, *Modern Devlet ve Polis*, p. 140.

and the *Şabtiye Müşirliği* was changed into ministry (*Şabtiye Nezareti*) responsible for procuring law and order in Istanbul. Therefore, maintaining security and peace in the rural areas was the duty of the new Gendarmerie Department under the jurisdiction of the *Seraskerlik*.²³ Nevertheless, it is not possible to say that the Ottoman administration was successful in establishing police forces independent from the military in the provinces until the 1890s. Throughout this period, the rural security force organizations appeared as a divided and outdated even if reinforced system.²⁴ After the 1890s, the paramilitary gendarmerie regiments were employed in the centers of provinces, and maintaining security in the small districts and towns was assigned to irregular forces such as the Hamidiye Regiments or the mobile gendarmerie units.²⁵

The inefficiency of the police organizations and the practice of assigning the duty of maintaining security in rural areas largely to the gendarmerie also continued during the period of the Committee of Union and Progress.²⁶ The gendarmerie forces (*şabtiye birlikleri*) supposed to be legally responsible to the chief of provincial administration during the period between the foundation of *Şabtiye Müşirliği* and its re-institutionalisation under the Directorate of Gendarmerie. However, the directorate of Gendarmerie could only be tied to the Ministry of Internal Affairs during the Second Constitutional era.²⁷ Since gendarmerie forces were not sufficient to ensure public order in rural settings, the Ottoman government utilized regular army forces until the mobilization of additional gendarmerie forces. For this aim, certain sections of the regular army detachments were turned into scout platoons (*tedib ve takib müfrezeleri*) whose duty was to contain brigands in provinces.²⁸

The main function of the gendarmerie was to implement the policies of the central government in provinces in order to garner public legitimacy. For this aim, gendarmerie's statement of mission was defined as "ensuring public peace and

²³ Based on the regulations, Ottoman Gendarmerie was divided into legions or regiments in vilâets, into corps and battalions in sanjaks. Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", 75-80; Alyot, *Türkiye'de Şabta*, p. 94-99.

²⁴ Özbek, "Osmanlı Taşrasında Denetim", p. 68.

²⁵ Özbek, "Policing the Countryside", p. 52; Özbek, "Tarih yazıcılığında Güvenlik Kurum ve Pratiklerine İlişkin Bir Değerlendirme", p. 11, 16; Alyot, *Türkiye'de Şabta*, p. 119-120, 170-76.

²⁶ Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet", p. 79.

²⁷ Özbek, "Tarih yazıcılığında Güvenlik Kurum ve Pratiklerine İlişkin Bir Değerlendirme", p. 10; Alyot, *Türkiye'de Şabta*, p. 280-84.

²⁸ Alyot, *Türkiye'de Şabta*, p. 272-73.

security” and “preservation of public law”. The Gendarmerie’s role in getting the legitimacy of the central government manifested itself in its active involvement in public emergency situations such as natural disasters.²⁹ In addition to that, the gendarmerie forces also militarily dealt with brigands.³⁰ Overall, gendarmerie forces had a wide range of responsibilities including the implementation of postal services, flow of commodities, and guaranteeing the security of industrial complexes, bridges, canals and ports.³¹ In contradiction to the gendarmerie’s role as a protector of the people it was also deployed in the process of collecting taxes as the administration’s means of seizing the surplus produce from the rural regions. Due to this, the gendarmerie frequently encountered confrontations with the community. Although it appears that the Ottoman administration did not welcome the gendarmerie being included in the process of tax collection, due to the lack of financial and administrative means, this practice continued until the collapse of the Empire.³²

In order to provide a full account on the emergence of *Shebāna* Regiments, the transition of Ottoman administrative structures in the second half of the nineteenth century is also essential. The territories of the Ottoman Empire began shrinking starting from the nineteenth century and the territorial losses reached a peak with the separation of lands in Bulgaria, Bosnia, and the Caucasus during the 1877-78 Ottoman-Russo War.³³ These lost lands were advanced especially in providing agricultural and commercial revenues and their loss led the Ottoman government to search for alternative sources to compensate for the financial burden. Thus, Ottoman Iraq gained utmost importance as a pristine revenue source. For the Ottoman government, Iraq, with its vast and potentially productive agricultural lands, could acquire the status of Egypt in terms of financial revenues. By introducing various reforms and public works involving agriculture such as river restoration and construction of new reservoirs, the fertile lands of Iraq would be opened to local farming, in this way there would be an increase in agricultural

²⁹ Özbek, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet”, 85-90; Alyot, *Türkiye’de Zabıta*, p. 100.

³⁰ Özbek, “Tarih yazıcılığında Güvenlik Kurum ve Pratiklerine İlişkin Bir Değerlendirme”, p. 13.

³¹ Alyot, *Türkiye’de Zabıta*, p. 100-01, 159.

³² Özbek, “Policing the Countryside”, p. 53; Özbek, “Tarih yazıcılığında Güvenlik Kurum ve Pratiklerine İlişkin Bir Değerlendirme”, p. 12. Low and irregular salaries of the gendarmerie paved the way for the misuse of their official posts and reinforced their attempts to collect taxes from the local population. Özbek, “Osmanlı Taşrasında Denetim”, p. 67.

³³ D. Quataert, “The Age of Reforms, 1812-1914”, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (eds. H. İnalcık, D. Quataert), VII, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, p. 761-76.

productivity and volume of produce, in turn generating a substantial increase in surplus produce, in other words a source of income for the government.³⁴

Agricultural reforms were not the only result of the Ottoman bureaucratic elites classifying Iraq as a substitution for the fertile lands lost to Europe. In the wake of the reforms involving agriculture and public works, this perspective made providing a labor force to work on the lands to be farmed inevitable. In response to this, the policy of adapting the tribes of Iraq to a settled life was launched in the period of Midhat Pasha's term as governor of Baghdad (1869-1872),³⁵ in other words "seizing their weapons and providing the tribes with farming equipment"³⁶ was implemented more extensively, or at least there was an intensified attempt to implement this policy from the 1800s and 1890s. Furthermore, the socio-economic structure that dominated the region generated a strong reaction against the policy of centralization that manifested as the reformation of the tribes, and making them dependent on the lands; this process that continued from the second half of the 19th century until the collapse of the Empire was a period in which the tribes of the Iraq almost constantly rebelled against the government. This policy which the state attempted to implement under agricultural reforms made suppressing the "rebellious" tribes in question and the state penetrating the rural areas inevitable.³⁷ Despite several attempts, the central government was unsuccessful in "rehabilitation" of the tribes by regular armed forces in a region like Iraq, extremely rough in the geographical terms. Thus they created "loyal" tribes that were protected and awarded by the state by forming various paramilitary organizations as in the example of the *Shebāna* Regiments, and used these groups to penetrate the region by mobilizing them against the "rebels." The main purposes underlying the formation of the *Shebāna* Regiments in Baghdad and Basra provinces from the 1850s were the state's campaign for centralization and more efficient taxation.

³⁴ For a detailed account on the "question of reform" in Iraq, see G. Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, London: Routledge, 2006, p. 24-48.

³⁵ For a detailed account on the resettlement of local tribes, see A. Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği", MA Thesis, İstanbul, 2005, p. 76-104; E. Ceylan, *The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East*, London: I.B. Tauris, 2011, p. 132-75.

³⁶ According to the famous poet Süleyman Nazif Bey, who served as the governor of three vilayets of Iraq upon the declaration of Second Constitution, resettlement of local tribes was defined as such. S. Nazif, *Çalınmış Ülke*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1924/1342, p. 28.

³⁷ For a detailed account on the tribal uprisings in Iraq, see Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, p. 72-99; B. Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum (1908-1914)*, İstanbul: Küre Yayınları, 2015, p. 347-449.

The Foundation of *Shebāna* Regiments

Dating back to the reign of Davud Paşa who was the last Mamluk ruler of Baghdad, local governors (de facto semi-independent rulers) were usually to obtain assistance of Kurdish and Arab tribesmen in various parts of the province if necessary. These tribesmen were not units of the governors, but allied troops whose political and therefore military reliability fluctuated greatly.³⁸ This tradition of recruiting allied troops had continued for a while after the proclamation of the Tanzimat reforms. In 1848, as part of the Tanzimat reforms, a new army, called the Army of Iraq and the Hijaz (*Irak ve Hicaz ordusu*), was created. With the establishment of the Army of Iraq and the Hijaz, however, not all irregular forces had been replaced by regular troops. It might be assumed that at least until after the Crimean War (1853-56) there was an impromptu arrangement of regular and semi-regular forces with local irregular tribal militias.³⁹

The *Shebāna* Regiments were established in the 1850's and continued to operate until the separation of Iraq from the Ottoman Empire. It is undetermined exactly when the *Shebāna* Regiments were established and why they were given this name. There is no clear information in Ottoman archive documents regarding what kind of selection mechanism was used in appointing the tribes that formed these regiments or the duration terms of their service. In addition, there is no evidence that the tribes in these regiments were employed due to any denominational membership. On the contrary, many of the documents in Ottoman archives indicate that the state assigned tribes from within the same region that they considered to be "loyal." It is clear from the scripts of Ottoman archives that the regiments were formed in the status of irregular soldiers independently from the regular army, and they continued to operate in the same way until the fall of the Ottoman Empire. Although the topic of the reorganization of the *Shebāna* Regiments to gendarmerie status arose in 1914, due to the outbreak of World War I this plan never materialized.

The *Shebāna* Regiments assumed various roles in maintaining security from the 1850's until 1915 in accordance with the political trends and local socio-political developments of the period, and the organization of these paramilitary forces was

³⁸ During the governorship of Davud Paşa, the number of these tribal forces, which were composed mostly from Uçayl and Ubayd Arabs and Kurdish tribesmen, were almost 4.000. Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung im Irak*, p. 227-28.

³⁹ Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung im Irak*, p. 244-45.

dedicated to various purposes defined by the central administration. However, in general terms it is true that the *Shebāna* Regiments were an equivalent to the gendarmerie. Initially, the Regiments were established as a force to carry out the duties of the gendarmerie and fill the gap in this field during the transition process over to this security body.⁴⁰ Later, the *Shebāna* Regiments were held responsible for certain duties assigned to the gendarmerie in geographic regions where these forces were unable to operate such as maintaining order and security on transport routes, preserving telegraph lines and poles, generally maintaining the means of communication, ensuring post was delivered between certain regions, and the collection of taxes.

The first time that the *Shebāna* Regiments were mentioned in the Ottoman sources was in 1856 in Baghdad for military purposes.⁴¹ The establishment period of the Regiments in the Iraqi region was certainly no coincidence. The formation of these forces, in particular when penetrating the provinces that came to the forefront after the Tanzimat, should be associated with the initiative of establishing centralization via bureaucratic organizations and attempts of forming the *Asakir-i Zabiye* throughout the empire as a part of this concept. In this regard, *Shebāna* Regiments were one of the manifestations of Tanzimat reforms in Iraq.⁴²

In general, the region around the rivers of Euphrates and Tigris were the main geographical sphere of duty for *Shebāna* Regiments. In its initial stages, they were stationed around the Euphrates and Tigris⁴³, in Hillah and the *dīra* of Albū Muḥammad,⁴⁴ then after the Tanzimat reforms they were directly assigned to

⁴⁰ Since the head of *Shebāna* Regiments was *sergerde* in its stages, it serves as a confirmatory fact to this claim. BOA (Prime Minister Ottoman Archives), *ML.MSEd* 11732; BOA, *ML.MSEd* 11931; BOA, *ML.MSEd* 12026; BOA, *ML.MSEd* 12917; BOA, *ML.MSEd* 12929; BOA, *ML.MSEd* 13065; BOA, *ML.MSEd* 13931; BOA, *ML.MSEd* 12990; BOA, *ML.MSEd* 13029; BOA, *ML.MSEd* 13157; BOA, *ML.MSEd* 13218; BOA, *ML.MSEd* 13519; BOA, *ML.MSEd* 13829; BOA, *ML.MSEd* 13885; BOA, *ML.MSEd* 14046; BOA, *ML.MSEd* 14111; BOA, *ML.MSEd* 14222; BOA, *ML.MSEd* 15266; BOA, *ML.MSEd* 15292; BOA, *ML.MSEd* 15398; BOA, *ML.MSEd* 15852; BOA, *ML.MSEd* 16468; BOA, *ML.MSEd* 16475.

⁴¹ BOA, *ML.MSEd* 11732; BOA, *ML.MSEd* 11931; BOA, *ML.MSEd* 12026. The administrative jurisdiction of Baghdad mainly embraced the administrative borders of Basra in this time period. It was after 1876 when Basra was demarcated as a single vilāyet. M. Binzouba, "Vilayet Nizamnamelerinin Basra'da Tatbiki Meselesi (1864-1876)", MA thesis, İstanbul, 2009, p. 81.

⁴² For a detailed account to the application of Tanzimat reforms in Iraq, see Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, p. 4-10.

⁴³ BOA, *ML.MSEd* 12917; BOA, *ML.MSEd* 12929; BOA, *ML.MSEd* 13065; BOA, *ML.MSEd* 13519; BOA, *ML.MSEd* 13829; BOA, *ML.MSEd* 13885; BOA, *ML.MSEd* 14222; BOA, *ML.MSEd* 14841; BOA, *ML.MSEd* 15620.

⁴⁴ The majority of the Iraq, with the exception of urban settings and irrigated lands, was compart-

the local administrations (*kaymakamlık*) of Samawah (later re-institutionalised as *müdürlük* in the *kaymakamlık* of Diwaniyah) Banī Ḥakem, Diwaniyah, and Amarah. The number of *Shebāna* Regiments ranged from 100 to 300, and they were comprised of influential loyal tribes of the region such as ‘Abūde, Ḥafaja and Banī Azir;⁴⁵ Their monthly salary fluctuated from 40 to 200 piasters depending on the degree of rank.⁴⁶ They were deployed in special boats, constructed by the Ottoman Army, called *tarrāde*, a kind of Arab fast paced boat whose origin dates back to the ninth century.⁴⁷ Initially, these boats were utilized for the purpose of transporting military ammunition and commercial commodities in the Mediterranean and Indian Ocean.⁴⁸ *Tarrādes*’ involvement in military missions such as landings, pursuit, and defensive measures required the installation of paddling to supplement the sails.⁴⁹

The main reason why *Shebāna* Regiments were using *tarrādes* was due to the geographical conditions of the region. The landscape of Baghdad and Basra mainly consists of numerous low level canals emerging as a result of the intrusion of rivers of Shatt al-Arab, Euphrates and Tigris into the vast, alluvium rich, plain

---

mentalized into collectives, called *dīra* or *lāzma* owned by the local tribes. Every tribe in Iraq was given a survival area, called *dīra* which can be either used for pastoral farming or cultivation. These lands were cultivated on the basis of division of labour assigned within the tribe. The lands were considered as the collective property shared by the members of the tribe. These lands were divided into sub-sections such as *dīra* comprised of *muqata’a*, *qū’a* organized by *serkā*r and comprised of various *feddān* cultivated by farmers. To ensure fair allocation of lands, these lands were redistributed to the tribes on a yearly basis. R. Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London: I. B. Tauris, 1993, p. 281; A. Jwaideh, “Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During the Late Ottoman Times”, *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East* (Eds. T. Khalidi), Beirut: American University of Beirut, 1984, p. 334; C. Issawi, “Land Tenure in the Nineteenth Century”, *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, Chicago: The University of Chicago, 1966, p. 165; M. I. Moosa, “The Land Policy of Midhat Pasha in Iraq, 1869-1871”, *The Islamic Quarterly*, VXII (1968), p. 147-48.

⁴⁵ These tribes participated in the *Shebāna* Regiments in the foundation stage. However, they had revolted several times against the Ottoman government after the declaration of the Second Constitutional Monarchy. For further details see Kurt, *Osmanlı Basra’sında Devlet ve Toplum*, p. 263-96. Unfortunately, there are no studies related to the activities of these tribes during Abdulhamid II period.

⁴⁶ BOA, *ML.MSF.d* 15107; BOA, *ML.MSF.d* 15221; BOA, *ML.MSF.d* 15226; BOA, *ML.MSF.d* 15292; BOA, *ML.MSF.d* 15398; BOA, *ML.MSF.d* 15575; BOA, *ML.MSF.d* 15670; BOA, *ML.MSF.d* 15852; BOA, *ML.MSF.d* 15775; BOA, *ML.MSF.d* 15842; BOA, *ML.MSF.d* 16665; BOA, *ML.MSF.d* 17082; BOA, *ML.MSF.d* 17566; BOA, *ML.MSF.d* 17698; BOA, *ML.MSF.d* 17798; BOA, *ML.MSF.d* 17740; BOA, *ML.MSF.d* 17775; BOA, *ML.MSF.d* 17457; BOA, *ML.MSF.d* 17944; BOA, *ML.MSF.d* 18205; BOA, *ML.MSF.d* 18173; BOA, *ML.MSF.d* 18115.

⁴⁷ BOA, *ML.MSF.d* 11732; BOA, *ML.MSF.d* 11931; BOA, *ML.MSF.d* 12026.

⁴⁸ V. Christides, “Islamic World Vessels”, *The Oxford Encyclopedia of Maritime History*, Vol 2, New York: Oxford University Press, 2007, p. 265-66.

⁴⁹ B. M. Kreutz, “Ships, Shipping, and the Implications of Change in the Early Medieval Mediterranean”, *Viator*, 7 (1976), p. 100.

inland.⁵⁰ The region also lacks any forests and mountains. Geographical landscape of the region was shaped by water floods, originating from the rivers Tigris and Euphrates that swamped the coast and inland.⁵¹ These swamps (called *hawr*) last throughout six months of the year, and they were connected to each other through various canals.⁵²

Another influential factor in the landscape of the region is the ebb-tide movements, which takes place twice a day. This geographical feature shape the landscape of the region, an area ranging from the straits of Fao up to Shatt al-Arab, Basra, its northern part Qurna, Uzair in Tigris region and Madina in the coast of Euphrates.⁵³ The aforementioned regions were constantly affected by water floods due to the tidal flow.⁵⁴ The transportation in these canals was often inhibited due to the shallow nature of the rivers and the emergence of small hills created by the deposit of alluvium in non-marine settings. Yet, at a time of tide, long range of commute was feasible from the straits of Fao to Basra through Shatt al-Arab.⁵⁵ Since regular military forces were not able to operate under these geographical constraints, *Shebāna* Regiments fulfilled its policing duties by utilizing the navigation skills of *tarrāde*.

Historically speaking, Baghdad and Basra regions were subject to extraordinary military measures due to the aforementioned geographical conditions. For instance, Sultan Suleiman the Magnificent had established the *Kapudanlık* of Tigris and Euphrates, similar to the Ottoman flotilla of Danube (*ince donanma*). In spite of the lack of feasible historical documents on the subject matter, it could be argued that the fundamental objectives of *Kapudanlık* of Tigris and Euphrates were as follows; transportation of military ammunition and cereal crops, sustainability of the commercial activities in the river routes, establishing public order in the face of tribal rebellions, and providing military assistance during the military struggles against Iran.⁵⁶ In this respect, *Shebāna* Regiments

⁵⁰ C. Orhonlu, T. İşksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 17-18 (1968), p. 88.

⁵¹ Hürşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud* (eds. A. Eser), İstanbul: Simurg, 1997, p. 3.

⁵² *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, V.III/II, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2002, p. 27-31.

⁵³ Hürşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, p. 6.

⁵⁴ Süleyman Nutki, *Basra Körfezi Rehberi*, İstanbul: Matbaa-i Bahriye, 1317, p. 482.

⁵⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, p. 36.

⁵⁶ R. Ünlü, *İnce Donanma*, İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2005, p. 151-161; R. Ünlü, "Osmanlı Denizciliğinde İnce Donanma'nın Rolü", *Türk Denizcilik Tarihi: XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıla Kadar* (eds. Z. Arkan, L. Sancar), V.2, Ankara: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2009, p. 44-46.

were the continuation of *Kapudanlık* of Tigris and Euphrates in terms of their functions and responsibilities. In some other respects, as explained in this article, they were the different product of the 19th century.

***Shebāna* Regiments during the era of Abdulhamid II**

Shebāna Regiments were given even more importance during the reign of Abdulhamid II. Police forces were the major instrument in the integration of peripheral provinces to the central authority during the era of Abdulhamid II.⁵⁷ In this regard, *Shebāna* Regiments, which could be regarded as the extension of police forces in Iraq, played a considerable role in the diffusion of central authority in rural settings where military units failed to wield its influence.

Another reason *Shebāna* Regiments were to gain prominence was the fact that wide-scale agricultural lands in Baghdad and Basra were confiscated by *Emlak-ı Seniyye* (Sultan's own lands).⁵⁸ Incorporating such large-scale lands in the *Seniyye* territories also generated the need to employ a labor force to farm these lands. There was an attempt to overcome this problem by settling the tribes in the *Emlak-ı Seniyye* in the provinces of Baghdad and Basra, and these estates were contracted to the larger tribes in the region in a way that would maintain the balance between the tribes.⁵⁹ However, the Ottoman government was not successful in fine-tuning the balance of power as the leasing of lands to particular tribes caused fierce struggles and violent conflict among competing tribes.⁶⁰ Here, the *Shebāna* Regiments were extremely important for the Sultan Abdulhamid II in terms of maintaining the security of the *Seniyye* lands that constituted a significant part of the Baghdad and Basra provinces, and preventing tribal uprisings in the region which posed the major threat to internal security there. These uprisings severely undermined the central authority and delegitimised the sultan's power in the eyes of the public opinion. Besides, tribal revolts costed the state and the sultan money by damaging the agricultural continuity at *Seniyye* Lands. Uprisings and conflicts among tribes could have paved the way for the possibility of foreign intervention.⁶¹

⁵⁷ Ergut, *Modern Devlet ve Polis*, p. 370.

⁵⁸ For a full list of the areas that were confiscated by the *Emlak-ı Seniyye* of Baghdad and Basra in the era of Abdulhamid II, see A. Jwaideh, "The Saniyya Lands of Sultan Abdul Hamid II in Iraq", *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A. R. Gibb*, (eds. G. Makdisi), Leiden: E. J. Brill, 1965, p. 328-30.

⁵⁹ S. Sert, "Bir Toprak Rejimi Olarak Emlak-ı Hümayun: Basra Örneği (1876-1909)", MA Thesis, İstanbul, 2006, p. 91; Arzu Terzi, *Bağdad ve Musul'da Abdülhamid'in Mirası: Petrol ve Arazi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009, p. 86-91.

⁶⁰ For a detailed account on the inter-tribal conflicts, see Sert, "Bir Toprak Rejimi Olarak Emlak-ı Hümayun", p. 95-99; 132-49.

⁶¹ For a detailed account on the subject matter, see Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, p. 92-

To address the security concerns in the provinces, *Shebāna* Regiments were utilized in multiple ways. One of their most crucial roles was to collect taxes.⁶² Collecting tax revenues was a major problem in Iraq, as it is in many regions that are inhabited by tribes. But unlike other regions in Baghdad and Basra almost all of the lands were leased to influential tribes. Yet, these tribes were reluctant to pay their taxes and were ready to rebel against the government forces when they received a final demand for payment. For this reason, collecting taxes often required the assistance of security forces.⁶³ In this context, the presence of this body in the regions where a majority of the leased lands (*muqata'a*) were divided by borders such as Amarah and Muntafik and where the intervention of regular military forces was unfeasible, reveals the important role the *Shebāna* Regiments played in the collection of taxes in the Iraqi region. Furthermore, the fact that the large part of these tax farms were within the *Emlak-ı Seniyye* made the collection of taxes and maintaining security in the area even more important for the administration.⁶⁴

During the era of Abdulhamid II, another function of *Shebāna* Regiments was to pursue and snatch the tribes “rebellious” against the central authority.⁶⁵ For instance, in 1892, *Shebāna* Regiments were assigned to hotly pursue Hātem bin Şayhūd, the leader of the Albū Muḥammad tribe which was one of the most challenging tribes for the central authority in the Basra-Baghdad area. Even though his castle was captured and the ammunition of his tribe was confiscated, he was able to escape the government forces.⁶⁶ Based on the intelligence reports indicating that Şayhūd was planning to cross over the swamps to go to Huwayzeh⁶⁷, the Ottoman government mobilized 150-man *Shebāna* Regiments, at a monthly cost of 14000 lira, to pursue and to capture the leader of the Albū Muhammad tribe.⁶⁸

Tribal rebellions were especially detrimental to the Ottoman government when they targeted the flow of transportation in rivers. In the region, the

97.

⁶² BOA, BEO 1744-130754, p. 2.

⁶³ Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum*, p. 351-73.

⁶⁴ It is necessary to emphasize the disagreements between Saniyya officers and other civil servants. Süleyman Nazif Bey, who was in charge of governorship in the three provinces (Musul, Baghdad and Basra) of Iraq, even claimed that Saniya officials had dominated other officers. Nazif, *Çalınmış Ülke*, p. 11.

⁶⁵ V. Cuinet, *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie Mineure*, V.3, Paris: Ernest Leroux Editeur, 1894, p. 200. For more information on the similar missions of village guards, see Paker, Akça, “Askerler, Köylüler ve Paramiliter Güçler”, p. 11.

⁶⁶ BOA, DH.MKT 1984-97.

⁶⁷ BOA, BEO 84-6260, p. 2-3.

⁶⁸ BOA, DH.MKT 1984-97.

Hamidiye of the Ottoman Government and the British Lynch Corporation's Steamships were the main companies with the concession to operate ships in Shatt al-Arab, Euphrates and Tigris. In addition to them, some merchants also held licences to operate ships for commercial purposes.⁶⁹ Rebellious tribes were especially targeting the ships navigating in Tigris and Euphrates. There were also reports of widespread looting of these ships. Furthermore, telegraph poles were often destroyed in the region of Basra to cut communication between the central authority and the provinces.⁷⁰ *Shebāna* Regiments were assigned to cope with these practices of "rebellious" tribes. They were preferably stationed along the banks of rivers to protect the flow of commerce and transportation in the rivers.⁷¹ Protection of the following routes was given utmost importance: the area starting from the straits of Fao to the river Shatt al-Arab, the area from the river Tigris to sanjak of Amarah, and the area from Euphrates to sanjak of Muntafik.⁷² For instance, in November 1907, in order to cope with the attacks of the aforementioned leader of the Albū Muḥammad tribe, Hātem bin Şayhūd, *Shebāna* Regiments were assigned along the banks of the Tigris. The protection of commercial activities and the ship of Alus (a peddle steamer belonging to the Ottoman *İdare-i Nehriyye* Company) were provided by these *Shebāna* Regiments.⁷³

During the era of Abdulhamid II, *Shebāna* Regiments, which were comprised of local tribes, were utilized in their local knowledge for guiding the military units during operations.⁷⁴ In addition, the *Shebāna* Regiments also assumed major strategic duties in procuring dialogue between the centre and local notables and strengthening the control of the central authority in the rural areas by providing a communication channel between the *müdürs of the nahiyes* and tribal leaders, and delivering official correspondence from *nahiyes* and *kazas* where there was no postal service available.⁷⁵

⁶⁹ For further details regarding the transportation in Euphrates and Tigris rivers and the scope of the private owned ships used for commercial purposes see. Burcu Kurt, *Osmanlı Irak'ında İngiliz Nüfuzuna Tepkiler: Dicle ve Fırat'ta Seyr-i Sefain İmtiyazı Teşebbüsü (1909-1913)*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009, p. 23-51.

⁷⁰ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, p. 86-98.

⁷¹ Cuinet, *La Turquie d'Asia*, V.3, p. 285; BOA, *Şura-yı Devlet (ŞD)* 650-12, p. 2.

⁷² BOA, *ŞD* 650-12, p. 3.

⁷³ BOA, *ŞD* 650-12, p. 2.

⁷⁴ Cuinet, *La Turquie d'Asia*, V.3, p. 285, 296-97. It could be argued that village guard systems fulfilled similar functions during the foundational years of the Turkish Republic. Paker, Akça, "Askerler, Köylüler ve Paramiliter Güçler", p. 16.

⁷⁵ Cuinet, *La Turquie d'Asia*, V.3, p. 285; BOA, *DH.EUM.6.Şb* 54-2, p. 10.

Throughout the reign of Abdulhamid II, participation of tribes in the *Shebāna* Regiments was encouraged and supported by the government. The main stimulation for tribes to join the *Shebāna* Regiments was to gain financial and political supremacy *vis-à-vis* competing tribes. Hence, the balance of power among the various tribes of the region was altered in favour of the ones that joined the *Shebāna* Regiments.⁷⁶ Governmental support given to the *Shebāna* Regiments often manifested itself in the form of turning a blind eye to the improper practices of obedient tribes. For instance, tribe members of the *Shebāna* Regiment refused being counted in the population census conducted in the Basra province in 1891. In response the central authorities became concerned that this persistence would lead to a division in the regiments and therefore decided to exclude them from the census, including them in the census gradually afterwards.⁷⁷ Also, the ones who were successful in pursuit and investigation of brigands were financially rewarded by the government. Indeed, in 1897, some of the troops of the *Shebāna* Regiment based in the *mutasarrıflık* of Amarah (within the province of Basra) were rewarded for their success in tracking mutineers, as was another serviceman wounded in a confrontation with mutineers, with awards varying between 250-500 piasters.⁷⁸ Moreover, compared to regular military units, *Shebāna* Regiments were also given a relatively upper hand due to their strategic importance for the government. In 1905, in a small town of Baghdad called Shamiyah, a violent conflict erupted between the provisional forces of Karbala that were assigned to the region and *Shebāna* Regiments. The Grand Vizierate, as a mediator, summoned the provisional forces back to their original location and replaced them with new forces to resolve the conflict in favour of the *Shebāna* Regiments.⁷⁹

Due to the diversification of the roles assigned to *Shebāna* Regiments in the era of Abdulhamid II, the governor of Basra, Abdurrahman Hasan Bey, requested to increase number of members in May 1907.⁸⁰ Abdurrahman Hasan Bey complained about the gap between the role of the *Shebāna* Regiments and the number of available members. Hence, he requested additional units to address the security issues of the region. For this aim, the 84-man First Central Battalion and 34-man Second Amarah Battalion were increased to 103-man for each, the

⁷⁶ That argument is valid for the tribes that abide by the terms of the village guard system. Klein, *Power in the Periphery*, p. 110; Paker, Akça, "Askerler, Köylüler ve Paramiliter Güçler", p. 15, 23-24.

⁷⁷ BOA, *DH.MKT* 1782-23.

⁷⁸ BOA, *İAS* 19-37, p. 1-2.

⁷⁹ BOA, *BEO* 2482-186085.

⁸⁰ BOA, *ŞD* 650-12, p. 2-3.

48-man Third Muntafik Battallion was increased to 71. Also, an additional 70-man Regiment was also assigned to Muntafik Battalion as an auxiliary force. In this regard, the 166-man Shebāna Regiments were increased to a total of 336 men.⁸¹ The number of seven officers including clerks was increased to 11. The members of *Shebāna* Regiments, providing their own boats⁸², received monthly salaries ranging from 90 to 150 piasters.⁸³ *Shebāna* Regiments of Basra province were institutionalised as gendarmerie forces,⁸⁴ requested by the governor of Basra, Hasan Bey, and enacted on June, 1907.⁸⁵ The reorganization of *Shebāna* Regiments in Basra also partially affected the units in Baghdad. The height of monthly salaries of the Regiments in Baghdad were adapted to those paid in Basra. Also, the salaries of the *Shebāna* Regiments in Baghdad, which were previously provided by the Ministry of Treasury, started to be given by the local gendarme commandership.⁸⁶

***Shebāna* Regiments in the Second Constitutional Era**

The re-enactment of the constitution in 1908, the so-called incident of March 31st in 1909, and the subsequent removal of Abdulhamid II changed the political climate and the functions of the state apparatus. During this period, the *Shebāna* Regiments continued the duties from the previous term, and as before undertook the important roles of collecting taxes in the Baghdad and Basra provinces, procuring communication between governors (*mūdars*) of sub-districts (*nahīyes*) and leaders of the tribes in regions where there was no postal service, ensuring security on the river, protecting the telegraph lines, and controlling the uprisings of the tribes.⁸⁷ The increase in the centralization attempts of the

⁸¹ In the initial stage of the *Shebāna* Regiments, the number of its members range from 100 and 300 which confirm the claims that its numbers were gradually decreasing.

⁸² *Shebāna* Regiments' transportation in this era was provided through small, pitched boats, called *mashūf*. BOA, *ŞD* 650-12, p. 5-7. *Mashūf* could carry 8-10 men and were mainly used for military purposes. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, V.3, p. 200.

⁸³ According to the regulations, the monthly salaries of military units were as follows; 90 piastres for low rank soldiers, 100 piastres for non-commissioned officers, 110 piastres for sergeants, 150 piastres for clerks and 450 piastres for lieutenants. BOA, *ŞD* 650-12, p. 3.

⁸⁴ Based on historical sources, the timing of regulations is not clear when *Shebāna* Regiments were re-organized under the Gendarmerie forces. Yet, since there was no mention of *Shebāna* Regiments before this date, the aforementioned aims of the regulation to bring a systematic order to the Regiments show that *Shebāna* Regiments were tied to the Gendarmerie forces upon this regulation. *Ibid.*, p. 1.

⁸⁵ BOA, *BEO* 3328-24953, p. 1; BOA, *İAS* 71-56, p. 2.

⁸⁶ BOA, *DH.EUM.6.Şb* 54-2, p. 6.

⁸⁷ BOA, *DH.EUM.6.Şb* 54-2, p. 10; BOA, *DH.SYS* 97—4-2, p. 42, 50; K. H. al-Sadun, *al-Awdā' al-qa-baliyah fi wilayat al-Basrah*, Beirut: al-Dar al-'Arabiyah lil-Mawsu'at, 2006, p. 94-99.

government and the resulting nationalist backlash against governmental intrusions reinforced the importance of *Shebāna* Regiments in this era. Collecting intelligence on “elites of brigands” was the new mission statement for gendarme forces⁸⁸ and it also affected the responsibilities of *Shebāna* Regiments, adding a different role: intelligence collecting in the provinces.⁸⁹

However, in the Second Constitutional era the impact of disputes between the local notables and the Sublime Porte (*Babıali*) on centralization-decentralization issues led to the *Shebāna* Regiments becoming involved in local politics in the Basra province. Amidst this development, encouraged by the CUP, the *Shebāna* Regiments were employed as a kind of private, security intelligence in addition to the duties of maintaining order similar to the gendarme, and became a part of local attacks the Committee carried out. Thus, tribes connected to the *Shebāna* who remained loyal to the state and increased their power in the region in many aspects, also became targets for other forces in the region. Moreover, tribes composing the *Shebāna* Regiment were encouraged to side in local politics by the central authority, failed to get sufficient support from the state and were let down by the administration in situations where domestic balance was required.

Re-enactment of the constitution and the subsequent removal of Abdulhamid II changed the policies of the Ottoman Government towards the Arab provinces. In addition to Abdulhamid II displaying great importance to centralization, he also attempted to establish this centralization via local notables (*eşraf ve muteberan*)⁹⁰ Contrary to the previous period, the CUP implemented this policy by eliminating the local notables who used parliamentary regime very effectively in its own interest and held seats in parliament.⁹¹ The policy changes in the form and content of centralization attempts led to a backlash among the circles of local leaders along the lines of decentralization and Arab nationalist fervour such as the social movement led by Sayyid Ṭālib al-Naqīb in Basra.

⁸⁸ Alyot, *Türkiye’de Zabıta*, p. 275.

⁸⁹ BOA, *DH.EUM.6.Şb* 54-2, p. 6.

⁹⁰ It is worthy to mention that tribal sheikhs could be seen among the local notables in Basra and Baghdad provinces. After the application of Tanzimat reforms, most of the tribal leaders became landowners and began to reside in the cities. Besides sheikhs’ direct contacts with urban politics and the complexity of relations between landowners-merchants and tribal sheikhs makes it essential to define them in this category. Kurt, *Osmanlı Basra’sında Devlet ve Toplum*, p. 38-39.

⁹¹ The shift in the policy had manifested itself in the appointment of governors in both periods. The era of Abdulhamid II had been the dullest period in terms of the rank of the appointed governors. This problem was attempted to be fixed after the re-declaration of constitution. Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung im Irak*, p. 210-11.

The political climate of the Basra region was shaped by the political tension between Sayyid Ṭālib⁹², one of the most prominent and influential leaders of Basra, and the CUP, which reinforced its power after the 1913 Ottoman coup d'état (*Babiali Baskın*). The tension reached a peak with the subsequent re-enactment of the Provincial Law of 1913. Contrary to the demands for decentralization that began to emerge in the region, in the wake of the law that granted governors extensive authority in regional affairs, a cold war virtually broke out between Sayyid Ṭālib and the Committee. This tension led to polarization in the region and local actors taking sides with certain parties; lieutenant of the 1st *Shebāna* Regiment of the Basra province known to oppose Sayyid Ṭālib and leader of Banū Asad tribe, Sālīm al-Khayūn was included in this polarization by the side of the government. The CUP was initially planning to offer Sayyid Ṭālib to leave politics by providing him a passive role in the centre, but then, upon the infeasibility of this option, they tried have him assassinated in May-June 1913. For this purpose, the CUP received the support of the Lieutenant of I. *Shebāna* Battalion, Sālīm al-Khayūn, and the local leader, Ajaimī al-Sa'dūn.⁹³

Ajaimī and Sālīm's opposition to Sayyid Ṭālib reflect the power dynamics of the region. Ajaimī al-Sa'dūn's aggression against Sayyid Ṭālib stemmed from the role of Ṭālib in the government's plot to capture the leader of the local tribe Muntafik, Sa'dūn Paşa. Sayyid Ṭālib's part was to help government officials capture Sa'dūn Paşa by summoning him to his office. His subsequent seizure and loss of his life during the trials vitalized the anger of his son, Ajaimī towards Sayyid Ṭālib.⁹⁴ In 1912, the close relationship between Sālīm al-Khayūn and Ajaimī al-

⁹² Upon the declaration of first constitution, Sayyid Ṭālib came back to Basra and he established alliances with the sheikh of Mohammarah, Khazal, and sheikh of Kuwait, Mubarak al-Sabah, who were backed by the British. Eventually, Sayyid Ṭālib expanded his sphere of influence over the peoples of Basra with the assistance of his militarily equipped followers. Sayyid Ṭālib constructed a cult image in the eyes of the local population. BOA, *DH.SYS* 120-1, p. 143. Sayyid Ṭālib was elected in the parliamentary elections of 1908, 1912, and 1914 from Basra after the enactment of the second constitution. İ. Güneş, *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı, 1997, p. 24; T. A. Barru, *al-'Arab wa al-Türk fi al-'ahd ad-dusturi al-'Utmani, 1908-1914*, Jami'at al-Duwal al-'Arabiyah, Ma'had al-Dirasat al-'Arabiyah al-'Alamiyah, 1960, p. 114-15; A. 'Azzawī, *Tarikh al-'Iraq bayna ihtilalayn: min sanat 1289 h.-1872 m. ila sanat 1335 h.-1917 m.*, Baghdad: Sharikat al-Tijarah wa al-Tiba'ah al-Mahdudah, 1956, p. 166, 222; H. H. Shalah, *Ṭālib Basha al-Naqib al-Basri wa-dawruhu fi tarikh al-'Iraq al-siyasi al-hadith*, Beirut: al-Dar al-'Arabiyah lil-Mawsu'at, 2002, p. 177-78; cf. also Eliezer Tauber: *The Emergence of the Arab Movements*, London: Frank Cass 1993, p. 152-71.

⁹³ For a detailed account on the tension between the CUP government and Sayyid Ṭālib, see Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum*, p. 184-210, and Eliezer Tauber, "Sayyid Talib and the Young Turks in Basra", *Middle Eastern Studies*, 25 (1989), p. 3-22.

⁹⁴ For a detailed account on the capture of Sa'dūn Paşa and the process of his trial, see Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum*, 280-305, and Tauber, *Emergence*, p. 155.

Sa'dūn attracted the attention of Sayyid Ṭālib. Immediately after the Committee of Union and Progress was removed from power by the movement of the Saviour Officers (*Halaskaran-ı Zabitān*), Tahir Efendi, *naib* of Basra known for his connection with Sayyid Ṭālib was assigned as deputy governor of Basra, then on the grounds of his relationship with Ajaimī al-Sa'dūn, Sālim al-Khayūn was dismissed from his post as Lieutenant of the *Shebāna* and replaced by his brother Bandar.⁹⁵ These changes in the administrative posts led to uprisings among the supporters of Sālim al-Khayūn, and the regent governor of Basra agitated the inter-tribal grievances in alignment with Bandar and his allies. Yet, Sālim al-Khayūn's power in the region could not be undermined in the face of the government's alliances.⁹⁶ As a result of the CUP regaining control by the 1913 Ottoman coup d'état (*Babıali Baskını*), in January 1913 Tahir Efendi was dismissed as deputy governor of Basra and replaced by Ali Rıza Paşa, commander of the 13th Corps (Baghdad). His first decree was to remove the previous decision taken by Tahir Efendi on Sālim al-Khayūn. On the decision of Tahir Efendi, both Sālim and Bandar were alienated from the government and in February Ali Rıza Paşa, who believed the order of the region was endangered, reassigned Sālim as Lieutenant of the *Shebāna* Regiment.⁹⁷

After Sālim al-Khayūn's removal from the post of Lieutenant of *Shebāna* Regiments, Sayyid Ṭālib sent one of his close associates to Mosul to recruit supporters for the Basra Reform Society and consequently to increase his influence in the region⁹⁸. The commander of Baghdad Gendarmerie forces interpreted this move as a policy against the alliance between Ajaimī al-Sa'dūn with Sālim al-Khayūn in opposition to Sayyid Ṭālib. Indeed, this coalition made things difficult in the region for the latter. When the commander stated that solving the Basra issue would be less difficult if Ajaimī and Sālim sided with the government, he was in fact pointing out the parties who were to form the opposition against Sayyid Ṭālib.⁹⁹

These claims by the Baghdad Gendarmerie Commander in July 1912 were taken seriously by Istanbul. Possibly due to consultations between central

⁹⁵ BOA, *DH.SYS* 97—4-1, p. 21-22.

⁹⁶ BOA, *DH.SYS* 97—4-2, p. 42, 50, 86-87.

⁹⁷ *Ibid.*, p. 48.

⁹⁸ The Basra Reform Society was founded by Sayyid Ṭālib in Basra. The organization was committed to the notions of decentralization and Arab nationalisms, similar to other *cemiyets* in the region such as Beirut Reform Society and Decentralization Party in Egypt; cf. Tauber, *Emergence*, p. 121-47, 157-58.

⁹⁹ BOA, *DH.SYS* 114-2, p. 2.

authorities and Ajaimī / Sālim, Sālim al-Khayūn and Ajaimī al-Sa'dūn sent a telegraph to the local newspaper, *Duhūr*, a short while before the assassination attempt on Sayyid Ṭālib, addressing and criticizing the people of Basra who sided with Sayyid Ṭālib and his supporters, and brought attention to the efforts of the Ottoman administration in meeting the Arab demands.¹⁰⁰

The attempt on Sayyid Ṭālib's life failed due to an early signal that he got in regards to these plans. He initiated pre-emptive measures by ordering to assassinate the commander of Basra division and *mutasarrıf* of Muntafik, Ferid Bey. These orders changed the balance of power in local politics.¹⁰¹ This move was a turning point in the politics of the region until the eruption of World War I. The struggle between the proponents of the CUP and the followers of Sayyid Ṭālib intensified with the involvement of lieutenant of *Shebāna* Regiments Sālim al-Khayūn and his tribe. Yet, the CUP's active support to Sālim was considerably limited. Indeed, in the periods when the balance of power sided with Sayyid Ṭālib, the central authority chose to allow events to take their course and risked sacrificing the *Shebāna* Lieutenant Sālim al-Khayūn and his tribe. The CUP re-started to support Sālim when there was need of *Shebāna* Regiments during World War I.

After securing his power in the region following the assassination attempt, Sayyid Ṭālib launched a counterattack, and those involved in the plot on Ṭālib, including Sālim al-Khayūn were referred to the Basra appeal court and arrested for the murder of Ferid and Bedi Nuri Beys.¹⁰² The arrest of Sālim al-Khayūn and his accomplices was met with strong opposition by prominent officials in the region.¹⁰³ After all on the notion that this decision would force Sālim, lieutenant of the *Shebāna* Regiment to cooperate with Sayyid Ṭālib,¹⁰⁴ and that Ṭālib al-Naqīb's power would increase in this means, Sālim was released on bail shortly after.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Percy Cox, "Mesopotamia Expeditionary Force-Memorandum", *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, Farnham Common: Archive Editions, 1996, p. 238.

¹⁰¹ For a detailed account on the clashes between the CUP government and Sayyid Ṭālib, see Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum*, p. 176-210.

¹⁰² Shalah, *Ṭālib Basha al-Naqīb al-Basri wa-dawruhu fi tarikh al-'Iraq al-siyasi al-hadith*, p. 316; BOA, *DH.SYS* 120-4, p. 6; BOA, *DH.SYS* 120-1, 64-65. The officers of Basra judiciary were actually under the influence of Sayyid Ṭālib. For a detailed account on Sayyid Ṭālib's influence on the local, judiciary, administrative and military officers, see. Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum*, p. 105-27.

¹⁰³ BOA, *DH.SYS* 120-4, p. 2, 9; BOA, *DH.SYS* 120-1, p. 9, 143/5.

¹⁰⁴ BOA, *DH.SYS* 120-4, p. 2; BOA, *DH.SYS* 120-1, p. 143/5.

¹⁰⁵ BOA, *DH.SYS* 120-1, p. 82

This was not the only price Sālīm al-Khayūn was forced to pay for siding with the government against Sayyid Ṭālib. Indeed, just a few months after his release, an operation was launched by İzzet Bey, the deputy governor and commander of Basra, against Sālīm al-Khayūn's tribe and family on the claim that they were involved in banditry activities, and a warrant was issued for the arrest of Sālīm al-Khayūn on charges of murdering his own brother Fāris. Nadir Bey, *mutasarrıf* of Muntafik, announced that he would award 100 lira to the person who captured Sālīm al-Khayūn dead or alive, so leaders of tribes opposing Khayūn applied to Basra province for the award.¹⁰⁶ Eventually, when Khayūn went to the central province of Basra to give a statement, the incidents calmed down for a while and İzzet Bey was forced to accept the situation.¹⁰⁷

These were not the only operations launched against the *Shebāna* lieutenant Sālīm al-Khayūn and his tribe. The Sublime Porte that had sensed the process leading up to the First World War, allied with Sayyid Ṭālib, therefore causing a change in the stability of the region once again. This situation made it possible to plan a new operation against Sālīm al-Khayūn who fought against Sayyid Ṭālib on request of the CUP in the past. As a result of the changing balances in the region, when Süleyman Şefik Paşa came to office after being appointed and replaced İzzet Bey as governor, in January 1914 the *mutasarrıf* of Muntafik Nadir Bey proposed a military operation against Sālīm al-Khayūn. Although the governor of Basra stated that an operation of such would intensify the situation in the region even further and damage the image of the state, Nadir Bey launched a military operation against Sālīm al-Khayūn and his tribe on his own initiative and destroyed three of his strongholds around Shatrah.¹⁰⁸ In the meantime, a military operation was launched against the Ḥafaja tribe an ally of Sālīm al-Khayūn, so the Abūda tribe was left the only remaining tribe that supported al-Khayūn.¹⁰⁹ Although Şefik Paşa -the governor and commander of Basra- was disturbed by the military operations Nadir Bey carried out,¹¹⁰ the policies he adopted led to an increase in the lack of

¹⁰⁶ BOA, *DH.EUM.EMN* 75-34, p. 3. Nadir Bey's policy actions were also sported by the provisional governor of Basra, Nadir Bey. BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, p. 27.

¹⁰⁷ BOA, *DH.SYS* 120-4, p. 17, 20-27, 41.

¹⁰⁸ BOA, *DH.EUM.EMN* 89-46, p. 19, 28. Sālīm al-Khayūn's raids brought the naval transportation between Shatrah and Nasiriyah to a halt. Then, Nadir Bey ordered additional military forces from the governors of Basra and Baghdad but his order was not met. BOA, *DH.EUM.EMN* 81-18, p. 19.

¹⁰⁹ BOA, *DH.EUM.EMN* 78-23, p. 5. Ḥafaja and 'Abūde were one of the first loyal tribes to the *Shebāna* Regiments.

¹¹⁰ According to Şefik Paşa, the head of Muntafik initiated a miscalculated military raid and hence, he only fueled the conflict rather than a resolution. Thus, Şefik Paşa sent a request to headquarters to appoint a different person to replace Nadir Bey. BOA, *DH.EUM.EMN* 81-18, p. 17.

public security and encouraged Şefik Paşa to consider organizing an operation against Sâlim al-Khayûn and the Hâfaja tribe.¹¹¹ Nevertheless, not only were many of the weapons seized by the Hâfaja tribe during the operation; some of the Ottoman forces lost contact with Shatrah and the transportation of provisions to the military from Nasiriyah became impossible.¹¹²

In view of the changing alliances in the region, this made the situation even more complicated, and as a result of the Sublime Porte's policies towards both Sayyid Tâlib and the opposition not "alienating from the central authority" and maintaining the balance of power, peace was eventually reached when Colonel Subhi Bey, was assigned to replace Süleyman Şefik Bey as deputy governor and commander of Basra.¹¹³ When considering the situation from this angle, it may be suggested that the CUP's attempt to have Sayyid Tâlib assassinated for totally different reasons had various repercussions on the region and that the CUP was unsuccessful in controlling the developments which occurred in its wake. Nevertheless, as a consequence of this policy not only did the intention of maintaining order in the Basra region fail, but it also aggravated conflicts between the local actors.

Indeed, the outbreak of the First World War enhanced the significance of the *Shebāna* Regiments in terms of central authority, and the *Shebāna* Regiments were mobilized against the British occupation of Iraq. Initially, the Ottomans planned to take advantage of the tribes, in particular the *Shebāna* Regiments on the Iraqi front. In the context of this plan, the passivation on the front opposing Sâlim al-Khayûn produced favourable outcomes, and Sâlim al-Khayûn and his tribe sided with the Ottoman Empire during the British invasion of Iraq.¹¹⁴

By virtue of the plan to mobilize the *Shebāna* Regiments in World War I, Muhammad Bey, lieutenant of the Amarah *Shebāna* Regiment imprisoned in the Baghdad prison for murder in 1915, was released on the grounds that his

¹¹¹ BOA, *DH.EUM.EMN* 81-18, p. 3-4, 18, 22; BOA, *DH.EUM.EMN* 70-45, p. 1-2; BOA, *DH.EUM.EMN* 78-23, p. 6.

¹¹² Hüsameddin Paşa sent the auxiliary forces to Shatrah to sustain the imagery of power of the government. Yet, he thought that the issue of Muntafik mainly stemmed from the maladministration of the Basra governor and requested the removal of the governor from the post. BOA, *DH.EUM.EMN* 78-23, p. 4.

¹¹³ BOA, *DH.ŞFR* 42-220.

¹¹⁴ S. Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıratı*, İstanbul : Bengi Yayınları, 2011, p. 197.

deployment in the war would be beneficial.¹¹⁵ As the need of the *Shebāna* Regiments became more intense on the Iraqi front, the regiment's power increased and the *mutasarrıf* of Diwaniyah requested the designation of a further 80 *Shebāna* soldiers to restore order on the condition that these were individuals selected from among the tribes. The reason for this request by the *mutasarrıf* was due to attacks on the postal service between Diwaniyah-Hillah, the telegraph posts providing contact between the administrative headquarters and the province, and attacks on the gendarmerie transporting weapons and money sent from Shamiyah to Diwaniyah by tribes who were cooperating with the English forces.¹¹⁶ The Commander of Gendarmerie Department (*Umum Jandarma Kumandanlığı*) considered this request to be appropriate, and the new *Shebāna* soldiers assumed duty in the middle of June.¹¹⁷

One of the major developments concerning the *Shebāna* Regiments in the process that began with the Second Constitutional period was the scheme regarding the reorganization of the Regiments by conjoining these with the Gendarmerie. In May 1914, emphasizing that the *Shebāna* Regiments were not bound to any specific order, uniform or employment; that some of these lacked the required qualities due to the low salary, the Basra province demanded a raise in the salaries in order to benefit more from the regiments. In fact, almost a year prior to this request made by the governor of Baghdad, the Baghdad Gendarmerie Command demanded that these regiments be conjoined with the gendarmerie corps on the allegation that the *Shebāna*'s duty of collecting taxes had been abolished and the duty of these regiments was reduced to solely enforcing order. This issue was addressed by the Council of Ministers (*Meclis-i Vükela*), and it was decided that this scheme should be debated by a commission consisting of gendarmerie officers and civil servants. However, no regulations regarding the *Shebāna* Regiments of the Baghdad province were administered. The Ministry of Finance re-raised the proposal made by the Baghdad Gendarmerie Command in 1913, and recommended that the *Shebāna* Regiments should either be incorporated with the gendarmerie corps immediately, or otherwise that the regiments should be abolished.¹¹⁸

¹¹⁵ BOA, *BEO* 4336-325158.

¹¹⁶ BOA, *DH.EUM.4.Şb* 24-5, p. 3-4.

¹¹⁷ *Ibid.*, p. 1-2.

¹¹⁸ BOA, *DH.EUM.6.Şb* 54-2, p. 10-11.

The Ministry of Finance's suggestion that the *Shebāna* Regiments be redrafted met with opposition in the sanjaks of Diwaniyah and Karbala where the majority of the *Shebāna* Regiments were located. By raising concern that the area was a geography inundated with water, the Diwaniyah Gendarmerie Command emphasized that it would be impossible for cavalry and infantry to operate in the region.

“In the same way that the gendarmerie is of no benefit in terms of providing security to the *Shebāna* Regiments which are deployed at the present, they are unable to carry out the duties required in these kinds of issues, and are insufficient even as an assisting force to the *Shebāna* Regiments. Individuals of the *Shebāna* force undertake extremely important missions for the government that the gendarmerie is unable to accomplish. In that the districts consisting of the whole of the kaza of Shamiyah, most of Samawah, Daghara, Afak and al-Badr, the return from Hillah to Shatt lies of fields and land generally covered in water, and in the same way that cavalry operations would be impossible here, it would also be impossible for members of the infantry to travel without a rowing boat. In regions as such, crucial services such as delivering extremely important correspondence between neighbouring districts and the centre of the province government, tribal leaders and *serkārs* by walking and swimming in the waters, collecting taxes and submitting these taxes to the officials can only be fulfilled by the *Shebāna* Regiments...”¹¹⁹

In view of the reasons emphasized above, the Diwaniyah Gendarmerie Command that believed there was no benefit in abolishing the *Shebāna* Regiments and incorporating these with the gendarmerie requested that the regiments continue to operate as usual, and as the Baghdad province requested previously that these regiments be subjected to certain regulations.¹²⁰ The *mutasarrif* of Diwaniyah was of the same opinion. The *mutasarrif* affirmed the Gendarmerie Command's views regarding the *Shebāna* Regiments and suggested that the gendarmerie would be of no avail in these reorganizations.

“If the *Shebāna* Regiments are abolished and conjoined with the gendarmerie, as the individuals of the *Shebāna* Regiments, who are all in fact members of tribes, would be obliged to give blood money and penalties in compliance with tribal customs. Under the circumstances it is certainly not possible for the gendarmerie

¹¹⁹ *Ibid.*, p. 7.

¹²⁰ *Ibid.*, p. 7.

to benefit from their services. Furthermore, as the *Shebāna* Regiments would be inactive in the duties they carry out at the present, the administrative transactions of the provinces would be interrupted and tax collection operations would certainly become extremely difficult, it is essential that the *Shebāna* Regiments retain their present status...¹²¹

For the given reasons, the *mutasarrıflık* requested that the *Shebāna* Regiments should maintain their present status, that regulations should be enforced to improve the conditions of the regiments and that numbers of the forces should be increased. Indeed, although the troop numbers were sufficient in the *kaza* of Shamiya, the numbers of *Shebāna* forces particularly in Samawah and central province were inadequate. Regarding this, the *mutasarrıf* of Diwaniyah requested a further 30 soldiers to be deployed to the existing *Shebāna* forces in Diwaniyah and Samawah.¹²²

The views of the Karbala Gendarmerie Command were no different from those of the Diwaniyah Command. Karbala Command also demanded that the present status of the *Shebāna* Regiments should be maintained on similar grounds of that presented by the *mutasarrıflık* and Gendarmerie Command of Diwaniyah.

“As it is impossible to maintain control of the members of the *Shebāna* Regiments in the same way that the gendarmerie is controlled, they also refuse to live a life style which the duty of the gendarmerie entails. Under the existing conditions with their own traditional style of dress (without the obligation of wearing official uniform), they are only able to carry out duties such as delivering documents and apprehending criminals. As the *Shebāna* Regiments can enter all areas without difficulty and obtain information, it was suggested that they could be used when acquiring intelligence regarding security issues is necessary in certain regions, and it is already evident that a majority of the regiment members do not agree to being directly incorporated into the gendarmerie corps from their response to proposals made on several occasions...¹²³

The Baghdad province also supported these negative views presented by Karbala and Diwaniyah regarding the *Shebāna* Regiments being changed into gendarmerie forces, and asked Istanbul to execute their request for reorganization

¹²¹ *Ibid.*, p. 4.

¹²² *Ibid.*, p. 5.

¹²³ *Ibid.*, p. 6.

of the regiments submitted in May.¹²⁴ Following the adverse opinion of the Baghdad province, *Umum Jandarma Kumandanlığı*, controlled by the Ministry of War, stated that there was a misunderstanding regarding the regulation of the *Shebāna* Regiments and that the regulations were simply to incorporate these troops into a system.¹²⁵ Although the requests of the Ministry of Finance were defined in the correspondence which continued between *Umum Jandarma Kumandanlığı* and the Ministry of Internal Affairs in the months of September-October of 1914, no major steps were taken regarding the reorganization of the *Shebāna* Regiments.¹²⁶ Presumably, there were plans to discuss the *Shebāna* Regiments in the drafts of the new Gendarmerie Law. In this scheme, it was stated that a mobile gendarmerie regiment should be present in the desert and places where the tribes roamed, and the territories where these were positioned should be affiliated to a regional squadron, troop and regiment command post.¹²⁷ However, the Gendarmerie Law scheme was not put into effect and there were no administrative reorganizations regarding the *Shebāna* Regiments.

Conclusion

Considering the foundation, development and functions of *Shebāna* Regiments, they are regarded as a crucial state apparatus in the consolidation of central authority in the provinces of Baghdad and Basra. However, it is highly questionable to what extent they accomplished these objectives.

Shebāna Regiments, overall, played a crucial role in the diffusion of power in the peripheries especially in the era of Abdulhamid II and Second Constitution when centralization politics were at a peak. On the one hand, the regiments were reinforcing the central authority in the region, while on the other they damaged the endurance of peace and security which in return damaged the sustainability of central authority in Iraq. *Shebāna* Regiments actually underpinned the tribal structure of the region which eschewed intrusion of government in localities. The creation of distinction between rebellious and loyal tribes led to the maintenance of local intermediaries among state and society which prevented the establishment of any direct linkages amongst the central government and the individual. The distinction between “mutinous” and “loyal” tribes created further schisms among

¹²⁴ *Ibid.*, p. 8.

¹²⁵ *Ibid.*, p. 1-2.

¹²⁶ *Ibid.*, p. 3.

¹²⁷ Alyot, *Türkiye’de Zabta*, p. 293.

tribes, which in turn created a strong sense of us/them distinction on the basis of degree of loyalty to the central authority. Moreover, in the era of the Second Constitution, the CUP government's agitation of inter-tribal grievances fuelled the already existing clashes in Iraq and in turn jeopardized public order and security including the reputation of central authority in public opinion.

Therefore, I argue that even though *Shebāna* Regiments had sustained public order in places the regular military units failed to control, in the long run their function led to consequences that contributed to undermining the central authority in the provinces of Iraq.

BIBLIOGRAPHY

Archival Sources

Prime Minister Ottoman Archives (BOA)

Babıali Evrak Odası (BEO)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH.EUM.EMN)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 4. Şube (DH.EUM.4.Şb)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 6. Şube (DH.EUM.6.Şb)

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT)

Dahiliye Nezareti Siyasi Evrakı (DH.SYS)

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)

İrade Askeriye (İ.AS)

Maliye Nezareti Masarifat Defteri (ML.MSF.d)

Şura-yı Devlet (ŞD)

Publications

Abbas 'Azzawī, *Tarih al-İraq bayna ihtilalāyn: min sanat 1289 h.-1872 m. ila sanat 1335 h.-1917 m.*, Baghdad: Sharikat al-Tijarah wa al-Tiba'ah al-Mahdudah, 1956.

Alyot, Halim, *Türkiye'de Zabıta: Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durumu*, Ankara: Emniyet Genel Müdürlüğü Polis Akademisi Polis Tarihi Araştırmaları Merkezi, 2008.

Aytar, Osman, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, İstanbul: Medya Güneşi Yayınları, 1992.

- Barkey, Karen, *Bandits and Bureaucrats: the Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca: Cornell University, 1994.
- Beyoğlu, Süleyman, *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıratı*, İstanbul: Bengi Yayınları, 2011.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi 1914-1918*, V.III/II, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2002.
- Bruinessen, Martin van, “Kürtler, Devletler ve Aşiretler”, *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu’da Etnisite ve Milliyetçilik* (eds. F. A. Jabar, H. Dawod), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, p. 159-173.
- Çetinsaya, Gökhan, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, London: Routledge, 2006.
- Ceylan, Ebubekir, *The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East*, London : I.B. Tauris, 2011.
- Christides, Vassilios, “Islamic World Vessels”, *The Oxford Encyclopedia of Maritime History*, Vol 2, New York: Oxford University Press, 2007, p. 256-258.
- Cox, Percy, “Mesopotamia Expeditionary Force-Memorandum”, *Gazetteer of Arabian Tribes*, V.9, Farnham Common: Archive Editions, 1996, p. 223-225.
- Cuinet, Vital, *La Turquie d’Asia: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l’Asie Mineure*, V.3, Paris: Ernest Leroux Editeur, 1894.
- Dalyan, Murat Gökhan, *Bir Osmanlı İç Güvenlik Teşkilatı: Kır Serdarlığı*, İstanbul: Kitabevi, 2016.
- Emsley, Clive, *Gendarmes and the State in Nineteenth-Century Europe*, Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Ergut, Ferdan, *Modern Devlet ve Polis: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı, 1997.
- Herzog, Christoph, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung im Irak: Die Provinz Baghdad, 1817-1917*, Bamberg: University of Bamberg Press, 2012.
- Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud* (eds. A. Eser), İstanbul: Simurg, 1997.
- Husein Hadi Shalah, *Ṭalib Basha al-Naqib al-Basri wa-dawruhu fı tarikh al-Iraq al-siyasi al-ḥadith*, Beirut: al-Dar al-‘Arabiyyah lil-Mawsu‘at, 2002.

- Issawi, Charles, "Land Tenure in the Nineteenth Century", *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, Chicago: The University of Chicago, 1966, p. 163-179.
- Jwaideh, Albertine, "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During the Late Ottoman Times", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East* (Eds. T. Khalidi), Beirut: American University of Beirut, 1984, p. 333-356.
- _____, "The Saniyya Lands of Sultan Abdul Hamid II in Iraq", *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A. R. Gibb*, (eds. G. Makdisi), Leiden: E. J. Brill, 1965, p. 326-336.
- Khaled Hamud al-Sadun, *al-Awdā' al-qabaliyah fi wilayat al-Basrah*, Beirut: al-Dar al-'Arabiyah lil-Mawsu'at, 2006.
- Klein, Janet, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford: Stanford University Press, 2011.
- _____, "Çevreyi İdare Etmek: Osmanlı Devleti ve Hamidiye Alayları", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti* (eds. E. B. Paker, İ. Akça), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, p. 105-124.
- Köksal, Yonca, "Sosyal Kontrol Sistemleri: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Devlet-Toplum İlişkileri", *Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar ve Paradigmalar* (eds. F. Ergut, A. Uysal), Ankara: Dipnot Yayınları, 2007, p. 111-142.
- Korkmaz, Adem, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği", MA Thesis, İstanbul, 2005.
- Kreutz, Barbara M., "Ships, Shipping, and the Implications of Change in the Early Medieval Mediterranean", *Viator*, 7 (1976), 79-107.
- Kurt, Burcu, *Osmanlı Irak'ında İngiliz Nüfuzuna Tepkiler: Dicle ve Fırat'ta Seyr-i Sefain İmtiyazı Teşebbüsü (1909-1913)*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2009.
- _____, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum (1908-1914)*, İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- Levy, Noemi, "19. Yüzyılda Osmanlı'da Kamu Düzeni Konusunda Çalışmak: Bibliyografya Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza* (eds. N. Levi, A. Toumarkine), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, p. 55-67.
- Macit Binzouba, "Vilayet Nizamnamelerinin Basra'da Tatbiki Meselesi (1864-1876)", MA thesis, İstanbul, 2009.
- Moosa, Matti I., "The Land Policy of Midhat Pahsa in Iraq, 1869-1871", *The Islamic Quarterly*, VXII (1968), p. 146-159

- Orhonlu, Cengiz, Işıksal, Turgut, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 17-18 (1968), p. 79-103.
- Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London: I. B. Tauris, 1993.
- Özbek, Nadir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16 (2004), p. 59-95.
- _____, "Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Jandarma (1876-1908)", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti* (eds. E. B. Paker, İ. Akça), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, p. 47-78.
- _____, "Policing the Countryside: Gendarmes of the late nineteenth Century Ottoman Empire (1876-1908)", *International Journal of Middle East Studies (IJMES)*, 40 (2008), p. 47-67.
- _____, "Tarih yazıcılığında Güvenlik Kurum ve Pratiklerine İlişkin Bir Değerlendirme", *Jandarma ve Polis: Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar* (eds. N. Levy, N. Özbek, A. Toumarkine), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, p. 1-19.
- Paker, Evren, Akça, İsmet, "Askerler, Köylüler ve Paramiliter Güçler: Türkiye'de Köy Koruculuğu Sistemi", *Toplum ve Bilim*, 126 (2013), p. 7-34.
- Quataert, Donald, "The Age of Reforms, 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (eds. H. İnalcık, D. Quataert), VII, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, p. 759-945.
- Sert, Selda, "Bir Toprak Rejimi Olarak Emlak-ı Hümayun: Basra Örneği (1876-1909)", MA Thesis, İstanbul, 2006.
- Sönmez, Ali, "Zaptiye Teşkilatı'nın Düzenlenmesi (1840-1869)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39 (2006), p. 199-219.
- Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1924/1342.
- Süleyman Nutkî, *Basra Körfezi Rehberi*, İstanbul: Matbaa-i Bahriye, 1317.
- Tauber, Eliezer, *The Emergence of the Arab Movements*, London: Frank Cass 1993.
- _____, "Sayyid Talib and the Young Turks in Basra", *Middle Eastern Studies*, 25 (1989), p. 3-22.

Tawfik Ali Barru, *al-‘Arab wa al-Türk fı al-‘ahd ad-dusturi al-‘Utmani, 1908-1914*, Jami‘at al-Duwal al-‘Arabiyah, Ma‘had al-Dirasat al-‘Arabiyah al-‘Alamiyah, 1960.

Terzi, Arzu, *Bağdad ve Musul’da Abdülhamid’in Mirası: Petrol ve Arazi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

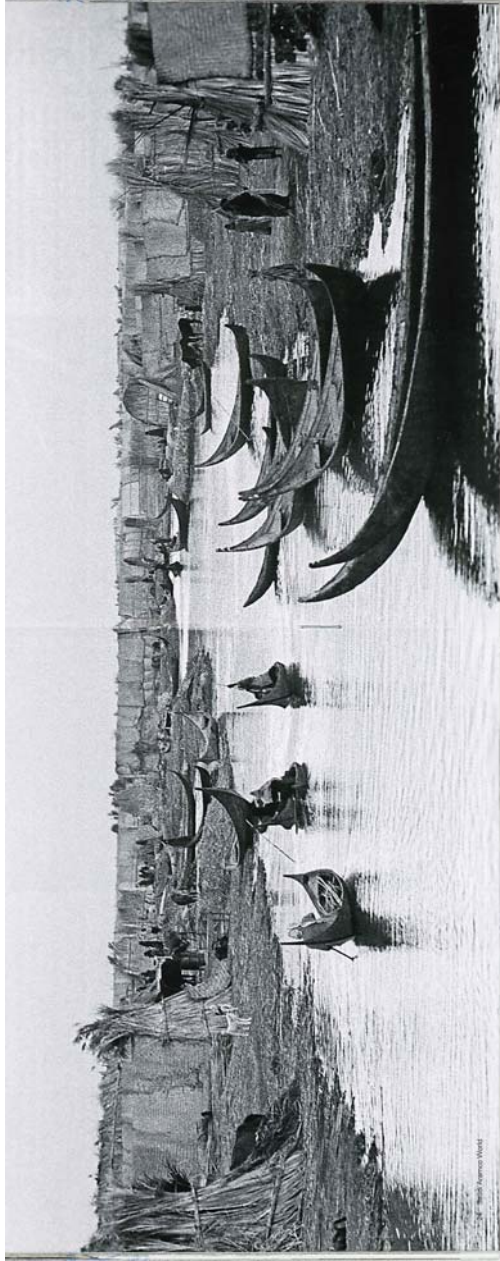
Tilly, Charles, “War Making and State Making as Organized Crime”, *Bringing the State Back In* (der. P. Evans, D. Rueschemeyer ve T. Skocpol), Cambridge: Cambridge University Press, 1985, p. 169-187.

Ünlü, Rasim, *İnce Donanma*, İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2005.

_____, “Osmanlı Denizciliğinde İnce Donanma’nın Rolü”, *Türk Denizcilik Tarihi: XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıla Kadar* (eds. Z. Arıkan, L. Sancar), V.2, Ankara: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2009, p. 44-50.

APPENDICES

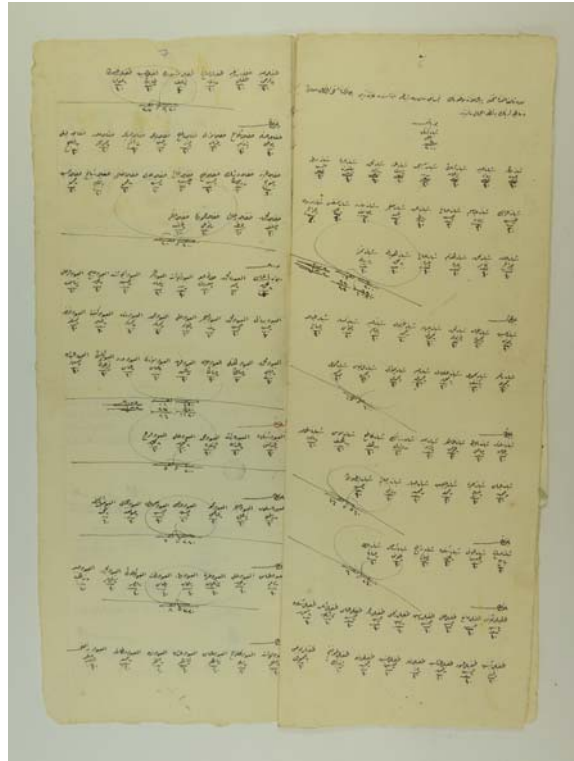

Appendix 1: A current photograph showing *mashūfs* which enable transportation through *hawas* of Baghdad and Basra.
Saudi Aramco World, May/June 2013, 1.

Appendix 3: Proposal for improvement of the conditions and increasing the existing number of *Shebāna* Regiments. 5 January 1908. BOA, İAS 71-56, 1.

Appendix 4: Records showing the salaries of *Shebāna* individuals. 3 August 1857. BOA, *ML.MS.Fd* 12906, 2 and 5.

ÇARLIK RUSYASININ GÜNEY KAZAKİSTAN'DAKİ EĞİTİM POLİTİKASI (1850–1914)

MİRZAHAN EGAMBERDİYEV* – LAZZAT DİNASHEVA**

Giriş

Bilindiği gibi Sovyetler Birliği döneminde Kazakistan tarihinin Marksist-Leninist prensipler çerçevesinde araştırılması zorunluymuştu. 1991'de Kazakistan'ın bağımsızlığından sonra Kazak Türklerinin tarihi, genel Türk tarihi içinde ele alınmaya başlandı. Bu gelişmeye hız kazandıran önemli unsurlardan biri Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in 2012'de Kazakistan tarihinin dünya tarihi çerçevesinde yeniden araştırılıp, yazılması gerektiğine dair özel Devlet Programını kabul etmesidir¹. Mamafih, 1991'den bu yana yapılan araştırmalarda Kazakistan'ın en karakteristik bölgelerinden biri olan Güney bölgesinin hem Çarlık hem Sovyetler zamanında, eğitim aracılığıyla Ruslaştırılması için yürütülen politikaların çözümlenmesine yönelik çalışmaların sayısı oldukça azdır².

Güney Kazakistan, Kazakistan'ın diğer bölgelerine göre Türklük karakteri belirgin olan bir sahadır ve genel olarak Türk tarihine yön veren pek çok olay bu topraklarda geliştiği için önem taşımaktadır. Bir cümlede aynı kelimelere birden çok yer vermemeye gayret edelim. Dolayısıyla bölgede Türk tarihi ve medeniyetinin araştırılmasında oldukça mühim sonuçlara ulaşmak mümkün görünmektedir. Geçmişin gizemlerini saklayan çok sayıda şehir kalıntıları ve arkeolojik kurganlar,

* Doç. Dr., Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi (Al-Farabi Kazak National University), Şarkiyat Fakültesi, TÜRKSOY Bölümü, Almatı/KAZAKİSTAN, mirzahan.egamberdiyev@gmail.com.

** Doç. Dr., Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Tarih Bölümü, Türkistan/KAZAKİSTAN, dinasheva@mail.ru.

¹ Bkn.... Tazhin, Marat, *Ullyk Tarihi Zhadm Saktap Kalu – Öz-Özindii Saqtap Qaludm Zhalgız Joly*. Halyk Tarih Tolkynında, 1 Tom, Astana, 2012, 11-21.

² Bunlara örnek olarak şu çalışmaları gösterebiliriz: “*Dünya Tarihi Çerçevesinde Kazakistan Tarihi*” Devlet Programı gereğince yapılan araştırmalar: Prof. Dr. Talas Omarbekov'un başkanlığında “*Türklerin Ru-Taije (Boy) Tarihi*”, Prof. Dr. Madiyar Yeleuov başkanlığında “*Orta Çağ Arkeolojisi (Eski Taraz Şehri Arkeolojik Kazı-ları)*”, Prof. Dr. Abdesh Toleubayev'in “*Saka (İskit) Arkeolojisi*” vb. ele alınmıştır. Voşinin V.P., *Oçerki Novogo Turkestana. Svet i Teni Russkoi Kolonizatsii*. 1912, s. 12-17.

mesela: Türk dünyasının sembol şehirleri konumunda olan Türkistan, Taraz, Balasagun (Aktöbe) ve Oğuz dönemine ait Yenikent, Şirik Rabat; Kazak Hanlığının başkenti olan Sığanak şehirleri örnek olarak gösterilebilir. Bunun yanı sıra Kazak Türklerinin yoğun bir şekilde yerleşmiş oldukları bölgede Müslümanlığın etkisinin güçlü olması, Çarlık döneminde ve daha sonra Sovyet yöneticileri için her zaman rahatsızlık verici bir gerçeklik olmuştur.

1867-1868’de ve daha sonra 1880-1890’lı yıllarda yapılan idari reformlarla merkezi Taşkent şehri olan ve üç vilayetten (Sırderya, Yedisu, Zakaspiy (Hazar Ötesi, şimdiki Türkmenistan toprakları) oluşan “*Türkistan Genel Valiliği*” kuruldu³. Böylelikle Kazakistan’ın güney bölgesi Sırderya vilayetine bağlanarak Çarlık Rusyasının bu topraklardaki egemenliği resmen tescil edilmiş oldu.

Rus işgalinin hemen ardından Rus Askeri yönetiminin de dikkatini çekmiş ve bu durumu değiştirebilmek için 1867-1868’de yapılan idari reformlarla Güney Kazakistan bölgesine iskân edilmiş olan Ruslarla yerli ahalinin birlikte eğitim görmesi amacıyla “*Rus-Tuzem (Yerli)*”⁴, “*Ortodoks*”, “*Kızlar Okulu*”, “*Letuçiye*”⁵ ve “*Pazar (Voskresniye)*” okulları açılmaya başlanmıştır⁶.

1. Rus Misyonerlerin Araştırmaları

Türkistan Genel Valiliğinin ilk kurucusu Konstantin Petroviç fon-Kaufman⁷ Kazakistan’ın güney bölgesinin anılan özelliklerini bilerek, öncelikle bölgedeki Müslüman eğitim kurumları olan ve eski usulde tedrisat yapan⁸ mektep

³ Geniş bilgi için bkn.. Kraft İ.İ., *Sbornik Uzakoeniy o Kügizah Stepnyh Oblastey*, Orenburg, 1898.; Abdirov M.Ş., *İstoriya Kazachestva Kazahstana*, Almaty, 1994, s. 4-15.

⁴ Tuzemets – Ruslar tarafından yerliler için kullanılan tabirdir ve “*yabani*”, “*barbar*”, “*kültürsüz göçebeliler*”, “*okuma-yazmadan mahrum kalan halk*” anlamına gelmektedir.

⁵ “*Letuçiye*” olarak adlandırılan okullar, Sırderya bölgesinde yaşayan yerli halk için açılan özel okullardır. “*Letuçiy*” – Uçan veya bir yerden başka yere taşınan okullar anlamını taşır. Sırderya bölgesi Kazak Türkleri çeşitli boylardan, Mangıtay, Bojban, Kıyat, Kıpçak, Tabın vb. oluşuyordu ve onların yaşama biçimi hayvancılıkla iç-içe olduğu için mevsimlik (yazlık, güzlük, kışlık ve baharlık) göçler yapıyordu. Bu göçler esnasında yerli çocukları Rus eğitimine dahil etmek amacıyla bir Rus öğretmeni ile bir Papaz görevlendiriliyordu.

⁶ Bkn... *Otçot po Revizii Turkestanskogo Kraya, Proizvedyennyi po Visočayşemu Poveleniyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K.K. Palenom*. Oblastnoye Upravleniye, Sankt- Petersburg, 1910, s. 12. (Senator Graf K.K. Palen’in Talimatı Gereğince Türkistan Bölgesinin İncelenmesine Dair Rapor).

⁷ Türkistan vilayetinin (1865) ve daha sonra Türkistan Genel Valiliğinin (1867) ilk genel Valisi. Kendisi Alman olan K.P. fon-Kaufman 1853-1856 yılları arasındaki Kırım Savaşında ve 1865-1875 yıllarında Türkistan’ın işgalinde büyük çabalar harcamıştır. Türkistan’da çok sayıda Rus okulları açmıştır ve Ortodoks müesseselerinin faaliyetlerini sürekli desteklemiştir.

⁸ Burada kullanılan “*eski usul*” ifadesi, İsmail Bey Gasprinski’nin 1880’lerden itibaren Rusya Müslümanlarına önerdiği ve “*usul-i cedid*” adını verdiği yeni öğretim metodundan farklılığını anlatmak amacıyla kullanılanmaktadır ve geleneksel öğretim yöntemini anlatmaktadır.

ve medreseleri desteklemeyi planlamıştır. Bu maksatla öncelikle mektep ve medreselerin ders müfredatlarına Rus Dili eğitimi ve Rus tarihi derslerinin eklenmesi zorunlu hale getirilmiştir. Böylece Müslüman okullarında geleneksel eğitim veren din adamları aracılığıyla Rus etkisinin artmasının sağlanacağı düşünülmüş ve bunun yanısıra her köyde bir Rus okulunun açılması desteklenmiştir. Kaufman'ın 7 Kasım 1867 – 25 Mart 1881 tarihleri arasında bölgenin yönetimi hakkında verdiği talimatlar, Rus okullarının açılmasına dair buyruklar, Rus köylülerinin Türkistan Genel Valiliği topraklarında iskânına yönelik araştırmaları bir araya getirildi ve Çarlık Rusyasının Savunma Bakanlığına rapor olarak gönderildi. Bu belgeler birleştirilerek 1885'te kitap olarak yayımlandı⁹.

Bölgede eğitim meseleleri ile ilgili olarak gerçekleştirilen araştırmaların çoğu Rus misyonerleri N.P. Ostroumov, S.M. Gramenitskiy, A.E. Alektorov ve İ.N. İlminskiy tarafından yürütülmüştür. Güney Kazakistan'ın Sırderya vilayetindeki mektep ve medreselerde eğitim kalitesinin düşük olduğunu ispatlamaya çalışan N.P. Ostroumov, “*yerli halkı ırkütmeden bölgede çok sayıda Rus-Tuzem okullarının*” açılması gerektiğine dair genel valiye raporlar hazırladı ve konuya ilişkin makaleler yayınladı¹⁰. N.P. Ostroumov'un genel valiye bölgenin Ruslaştırılmasına ilişkin sunduğu projeye göre yeni Rus- Tuzem okullarının yerli halk arasındaki çekiciliğinin artması ve ders müfredatlarında Rusça eğitimi ile aynı zamanda İslam'la ilgili dini derslerin verilmesi gerekiyordu. Onun “*Türkistanskiye Vedomosti*”¹¹ gazetesinde yayınladığı bir makalede kullandığı “*Kazak (Kırgız)ların Ruslaştırılması ve Rusya ile bütünleşmesinin tek yolu bölgedeki Rus eğitiminin yerli halk arasında yaygınlaşmasıdır*” ifadeleri Çarlık Rusyasının bölgedeki amacını bütün gerçekliğiyle ortaya koymaktadır¹².

Ostroumov, konuyla ilgili çalışmalarında Türkistan bölgesi halkının örf ve adetlerinin İslamlıkla özdeşleşmiş olduğunu ve bu durumun öteki Rusya Müslümanlarının durumundan farklılık gösterdiğini ileri sürerek bunun örneklerini ortaya koymaya gayret etmiştir. O, Türkistan Genel Valiliği hizmetine özel olarak gönderilmişti. Ostroumov ile İlminskiy'nin aralarındaki yazışmalarda¹³

⁹ Kaufman K.P., *Naçalnoye Narodnoye Obrazovaniye v Turkestanskom Kraje*, Sankt-Petersburg, 1910, s. 36.

¹⁰ Ostroumov N.P., “Musulmanskiye Maktabi I Russko-Tuzemniye Şkoli v Turkestanskom Kraje”, *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveteniya*, 1906, 1907, 1913.

¹¹ Türkistanskiye Vedomosti Gazetesi, Türkistan Genel Valiliğinin Resmi yayın organı olarak 1867'de ilk olarak ayda iki defa; 1868'den-1882'ye kadar ayda dört defa ve bu tarihten 1917'ye kadar da günlük gazete olarak yayımlanmıştır. Gazete, Türkistan'da günlük hayata dair oldukça detaylı bilgiler vermenin yanısıra Ruslaştırma siyasetinin de bir aracı olarak kullanılmıştır.

¹² *İstoriçeskiy Oçerk Narodnogo Obrazovaniya v Gorodah i Ukrepleniyah Sırdarinskoy Linii i Turkestanskom Kraje s 1860 po 1867 gg.*, 1881, s. 30.

¹³ N.P. Ostroumov ile İ.N. İlminskiy'nin yazışmaları Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivin-

mektep ve medreselerde kullanılan Arap alfabesi (Çağatayca) yerine Kiril harflerinin kullanılması gerektiğine dair düşünceleri izlemek mümkündür¹⁴. Bunun yanı sıra İlimskiy Taşkent ve Verniy (şimdiki Almatı) şehirlerinde kurulan Ortodoks Kiliseleri ile sıkı bağlantı kurarak, Rus okullarında Ortodoks temelli eğitimin güçlendirilmesi için destek sağlamaya çalıştı. Onun “*Muhterem Peder K.P. Pobedonosov*”a yazdığı mektubunda Rus-Tuzem okullarında Ortodoks inancına dair derslerin programa eklenmesi ve bunun maddi olarak desteklenmesine ilişkin talep ve tavsiyeleri dile getirilmektedir¹⁵.

Türkistan Genel Valiliğinde Rus eğitiminin sağlanması konusunda bir diğer misyoner S.M. Gramenitski'nin çalışmalarında da oldukça geniş malumat bulunmaktadır. Gramenitski, bölgedeki mektep ve medreselerin sayısını tespit etti ve istatistikî bilgiler topladı. Bölgenin Ruslaştırılmasının ancak, Rus eğitim müesseselerinin artması ile sağlanabileceğine inanan bu Rus misyoneri, Türkistan'da sürdürülen iskân politikasıyla kurulan yeni Rus köylerindeki kiliselerin bünyesinde Rus Dini okullarının açılmasını sağladı¹⁶.

İşgal edilen bölgenin elde tutulması ve Rusya topraklarının bir parçası haline gelmesi için nelerin yapılması gerektiğini dile getirenler arasında Türkistan Genel Valiliği hizmetinde öğretmen olarak çalışan ve bölgedeki Ruslaştırma politikalarının olgunlaştırılması konusunda çaba gösteren A.E. Alektorov'un çalışmalarını eklemek gerekmektedir. Alektorov, bu vesileyle yerli halkın eğitimi hakkında oldukça geniş malumatlar topladı. O, Türkistan Genel Valiliğinde memur sıfatıyla çalışacakların seçimi sırasında Çağatayca okuma yazma bilen ve eğitim alan insanların listesini hazırladı. Böylelikle sadece Rusça eğitim görenleri iyi görevlere getirerek Ruslaştırma siyasetini yürüttü. Alektorov, yerleşik ahali arasından seçilecek uzman tercümanların yetiştirilmesi gerektiğini sıkça dile getirdi¹⁷. Bu yolla Ruslar ve Türkler arasında yakınlık kurma imkânları arttı ve yerliler Rus kültürüne daha yakın oldu.

Rusça'yı yerliler arasında yaygınlaştırmanın ve ihtiyaç duyulacak bir düzeye getirmenin yollarını araştıran Rus öğretmenlerden birisi de V.P. Nalivkin'dir.

---

de toplanmıştır (Özel N.P. Ostorumov birimi). Bu yazışmalarda İ.N. İlimskiy, yerli göçebe ve yerleşik hayat süren halkların farklılaşmalarına ilişkin çalışmaların Alfabe değişiklikleri yapılarak uygulanması gerektiği hakkında önerilerde bulunmaktadır.

¹⁴ İlimski İ.N., *İz Perepiski po Voprosu o Primenenii Russkogo Alfavita k İnorodçeskim Yazıkam*, Kazan, 1883, s. 20.

¹⁵ Klimoviç L.İ., *İslam v Tsarskoy Rossii*, Moskova, 1936, s. 222-223.

¹⁶ Gramenitski S.M., *Glavnye Pravila Russkogo Propisania I Primeri dla Uprajneniya*, Taşkent, 1896, s. 172.

¹⁷ Alektorov A.E., *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetşeniya*, 1904, № 7.

Türkistan Genel Valiliğinde görev yaptığı dönemlerde “*Türkistanskiye Vedomosti*” gazetesinde “*Orta Asya Yerlilerinin Okulları Hakkında*”, “*Türkistan Bölgesindeki Eğitim Meseleleri*” başlıklı önemli makaleler yayınlamıştır¹⁸.

Yukarıda bahsi geçen Rus misyonerlerin bölgedeki çalışmaları, Çarlık Rusyasının yeni oluşturduğu Türkistan Genel Valiliği sınırları içindeki halkın Ruslaştırılmasına yönelik politikaları belirlemede bir hayli etkili olmuştur.

2. Çarlık Yönetimi ve Müslüman Eğitim Müesseseleri

Rus kültürünü yaygınlaştırmak ve Rusçanın bölgedeki ağırlığını arttırmak amacıyla Çarlık yönetimi ilk önce bölgedeki İslami müesseselere karşı mücadele meselesini ele aldı. Bölgenin özelliklerini göz önüne alan Rus yönetimi, mektep ve medreseleri desteklemeyi esas olarak kabul etmek suretiyle harekete geçerek ilk etapta her Müslüman okuluna 500 rubleden başlayan bir maddi destek verdi¹⁹. Bu siyaset, Rus yönetiminin işgalci değil, tam tersine bir kurtarıcı olarak bu topraklara geldiğini göstermek maksadıyla yürütülüyordu. Türkistan Genel Valiliğindeki Müslüman müesseseleriyle ilgili tartışmaları Kaufman ile İlminskiy arasındaki yazışmalardan izlemek mümkündür. Bölgeyi Hıristiyanlaştırmak amacını taşıyan İlminskiy'e cevap yazan Kaufman: “*Bizim (Rusların), Tuzen halka (Yerlilere) Ortodoks eğitimi yerine, Türkistan bölgesinde Hristiyan medeniyeti düşüncesini yaymamız gerekir*” şeklindeki ifadeleriyle, Çarlık Rusyasının dini meselelerde tedbirli davrandığını ve yerli halkın tepkilerini göz önüne almakta olduğunu göstermeye çalışır. İncelediğimiz bu dosyada bulunan diğer bir arşiv belgesinde: “*Çarlık Rusyasının bölgede ve genel olarak Orta Asya'da siyasi gücünü arttırmak için biz (Ruslar) yerlilerin dini görüşlerine karşımadık, tam tersine destekledik. Bu tutum yerli Han ve Sultan'ların tarafımıza geçmesini sağladı. Bu sebepten ötürü bölgedeki Rus izi kalıcı olmalıdır*” vurgusunda bulunarak önceki düşüncesini teyit etmektedir²⁰.

Bölgenin idari yapısının henüz şekillenmeye başladığı 1860'lı yılların sonlarından itibaren izlenen bu politikayla müderrislerin sempatisini kazanan ve onların aracılığıyla da yerli ahalinin güvenini elde edeceğini düşünen Çarlık yönetimi, 1880'li yılların ortalarından itibaren bu politikasını yavaş yavaş değiştirmeye başladı. 1880-1890'lı yıllardan sonra mektep ve medreselerin eğitim faaliyetlerinde zorluklar çıkarmaya ve kısıtlamalara girişti. Müslümanlık

¹⁸ Nalivkin V.P., Şkola u Tuzemtsev Sredney Azii, “*Türkistanskiye vedomosti*” gazetesini, 1889, № 32.

¹⁹ KC MDA, 33. Birim, 1. Kayıt, 50. Dosya, 24-25. Sayfa.

²⁰ ÖC MDA, 44. Birim, 1. Kayıt, 48280. Dosya, 5-7. Sayfa.

ile Hıristiyanlık eğitiminin yan yana verilmesini sağlamak için harekete geçti ve nihayet Rus yönetimin İslam karşıtı siyaseti bir şiddet ve baskı politikasına dönüştü. Bu konu hakkında 1880’de gazetelerde yayınlanan makalelerde önümüze çok sayıda malumat çıkmaktadır. Mesela, Gramenitski’nin “*Türkistanskiye Vedomosti*” gazetesine yayınladığı bir makalede “*İslam dini Hıristiyanlığa ne kadar düşman ise, eğitime de o kadar zararı var*” ifadesini kullanmıştır²¹. Bu yaklaşım, Batılı Oryantalist yaklaşımın Ortodoks Hıristiyan versiyonu olarak tanımlanabilir²².

Türkistan Genel Valiliği sınırları içindeki gelişmeleri genel olarak araştıran ve buradaki duruma ilişkin bir rapor hazırlayan Sergey Mihayloviç Duhovskoy, Müslümanlığın bu bölgedeki gücünü kabul etti²³. 1899’da Çarlık Rusyasının Eğitim Bakanına gönderdiği “Türkistan’daki İslam” başlıklı raporunda bölgedeki 5246 Müslüman kurumuna karşı direniş gösteren 119 Rus okulunun ve 11 964 caminin faaliyetlerine karşı koymaya çalışan 42 Ortodoks kilisesinin varlığından söz ederek, acil bir şekilde sayının eşitlenmesi gerektiğini öne sürer²⁴. Yerliler ile Rusların yan yana yaşaması gerektiğini dile getiren Duhovskoy, Yedisu ve Sırderya valilerine kendi idari bölgelerindeki Müslümanlığın etkilerinin hangi boyutlarda olduğunun araştırılması amacıyla birtakım önerilerde bulundu. Bunlar ana hatlarıyla: Müslüman dinî vakıflarının sayısını tespit etmek ve onların faaliyetlerini geçici olarak desteklemek, Müslümanların mezarlarını kontrol altına almak; her sene İşan’ların²⁵ ve müderrislerin yanı sıra öğrencilerin sayısını da kontrol etmek ve bu malumatları kitap olarak yayınlamak olarak sıralanabilir²⁶. Bu önerileri destekleyen Ostroumov, Türkistan bölgesindeki Müslümanlara yönelik siyasetin dikkatli biçimde yürütülmesinin gerekliliğini dile getirdi ve yerliler arasında Ruslara olan nefret duygusunun önünü almak amacıyla bölgedeki Tatar imamların faaliyetlerini kısıtlamayı, alt kademelerdeki idari görevlere getirilecek olan memurların yerliler arasından seçilmesini, Mekke ve Medine’ye hacca gitmelerinin Rus yönetimi tarafından kontrol altına alınmasını sağladı.

²¹ Gramenitski S.M., Narodnoye Obrazovaniye v Turkestanskom Kraye, “*Türkistanskiye Vedomosti*” gazetesi, (1897), № 45.

²² Oryantalizmin İslam’ı öğrenmesi ve bunun sonuçlarını nasıl değerlendirdiği konusunda Bkz.: Edward Said, *Oryantalizm*, Çeviren Berna Ülner, Metis Yayıncılık, İstanbul, 2003.

²³ 1898-1900 yy. arasında Türkistan Genel Valiliği görevinde bulundu ve 1897’de Andijan ayaklanmasında yerli halkı acımasızca ateşledi.

²⁴ ÖC MDA, I-1. Birim, 22. Kayıt, 84. Dosya, 15. Sayfa.

²⁵ “İşan” olarak adlandırılan bu şahıslar, esasında yeterli eğitime sahip olmamakla birlikte Türkistan bölgesindeki Müslüman ahalinin günlük hayatlarında önemli yere sahip idiler. Cenaze törenleri, günlük ibadetlerin yerine getirilmesi gibi ritüellerin hemen tamamı onların işiydi.

²⁶ ÖC MDA, I. Birim, 35. Kayıt, 55. Dosya, 16. Sayfa.

Böylelikle, Türkistan genel valisi tarafından “*Müslümanların Yoğun Yaşadığı Bölgelerin Sıkı Kontrol Altına Alınmasına*” dair bir yönetmelik hazırlandı. Yönetmelik aşağıdaki düzenlemeleri öngörüyordu:

1. Genel valilik sınırları içindeki bütün İslamî müesseseler Çarlık yönetiminin denetimi altında olacak ve bu kurumların faaliyetleri Rus kanunlarına göre yürütülecekti;

2. Müslümanlar tarafından yapılan yayınlara sansür uygulanacaktı;

3. Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki evliliklere izin vermemek esas olacak, ancak bu durum her şeye rağmen önlenemezse söz konusu evliliklerden doğacak (metis=melez) çocuklar yetim okullarında yetiştirilecek;

4. Müslümanların dinî gerekçelerle, Çarlık Rusyasının bölgede yürüttüğü siyasete mani olabilecek faaliyetlerinin önüne geçmek²⁷.

Türkistan Genel Valiliğinde uygulamaya konulan bu yönetmelik İslami eğitim müesseselerinin gelişmesini engelledi ve yerli çocukların eğitim düzeyi düşük bu okulların yerine Rus okullarına yönelmelerine yol açtı. Yerli çocuklar Rus eğitimine geçmeden önce kendi dillerinde (Çağatayca) ancak Kiril harfleriyle eğitim görebiliyorlardı. Rus okullarında Ortodoks dini eğitimini de müfredatta yer alması sebebiyle zamanla Arap kökenli alfabeyi unuttuklarını ve İslamiyet'ten uzaklaşacaklarını hesaplamışlardır. Bu siyasetin, çocukların Hıristiyanlığı kabul etmesini kolaylaştıracağına ve Rusçayı kısa bir sürede öğrenmelerini sağlayacağına inanan Rus yöneticiler, bölgede çalışacak olan Öğretmenlerin yetiştirilmesi için düzenlenen hizmet içi eğitim kurslarının da sayısını arttırdılar. Bu eğitim müesseselerine genel olarak bölgedeki köklü ailelerin; Han'ların, Sultan'ların ve Biy'lerin (Hakim) çocukları kabul edildi²⁸. Rus okullarında yetişen bu çocukların daha sonraki yıllarda kendi bölgelerinde Rus siyasetini başarıyla yürüteceğine inanıyorlardı.

Güney Kazakistan'daki İslamî eğitim müesseselerinde yerli ve Tatar mollalar ders veriyordu. Mollaların yerli halk üzerindeki etkisine ilişkin Rus kaynakları bir hayli malumat verirler: “*Bu insanların (mollalar, işanlar ve ulema) yerli halk arasındaki etkisi büyüktür. Onlar birleştirici bir güce sahipler, bazı zamanlarda ayaklanmaların önderleri olarak kendilerini tanıtır*”²⁹.

²⁷ ÖC MDA, 17. Birim, 1. Kayıt, 55. Dosya, 594. Sayfa.

²⁸ Skriplyov P.A., (1909), *Materiali po Obsledovaniyu Pereselençeskih Hozyastv v Turkestanskom Kraye. Russkiye Poseleniya v Çimkentskom Uyezde Sırdarinskoy Oblasti*, Taşkent, 1909, s. 61-65.

²⁹ ÖC MDA, İ-1. Birim, 18. Kayıt, 24. Dosya, 2. Sayfa.

19 yüzyılın ikinci yarısı ile 20 yüzyılın başlarındaki Rus belgelerinde Türkistan Genel Valiliği sınırları içindeki İslamî eğitim müesseselerinin ve öğrencilerin sayısının her sene arttığı açık olarak görülmektedir:

Tablo 1: Türkistan Genel Valiliğindeki İslamî Eğitim Müesseseleri ve Öğrencilerin Sayısı

Yıllar	Mektep Sayısı	Öğrenci Sayısı
1899	4632	44773
1907	5688	70087
1913	7290	70864

Tabloda görüldüğü gibi Müslüman eğitim kurumlarının artışı bölgedeki Cedit okulların³⁰ çoğalması ile ilgili idi. İstatistikî verilere göre Güney Kazakistan'da 1892'de 1487 mektep faaliyet gösterirken bu sayı 1895'te 2409'a kadar yükselmiştir. Bu okullarda toplam olarak 1907'de 13118 öğrenci, 1913'te 15978 öğrenci eğitim görüyordu³¹.

Bölgedeki mektep sayısının artışı medreselerin de çoğalmasına zemin oluşturdu. 19. yüzyılın sonlarına doğru Ceditçilik hareketinin hız kazanması, Rus yönetimini rahatsız etmeye başladı. Buna ilişkin 14 Mart 1894'te "*Türkistan Medreseleriyle İlgili Yönerge*" kabul edildi. Medreseleri kontrol altına almaya çalışan Rus yönetiminin baskılarına rağmen Güney Kazakistan'ın Çimkent, Evliya-Ata (Taraz) ve Yesi (Türkistan) şehirlerinde durum şu idi: 1899'da 49 medresede toplam 1099 öğrenci, 1907'de 28 medresede toplam 862 öğrenci, 1911'de 31 medresede toplam 1203 öğrenci eğitim görüyordu³².

Güney Kazakistan'daki mektep ve medreselerin sayısının artışından telaşlanan Rus misyonerleri tedbirler almak için yönetimi sıkıştırmaya başladılar. Meseleyi gündeme getiren Gramenitski, bölgedeki mektep ve medreselerin Rus yönetimi

³⁰ Cedit Okulları, Gaspıralı İsmail Bey'in öncülüğünde yürütülen ve Rusya Müslümanlarının yeni tarzda eğitim veren okullara yönelmelerini amaçlayan bir yenileşme hareketidir ve Rusya Müslümanlarının tarihinde önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Çarlık yönetimi bir paradoks gibi görünse de geleneksel (kadim) eğitim kurumlarını desteklemiş böylece Müslümanlar arasında sert münakaşaların doğmasını sağlamıştır.

³¹ ÖC MDA, İ-1. Birim, 20. Kayıt, 3252. Dosya, 32. Sayfa

³² ÖC MDA, İ-1. Birim, 20. Kayıt, 4107. Dosya, 17. Sayfa

ile yapacakları yazışmaların Rusça yürütülmesini talep etti. O, her bir mektep ve medresenin eğitim programına Rus Dili ve Edebiyatı, Rus tarihi derslerin eklenmesini zorunlu hale getirdi³³. İslamî müesseselerin eğitim faaliyetlerini zorlaştıracak tedbirler cümlesinden olarak aşağıdaki yöntemler geliştirildi:

1. Mektep ve medreselerin kadrosunda ancak Rus öğretmen olduğu takdirde eğitim programının sürdürülmesine izin verilecek, aksi halde bu eğitim müesseseleri kapatılacaktı.

2. Diğer Müslüman ülkelerinde, özellikle Türkiye, Buhara ve Kazan'da eğitim gören müderrisler ve mollaların Çarlık Rusya'sı toprakları içinde çalışmalarını kesinlikle yasaklanacaktı.

3. Yerliler, çocuklarının mektep ve medreselerde eğitim görmelerini isterlerse Rus yönetimine 1,5 ruble vergi ödeyerek özel izin almak mecburiyetinde idiler. Çocuklarını izin almadan mektep ve medreselere verenler birincisinde 10 ruble ceza, ikinci defa 30 ruble ceza ödeyeceklerdi. Rus kanunlarına uymayanlar ve çocuklarını Müslüman okullarına izinsiz olarak gönderenler 10-15 güne kadar hapis cezasına çarptırılacaklardı³⁴.

Mektep ve medreselerin sayısındaki artışın hız kazanması üzerine; 1884'te Türkistan Genel Valiliği görevine getirilen Nikolay Ottonoviç Rozenbah³⁵ şiddetli bir şekilde yeni tedbirler almaya başladı. Rozenbah, ilk olarak yerleşik Müslüman ahalî ile göçebeler arasındaki farklılıkların incelenmesini, göçebeler arasında din eğitimi yürütenleri cezalandırmayı ve onların İslamiyet'e olan bağlılığının yeniden araştırılmasını emretti. Bunun için özel bir komisyon oluşturdu. Komisyonun bölgede yaptığı araştırmaları bir rapor haline getirdi ve bunu 1887'de Rusya Eğitim Bakanına gönderdi. Bu raporda Çarlık Rusya'sı Eğitim Bakanlığı'nın, Türkistan Genel Valiliği bölgesine Müslüman gazete ve dergilerinin girmesini yasaklamasını, acil bir şekilde İslamî eğitim müesseselerinin Bakanlık tarafından kontrol altına alınmasını ve bölgede karışık okulların açılmasına hız verilmesini, "*Türkistan Bölgesi Müslüman Eğitimi Kontrol Etme Komisyonu*"nun oluşturulmasını ve bu göreve V.P. Nalivkin'in getirilmesini önerdi³⁶. Bu önerileri dikkate alan Eğitim Bakanı Tolstoy, genel valilik bütçesinde eğitime ayrılan paydan

³³ Gramenitski S.M., *Polejniye İnorodçeskogo Obrazovaniya v Sirdarinskoy Oblasti*, Taşkent, 1916, s. 86.

³⁴ ÖC MDA, 47. Birim, 1. Kayıt, 1004. Dosya, 38. Sayfa

³⁵ 1884-1889 yy. arasında Türkistan Genel Valiliği görevini yaptı. Türkistan bölgesinde demir yolu hatlarının döşenmesinde büyük katkılarda bulundu.

³⁶ ÖC MDA, 1. Birim, 22. Kayıt, 382. Dosya, 112-113. Sayfa

yerlilerin eğitimine % 1, Rus-Tuzem okullarına % 25, Rus ve Ortodoks okullarına % 74 maddi destek vermeyi ön gören bir buyruk çıkardı (Kastelskaya, 1986: 4-8). Bu yolla Müslüman eğitim kurumları Rusya Eğitim Bakanlığı'na bağlanarak, o zamana kadar bu okullara destek veren İslamî Vakıfların faaliyetleri önlenmiş oldu. Okulların bütçeden alacakları ödeneklerin oranları belirlenmek suretiyle Müslüman okullarının eğitim düzeylerinin düşmesine ve ailelerin Rus okullarını tercih etmelerini sağlamaya yönelik önemli bir adım da atılmış oluyordu.

Müslüman eğitim müesseselerinin kalitesinin düşmesi, Çarlık Rusyasının eğitimde “*kültür emperyalizmi*” yöntemlerine karşı mevcut yegâne direniş noktasını da etkisiz hale getirmiştir. Bu okullarda sürdürülen ezbere dayalı eğitim yöntemi Rus okulları ile rekabet edemedi³⁷. Medresede 10-12 sene boyunca eğitim gören bir öğrenci sadece dini eğitim alabiliyordu, böylelikle fen bilimlerinden uzaklaşan yerli çocuklar, zamanın akışına ayak uydurabilmek için, daha sonra Rus okullarına gitmeye mecbur kalıyorlardı³⁸.

Müslüman eğitim müesseselerinin ders müfredatlarını araştıran dönemin Rus öğretmenleri, konuyla ilişkin çok sayıda makaleler yayınlamıştır. İnceleme imkânı bulduğumuz bir kısım makale ve arşiv belgelerine göre Türkistan Genel Valiliğinin özellikle Sırderya bölgesinde yürüttüğü araştırmalar, Müslüman göçebe halkın göç sırasında hayvanlarını otlatmak için konakladıkları yerlerde bir çadır kurarak burayı okul olarak kullandıklarını ve çocukların eğitimini bu göç sırasında sürdürdüklerini ortaya koymuştu. Aynı yöntemle Rus Ortodoks papazlar da göçebe okullarını faaliyete geçirdiler. Bu okullara Ruslar “*Letuçiye Şkoli*”, yani “*Konuş-Uçan Okullar*” adını verdiler. Öğrencilerin yaşı 6-15 arasındaydı ve her sınıfta öğrenci sayısı 8 ile 30 arasında değişiyordu.

³⁷ Saray Mehmet, Gaspıralı İsmail Beyden Atatürk'e. *Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul, 1993, s. 32-33.

³⁸ Hayit Baymirza, Türkistanda Cedidçilik ve Sonu, *Milli Eğitim ve Kültür Dergisi*, 1981, 3 (9) Nisan, s. 67-68.

Resim 1: Kazaklar “Letuçiye Şkoli” “Konup-Uçan Okul”da³⁹.

Bu sayılardaki değişme öğrencilerin maddi durumlarıyla da ilgiliydi⁴⁰. Öğretmenin maaşı genelde öğrencilerin hayır olarak verecekleri paradan oluşuyordu. Rus öğretmeni Kerenski'nin araştırmalarına göre Güney Kazakistan'daki mekteplerde öğrenciler Farsça ve Arapça derslerini Hoca Hafız'ın, Fizuli'nin, Sufi Alla Yar'ın kitaplarını okuyarak eğitim görüyordu ve bu kitapların onların dil, düşünce, mantık yönünden gelişmesine hiç bir faydası yoktu (Kerenski, 1892)⁴¹. Zira sadece okuyarak geçiliyordu. Nalivkin ise kendi hatıralarında Rus-Tuzem okulu açıldığında yerli mektep mezunu olan bir öğrenciyi sınava tabi tuttuğunu ve onun kelime yazımında en basit yazılarda bile gramer hatalarını yaptığını dile getirir⁴². Rusların derlediği istatistik verilere göre Sırderya vilayetinin 1409 mektebinden mezun olan öğrencilerin % 50'si okuma- yazma bilmiyordu⁴³.

³⁹ Arka plandaki kubbeler makettir ve resimlerde bu maketlerin kullanılması geleneksel Rus yöntemlerinden biridir.

⁴⁰ Narodnoye Obrazovaniye v Turkestanskom Kraye, *Türkistanskiye Vedomosti*” Gazetesi, 14 Eylül, 1892, № 68.

⁴¹ Kerenski F.M., Medrese Turkestanskogo Kraya, *Jurnal Ministerstva Narodnogo Obrazovaniya*, 1892, № 16.

⁴² ÖC MDA, 47. Birim, 1. Kayıt, 239. Dosya, 1. Sayfa.

⁴³ Narodnoye obrazovaniye, 1897, a.g.e.

3. Bölgedeki Rus Okullarında Yürütülen Ruslaştırma Siyaseti

Kazakistan'ın Güney bölgesi Çarlık Rusyasının Sırderya işgal hattı kurularak ele geçirilmiştir. Bu hatta öncelikle Fort-1, Fort-2 kaleleri ve Perovsk'da (*şimdiki Kazakistan'ın Kızılorda ve Kazalı şehirleri*) üç önemli askeri garnizon kuruldu. Çarlık Rusyasının işgal politikası Rus köylülerin bölgede iskân edilmesi ile yan yana yürütüldüğü için askeri garnizonlar etrafında Rus köyleri oluşturuldu. Rus askerlerle bölgeye iskân edilmiş olan Rus köylüler kendi çocuklarının yerlilerle birlikte Müslüman eğitim müesseselerinde eğitim almasına karşı çıkıyorlardı⁴⁴. Bundan sonra Rus askerleri ile köylüler, Perovsk ve Kazalı şehrinde Rus okullarının açılması ile ilgili yoğun bir çaba harcadılar. 28 Ağustos 1858'de Orsk şehrinin Papazı Timaşev Fort-1'in Papazı Aleksandr Pabedonosov'a Rus okulunun açılmasına izin verdi. Buna benzer okullar Orenburg ve Ufa Piskoposları tarafından denetlendi. İlk yıllarda bu okullarda Rus ve yerli çocuklar ayrı ayrı eğitim aldı. Okullar bir kaç odadan oluşmuştu ve ders programında Rusça okuma-yazma, Ortodoks Din dersleri girdi. Okullarda dersleri papazlar verdiği için, yerliler kendi çocuklarını Rus okullarına göndermeye karşı çıktılar⁴⁵. Sonradan bu okulları destekleyen Sırderya işgal hattının Askeri komutanlarından Danzas, okul için yeni bir binanın gerektiğine ve senelik harcamalar içine, satın alınmasını istediği kitapların listesini de ekleyerek gerekli emri çıkardı. Sonraki yıllarda bu okullarda erkek ve kız çocukları karma eğitim almaya başladılar. Okullarda Ortodoks dinine mensup Rus çocukları ile beraber köklü yerli ailelerin çocukları da kaydedildi. Bir sınıfta 7-14 yaş arası 33 erkek ve 23 kız öğrenci kayıtlı olup, 1859'da kabul edilen yeni ders programı uygulandı. Derslerde "*Rusça El Kitabı*" kullanıldı, müfredatta Rus Alfabeti, Ortodoks Din Dersleri, Kısa Rusça Grameri, Rusya Tarihi ile Matematik derslerine ait temel bilgiler yer aldı⁴⁶. Böylelikle çocuklar derste ansiklopedik bir kitabı kullanarak ilk eğitimlerini sürdürmüş oluyorlardı.

Kazalı askeri garnizonundaki Rus okulu 21 Ocak 1860'ta açıldı. 50 kişilik bu okula 31 Rus ve 2 kız öğrenci alındı. Okul yerlilerden toplanan 7214 Rublelik parayla açıldı. Kazalı ve Perovsk Rus askeri garnizonlarında açılan okulda "*Lankostor*" eğitim yöntemi kullanıldı. Bu yöntemle göre öğretmen başarılı öğrencilere ders

⁴⁴ Ostroumov N., İstoriçeskiy Oçerk Narodnogo Obrazovaniya v Gorodah i Ukrepleniyah Sırdarinskoy Linii i Turkestanskoy Oblasti 1860 po 1867 goda, "*Turkestanskiye Vedomosti*" Gazetesi, 4 Ağustos, 1881, N° 30.

⁴⁵ Ostroumov ... a.g.e.

⁴⁶ Ostroumov N., Pervıye Predstavleniya dla Detey Russkih v Kazalinske, Perovske i Taşkente v 1860-1867 godah, "*Türkistanskiye Vedomosti*" Gazetesi, 11 Ağustos, 1881, N° 30.

anlatıyordu ve daha sonra başarılı öğrenciler diğer zayıf öğrencilere öğretmenin anlattıklarını yazdırıyordu⁴⁷.

1867'de Türkistan Genel Valiliği kurulduktan sonra Kaufman açılan okulların eğitim kalitesinin zayıf olduğunu ileri sürdü ve sadece Rus çocuklardan oluşan sınıfların açılmasını yasakladı. Kaufman, hatıralarında Rus ve yerli çocukların karışarak eğitim görmelerini sağladığını, bu şekilde de yerlilere hızlı bir şekilde Rus kültürün tanıttığını yazmıştır (Proyekt, 1885: 434). O, Sırderya ve Yedisu valilerine bölgeye iskân edilen Rus köylüleri için özel Eğitim okullarının açılmasını, bu okullarda yerlilere parasız eğitim verilmesini ve okul bünyesinde ihtisas sınıflarının bulunmasını talep etti.

Hem Ruslaştırma hem de Hıristiyanlaştırma amaçlı açılan Rus dini okullarında eğitim gören yerlilerin sayısının sürekli artması istendi. Buna göre Çarlık Rusyasının Eğitim Bakanlığı bir yönergesinde: “*Rusya’ya dahil olan bölgelerdeki halk eğitimi bir misyondur. Misyon ise manevi savaştır. Bu yüzden savaşan tarafların kendi planlarını saklı tutmaları gerekmektedir*” yazılmıştır. Bu ifadelerden Rusya’nın yerli halkı Ruslaştırmak maksadına yönelik daha kapsamlı bir proje hazırladığını görmek mümkündür⁴⁸.

1867'de Türkistan Genel Valiliğinde halk eğitimini denetleyecek bir Komite kuruldu. Bu Komite 1875'e kadar etkili olamadı, fakat buna rağmen bölgede 10 Rus okulunun açılmasını sağladı. Rusya Eğitim Bakanlığı, Komitenin faaliyetlerini güçlendirmek amacıyla 17/29 Mayıs 1875'te yetkilerinin artırılmasına karar verdi. Rus okullarına mümkün olabildiği kadar çok sayıda yerli öğrenci çekmeyi amaçlayan bu Komite 1 Temmuz 1876'da *Türkistan Bölgesi Yüksek Öğretim Kurulu'na* dönüştü. Kurulun yetkileri arasında yer alan Rus okullarının eğitimini denetleme görevi, 1877'de N.P. Ostroumov'a verildi⁴⁹. 1878'de ise K.P. fon-Kaufman, “*Türkistan Bölgesi Şehir Okulları İçinde Müslüman Erkek Çocuklarına Mahsus Hazırlık Sınıfları Açılmasına Dair Yönerge*”yi ve “*Türkistan bölgesi şehir okulları içinde Rus ve Müslüman çocukların karışık eğitim almalarına dair yatılı okulların açılması ile ilgili Emirname*”yi imzaladı. Bu kararın hemen ardından Güney Kazakistan'ın Evliya-Ata şehrinde bir yatılı Rus Okulu ve aynı şehirde, Çimkent'te, ve Kazah'da Rus Meslek Okulları açıldı. 1879'da Türkistan şehrinde bir Meslek Okulu ve bir Yatılı

⁴⁷ Ostroumov ... a.g.e.

⁴⁸ KC MDA, 121. Birim, 1. Kayıt, 47. Dosya, 8. Sayfa.

⁴⁹ ÖC MDA, 47. Birim, 1. Kayıt, 2494. Dosya, 50-53. Sayfa.

Okul faaliyete geçti⁵⁰. Bu okullarda eğitim gören bilhassa yetim öğrenciler Rus terbiyesi almış olarak mezun oluyordu. Çünkü, K.P. fon-Kaufman'ın ifadelerine göre “*bir yerde eğitim görüp, yemek yeyip, bir birinin kültürünü tanıyan hem Rus hem de yerli çocuklar gelecekte Rusya'nın güvenilir şahısları olarak yetişecekler*”⁵¹. Meslek ve Yatılı Okullarda yerlilerden alt tabakalara mensup olanlara hizmetçilik, ayakkabıcılık ve tercümanlık gibi meslekî eğitim veriliyordu.

1896'da yatılı eğitim kurumlarını ve meslek okullarını denetleyen S.M. Gramenitski, her birinde yaklaşık 55 Rus ve 98 yerli çocuğun karışık şekilde eğitim aldıklarını dile getirmektedir. Öğrencilerin kendi aralarında iyi anlaşuklarını ve çok iyi seviyede Rusça konuştuklarını, ayrıca bu okullarda çoğunlukla yetim çocukların eğitim aldıklarını yazıyor. Gelecekte bu çocukların idari görevler de alabilecekleri kanaatinde olan Rus yönetimi, bunların aynı zamanda kaliteli bir eğitim aldıklarına değinmektedirler⁵².

Türkistan Genel Valiliği sınırları içindeki Rus okullarını ve öğrenci sayılarını tablodan görebiliriz:

⁵⁰ *Otçot po Revizii Turkestanskogo Kraya, Proizvedyonnyy po Visočayşemu Poveleniyyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K.K. Palenom.* Uçebnoye Delo, Sankt-Petersburg, 1910, s. 7.

⁵¹ Narodnoye Obrazovaniye v Turkestanskom Kraye, *Türkistanskiye Vedomosti* Gazetesi, 19 Haziran, 1897, № 44.

⁵² Gramenitski, 1916, ... *a.g.e.*, s. 19-21.

Tablo 2: 1887-1896 Yıllarında Açılan Rus okulları ve Öğrencilerin Sayısı

Yıllar	Okul Sayısı	Öğrencilerin Sayısı					İlk Öğretim ve Şehir Okullarının Sayısı				
		Rus		Yerli		Toplam	Rus		Yerli		Toplam
		Erkek	Kız	Erkek	Kız		Erkek	Kız	Erkek	Kız	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1877	11	377	139	154	5	675	324	74	154	–	552
1878	11	396	224	63	5	688	303	121	60	–	484
1879	11	396	224	63	5	688	303	121	101	1	516
1880	22	437	232	106	8	783	317	97	101	2	688
1881	30	539	409	122	8	1078	347	228	138	10	770
1882	30	623	450	160	15	1248	367	255	194	15	821
1883	30	662	581	215	21	1429	343	299	232	11	984
1884	30	762	616	261	21	1660	448	293	163	1	1075
1885	31	887	681	184	11	1763	563	348	191	5	1147
1886	32	906	682	215	14	1817	585	366	331	3	1444
1887	39	1023	690	353	9	2075	707	403	352	–	1511
1888	50	1035	725	369	7	2130	736	423	582	–	1785
1889	55	1038	709	601	6	2354	764	439	538	–	1781
1890	58	1081	694	550	4	2338	791	452	468	–	1787
1891	58	1145	730	486	3	2364	847	472	478	2	2007
1892	66	1341	978	497	7	2823	1023	504	553	2	2888
1893	70	1643	1020	570	9	3242	1289	539	592	3	2995
1894	77	1972	1158	609	11	3375	587	683	566	3	3266
1895	91	2251	1072	579	9	4211	1868	1000	599	6	3688
1896	100	2451	1400	617	14	4522	2057	985	803	4	3997

Tablodan anlaşılacağı gibi yirmi yıl içinde Rus okullarının sayısı on kata çıkmıştır, öğrencilerin sayısı ise yedi kat yükselmiştir, özellikle kız öğrencilerin sayısı artmıştır. Rus misyonerlerin araştırmalarına göre yirmi yıl içinde kız öğrencilerin sayısı 11 kat, erkek öğrencilerin sayısı ise 7 kat artmış bulunuyordu.

Yatılı Rus okullarındaki öğrenciler nöbetçi öğretmenin denetiminde bulunuyordu. Nöbetçi öğretmenler, onların ödevlerine ve Rusça pratik yapmalarına yardımcı oluyordu. Bu okullarda yerlilerin Rusça öğrenmelerine ve Rus kültürü ile yetişmelerine büyük önem veriliyordu. Bu sebeple yatılı okullardaki

derslere ve onların müfredatlarına göz atmak yararlı olacaktır. Aşağıdaki tabloda yatılı okullardaki haftalık ders programı gösterilmektedir:

Tablo 3: Yatılı Okullardaki Haftalık Ders Programı⁵³

№	Dersler	Haftalık Ders Programı				
		Hazırlık Sınıfı I	Hazırlık Sınıfı II	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf
1	Ortodoksluğun temelleri	2	–	2	2	2
2	Rusça	16	9	6	4	3
3	Matematik	–	4	3	3	4
4	Geometri	–	–	4	3	3
5	Coğrafya	–	6	6	4	4
6	Fransızca	–	4	4	4	3
7	Almanca	–	–	–	–	4
8	Dünya ve Rusya Tarihi	–	–	–	3	3
9	Tarih	–	–	–	–	3
10	Latince	–	–	1	1	1
11	Yunanca	–	1	1	1	–
12	Resim	–	1	2	2	1
13	Eski Yazı	–	1	2	2	2
14	Müzik ve Tabiat Tarihi	–	–	–	2	3
	Toplam	18	26	37	31	35

Tabloda gösterilen ders programına bakıldığında Latin ve Yunan Dili derslerinin genel olarak Rus çocuklarına verildi. Yerli Kazak (Kırgız) ve Özbek (Sart) öğrencilere yoğun bir şekilde Rusça dersleri ağırlıklı idi.

Bölgede Rus nüfusunun artması ile dini okulların sayısı da artmıştır. 30 Ağustos 1879'da Rus ve yerli çocukları için *Yatılı Türkistan Öğretmenler Semineri* açıldı. Bu seminer bölgedeki Rus ve Rus-Tuzem okullarında görev yapacak olan

⁵³ ÖC MDA, 47. Birim, 1. Kayıt, 32. Dosya, 4. Sayfa.

öğretmenleri yetiştiriyordu. Seminerlerin yürütülmeye başladığı günden 1909 yılına kadar 522 öğretmen yetiştirilmişti ve bunların 434'ü Rus, 88'i Yerli idi. S.M. Gramenitski'nin ifadelerine göre “*Mezun olanlar arasında üstün başarılı öğrenciler Kazaklar (Kırgızlar), sonra Sartlar (Özbekler), Türkmenler ve Dunganlar*” idi⁵⁴.

Türkistan Öğretmenler Seminerinde Rusça dersi haftada 13 saat, yerli öğrenciler için Farsça, Rus öğrencilere Ortodoksluğun Temelleri, Matematik, Rusya Tarihi ve Coğrafya dersleri verildi. Bölgenin Ruslaştırılmasına ilişkin sistemli çalışmalarda Rus-Tuzem okullarının rolü büyüktür. Güney Kazakistan'da ilk Rus-Tuzem okulları 1884'ten başlayarak açıldı. 1885- 1887'de bölgede toplam 22 Rus-Tuzem Okulu vardı ve bunlara ek olarak 1899'da 4 okul daha açıldı. Bu okulların 6'sı yatılı idi. İstatistikî bilgilere göre bu okullarda eğitim gören 665 öğrencinin 650'si Müslüman idi⁵⁵. 20 yüzyılın başlarında Rus-Tuzem okullarının sayısının arttığı gözlenmektedir. Arşiv belgeleri 1907'de Güney Kazakistan'da 34 Rus-Tuzem okulunun faaliyetlerini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır⁵⁶. Bu okullar bölgedeki Müslüman eğitim müesseselerine alternatif olarak kuruldu ve açılış amacı hiç şüphesiz Ruslara hizmet edecek kadrolar hazırlamak ve bölgedeki Ruslaştırma siyasetini yürütmektir.

4. Misyonerlik Okulları ve İskân Siyaseti

Kazakları (Kırgız) dillerinden ve dinlerinden uzaklaştırmak amacını taşıyan Çarlık yönetimi, 1869'da Moskova'da özel bir misyonerlik kurumu oluşturdu ve bu kuruma bir hayli siyasi ve ideolojik görevler yüklendi. Bir takım görüşmelerden sonra 21 Kasım 1896'da Rusya Bakanlar Kurulu kararıyla kurumun bölgedeki faaliyetleri onaylandı⁵⁷. Misyonerlik kurumu talimatları Moskova Merkez Kilisesinin Mukaddes Sinod'undan alıyordu ve bu talimatları bölgede uyguluyordu. Merkezi Verny olan (şimdiki Almatı) ve daha sonra Taşkent'e taşınan *Ortodoks Dini İşleri Kurumu*, misyonerlik faaliyetleri yürütülebilecek bölgeleri, 1891-1892'de “*Ortodoks Dini Okulları Ve Hazırlık Okulları*” Raporunda şöyle belirlemiştir: “*Türkistan Eparhıyası (Ortodoks Dini İşleri) 939 683 metre kareyi almaktadır. Bu topraklarda Türkistan bölgesi ve Dala vilayetinin bir bölgesi vardır, ona 19 uyez (il) ve 6 büyük Rus köyü yerleşmiştir*”⁵⁸.

Misyonerlik siyasetinin başarıya ulaşmasını sağlamak için Çarlık yönetimi,

⁵⁴ KC MDA, 119. Birim, 1. Kayıt, 171. Dosya, 23. Sayfa.

⁵⁵ ÖC MDA, 17. Birim, 1. Kayıt, 15407. Dosya, 60. Sayfa.

⁵⁶ ÖC MDA, 17. Birim, 1. Kayıt, 15423. Dosya, 14. Sayfa.

⁵⁷ KC MDA, 64. Birim, 1. Kayıt, 747. Dosya, 1-4. Sayfa.

⁵⁸ KC MDA, 121. Birim, 1. Kayıt, 32. Dosya, 5. Sayfa.

iskân yoluyla bölgedeki Rus köylülerin sayısını artırmaya yöneldi. K.P fon-Kaufman özellikle Güney Kazakistan'ın Çimkent ve Evliya-Ata şehirlerine önem verilmesini istedi. Öncelikle Yedisu bölgesinin mimari dokusunu değiştirerek yerleşim alanlarının genel görünüş itibarıyla Hıristiyan topraklarına dönüştürülmesini planlayan genel vali, bu değişimin daha sonra bütün Türkistan Genel Valiliği ahalisinin Ortodoksluğu kabul etmesinde etkili olacağına inanıyordu. Onun verdiği bir raporda “*Bizim (Ruslar) önce Kazaklar (Kırgız) arasında Ortodoksluğu yaymamız lazım, çünkü onlar Özbeklere (Sart) nazaran fanatic (Müslüman) değiller. Bundan dolayı Çimkent ve Evliya-Ata bölgelerindeki Rus nüfusunu arttırmamız gerekmektedir*” düşüncesini ileri sürer⁵⁹.

Böylelikle, 1885'te Kutsal Sinod'a bağlı bölgede açılan okulların Öğretmen Danışma Kurulu faaliyete geçirildi. İstatistikî verilere göre Kurul bölgedeki yerlilerin Hıristiyanlığa yönelik tutum ve algılarını araştırmakla meşgul olacaktı ve bu maksatla 4 Ortodoks okulu, iki senelik 1 dini okul ve 5 dini hazırlık okulu açıldı⁶⁰. Ancak bütün gayretlere rağmen yerli çocuklar bu okullarda eğitim almakta fazla istekli olmamışlardır.

Bu okullar açıldıktan sonra “*Müslümanlığa Karşı Manevi Misyon*” kurumu açıldı, Türkistan Genel Valiliği'ne dahil vilayetlerin her birinde kurumun 14 dini merkez oluşturarak misyonerlik faaliyetlerini yürütme yükümlülüğü getirildi. Öte yandan da kurumun görevleri arasına bölgenin verimli toprakların araştırılmasına dair talimatlar eklendi. Rusların ifadesiyle “*Bölgenin Boş Arazileri*”nde Rus köylülerin iskân edileceği mekanlar belirlendi. İstatistik bilgilere göre Evliya- Ata uyezдинin (kaza) Perovsk yerleşkesine 96 aile, Tısyaya Klüçey'e (Bin Kilit) 47 aile, Kremnevoy'a 142 aile, Zıkovski'ye 61 aile, Yuriyevski'ye 40 aile vb. iskan edildi ve buralarda yeni yerleşim merkezleri inşa edildi. Buraların tamamına Rusça isimler verildi⁶¹. Rus köylülerin iskan edildiği bölgelerin her birinde mimariye Rus karakteri katacak görüntüde bir kilise ve okul açılıyordu. Kazalı şehrinde kızlar için böyle bir okul açılmıştı. Okul yaşa göre yukarı ve aşağı sınıf olarak ikiye ayrıldı ve genel olarak bu okulda Ortodoksluğun Temelleri derslerinin yanısıra Rusçaya büyük önem verildi. Dersler bittikten sonra öğrenciler kilisede çalışmalarını devam ettirerek pratik yapmak suretiyle eğitimlerini derinleştiriyorlardı.

Aşağıdaki tabloda Güney Kazakistan'da açılan Ortodoks dini okullarını ve öğrenci sayısını izleyebiliriz:

⁵⁹ ÖC MDA, 1. Birim, 31. Kayıt, 540. Dosya, 32. Sayfa.

⁶⁰ KC MDA, 64. Birim, 1. Kayıt, 975. Dosya, 17. Sayfa.

⁶¹ KC MDA, 184. Birim, 1. Kayıt, 146. Dosya, 21. Sayfa.

Tablo 4: Güney Kazakistan'daki Rus Dini Okulları ve Öğrenci Sayısı

Dini Okullar	Erkek Öğrencilerin Sayısı	Kız Öğrencilerin sayısı
Çimkent'te İki Okul	29	10
Evliya-Ata Okulu	12	5
Sarı Kambar Okulu	2	–
Perovski Okulu	7	1
Türkistan Şehri Okulu	19	–
Perovsk Okulu	26	10

Tabloda kız öğrencilerin sayısındaki artış dikkati çekmektedir. Bu durumun sebebini ise Mukaddes Sinod'un hazırladığı bir belgeden öğreniyoruz: “*Biz (Ruslar) kızlara önem vermeliyiz. Onlar gelecekteki anneler. Ortodoks temel eğitimi alan bir kız öğrenci çocuklarına muhakkak dini eğitim verecektir*”⁶².

Bu doğrultuda Çarlık yönetimi Ortodoks dinî kitaplarının yerli dillere tercüme edilmesi meselesini de ele aldı. İlminski'nin Ruslaştırma yöntemini örnek olarak alan tercümanlar yerleşik ve göçebe hayat sürenler için “*uydurulmuş*” Kiril harfleri kullandılar. Her bir harf özel bir sese sahipti ve böylelikle yeni dillerin yaratılması süreci şekillenmeye başladı. Çağatayca'nın “*dil olarak parçalanması*” gerektiğini ileri süren Rus misyonerleri, unutulmasını ve “*fakirleşmesini*” istediler. N.N. Pantusov'un gösterdiği üzere “*Türkistan Genel Valiliği için Ortodoks temelleri içeren 31 kitap Tatarca'ya, 15 kitap Kazakça'ya (Kırgızca)*” Kiril harfleri kullanılarak ve her lehçede harflerin bir kısmına farklı sesler verilerek çevrilmişti⁶³.

Tartışma ve Sonuç

Rusların Çarlık döneminde izledikleri asimilasyon politikası Türk Anayurdunda çeşitli yöntemlerle uygulandı. Güney Kazakistan'da 19. Yüzyılda başlatılan bu sistematik asimilasyon “*eğitim aracıyla*” gerçekleştirildi. Bu çalışmanın ortaya koyduğu tespitlerin başında Rus sömürgeciliğinin izlediği yöntemlerin daha önce başkaları tarafından sınanmıştır ve kısmen daha kaba biçimde yürütülmüştür.

“*Yerliler*”e ilişkin algı aslında 19. Yüzyılda egemen olan “*öteki*”ni yok sayma ve aşağılama temelli bir yaklaşım olarak kabul edilebilir. Nitekim “*Tuzemets*”lerin Rus

⁶² KC MDA, 267. Birim, 1. Kayıt, 6. Dosya, 4. Sayfa.

⁶³ Blagoşevski A., (1881), *İstoriya Kazanskoy Duhovnoy Seminarii*, Kazan, 1881, s. 20-23.

ve Hristiyan kültürünü tanıdıkça ve öğrendikçe kendi kültürlerinden kopacakları varsayımı Kazak kimliğinin iki önemli unsuru olan *dil* ve *din* konusunda yoğunlaşmıştır. Misyonerlerin bölgenin çözümlenmesi ve buna uygun politikaların oluşturulması konusunda öncelik almaları ise çok anlaşılabilir bir şeydir: *din gayreti* ve “*Çar Babamız*”m egemenliğinin devamı. Ortodoks misyonerliği ile Çarlar arasındaki uzlaşmanın temelinde iki tarafın da bu durumdan yarar sağlamalarıdır. Bu temelde Kuzeyde kısmen başarılı bir tecrübe yaşanmıştı ve aynı yöntemlerin Güney Kazakistan’da da başarılı olmaması için ortada bir sebep görünmüyordu.

Ancak, bütün gayretlere rağmen Türkistan Genel Valiliğinin önemli bölümünü oluşturan Güney Kazakistan bölgesinde bu siyaset beklendiği ölçüde başarılı olmadı. Bunun sebeplerinin başında bölgedeki halkın Müslüman kimliğine sıkı bir bağlılık göstermiş olmalarıdır. İkinci sebep, bölgedeki Kazak topluluklarının göçebe bir hayat tarzını benimsemiş olmalarıdır. Bu yaşama biçimi Rus okullarının sürekliliğini ortadan kaldırmıştır. “*Letuçiy Şkol*”larda ders veren misyoner papazlar ve Rus öğretmenler bir sabah uyandıklarında kendi başlarına kaldıklarını ve hedef kitlenin yer değiştirdiğini görüyorlardı.

Mamafih, Ruslar bölgede iskân ettikleri Ruslar aracılığıyla kurdukları ve geliştirdikleri şehirlerde ve köylerde mimari görünüşü de Ruslaştırmak suretiyle “*devlet*” kurumlarının sürekliliğini ve etkisini kısmen yerleştirdiler. Kazak ve Rusların birlikte yaşadıkları köylerde bu siyasetin başlangıçta Rus köylülerin sayısı ile bağlantılı olarak “Kazaklaşmayı” getirmiş olması, Rus yöneticilerin iskân siyasetinin daha sistemli biçimde uygulanması yönünde tedbir almalarına yol açmıştır.

Şehirleşme geliştikçe, özellikle Rusçanın öneminin artması ve Rusça bilenlerin sistem içinde yükselmelerine imkân sağlanması, toplumsal piramidin tepesinde Ruslaşmayı hızlandırmış ve ikili bir kimliğin şekillenmesinde de bu etkili olmuştur. Uzun vadede bu siyaset, Rus köylülerin iskânı ve sonunda Hristiyanlaştırma çabalarıyla birlikte yürütüldüğü için beklenen sonucu vermemiştir. SSCB döneminde değişen durum ise ayrı ve daha derin çalışmayı gerektirmektedir.

Ekonomik hayatları hayvancılığa dayanan Güney Kazakistan’da sonraki yıllarda yürütülen devletleştirme ve zorla yerleştirme politikaları eğitimin yarattığı “*kadrolarla*” yürütülmeye çalışılsa da radikal bir dönüşümü sağlamakta diğer bölgelere nazaran başarısız olmuştur.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi

KC MDA, 33. Birim, 1. Kayıt, 50. Dosya, 24-25. Sayfa.

KC MDA, 119. Birim, 1. Kayıt, 171. Dosya, 23. Sayfa.

KC MDA, 121. Birim, 1. Kayıt, 32. Dosya, 5. Sayfa.

KC MDA, 184. Birim, 1. Kayıt, 146. Dosya, 21. Sayfa. KC MDA, 267. Birim, 1. Kayıt, 6.

Dosya, 4. Sayfa KC MDA, 64. Birim, 1. Kayıt, 747. Dosya, 1-4. Sayfa KC MDA, 64-birim, 1- kayıt, 975-iş, 17-sayfa

Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi

ÖC MDA, 17. Birim, 1. Kayıt, 55. Dosya, 594. Sayfa.

ÖC MDA, 1. Birim, 31. Kayıt, 1023. Dosya, 89. Sayfa.

ÖC MDA, 1. Birim, 35. Kayıt, 55. Dosya, 16. Sayfa.

ÖC MDA, İ-1. Birim, 22. Kayıt, 84. Dosya, 15. Sayfa.

ÖC MDA, 44. Birim, 1. Kayıt, 48280. Dosya, 5-7. Sayfa.

ÖC MDA, İ-1. Birim, 18. Kayıt, 24. Dosya, 2. Sayfa.

ÖC MDA İ-1. Birim, 20. Kayıt, 4107. Dosya, 17. Sayfa

ÖC MDA, 47. Birim, 1. Kayıt, 1004. Dosya, 38. Sayfa

ÖC MDA, 47. Birim, 1. Kayıt, 32. Dosya, 4. Sayfa

ÖC MDA, 17. Birim, 1. Kayıt, 15407. Dosya, 60. Sayfa

ÖC MDA, 17. Birim, 1. Kayıt, 15423. Dosya, 14. Sayfa

ÖC MDA, 1. Birim, 31. Kayıt, 540. Dosya, 32. Sayfa

Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

İstoriçeskiy Oçerk Narodnogo Obrazovaniya v Gorodah i Ukreplenyah Sırdarinskoy Linii i Turkestanskoy Kraye s 1860 po 1867 gg (1881).

Otçot po Revizii Turkestanskogo Kraya, Proizvedyonnyy po Visočayşemu Poveleniyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K.K. Palenom, Oblastnoye Upravleniye, (1910), Sankt-Petersburg. (Senator Graf K.K. Palen'in Talimatı Gereğince Türkistan Bölgesinin İncelenmesine Dair Rapor).

Otçot po Revizii Turkestanskogo Kraya, Proizvedyonny po Visočayşemu Povelenyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K.K. Palenom. Uçebnoye Delo, (1910), Sankt-Petersburg.

Proyekt Vsepoddaneyşego Otçota General-Adyutanta K.P. fon-Kaufmana po Grajdanskomu Upravleniyu i Ustroystvu v Oblasti Turkestanskogo general-Gubernatorstva, (1885), Sankt-Petersburg.

Kaynak Eserler

Blagoveşyanski A., *İstoriya Kazanskoy Duhovnoy Seminarii*, Kazan. Gramenitski S.M., (1896), Oçerk Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskom Kraye, Taşkent 1881.

Gramenitski S.M., *Glavniye Pravila Russkogo Propisania I Primeri dla Uprajneniya*, Taşkent 1916.

Gramenitski S.M., *Polojenije İnorodçeskogo Obrazovaniya v Sırdarinskoy Oblasti*, Taşkent 1916.

İlminski İ.N., *İz Perepiski po Voprosu o Primenenii Russkogo Alfavita k İnorodçeskim Yazıkam*, Kazan 1883.

Kaufman K.P. *Naçalnoye Narodnoye Obrazovaniye v Turkestanskom Kraye.* Sankt-Petersburg 1910.

Klimoviç L.İ. *İslam v Tsarskoy Rossii*, Moskova 1936.

Skrıplyov P.A., *Materiali po Obsledovaniyu Pereselençeskikh Hozyastv v Turkestanskom Kraye. Russkiye Poseleniya v Çimkentskom Uyezde Sırdarinskoy Oblasti*, Taşkent 1909.

Araştırmalar

Hayit B., Türkistanda Cedidçilik ve Sonu, *Milli Eğitim ve Kültür Dergisi*, 3 (9) Nisan. Kastelskaya Z.D., (1986), *İz İstorii Turkestanskogo Kraya*, Moskova 1981.

Saray M., Gaspıralı İsmail Beyden Atatürk'e. *Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliğı*, İstanbul 1993.

Tazhin, M., *Ultyk Tarihi Zhadın Saktap Kalu – Öz-Özindi Saqtap Qaludın Zhalgz Joly.* Halyk Tarih Tolkyında. 1 Tom, Astana 2012.

Sürelı Yayınlar

Alektorov A.E., *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya*, N° 7, 1904.

Gramenitski S.M., Narodnoye Obrazovaniye v Turkestanskom Kraye, “*Türkistanskiye Vedomosti*” gazetesi, N° 45, 1897.

Kerenski F.M., Medrese Turkestanского Kraya, *Журнал Министерства Народного Образования*, № 16, 1892.

Министерства Народного Просвещения, № 2; Madrası v Turkestanском Kraye, *Журнал Министерства Народного Просвещения*, № 1; (1913), K İstorii Musulmanskogo Obrazovatel'nogo Dvijeniya v Rossii v 19 – 20 Stoletiyah, *Mir İslama*, Sankt-Petersburg. Nalivkin V.P., (1889), Şkola u Tuzemtsev Sredney Azii, *Türkistanskiye vedomosti* gazetesi, № 32; (1880), Uçebnoye Delo v Turkestanском Kraye, “*Material dlia İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanском General-Gubernatorstve*”, № 36, 1907.

Narodnoye Obrazovaniye v Turkestanском Kraye, *Türkistanskiye Vedomosti* Gazetesi, 14 Eylül, № 68, 1892.

Narodnoye Obrazovaniye v Turkestanском Kraye, *Türkistanskiye Vedomosti* Gazetesi, 19 Haziran, № 44, 1897.

Ostroumov N., İstoriçeskiy Oçerk Narodnogo Obrazovaniya v Gorodah i Ukreplenyah Sırdarinskoy Linii i Turkestan'skoy Oblasti 1860 po 1867 goda, *Turkestan'skiye Vedomosti* Gazetesi, 4 Ağustos, № 30, 1881.

Ostroumov N., Perviye Predstavleniya dlia Detey Russkih v Kazalinske, Perovske i Taşkente v 1860-1867 godah, *Türkistanskiye Vedomosti* Gazetesi, 11 Ağustos, № 30, 1881.

Ostroumov N.P., Musulmanskiye Maktabı I Russko-Tuzemniye Şkolı v Turkestanском Kraye, *Журнал Министерства Народного Просвещения*, 1906.

YAVUZ ZIRHLISI VE TAMİRİNİN TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

TUĞBA BELENLİ*

Giriş

Bu çalışmaya konu olan Yavuz (Goeben)¹ zırhlısının inşasına 12 Ağustos 1909 tarihinde Hamburg'daki Blohm und Voss tersanesinde başlanmıştır. 28 Mart 1911'de suya indirilen ve büyük Alman Generali August Karl Von Goeben'in adı verilen bu zırhlının Alman İmparatorluk Donanması'nda göreve başlama tarihi 2 Temmuz 1912'dir. Yapım maliyeti 41,564 milyon marktır. Gemi mürettebatı 43 subay ve 1,010 neferden oluşmaktadır². Alman donanmasının en hızlı zırhlı gemilerinden olan Yavuz, 22,640 ağırlığında, maksimum 28 knots (kn.)³ hızında, teçhizat olarak ise 10 tane 11 inçlik, 12 tane 5,9 inçlik ve 12 tane 21 librelilik silaha sahip olan⁴, o devre

* Dr. Öğr. Üyesi, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, tbelenli@gazi.edu.tr

¹ 16.8.1914 tarihinden itibaren “Yavuz Sultan Selim” (Gary Staff, *German Battlecruisers of World War One: Their Design, Construction and Operations*, Seaforth Publishing, Great Britain 2014, s. 117), 1930 tarihindeki tamirinden sonra “Yavuz Selim”, 1936 yılından sonra “Yavuz” adını almıştır (Sinan Avcı, “Goeben (Yavuz), Breslau (Midilli)”, *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, Sayı: 579, Kasım 2000, s. 104). Fakat kaynaklarda genellikle sadece “Yavuz” olarak geçtiğinden, bu çalışmada da “Yavuz” ismi kullanılacaktır.

² Staff, *a.g.e.*, s. 108. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Alman donanması için savaş gemisi yapımını “milli bir sembol” olarak görülmesi hakkında bakınız; Jesse Bachmann, “The Imperial German Navy, 1897-1918: Negotiating the Nation”, *The Arbutus Review*, Vol. 7, No. 1, 2006, s. 82-95.

³ Knot, su üstünde yere göre bir saatte kat edilen mesafenin deniz mili cinsinden ifadesidir (1 knot= 1,852 m/sa) (İskender Tunaboylu, “Tarihin Son Dretnotu: Yavuz (Goeben)”, *Turkish Studies*, Volume 10/1 Winter 2015, s. 776).

⁴ Francis Whiting Halsey, *The Literary Digest History of the World War*, Volume 1, Funk&Wagnalls Company, USA 1919, s. 198. Teknik özellikleri için ayrıca bakınız; Staff, *a.g.e.*, s. 108-114; Gary Staff, *German Battlecruisers: 1914-1918*, Osprey Books, Oxford, 2006, s. 12; Ersan Baş, *Türk Tarihinde Yavuz Zırhlısının Rolü*, Piri Reis Araştırma Merkezi, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2008, s. 62; Yrb. Th. Kraus, Yrb. Karl Dönitz, *Kader Gemileri Yavuz ve Midilli*, (Çev.: A. Göke Bozkurt), İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 215, 216; Ahmet Güleriyüz, *Yavuz ve Midilli*, Denizler Kitabevi, İstanbul 2007, s. 109; Şemsettin Bargut, *Birinci Dünya Harbi'nde ve Kurtuluş Savaşı'nda Türk Deniz Harekatı (Seferberlikten Lozan'a)*, Dz. K.K. Merkez Daire Başkanlığı Basımevi, Ankara 2000, s. 59; Tunaboylu, *a.g.m.*, s. 786, 787; Avcı, *a.g.m.*, s. 104; Heinz Richter, “The Impact of the Confiscation of the Turkish Dreadnoughts and of the Transfer of Goeben and Breslau to Constantinople Upon the Turkish Entry Into WWI”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl: 11, Bahar 2013, Sayı: 15, s. 6-7; T.C.G. Yavuz'un Donanmadan Ayrılma Töreni 7 Haziran 1973, *Deniz Kuvvetleri Dergisi Ekü*, Cilt: 79, Sayı: 483, İstanbul, Ekim 1973, s. 23; Ekrem Işın, *Osmanlı Donanmasının Seyir Defteri: Gemiler, Efsaneler, Denizciler*, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 94-96.

göre fevkalade modern bir harp kruvazörüdür⁵. Sahip olduğu bu teknik özellikleri nedeniyle döneminin en güçlü savaş gemilerinden biri olarak kabul edilen Yavuz, Türk tarihinin askeri ve siyasi gelişmelerinde önemli roller üstlenmiştir⁶. Yavuz, bütün zıhlılar arasında en uzun süre hizmet eden ve en renkli kariyere sahip olandır⁷.

Almanya'nın Akdeniz'de kendi menfaatlerini korumak amacıyla oluşturduğu Akdeniz Filosu içinde yer alan Yavuz, Balkan Savaşları sırasında⁸, 1912 yılının ilkbaharında Wilhelmshaven limanından hareket ederek ortalama 21.35 kn.'luk süratle, ki daha önce hiçbir savaş gemisi bu hıza ulaşamamıştır⁹, sekiz günlük yolculuktan sonra ilk kez İstanbul'a gelmiştir. Yavuz'un İstanbul'u ziyaret ettiğini Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın hatıralarından da öğreniyoruz. Bu "*muazzam harp zıhlısı*"nı 19 Nisan 1913 Cumartesi günü ziyaret eden Sadrazamın verdiği bilgilere göre, zırhlının sürati 30 kn. olup bu tarihte gemide 1,040 nefer ve 32 subay vardır¹⁰. Bundan başka 1913-1914'te, Alman İmparatorluğu tarafından silah teslimatında ve uluslararası ilişkilerde politik bir destek olması düşünülen Osmanlı Devleti'nin İskenderun limanı, buranın bir donanma üssü olup olamayacağına bakılmak üzere, Yavuz tarafından ziyaret edilmiştir¹¹.

⁵ Galib Vardar, Samih Nafiz Tansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönemler*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1960, s. 397.

⁶ Baş, *a.g.e.*, s. 9.

⁷ Richard Hough, *Dreadnought: A History of the Modern Battleship*. Cornwall, UK 2003, s. 91. Alman/Türk bayraklı tüm hizmet süresi: 61 yıl, Türk donanmasında tüm kalış süresi: 59 yıl, Türk donanmasında hizmet süresi: 46 yıldır (Işın, *a.g.e.*, s. 96).

⁸ Baş, *a.g.e.*, s. 66.

⁹ Avcı, *a.g.m.*, s. 111.

¹⁰ Mahmut Şevket Paşa, *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, Arba Yayınları, İstanbul 1988, s. 100. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, Yavuz'u İstanbul'a ikinci gelişinde ziyaret etmiştir. Yavuz'un İstanbul'da ilk kez bulunması 15.11.1912-15.3.1913 tarihleri arasındadır. Bu ilk ziyareti sırasında, 30 Kasım 1912'de, Sadrazam Kamil Paşa'nın, Alman sefiri Baron Von Wangenheim'dan Boğaz'da demirlemiş bulunan Yavuz'un mürettebatıyla birlikte kendilerine satılması için aracılık yapmasını rica ettiğini, Alman Dışişleri Bakanlığı arşivindeki belgeler ortaya koymaktadır. Sefir, Balkan Savaşları devam ederken böyle bir satışın yapılamayacağı cevabını vermiştir (Mustafa Çolak, "Goeben'i İçindekilerle Beraber Alırız", *Habertürk*, 14 Eylül 2014). Yavuz'un İstanbul'u diğer ziyaret tarihleri şöyledir; 8.4.1913-19.4.1913 ve 15.5.1914-22.5.1914. Mayıs ayındaki bu ziyaret sırasında, İstanbul'un gecekondu semtlerinden birinde çıkan bir yangının söndürülmesine yardım eden Yavuz'un 300 kişilik gemi personelinden üçü aldıkları yaralar sonucunda ölmüştür (Staff, *German Battlecruisers of World War One:...*, s. 114, 115).

¹¹ Ahmet Gülerüz, Bernd Langensiepen, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, 3. Baskı, Kaptan Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 39. Yavuz'un ziyaret ettiği diğer Türk limanları; İzmir, Mersin, Alanya, Antalya, Fethiye ve Antakya'dır (Staff, *a.g.e.*, s. 114).

Yavuz ve Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi

İttihat ve Terakki Fırkası, I. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere'den alacağı iki dretnot ile donanmasını güçlendirmeyi beklerken, bunları teslim almak için Londra'ya giden bahriyelilere gemilerin şimdilik verilemeyeceği bildirilmiş ve bu yüzden İngiltere'ye karşı Osmanlı erkânında müthiş bir hayal kırıklığı yaşanmıştır¹². O sırada Alman Erkân-ı Harbiyesi, çıkması muhtemel bir savaşta Fransa'nın Batı cephesine yığacağı Kuzey Afrika birliklerinin Tunus, Cezayir ve Fas sahillerinden ana vatana naklini engellemek hatta gerekirse bu nakliye gemilerini batırmak üzere iki gemisini (Yavuz ve Midilli), görünürde müttefiki İtalya limanlarını ziyaret amacıyla görevlendirmiştir. Nitekim bu iki gemi, harp ilanını İtalyan limanlarında iken öğrenir öğrenmez denize açılıp Alman Erkan-ı Harbiye'sinin çizdiği planı uygulayarak, asker yüklü gemileri batırdıkları gibi Korsika Adası limanlarını da bombardıman etmişlerdir. Bunun üzerine önce Fransız donanmasının ve 4 Ağustos gece yarısından itibaren Akdeniz'deki İngiliz donanmasının takibine uğrayan gemilerin¹³ Amiralî Wilhelm Souchon, bu aşamada önünde sadece üç seçenek olduğunu anlamıştır; şanlı bir yok oluş, Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna ait Pola limanına hareket etmek ya da mürettebatı enterne edebilecekleri tarafsız bir ülkeye yelken açmak¹⁴. Bu sırada İngiliz Amiral Berkeley Milne ise, Yavuz ve Midilli'nin dört rotadan birine seyredebileceğini düşünmektedir; batıya gidip Adriyatik Okyanusu'na çıkmaya çalışmak, Süveyş kanalına gitmek üzere güneye yönelmek, Yunan adalarından birisine sığınmak ve son olarak Selanik'i bombalamak. Son iki ihtimal gerçekleşirse, Souchon'un halen tarafsızlığını koruyan Yunanistan'ın tarafsızlığını bozabileceğini düşünen Milne, Türkiye'nin tarafsızlığının bozulabileceğini ise hiç düşünmemiştir¹⁵. Aslında sadece Milne değil, kimsede iki geminin Türkiye'ye sığınacağını aklına getirmemiştir¹⁶. Herkes Yavuz'u ticaret filolarını vurmaya çalışacak bir korsan gemisi olarak görmektedir. İngilizler, Ya-

¹² Winston Churchill, el koydukları iki gemi için özür dileyen fakat savaş durumundan dolayı bunu yapmak zorunda kaldıklarını bildiren bir mektubu Enver Paşa'ya göndermiştir. Savaş sonunda bu iki gemiyi tamamen tamir edilmiş bir halde kendilerine vereceklerini ifade etmiştir. Hatta aynı zamanda, Türkiye tarafsız kalır ve Yavuz ve Midilli Almanya'daki evlerine gönderilirse, İngiliz Hükümeti'nin el koydukları iki gemi için günlük 1,000 pound kira bedeli ödeyeceklerini bildirmiştir. Fakat Enver Paşa, bu teklifi pazar yerindeki pazarlığa benzettiğinden kabul etmemiştir (Alan Palmer, *Verfall und Untergang des Osmanischen Reiches*, München 1994, s.323'den nakleden; Richter, a.g.m., s. 6).

¹³ Vardar ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 395-397.

¹⁴ Kraus ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁵ Barbara Tuchman, "Yavuz ve Midilli'nin İstanbul'a Gelişi ve Bu Gelişin Doğurduğu Sonuçlar", *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, Sayı: 553, Ankara 1992, s. 29.

¹⁶ Richter, a.g.m., s. 8.

vuz'u eninde sonunda bir köşede sıkıştıracaklarını düşünmüşler, onu takip etmede gevşek davranarak devamlı onun dönmesini beklemişlerdir¹⁷. O dönemde Yavuz gemisi mürettebatından olan Yrb. Karl Dönitz de, Ege sularına yönelmelerine düşmanın da bir anlam veremediğini belirtmiştir¹⁸.

Ali İhsan Sâbis Paşa bunlar yaşanmadan önce, Almanlarla ittifak müzakeresi konuşulurken, Osmanlı Devleti'ni ikna etmek için Alman sefiri Baron Von Wangenheim tarafından Avusturya donanmasının Boğazlara gelmesinin teklif edildiğini belirtmiştir¹⁹. Boğazların, özellikle Akdeniz Boğazı'nın, müdafaasının kendilerini çok düşündürdüğünü ifade eden Paşa, bu donanmanın gelirken yolda Yunan donanmasını imha etmesinden bile bahsedildiğini yazmıştır. Seferberlik ilanından sonra bu fikrin peşine düşülerek Sadrazam'dan bu donanmanın, hiç olmazsa denizaltı gemilerinin bir an önce gönderilmesi hususunun temini istenmiştir. Fakat Avusturya, Adriyatik sahillerinin müdafaası için donanmasının kendisine lazım olduğunu söyleyerek bu teklifi kabul etmemiştir. Paşa'ya göre, Avusturya'nın bu cevabı karşısında mahcup olan Alman sefiri, Akdeniz'de dolaşan iki Alman kruvazörünün önceden planlandığı gibi Avusturya harp limanlarına değil Türkiye'ye ilticasını kararlaştırmıştır²⁰. Sâbis Paşa'nın verdiği bu bilgiden Avusturya'nın davranışı nedeniyle mahcup olan Almanların son anda bu iki gemiyi Osmanlı topraklarına gönderdiği anlaşılırken; yabancı bir kaynaktan yer alan, "*11 Ağustos'ta Akdeniz'de esir alınmaktan kaçmak için Almanya'dan Osmanlı donanmasına transfer edilen Goeben*"²¹ ifadesi gemilerin İngiliz takibinden kaçmak için son anda Osmanlı'ya sığındıklarını göstermektedir. Yine başka bir kaynaktan Yavuz ve İngiliz donanması arasındaki kovalamaca, hangisinin kedi olduğunu söylemenin zor olduğu, bir kedi-fare oyununa benzetilmiştir. Bütün İngiliz gemileri Yavuz'dan daha zayıf olmalarına rağmen²², Yavuz'u ellerinden geldiğince zorlamaya çalışmışlar fakat İngiliz

¹⁷ Tuchman, a.g.m., s. 27.

¹⁸ Kraus ve diğerleri, a.g.e., s. 63, 64.

¹⁹ Avusturya ve Almanya, Avusturya donanmasının İstanbul'da bulunmasının Türkiye'yi kendi taraflarında savaşa girme yönünde "cezbetmesini" ummuşlardır. Böylece Avusturya, İstanbul limanında deniz operasyonları için güvenle konuşlanabilecektir zira başlıca üs olan Pola limanı bombardıman tehlikesine açık bir haldedir (Lisle A. Rose, *Power At Sea: The Age of Navalism 1890-1918*, University of Missouri Press, Columbia and London, 2007, s. 191).

²⁰ Ali İhsan Sâbis, *Harp Hatıralarım-Birinci Cihan Harbi*, Birinci Cild, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 221, 222.

²¹ Halsey, a.g.e., s. 198.

²² Holmes, İngiliz Amirali Troubridge'in amacının Yavuz'u savaşa zorlamak değil, isterse kendi üstün kuvvetlerinin onu parça parça edebileceği göstererek korkutmak olduğunu düşünmektedir (Richard Holmes, *The First World Wars In Photographs*, Carlton Book Limited, London 2001, s. 35). Teorik olarak o dönemde Akdeniz'de Yavuz'un gücüne ve hızına yetişebilecek, üç İngiliz muharebe kruvazörü hariç, İngiliz ya da

kumandan Yavuz'a ciddi bir zarar veremeyeceğini anlayınca takipten vazgeçip Otranto Boğazı'na dönerken, Yavuz da 11 Ağustos'ta Türk sularına ulaşmıştır²³. Bu noktada Souchon, politik sebeplerle girmesine izin verilmeyen Türkiye sularına, tam da politik sebeplerle girmek istemektedir. Eğer Çanakkale Boğazı'ndan geçerse, bu Türkiye'nin tarafsızlığını bozacak ve Türkiye'yi İngiltere ve özellikle baş düşmanı Rusya ile savaşa sokacaktır²⁴. Giriş izni için Türkiye'den gelecek haberi bekleyen Yavuz, Kiklad Adaları'ndan Donousa Adası'na kömür ikmali için demir atmış ve Bogadir adlı Alman şilebi Yavuz'a 415 ton kömür vermiştir²⁵. Bu kritik zamanda Sadrazam Said Halim Paşa, Wangenheim'ı ofisine çağırıp gemilerin Türk sularına kabul edilmesi karşılığında şu güvenceleri istemiş ve bu istekler Almanya tarafından kabul edilmiştir²⁶;

1. Almanya kapitülasyonların kaldırılması için Türkiye'ye yardım edecektir,
2. Almanya, savaş bittiğinde Türkiye'nin Bulgaristan ile adil bir barış yapmasını sağlayacaktır,
3. Almanya, Türk toprakları düşman işgalinden temizlenmedikçe savaşı bitirmeyecektir,
4. Yunanistan savaşa girer ve Türkler karşısında yenilirse, Ege Adaları Türklere geri verilecektir,
5. Almanya, Türkiye'nin Rusya'daki Müslümanlarla doğrudan temas edebilmesi için doğu sınırında güvenli ve küçük bir düzenleme yapacaktır,
6. Almanya, Türkiye'nin uygun bir savaş tazminatı almasını sağlayacaktır.

Böylece Sakız Adası limanında önceden planlandığı şekilde kendilerini bek-

---

Fransız savaş gemisi yoktur. Fakat müttefik devletler Yavuz'un kazan borularının sızdırdığından ve hızının 22,5 kn.'a düştüğünden habersizdirler. Aynı zamanda Souchon da, İngiliz gemilerinden *Indomitable*'in bozuk ve *Indefatigable*'in makine arızından mustarip olduğunu bilmemektedir. Diğer taraftan Souchon, Avusturya'nın elindeki üç yeni dretmotun İngiliz kuvvetlerine engel olacağına da güvenmektedir (Rose, *a.g.e.*, s. 190). O dönemde teknik konularda uzman olan bir yetkili, "Eğer İngiliz gemisi Yavuz'u vursaydı ne olabilirdi?" sorusuna şu cevabı vermiştir; "*İngiliz gemisi dokuz kiloluk patlayıcı taşımaktaydı. Daha önceki test sonuçlarının gösterdiğine göre bu patlayıcı, Yavuz'un gövdesinde ve iki kompartmanında yaklaşık olarak sekize sekiz metrelük bir delik açabilirdi fakat gemi bölmesi yine de sağlam kalırdı. Bu saldırıda, hayati önem taşıyan parçalar etkilenmez ve gemiye dolan su yaklaşık on beş dakikada tahliye edilebilirdi*" (Staff, *a.g.e.*, s. 116, 117).

²³ Jon White (Ed.), *All About History Book of War 1847-1938*, Volume 1, Imagine Publishing, İngiltere 2014, s. 101.

²⁴ Richter, *a.g.m.*, s. 10; Tuchman, *a.g.m.*, s. 26.

²⁵ Kraus ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 66, 67.

²⁶ Ulrich Trumpener, "The Ottoman Empire", *The Origins of World War I*, (Ed.: Richard F. Hamilton, Holger H. Herwig), Cambridge University Press, New York 2007, s. 347, 348.

leyen kömür yüklü Korkovado (Sulh) Alman şilebini de arkalarına takan Yavuz ve Midilli, Çanakkale Boğazı önlerine gelmişlerdir²⁷. Bunlar Boğazdan girdikten dört saat sonra İngiliz savaş gemileri gelerek Boğaz önünde nöbet tutmaya başlarlar²⁸.

Bahriye Nazırı Cemal Paşa, bu iki geminin Çanakkale'ye geldiği haberini, 8 Ağustos'ta Alman deniz ataşesi Albay Humann'dan öğrendiğini hatırlarında yazmaktadır. Kendisine verilen bilgilere göre, Yavuz'un kömürü yoktur ve Bahriye Nezareti'ne ait depolardan beş-altı bin ton kömürün kendilerine tavizen verilmesi Alman makamlarınca istenmektedir. Sadrazam Said Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın görüşlerini soran ve olumlu cevap alan Cemal Paşa, Derince deposundan kömür verilmesi için emir vermiş ve hatta vapurun yüklenmesine yardım etmek üzere bir bahriye işçi birliğini de Derince'ye sevk etmiştir. 11 Ağustos gecesi Said Halim Paşa'nın yalısında, Talat, Cavid, Halil Beyler ve Cemal Paşa toplanmışken gelen Enver Paşa; "*Bir oğlumuz dünyaya geldi*" sözleriyle, o zamanki adlarıyla Goeben ve Breslau'nun Çanakkale önüne geldiklerini ve İngiliz donanması tarafından takip edilmekte olduklarından, bunların Boğazdan geçmelerine müsaade edildiğini haber vermiştir. Bu durumda siyasi bir meseleyle karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti, tarafsızlık kurallarına göre ya 24 saat içerisinde bu harp gemilerini karasularını terke zorlamaya ya da bütün silahlarından arındırarak bir limanda ikamet ettirmeye (enterne etmeye) mecburdur. Sadrazamı ziyarete gelen Fransız ve İngiliz sefirleri, Alman harp gemilerinin Çanakkale Boğazı'ndan içeri girerek, Çanakkale'ye varmış olan Mesajeri vapurunu aramaya cüret etmelerini Osmanlı Hükümeti'nin ilan ettiği tarafsızlığa aykırı bulduklarını bildirmiş ve durumu şiddetle protesto etmişlerdir²⁹. Gerçekten de, Yavuz ve Midilli'nin Çanakkale Boğazı'ndan içeri girmeleri, uluslararası 1856 Paris Boğazlar Sözleşmesi, 1871 Londra Boğazlar Sözleşmesi ve 1878 Berlin Anlaşması'nın ihlal edilmesi demektir. Bu durumda İtilaf Devletleri, elçilerinden önce Osmanlı Devleti'ni protesto etmelerini istemişler sonra da Alman gemilerinin 24 saat içinde ya Türk sularını terk etmeleri ya da enterne edilmeleri istenmiştir³⁰.

Osmanlı Hükümeti, bu gemileri düşmana teslim etmekle eş olan birinci yolu tercih edemeyecektir. Gemilerin geçici olarak ve görünüşte silahtan arındırılma-

²⁷ Vardar ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 395-397.

²⁸ Kraus ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 72.

²⁹ Cemal Paşa, *Hatıralar-İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları*, (Haz.: Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2006, s.143-145.

³⁰ A. L. MacFie, "The Straits Question in The First World War, 1914-1918", *Middle Eastern Studies*, Vol.19, No.1, Taylor&Francis, 1983, s. 46.

sını Almanya Hükümeti'ne teklif edilmesini ise Alman sefiri Wangenheim kabul etmemiştir. Cemal Paşa, o sırada içlerinden hatırlayamadığı birinin “*Almanlar bu iki gemiyi daha evvel bize satmış olamazlar mı? Çanakkale’ye gelişleri gemileri bize teslim maksadına dayatlamaz mı?*”³¹ diye bir öneri getirdiğini yazar. Cemal Paşa’nın hatırlayamadığı kişi, Halil (Menteşe) Bey’dir³². Kendisi anılarında gemilerin ne olacağı tartışmaları sürerken, “*bu sırada hukukçuluğum imdada yetişti*” diyerek, Almanya’dan gemileri kendilerine satmalarını isteme fikrini kendisinin ortaya attığını ifade etmiştir. Halil Bey’e göre, bu dönemde kabul edilen uluslararası hukuk kurallarına göre deniz kuvvetlerinin arttırılmaması gerekse de, bu işlemde İngilizler Osmanlı’nın satın aldıkları gemilere el koyduklarından, arttırma değil eksiltme vardır. Nitekim Alman sefiri Wangenheim ile görüşüp ikna eden de bizzat Halil Bey olmuştur³³. Wangenheim, bu teklifi Berlin’e sorar ve Amiral Souchon’un Osmanlı askeri hizmetine kabul edilmesi³⁴ ve Osmanlı Devleti’nin borçlarına 5 milyon altın mark eklenmesi şartıyla Goeben, Breslau ve Korkovado (Sulh)’un Osmanlı Devleti’ne satılmış olduğunun³⁵ ilan edilmesine izin verilir³⁶. Bu gemilerin İstanbul’a gelişi, Enver Paşa’nın nüfuzunu ve muhalifleri üzerinde muhtemel bir savaşta Almanya tarafında olmaları konusunda baskı yapma ağırlığını arttırmıştır³⁷. Osmanlı donanmasının Karadeniz’de oldukça güçlenmesi ise, İtilaf Devletleri’ni buna karşılık Osmanlı Devleti’nin tarafsız kalmaya devam etmesini sağlamak için çabalarını arttırmaya yöneltmiştir³⁸.

15 Ağustos 1914’te Büyükkada’ya gelen iki geminin isimleri “Yavuz Sultan Selim” ve “Midilli” olarak değiştirilerek, gemilere Türk bayrağı çekilmiştir. 16 Ağustos 1914 tarihli gazetelerde; “*Alman efrad ve zabıtlarının Türk efrad ve zabıtlarıyla bu*

³¹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 143.

³² Richter ise, bu iki geminin görünüşte satın alınması önerisinin Wangenheim’dan geldiğini, Enver Paşa tarafından kabul edilip, Cemal Paşa tarafından da onaylandığını yazmıştır (Richter, *a.g.m.*, s. 11,12).

³³ Halil Mentese, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentese’nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 88, 89; Celal Bayar, *Ben De Yazdım-Millî Mücadeleye Gidiş*, 1. Cilt, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, s. 80, 81.

³⁴ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 146. Trumpener, Yavuz’un Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar gerçekte bir Alman gemisi olarak kaldığını ifade eder (Trumpener, “The Ottoman Empire”, s. 349).

³⁵ Karl Dönitz’in iddiasına göre ise, en yüce vatanseverlik duygularıyla dolu fakir halkın bağışlarıyla satın alınan Sultan Osman ve Reşadiye gemilerine İngilizlerin el koymasının Türk halkında yarattığı acı ve hiddeti gören Kayzer, İstanbul’daki büyükelçisi vasıtasıyla Türk milletine şu mesajı yollamıştır; “*İngilizlerin el koyduğu zırhlıların yerini tutmak üzere Türk milletine hediye olarak Goeben ve Breslau’ı veriyorum.*” (Kraus ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 77).

³⁶ Vardar ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 398.

³⁷ MacFie, *a.g.m.*, s. 44.

³⁸ Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914, The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge University Press, New York 2008, s. 130.

*sabah tebdili yapılacak ve gemiler bundan sonra Adalardan hareketle öğleden evvel limanımıza vasıl olacaktırlar.*³⁹ şeklinde haberler yer almıştır. Kömür ikmali ve temizliği yapılan gemi, 29 Ağustos'tan önce Türk bayrağı çekili bir halde Marmara Denizi'nde manevralar yapmış⁴⁰, Heybeliada'da yapılan kayak yarışlarını Ertuğrul yatıyla izlemeye gelen Padişah'ın huzurunda diğer Osmanlı donanmasıyla birlikte resmigeçit yaparak kamuoyuyla tanışmıştır⁴¹. İngiliz Büyükelçinin ülkesine gönderdiği rapora bakılırsa, Türk Deniz Kuvvetleri, yaklaşık olarak Yavuz'un gelmesinden bir ay sonra, 15 Eylül tarihinden itibaren artık tamamıyla Alman kontrolüne girmiştir⁴².

Yavuz ve Midilli, I. Dünya Savaşı süresince oldukça önemli işlere imza atmış ve savaşın seyrini etkilemiş iki gemidir⁴³. Bu iki modern savaş gemisini bünyesine katan Osmanlı donanması askeri ağırlığını arttırmıştır. O zamana kadar Karadeniz'de Rus donanması üstünken, daha hızlı olan bu iki gemi sayesinde, artık Karadeniz'deki Rus üstünlüğü sona ermiştir⁴⁴.

Savaşın seyrini etkileyen Yavuz'dan yerli ve yabancı birçok kaynaktan Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi bağlamında bahsedilmiştir⁴⁵. Öyle ki, Sad-

³⁹ Sâbis, *a.g.e.*, s. 227.

⁴⁰ Staff, *a.g.e.*, s. 117.

⁴¹ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 148.

⁴² Richter, *a.g.m.*, s. 14.

⁴³ Durmuş Akalın, "Dünya Savaşı Öncesinde Goeben ve Breslau'nun Akdeniz'deki Faaliyetleri ve Çanakkale'ye Gelişleri", *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Dergisi*, Çanakkale Özel Sayısı, Yıl: 21, Sayı: 65, Ankara 2015, s. 149.

⁴⁴ Richter, *a.g.m.*, s. 13.

⁴⁵ White, *a.g.e.*, s. 101'de; "Turkey enters the war" başlığı altında. Holmes, *a.g.e.*, s. 33'de; "Almanların o zamana kadar tarafsız olan İstanbul'a varması, Türkiye'nin Ekim ayında Almanya tarafında savaşa girmesi üzerinde etkili oldu." Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü-Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, İmge Yayınları, 1993, s. 138'de; "Yaşlının İntihar: Birinci Dünya Savaşı", "İntiharın Aracı: Goeben" başlığı altında. Ulrich Trumpener, "Turkey Enters The War", *The Oxford Illustrated History of The First World War*, (Ed.:Hew Strachan), New Edition, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 80'de Trumpener; "Alman gemilerinin ve altınlarının" Türkiye'nin Almanya yanında savaşa girmesini kolaylaştırdığını yazmıştır. Staff, *German Battlecruisers: 1914-1918*, s. 18'de "Goeben'in satışının Türkiye'ye teklif edilmesi, kesinlikle onu merkezî güçlerin tarafında savaşa sokmayı sağlamak içindi". Osmanlı Donanması'na mensup kruvazör ve muhriplerin Rus limanlarını bombalaması "filili olarak Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesine neden olmuştur." (Baş, *a.g.e.*, s. 10). "Osmanlı İmparatorluğunun I. Dünya Savaşı'na büyük devletlerin yanında yer alarak girmesi, ünlü Goeben efsanesine bağlanır... Taraflarca yapılan propaganda sonucunda, ülkenin savaş ilanında Goeben ve Breslau büyük rol aldılar." (Güleryüz ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 38). "Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılmasında görünür bir neden olmuş olan Yavuz gemisi..." (Afif Büyüktuğrul, *Büyük Atamız ve Türk Denizciliği*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1969, s. 127). "3 Ağustos 1914'te Almanlar harbe girmek hususunda tereddüt gösteren Türkleri harbe sokabilmek için mümkün olan her türlü baskıyı yapmanın gerektiğini anladıkları vakit Amiral Türpitz, Amiral Souchon'a İstanbul'a gitmesini emretti." (Tuchman, *a.g.m.*, s. 21). Bayar'a göre ise; on bir milyon altın İngiliz lirası ödenerek İngiltere'ye ısmarlanan Sultan Osman ve Reşadiye'nin müsadere edilmesi memleketi I. Dünya Savaşı'na sürüklemiştir. Balkan Savaşı neticesinde çok üzgün olan halkın fakirliğine rağmen seve seve verdiği yardımlarla aldığı bu dretnotların

razam, İtilaf Devletleri'ne Osmanlı Devleti'nin harbe girmeyeceğini ve bitaraf kalacağını temin ederken, Yavuz zirhlisi ve Midilli kruvazörünün topları memleketin mukadderatı hakkındaki kararı kendi kendilerine vermişler gibi gözükmektedir⁴⁶.

Bu süreci Amiral Souchon'un Karadeniz'e çıkmak için 1 Ekim'de Osmanlı Devleti Başkumandanlığına gönderdiği bir rapor başlatmıştır, "*Filonun eğitimi için toplu ve bir bütünlük halinde Karadeniz'e çıkararak keşif ve atış tatbikatı yapılmasına kesin gerek vardır. Filo, bugünkü durumu ile Karadeniz'de görev almağa yeterli değildir. Mürettebat, denize alışmamıştır*"⁴⁷. Said Halim Paşa, Rusya'nın Yavuz dretnotunun Karadeniz'e çıkmasını savaş sebebi sayabileceğini düşündüğünden, donanmanın Karadeniz'de talim yapmasına sıcak bakmasa da⁴⁸, 25 Ekim'de Başkumandan Enver Paşa'nın "*Atış talimleri yapmak için donanma Karadeniz'e çıkabilecektir.*"⁴⁹ izninden sonra Yavuz, Souchon Paşa kumandasında deniz manevraları için Karadeniz'e çıkmış ve Ereğli önlere Boğaz'a doğru seyretmekte bulunan bir Rus şilebinin ihtara rağmen durmaması nedeniyle bu şilebi batırmıştır. Bu durumu protesto için Sivastopol limanından ayrılan Rus torpidoları Souchon Paşa tarafından Osmanlı deniz manevralarını ihlalle suçlanmış ve Sivastopol limanı bombardıman edilmiştir. Aslında bu anlatılanlardan bağımsız olarak Souchon Paşa, hatıralarında bir emrivaki

içindeki Osmanlı subaylarının zorla dışarı çıkarılarak müsadere edilmesi halkta büyük üzüntü ve kızgınlık yaratmıştır (Celal Bayar, *Ben De Yazdım-Millî Mücadeleye Gidiş*, 4. Cilt, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s. 195). Bu iki gemi için anlaşılabilir miktar 4 milyon pound, el konulduğunda ödenmiş olan miktar 3 milyon poundur (Richter, a.g.m., s. 2, 4). Heinz Richter, Bayar ile aynı yorumda bulunur; "*Osmanlı Devletinin iki dretnotuna el koyulması, Türkiye'nin Almanya tarafından savaşa girmesinin en önemli sebebi sayılabilir. 2 Ağustos 1914'de imzalanan Almanya ve Osmanlı Devleti askeri işbirliği anlaşmasının bu olaylardan etkilendiğine şüphe yoktur.*" "*Churchill'in en büyük hatası, iki Türk dretnotuna el koyarak Goeben ve Breslau'nun Türkiye'ye transfer edilmesini sağlayan şartları oluşturmasıdır. Böyle olmasaydı, Goeben ve Breslau, Türk sularını bir sığınak olarak görmeyebilirler, Türk-Alman askeri üttifakı Türkiye'yi savaşa girmeye mecbur edemeyebilir. Türk kabinesinde tarafsız kalma yanlıları çoğunluktaydı. Bu iki dretnot, bu amacın ana dayanağı olabiliyordu. Fakat İngiltere'nin- bu el koyma davranışı, kamuoyunu şok etmiş, fikirlerini değiştirmiştir. El koyma, ki en basit haliyle korsanlık olarak nitelendirilebilir, bu iki Alman gemisinin Türkiye'ye transfer edilmesini mümkün kalmıştır*" (Richter, a.g.m., s. 4, 15). Churchill daha sonra Yavuz ve Midilli'nin İstanbul'a gelişini "*hezimet, felaket ve mahvoluşa doğru bir yolculuk*" olarak nitelendirecektir (Rose, a.g.e., s. 193). "*Bazıları ise nedense Yavuz'a yakınlık duymaz. Bunlara katılan denizcilerimiz de, sayıları az da olsa vardır. Karşı olanlara göre Yavuz, Osmanlı Devleti'ni harbe sokmuş, dolayısıyla yıkılmasına sebep olmuş emidir.*" (İşin, a.g.e., s. 89).

⁴⁶ Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım*, Güler Basımevi, İstanbul 1946, s. 267.

⁴⁷ Bargut, a.g.e., s. 7.

⁴⁸ Ozan Tuna, "Amiral Souchon'un Donanma Komutanı Olması ve Rus Limanlarının Bombalanması (29 Ekim 1914)", *OTAM*, 36 /Güz 2014, s. 207. Souchon'un isteğine rağmen, gemilerin Karadeniz'e çıkmalarına izin verilmemesi üzerine Wangenheim, Sadrazam Said Halim Paşa ile görüşerek, "Goeben ve Breslau'nun hala Alman gemileri" olduklarını ve Osmanlı Devleti'nin emirlerini reddedebileceklerini deklare eder. Bunun üzerine Sadrazam, Amiral Souchon'un Rus donanmasına saldırmasından kabinenin korktuğunu ve kabinenin fikrince böyle bir hareket için uygun zamanın henüz gelmediğini sert bir şekilde muhabatına ifade eder (Aksakal, a.g.e., s. 160, 161).

⁴⁹ Bargut, a.g.e., s. 7.

yaptığını itiraf ederek böylece Osmanlı İmparatorluğu'nu 29 Ekim 1914'te Rusya ile harbe soktuğunu ifade etmiştir⁵⁰.

Türk Genel Karargâhı, 29 Ekim 1914 tarihinde Liman von Sanders'e gönderdiği yazıda, Rus donanmasının 27 ve 28 Ekim'de Türk donanmasını takip edip yaptığı talim ve tatbikatı sürekli taciz ettiğini bildirmiştir. Bundan başka bir Rus mayın gemisi, üç torpidobot ve bir kömür gemisinin düşmanca bir tutumla Karadeniz Boğazı'na doğru ilerlemesi üzerine, mayın gemisi Yavuz tarafından batırılmış, bir torpido ağır hasara uğratılmış, kömür gemisi ele geçirilerek 3 subay ile 72 er esir edilmiş ve Sivastopol bombardıman edilmiştir⁵¹. Karadeniz'e doğru ilerleyen Rus mayın gemisi meselesi⁵², Bahriye Nezareti'nden Babıali'ye takdim edilen Kumandanlık raporuna yansımış, Rusların Boğazları torpille kapamak üzere gemiler göndermesi üzerine, Osmanlı donanmasının bu teşebbüsü önlemek için ateş açtığı bilgisi Halil Bey'in hatıralarında da yer almıştır⁵³. Bu husus yabancı kaynaklarda “Türkiye'nin iddiası” olarak yer almıştır. Onlara göre, böyle bir şey olmayıp, Türkiye, Odesa'ya saldırmasının sebebini, Rusya'nın Boğaz'a mayın döşemesi olarak göstermiştir. Saldırıda Yavuz, 700 adet mayın taşıyan Rus “Pрут” gemisini batırmıştır⁵⁴. Midilli ise, Novorossiysk Limanı'na giderek oradaki on dört Rus gemisini yakmış ya da batırmış ve petrol depolarını vurarak limanı tahrip etmiştir⁵⁵. Özetlemek gerekirse, 27 Ekim 1914'de keşif için Karadeniz'e çıkan Os-

⁵⁰ Vardar ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 399. Karadeniz'e çıkan Yavuz ve Midilli'nin çıkardığı hadise üzerine Türkiye ile Rusya arasında başlayan diplomasi görüşmeleri, İngiltere Hariciye Nazırı'nın Rusya'nın Boğazlar ve İstanbul hakkındaki isteklerini kabul etmesiyle son bulmuştur. İngiltere Devleti, Almanya'yı yenmek için Boğazların Rusya'ya verilmesini kabul edince, bu müsaadeyi alan Rusya da Türkiye ile görüşmeleri kesip savaş ilan etmiştir (Arif Cemil, “Talat Paşanın Son Günleri-24”, *Son Posta*, 13 Eylül 1937, s. 10).

⁵¹ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, (Haz.: Muzaffer Albayrak), Yeditepe Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 2007, s. 53.

⁵² Alman istihbarat kaynaklarından alınan bilgilere göre, Ruslar, savaş ilanını beklemeden, Yavuz ve Midilli'nin alınması ile güçlenen Osmanlı donanmasının Karadeniz'e çıkmasını önlemek için büyük bir mayın taarruzu planlamaktadır. Doğruluğu tartışılabilecek bu planın uygulanmasını engellemek için Rus limanlarının bombalanarak inisiyatifin ele alınması düşünülmüştür (Bargut, *a.g.e.*, s. 1). Sadrazam ile görüşen Wangenheim da, Avusturya-Macaristan Büyükelçisi'nden aldığı habere göre, Rus filosunun İstanbul Boğazı'na bir saldırı planladıklarını öğrendiklerini iletmiştir. Wangenheim'e göre, Türk deniz kuvvetleri tek başına bu saldırıyı önleyemeyeceğinden, ancak Alman gemileriyle güçlendirilirse Ruslar bu girişimlerinden vazgeçebilir (Richter, *a.g.m.*, s. 9). Bizzat mürettebattan Alman Yrb. Dönitz de bunu ifade etmiştir. Yavuz'un Alman Amiraline gelen habere göre, Karadeniz'de keşif için dolaşan Türk donanmasının arkasından İstanbul Boğazı'na gelen Rus mayın gemisi Boğazın çıkış yerlerine mayın döşeyerek Boğazı kapatmak ve dönüş yolunda donanmanın mayına çarparak havaya uçmalarını sağlamak gayesindedir (Kraus ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 94, 95).

⁵³ Mentеше, *a.g.e.*, s. 106.

⁵⁴ Halsey, *a.g.e.*, s. 199.

⁵⁵ Kraus ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 99-101.

manlı Donanması'ndan Yavuz zırhlısı, Taşoz ve Samsun muhripleri Sivastopol'u, Midilli kruvazörü Novorossiysk'i, Muavenet-i Milliye ve Gayret-i Vatanîye muhripleri ise Odesa Limanı'nı Alman Amiral Souchon'un emriyle 29 Ekim 1914 sabahı bombardıman etmiştir⁵⁶. Belirtmek gerekir ki, bu faaliyetler sırasında Yavuz gemisinde Türkler ancak kömürçü olarak yer almışlardır⁵⁷.

Yabancı kaynaklarda ise, durum daha farklı anlatılmaktadır. Örneğin bunlardan Halsey'e göre⁵⁸; Osmanlı Devleti'nin iki gemisi, herhangi bir savaş deklarasyonunda bulunmadan, Karadeniz'deki Odesa limanında eski bir Rus gambotu olan Kubanets'i torpillemiş ve şehri yaylın ateşine tutarak, Rusya'ya karşı 29 Ekim'de aktif olarak savaş başlatmıştır. Üç Rus ve bir Fransız ticaret filosu vapuru vurulmuş⁵⁹, aynı gün iki Rus vapuru Yavuz dretnotu tarafından torpillemiştir. Görüldüğü üzere, bu kaynakta manevra yapan Türk gemilerini taciz eden Rus donanmasından ya da Karadeniz Boğazı'na doğru düşmanca bir tavırla ilerleyen Rus gemilerinden bahsedilmemektedir.

Halil Bey'e göre, Osmanlı Devleti'nin harbe girişi "*bir kaza eseri*" olup, bu konuda Enver Paşa herhangi bir saldırı emri vermemiştir⁶⁰. Ali İhsan Sâbis Paşa ise, Enver Paşa'nın Yavuz ve Midilli'yi Karadeniz'de Ruslara karşı üstünlük sağlamak için olduğu kadar "*harbe girişi hızlandırmak için bir vesile olarak*" da kullandığını düşünmektedir⁶¹. Gerçekten, Souchon Paşa'nın hatıralarında bir emrivaki yaparak

⁵⁶ Baş, *a.g.e.*, s. 10.

⁵⁷ Nejdet Keleş, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrasında Almanlarda Türk İmgesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 24, 2016, s. 133.

⁵⁸ Halsey, *a.g.e.*, s. 198.

⁵⁹ Yavuz'un bu faaliyetleri, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne gönderdikleri bildirimlerde, savaş ilanı sebebi olarak yer almıştır. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne ilan ettiği savaş bildirisinde; "*Türk kuvvetlerinin Alman askerlerinin nezaretinde gösterdikleri düşmanca davranışlar nedeniyle, Büyük Britanya ve Türkiye arasında bugün savaş durumu mevcuttur.*" denilirken, yine Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı ettiği deklarasyon da aşağı yukarı aynıdır; "*Türk donanmasının Fransız vapuruna karşı gösterdiği düşmanca tavır ve iki Fransız'ın ölümüne sebep olması ve gemiye verdiği ciddi zarar... Osmanlı Devleti'nin bu hareketlerinin sonucu olarak Fransa ve Osmanlı Devleti arasında bir savaş durumu mevcuttur.*" (Halsey, *a.g.e.*, s. 200). MacFie'ye göre, aslında bundan önce Türkiye'nin Alman savaş gemilerini enterne etmekte başarısız olması, yeterli bir "casus belli" dir. Fakat İtilaf Devletleri, bu safhada düşmanlık alanını genişletmek arzusu duymadıklarından Türkiye'nin masalına -satın alma ilanı- inanmayı seçmişlerdir (MacFie, *a.g.m.*, s. 47). İngilizler, Osmanlı Devleti'nin dâhil olduğu bir savaşın Müslüman dünyası üzerindeki etkisinden korkmuştur. Kendi planları, Osmanlı ile savaştan olabildiğince kaçınmak, bu mümkün değilse bunu olabildiğince geciktirmektir. Sonuçta savaş patladığında, ortada bir "casus belli" olmasına rağmen kendilerinin ellerinden geleni yaptığını fakat Türkiye'nin, bu hareketleriyle savaşı zorladığını ifade edeceklerdir (MacFie, *a.g.m.*, s. 49).

⁶⁰ Mentşe, *a.g.e.*, s. 106, 108. Staff, Başkumandan Enver Paşa'nın 22 Ekim'de Yavuz'a, Rusya'nın Karadeniz'deki üslerine "önleyici bir saldırı" yapması için emri verdiğini ifade etmektedir (Staff, *German Battlecruisers of World War One...*, s. 117).

⁶¹ Sâbis, *a.g.e.*, s. 225.

Osmanlı'yi savaşa soktuğunu itiraf etmesinden başka bazı Alman kaynaklarında da, Yavuz'un Almanların Osmanlı'yi bir an evvel savaşa sokmak için, göstermelik bir satışla önce Osmanlı'ya satıldığı ve sonra da Türk flamasıyla Rus limanlarına ateş açılarak Osmanlı'nın bir oldubittiyle savaşa sokulduğu kabul edilmektedir⁶². Souchon, Türkiye'yi savaşa girmeye ikna etmenin tek yolunun Karadeniz'de bir olay çıkarmak olduğunu düşünmüştür⁶³.

Sonuçta, Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girmiştir ve bu süreçte, donanma komutanı Amiral Souchon, donanma ikinci komutanı ise Yarbay Arif Bey olacaktır. Yavuz; Barbaros, Turgut Reis ve Mesudiye ile birlikte donanmanın birinci tümenini oluştururken; ikinci tümen Midilli, Hamidiye, Mecidiye, Berk-i Satvet ve Peyk-i Şevket'ten oluşmuştur⁶⁴. Savaş sürecinde Karadeniz'de harekâta bulunan tek savaş birliği ise Yavuz, Midilli, Hamidiye ve Mecidiye kruvazörleri ile muhrip-ler ve bir de Alman denizaltılardan oluşmuştur⁶⁵.

I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Osmanlı donanmasına yeni bir güç veren ve Karadeniz'deki kuvvetler dengesini Osmanlı Devleti lehine etkileyen Yavuz'un ve diğer zırhlıların, savaşın sonlarına doğru memlekette yaşanan iktisadi buhran, işçi kıtlığı ve kömür sıkıntısı nedeniyle, faaliyetleri giderek azalmaya başlamıştır⁶⁶. Çanakkale Savaşları devam ederken Enver Paşa, Yavuz ve Midilli'nin, İngilizlerin dikkatini bu noktaya çekmek için, Çanakkale'den dışarı çıkarak İmroz ve civarındaki adaları topa tutmalarına müsaade etmiştir⁶⁷. Bu, iki geminin savaştaki son faaliyetleridir. 20 Ocak 1918'de başlayan İmroz harekâtında önce Midilli sonra da onu kurtarmaya çalışan Yavuz mayına çarpar. Birden fazla mayına çarpan iki gemiden Midilli batarken, Yavuz beş gün Nara Burnu hizasında bir sığına oturup İngiliz uçaklarının bombalarına maruz kaldıktan sonra Turgut Reis zırhlısının gelip kendisini kurtarmasından sonra İstanbul'a geri dönebilir⁶⁸. Bu sığınak alanda mahsur kalan Yavuz, on düşman İngiliz uçağının bombalarına hedef olur ve karaya oturur⁶⁹. Bu durumu Enver Paşa'dan sormak üzere Meclis'e tahrir veren Ali Haydar Bey, Enver Paşa'dan bu iki geminin Alman Erkân-ı Harbiye'sinin isteğiyle

⁶² Reichmann, J. C., *Tapfere Askers "und", „Feige Araber der Osmanische Verbündete aus der Sicht Deutscher Soldaten im Orient 1914-1918*, Doktorarbeit, Westfälischen WilhelmsUniversität, Münster, 2009, s. 97'den nakleden; Keleş, *a.g.e.*, s. 128.

⁶³ Richter, *a.g.m.*, s. 14.

⁶⁴ Baş, *a.g.e.*, s. 103.

⁶⁵ Baş, *a.g.e.*, s. 124.

⁶⁶ Kraus ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 205.

⁶⁷ Mithat, *a.g.e.*, s. 309, 310.

⁶⁸ Kraus ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 205-212.

⁶⁹ Staff, *German Battlecruisers: 1914-1918*, s. 19.

Çanakkale'den çıktıkları ve zaten bu zirhlileri süs olarak saklamadıkları cevabını almıştır. Enver Paşa, Almanlar ile olan ittifak gereğince bu zirhliler batarsa yerine yenilerinin Almanlarca verileceğini de ifade etmiştir⁷⁰.

Mondros Mütarekenamesi ve Yavuz

Donanma komutanı Tuğamiral Arif Bey'in 5 Ekim 1918'de Turgut Reis zirhlisinden forsunu indirmesiyle bu makam ve donanma ortadan kalkmıştır⁷¹. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekenamesi'nin 6. ve 9. maddeleri Osmanlı Devleti'nin deniz kuvvetlerini ve dolayısıyla Yavuz'un kaderini de ilgilendirmektedir. 6. maddeye göre, Osmanlı sularında ve Osmanlı tarafından işgal edilen sularda bulunan bütün savaş gemileri teslim olacak ve gösterilecek Osmanlı limanlarında tutuklu bulunacaklardır. 9. maddeye göre ise, İtilaf Devletleri Osmanlı tersane ve limanlarındaki bütün gemi onarım ve araçlarından faydalanacaklardır⁷².

2 Kasım 1918'de Yavuz, Koramiral Rebeur Paschwitz tarafından resmi olarak Türkiye'ye teslim edilmiş⁷³, Alman mürettebatı ise bir vapurla Odesa'ya gitmiştir⁷⁴. 9 Aralık 1918'de İstinye'den hareketle iki İngiliz muhribinin eşliğinde İzmit'e getirilmesiyle de Yavuz'un on bir senelik atalet dönemi başlamıştır⁷⁵.

İtilaf devletleri, sökmek amacıyla, Yavuz'un kendilerine teslimini isteseler de, Atatürk'ün müdahalesiyle bu gerçekleşmemiştir⁷⁶. Büyüktuğrul ise İngilizlerin Yavuz'u almayı durumunun kötü olması sebebiyle zaten düşünmedikleri yorumunda bulunmaktadır; *"Mütareke Yavuz'u böylece -İmroz baskınından kalan- üç tane kocaman yarasıyla buldu. Bu buluş belki de bizim lehimize oldu. Yavuz sağlam olarak kalmış olsaydı, Alman donanmasının tamamını aldıkları gibi İngilizlerin Yavuz'u da almaya kalkışmaları çok muhtemeldi"*⁷⁷.

Neticede Türklerde kalan Yavuz, büyüklüğünden dolayı Haliç'e sokulamadığından, İzmit'teki Tuzla Körfezi'ne gönderilmiş, kaçırılmaması için de dört ta-

⁷⁰ Mithat, *a.g.e.*, s. 309, 310.

⁷¹ Bargut, *a.g.e.*, s. 93.

⁷² Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, Cild 1, TTK Yayınları, Ankara 1953, s. 520, 521.

⁷³ Avcı, *a.g.m.*, s. 111.

⁷⁴ Staff, *German Battlecruisers of World War One...*, s. 136.

⁷⁵ T.C.G. Yavuz'un Donanmadan Ayrılma Töreni, s. 15.

⁷⁶ Avcı, *a.g.m.*, s. 111. Avcı'nın bahsettiği "Atatürk'ün müdahalesi" hususunun ne şekilde olduğu hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁷⁷ Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 130.

rafına birer İngiliz savaş gemisi demirletilmiştir. Yavuz'un kazan kapakları ve top kamaları cephanesi ile birlikte karaya çıkarılmış, elektrik ve kalorifer aksamı bile bizzat gemi tarafından değil gemiye yanaşan bir römorkör tarafından sağlanmıştır. İngiliz savaş gemilerinden zaman zaman gemiye gönderilen subay kurulları gemi içindeki faaliyetleri kontrol etmişlerdir. I. Dünya Savaşı sonrasında Alman savaş gemilerinden bazıları İngilizlere teslim edilmemesi için Almanlar tarafından Sca-pa Flow limanında batırıldığından, İngilizler Yavuz'u, tabiri caizse, göz hapsine almışlardır. İngiltere'den gelen mühendislerin Yavuz gemisinin teknik özelliklerini araştırdıkları bu dönemde, geminin İngiltere'ye çekilmesi ihtimali üzerinde durulmuş olması muhtemeldir. Türk denizcileri ise bu ihtimali sezdiklerinden olsa gerek, İngiliz askerleriyle sıkı bir arkadaşlık kurmuş, ortak maç ve spor faaliyetleri ve eğlencelerle onları oyalamaya çalışmışlardır. Bu konuda gemi komutanı Albay Enver Bey'in çabaları özellikle takdire şayandır. Bu bilgileri veren Büyüktuğrul, bu konu hakkından şu yorumda bulunur; "*İngilizler gerçekten Yavuz'u götürmek istemişler miydi? Bunu kesinlikle bilmemekteyiz. Fakat Türk denizcilerin böyle bir ihtimale karşı her türlü tedbirleri aldıkları, batırmayı bile hazırladıkları kesindi.*"⁷⁸. İtilaf Devletleri subay kurullarının gemiyi ziyaretlerinin sadece kontrol maksatlı olmadığını, harbin kaderini değiştiren gemiye olan meraklarının da mevcut olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır⁷⁹.

Cumhuriyet'in İlanının Ardından Yavuz

Yavuz, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeni mezun subay ve astsubaylar için kurs gemisi vazifesi görmüştür⁸⁰. Milli Mücadele'nin kazanılıp, Türk ordusunun İstanbul'a girmesiyle Yavuz'un kontrolü Ankara Hükümeti'ne geçmiştir. 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet ilan edilince, elde kalan gemilerin listesi çıkarılmış ve Yavuz, hizmet dışı olanlar listesinde yer alarak⁸¹, hasarlı durumda İzmit'e çekilmiş ve Atatürk'ün ziyaretine kadar bu durumda kalmıştır⁸². Bu dönemde, Hamidiye kruvazörü İzmir limanına gelip demirlediğinde, İzmir halkı son derece memnun olarak gemiyi gezmiş ve fakat Yavuz'u göremeyince, "*Yavuz'umuzu da isteriz, tekmil donanmamızı görmek isteriz*" diye tezahüratta bulunmuştur⁸³.

⁷⁸ Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 68, 70, 130.

⁷⁹ Tunaboşlu, *a.g.m.*, s. 780.

⁸⁰ Baş, *a.g.e.*, s. 175.

⁸¹ Gülerüz ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 98.

⁸² Baş, *a.g.e.*, s. 178.

⁸³ Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 83.

1 Kasım 1924 yılındaki Meclis'i açış konuşmasında, “*Bahriyemizi esash ve ciddi bir surette ıslah etmek düşünölmelidir. Bu bahta nokta-i azimet bilhassa güzide anasırı bihakken yetiştirip ondan memleketin müstacel ihtiyacında istifade temin etmek ve her halde memleketin takati fevkinde hayalâtтан münezzeh kalmak olmalıdır.*”⁸⁴ diyen Atatürk, Türk donanmasının ıslahı için harekete geçileceğinin işaretini vermiştir. Nitekim “Bahriye Vekâleti Teşkiline Dair Kanun” 29 Aralık 1924 tarihinde kabul edilmiş ve Atatürk’ün isteğiyle Bahriye Umuru Müdafaa-i Milliye Vekâletinden ayrılarak bir Bahriye Vekâleti kurulmuştur⁸⁵. Bu vekâlet çalışmalara derhal başlamış ve 10 Eylül 1925 tarihinde hizmete devam edemeyecek eski gemilerin hizmet dışı bırakılmasından sonra kalan donanma mevcudu gemiler; Gölcük Kocaeli Bölgesi, İstanbul ve Boğazlar Bölgesi ile İzmir bölgesi olmak üzere üç ana bölgeye ayrılarak yeni teşkilat yapısı oluşturulmuştur. Yavuz muharebe gemisi, Gölcük Kocaeli Bölgesinde görev almıştır⁸⁶.

Bu dönemde Bahriye Vekâleti’nin donanma programının çalışma alanlarından en başta geleni Yavuz’un onarımı olmuş⁸⁷, adeta Türk deniz gücünün dirilişi için bir simge olan Yavuz’un onarılması faaliyetleri yabancıların da ilgisini çekmiştir⁸⁸.

Fakat zaman geçmesine rağmen bu konuda bir adım atılamamıştır. Bunun nedenini dönemin Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak’ın deniz kuvvetleri politikasına bağlayanlar mevcuttur. Böyle düşünenlere göre Çakmak, sadece denizaltı ve hücumbotlardan kurulu bir deniz kuvveti kurulmasını istemiş ve kruvazörler memleket bütçesine yük olarak göröldüğünden, onarıma muhtaç gemi-

⁸⁴ Hasan Yılmaz, *Tarihe Düşölen Notlar-1, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 1924-14 Aralık 1987)*, TBMM Basımevi, Ankara 2011, s. 11.

⁸⁵ *TBMM Tutanaklar*, 2. Dönem, 11. Cilt, 28. Birleşim, 29.12.1924, s. 287.

⁸⁶ Erdoğan Oran, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Kurum Olarak Bahriye Vekâleti*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2012, s. 206, 207.

⁸⁷ Baş, *a.g.e.*, s. 183.

⁸⁸ Serhat Güvenç, Dilek Barlas, “Bir Cumhuriyet Kurumu Yaratmak: Atatürk’ün Donanması, 1923-1939”, *Türkiye’de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, (Ed.: İsmet Akça, Evren Balta Paker), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 228. İki dünya savaşı arası dönemde Türkiye Cumhuriyeti tarafından takip edilen Türk donanmasını güçlendirme girişimleri yabancı devletler tarafından iki sebeple yakından takip edilmiştir. Birincisi, uluslararası düzeyde deniz alanında alınan silahsızlanma kararı, birçok ölkede iç siparişleri azaltmış fakat henüz sınırlama sınırına gelmeyen deniz gücüyle Türkiye yeni bir pazar haline gelmiştir. İkincisi Osmanlı Devleti deneyiminden hareketle birçok Avrupa devleti Türk donanmasıyla ilgili siparişleri bu yeni devlet üzerinde nüfuz kurma vesilesi olarak görmüştür (Güvenç ve diğerleri, *a.g.m.*, s. 224). Bu dönemde Yavuz’un tamiri meselesinde Yunanistan’daki İngiliz bahriye misyonunun ve İngiltere’nin İstanbul Büyökelçiliği’nin tepkisi ve Londra’ya gönderdikleri istihbarat raporları için bakınız; Serhat Güvenç, “Yabancı Arşivlere Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Türk Deniz Kuvvetleri”, *Deniz Harp Tarihi Semineri-1*, 18-20 Şubat 2003, Gölcük 2003.

lerin, bu arada Yavuz'un, onarımı geciktirilmiştir. Bu bakış açısı yüzünden Yavuz 1928 yılına kadar onarılamamıştır. Öyle ki, bu ihmal döneminde Yavuz gemisinin toplarının sökülüp Darıca mevkiine yerleştirilmesi düşünülse de, yalnız bir zırhlı kulesinin ağırlığı 450 ton olduğundan bu yapılamamıştır⁸⁹. Çakmak, 20 Haziran 1925 tarihinde Hariciye Vekâleti'ne bir görüş yazısı sunmuştur. O'na göre, Türk Hükümeti Yavuz'u tamir ettirdiğinde, bahri olarak Yunan donanmasıyla eşit olacak bir dereceye çıkamayacaktır. Bu yüzden Yavuz tamir ettirilse bile Yunanistan ile denizlerde silahlanmanın sınırlandırılması hakkında bir anlaşma yapılması tavsiye edilmektedir⁹⁰.

Mareşal'in bu tavrı karşısında durumun takipçisi olduğunu hissettirmek isteyen Mustafa Kemal Paşa, 21 Eylül 1925 tarihinde Yavuz zırhlısını ziyaret ederek⁹¹, donanma komutanı ve ayrıca Yavuz zırhlısı komutanı olan Eğrikapılı Yarbay Necati'ye şöyle demiştir; *"Yavuz gemisine ilk defa geliyorum. Şimdiye kadar Yavuz Türk bayraklı bir Alman gemisi idi. Yaralı da olsa bu giünkü şekli o zamandan daha pek çok değerlidir. Bu gemiyi Büyük Türk Milletinin ihtiyacı olan sağlam ve kudretli bir zırhlı şekline sokacağız. Bu kudret silah bakımından sizlere, dış politika bakımından da bizlere büyük hizmetler görecektir, gurur sağlayacaktır"*⁹².

Atatürk'ün belirttiği gibi, Yavuz artık bütün tartışmalardan uzakta bir Türk gemisidir, hasarlı da olsa hâlâ çok kıymetlidir. Silah bakımından kuvvetli olması Türk Milleti ve silahlı kuvvetler için zaruridir. Dış politika bakımında büyük hizmetler görmesi beklenen Yavuz, Atatürk'ün belirttiği gibi ilerleyen dönemde dış politikada oldukça etkili olmuş ve Yavuz'un tamiri haberleri Yunanistan'ı çokça meşgul etmiş ve endişelendirmiştir.

Yavuz'un Aldığı Hasarlar ve Tamiri Çalışmaları

Yapılışını takiben 1912 yılının Kasım ayının ortalarında Akdeniz'e ulaşan Yavuz, devam eden yirmi ay süresince Akdeniz limanlarını ziyaret etmiştir. Fakat 1913 ilkbaharında Yavuz'un kazanlarında bir problem ortaya çıkmış ve hızı büyük oranda düşerek normal hızı 12-14 kn.'a, maksimum hızı 20 kn.'a gerilemiştir⁹³. Bu dönemde Yavuz'un tamiriyle ilgili olarak rastlanan ilk bilgiler de, 21 Ağustos-16 Ekim 1913 tarihlerini göstermektedir. Venedik, Pola ve Napoli limanlarını ziyaret

⁸⁹ Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 92, 93.

⁹⁰ BCA 30.10.00.00.62.420.3.

⁹¹ Baş, *a.g.e.*, s. 184; Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 163.

⁹² Baş, *a.g.e.*, s. 185; Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 165.

⁹³ Richter, *a.g.m.*, s. 7.

eden Yavuz, buradan önce Arnavutluk sularına oradan da tamir için Pola limanına geçmiştir⁹⁴.

I. Dünya Savaşı'nın başından, 29 Ekim 1913'e kadar Yavuz, seksenin üzerinde liman ziyaret etmiştir⁹⁵. Dolayısıyla bu kadar çok hareket eden Yavuz'un kazan borularının dayanıksızlığı nedeniyle buhar devrelerinde çatlama olmuş ve geminin sürati olumsuz yönde etkilenmeye başlamıştır. Arnavutluk ziyareti sırasında geminin sürati 12 kn.'a kadar düşmüştür. 28 Haziran 1914'de Avusturya-Macaristan veliahdı Arşidük Ferdinand'ın öldürülmesiyle savaş tehlikesini gören Souchon, Yavuz'u Arnavutluk'un Pola Limanı'na göndermiş ve 4,460 arızalı kazan borusunun değiştirilmesini sağlamıştır⁹⁶. Gördüğü bu tamirattan sonra Yavuz, istikrarlı olarak 18 kn. hız yapabilmiş, kısa süreli de olsa 24 kn. hıza ulaşmıştır. Orijinal hızına çıkamamış olsa da, Yavuz bu haliyle de hâlâ Akdeniz'deki birçok İngiliz gemisinden hızlıdır⁹⁷. Fakat gelişmeler üzerine, Adriyatik'te hapsedilmemesi için derhal Pola Limanı'nı terk etmesini bildiren mesajı alan Yavuz'un tamiri bitirilememiştir⁹⁸.

Karadeniz'e çıkıp Rus üslerini bombaladığı sırada üç Rus güllesi tarafından vurulan Yavuz⁹⁹, 1914 yılının Kasım ayında, bu sefer beş Rus zırhlısının ateşleriyle ağır bir isabet alarak 3. kazamatı (topların yerleştirildiği zırhlı yuvası) kullanılamaz hale gelmiştir. 26 Aralık'ta iki tane mayın isabet ederek gövdesi suyla dolmuştur¹⁰⁰. Sol tarafındaki mayın yarası 28 Mart 1915'de onarılan Yavuz, 20 kn. süratle seyir yapabilecek hale gelmiştir. Sonraki seferinde aldığı sağ tarafındaki mayın yaraları ise 1 Mayıs ve 7 Mayıs arasında onarılmıştır. Ereğli'yi bombardıman eden Rus filosunu uzaklaştırırken baş üstüne ve su kesimine tesirsiz isabet alırken, iskeledeki 15 cm.lik toplardan biri ile torpido ağır hasara uğramıştır. 1918 yılına gelindiğinde ise, Midilli ile gerçekleştirdiği İmroz Adası seferi sırasında mayın isabeti alırken, pusulası da arıza yapmıştır. Bu durumda Mondros limanına ilerleyen gemi, mayın tarlasında tekrar isabet alarak akabinde Nara'da karaya oturmuş, 22 Ocak 1918'de düşman hava hücumunda bacası hasar görmüştür¹⁰¹. Toplam beş gün boyunca Nara Burnu'nda İngiliz uçaklarının bombalarına maruz kalan Yavuz,

⁹⁴ Staff, *German Battlecruisers: 1914-1918*, s. 17.

⁹⁵ Staff, *a.g.e.*, s. 18.

⁹⁶ Staff, *a.g.e.*, s. 18; Tunaboğlu, a.g.m., s. 776.

⁹⁷ Richter, a.g.m., s. 8.

⁹⁸ Tuchman, a.g.m., s. 22.

⁹⁹ Staff, *German Battlecruisers of World War One...*, s. 118.

¹⁰⁰ Staff, *a.g.e.*, s. 120; Staff, *German Battlecruisers: 1914-1918*, s. 19.

¹⁰¹ T.C.G. Yavuz'un Donanmadan Ayrılma Töreni, s. 12, 13.

Turgut Reis zırhlısının yardımıyla İstanbul'a geri dönebilmiştir¹⁰². Mahsur kaldığı süre boyunca gece ve gündüz İngiliz hava kuvvetlerinin bombalarına hedef olmasına rağmen, şans eseri olarak atılan sayısız bombadan yalnız ikisi gemiye isabet etmiştir¹⁰³. Bu olaydan dört ay sonra Rus ve İngiliz mayınlarının sebep olduğu yaralar ortaya çıkınca Yavuz bakım için Sivastopol'daki büyük havuza alınmıştır. Gerekli araç gereç olmadığından onarım yapılamamış, sadece yara yerleri ve geminin karinası temizlenip boyanabilmiştir¹⁰⁴.

Sonrasından bahsedilen süreç ve olaylardan geçilmiş, Yavuz'un tamiri meselesi Cumhuriyet'in ilanından sonraki dönemde tekrar gündeme gelmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yurt savunması için güçlü ve mükemmel olması zaruri görülen donanmanın meydana getirilmesi için atılan ilk adımlardan birisi de Yavuz'un tamiridir¹⁰⁵. Yavuz gemisinin onarılması hakkında başlangıçta, geminin yabancı bir memlekette ya da Türkiye'de onarılması ile kazanlarının eski halinde, yani kömür kazanı olarak, muhafazası ya da modern teknik şartlara uyum sağlanarak akaryakıt kazanlarıyla değiştirilmesi seçenekleri tartışılmıştır. Sonuç olarak geminin Türkiye'de onarılmasına ve mali imkânsızlıklar nedeniyle de yalnız borularının değiştirilmesine ve kazanların eski haliyle muhafazasına karar verilmiştir¹⁰⁶.

İlk adım 1926 yılında Yavuz'un onarımı işinin Alman ve Fransız yükleniciler arasında paylaşılmasıdır. Alman firması Yavuz için bir yüzer havuz inşa ederken, Fransız firması da onarımı gerçekleştirecektir. Fakat tamirle ilgili bu ilk süreç, önce yüzer havuzla ilgili teknik sorunlar ve daha sonra da dönemin Bahriye Vekili Ali İhsan Eryavuz hakkında çıkan yolsuzluk iddiaları¹⁰⁷ nedeniyle kesintiye uğramış hatta iddialar nedeniyle Aralık 1927'de Bahriye Vekâleti lağvedilmiştir¹⁰⁸. Kesintiye sebep olan teknik kaza, Almanya'dan getirilen yüksek mühendis Mül-

¹⁰² Kraus ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 205-212.

¹⁰³ Bargut, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁰⁴ Bargut, *a.g.e.*, s. 83.

¹⁰⁵ T.C.G. Yavuz'un Donanmadan Ayrılma Töreni, s. 22.

¹⁰⁶ Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 131.

¹⁰⁷ Ali İhsan Eryavuz'un oğlu Asım Bülent Eryavuz, tamir meselesi ve babası hakkında çıkan yolsuzluk iddiaları hakkında şu bilgileri vermiştir; "*Gerek Başvekil, gerekse Genelkurmay Başkanı olan Mareşal Fevzi Çakmak bahriyeyi sevmemişler. Bu sebeple para sarf edip bu yaralı gemiyi tamir ettirmek yerine, gemiyi hurdaya çıkarmak ve tahsisati da başka işlerde kullanmaya karar vermişler... O günlerde demir yolu inşaatı ön plana alındığından Yavuz'un tamiri için ayrılmış tahsisatin demir yolu inşasında kullanılmasına gizlice karar vermişler. Bundan haberdar olan babam da, donanmanın elindeki bu en tesirli vurucu gücü kaybetmemek için, acele ile daha evvel pazarlığını yaptığı Fransız St. Nazaire firması ile tamir sözleşmesini imzalar. Planlarının bozulduğunu öğrenince İnönü deliye döner ve 'Bakanlar Kurulu kararı olmadan tamir işini mukaveleye bağladı' suçlaması ile babamı Yüce Divan'a veririr."* (Ahmet Cemal Mehmetfendioğlu, Necip Gürel, "Yavuz-Havuz Davası", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: XIX, Eylül 2014, s. 261).

¹⁰⁸ Güvenç ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 235, 236.

ler'in, Yavuz'u havuza alma işlemi sırasında havuzun ortasından çökmesine sebep olmasıdır. Kazadan sonra emniyet tedbirleri alınarak Yavuz dışarı çekilir. Bundan sonra havuz onarılarak Türk inşaat subayı Cavit Bey tarafından Yavuz, havuza yerleştirilir. Bu arada Bahriye Vekâleti kaldırılmış, Bahriye Vekili, Divan-ı Âli tarafından iki yıl hapse mahkûm edilirken, mahkemeye verilen deniz subayları da toplu halde istifa etmişlerdir¹⁰⁹.

Tamir işlerine devam edilir. Yavuz'un tamiratını üzerine alan Fransız St. Nazaire şirketi ile imzalanan anlaşmanın 6. maddesinin "a" fıkrası gereğince, bahsedilen şirket tarafından Yavuz'un tamirinde kullanılmak üzere hariçten ithal edilecek bütün eşyanın gümrük vergileri, diğer masrafları ve her türlü verginin hükümete ait olmasına karar verilmiştir. Tamir için gelmekte olan eşya ve levazımlar, Türkiye Harbiye-i Bahriyesine ait olduğundan, anlaşma gereğince bunların vergi ve muhafaza ücretlerinden %20 indirim yapılması hakkında rıhtım şirketine tebligatta bulunulmasına 9 Eylül 1928 tarihinde karar verilmiştir¹¹⁰. Fakat bu St. Nazaire şirketiyle ileride bazı ihtilaflar çıkacak ve bu sorunların çözülmesi için hakem olarak seçilen Burdur mebusu Mustafa Şeref Bey, meseleyi 1929 yılının başında hükümet lehine çözecektir¹¹¹.

Fransız St. Nazaire şirketiyle yapılan anlaşmada uzman getirilmesi hakkında bir kayıt bulunmadığından, anlaşma harici olarak yurtdışından getirilen uzmanların bilgi ve tecrübelerinden faydalandığı görülmektedir. Bunlardan ilki Yavuz'un havuzdan çıkarılması işlemi için iki ay süreyle çağırılan Alman Palmbat'dır (25 Temmuz 1929)¹¹². Kesin olarak teslim alınacak olan geminin bazı atış denemelerinden sonra 1930 yılı Ağustos ayının ilk günlerinde havuza alınıp çıkarılması planlanırken, Alman havuz uzmanı Palmbat'ın tekrar çağırılması uygun görülmüştür¹¹³. Bu aşamada, 2 Ağustos 1930 tarihinde Yavuz'un kumandanı Fahri Bey¹¹⁴ tarafından, 4, 6 ve 10 Ağustos tarihlerinde gerçekleşecek top atışları-

¹⁰⁹ Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 133.

¹¹⁰ BCA 230.0.0.0.78.51.1.

¹¹¹ BCA 30.00.18.01.02.2.15.31. Çıkan bu sorunlar neticesinde, şirkete ait hesapların tasfiye edilmesine ve imzalanan uzlaşma projelerinin mazbatalar halinde değiştirilmesine 3 Mayıs 1931 tarihinde karar verilecektir (BCA 30.00.18.01.02.19.26.19).

¹¹² BCA 30.00.18.01.02.4.40.14.

¹¹³ BCA 30.00.18.01.02.12.48.19.

¹¹⁴ Amiral Fahri Engin: Balkan Savaşı'nda Hamidiye kruvazöründe Rauf Orbay'ın gemi seyir subayı, Birinci Dünya Savaşı'nda Barbaros zirhlisi seyir subayı olarak görev yapmıştır. Cumhuriyet döneminde ilk önce filotilla komodoru, sonra da Yavuz komutan ve donanma komutan vekili olarak dönem donanmasının kurulmasını sağlamıştır. Yavuz'un havuza alınması sırasında yaşanan kaza ve mahkeme sürecinde donanma komutanlık görevini Albay Şükrü Ülserver'e bırakarak, sadece Yavuz komutanı olarak görevine devam et-

nı izlemek üzere Başvekil İsmet Paşa'nın davet edildiğini görüyoruz. Bu belgede, Yavuz'un tamiri hakkında büyük fedakârlıklar gösteren devlet büyükleri arasında İsmet İnönü'nün tamir işini ısrarla takip ettiği, Yavuz'un kumandanı tarafından özellikle ifade edilmiştir¹¹⁵.

Yavuz'un tamiri bitmiş olmasına rağmen ilerleyen süreçte çeşitli vesilelerle yurtdışından uzmanlar getirilmeye devam edilmiştir. Bunlardan ilki, Yavuz atış idare sisteminin arızalarını gidermek ve bu konuda Türk personelini yetiştirmek üzere çağırılan Çimerman Efendi'dir. Uzman olarak çağırılan Çimerman Efendi'nin kadrosunun onaylanması Bakanlar Kurulu'nun 18 Şubat 1931 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır¹¹⁶. Palmblat'ın bir kere daha, Yavuz'un garanti süresi bitmeden önce muayenesini yapmak üzere, 1931 yılının Haziran ayında çağırıldığını görüyoruz. Palmblat, 1931 yılı sonunda havuzlanması düşünülen geminin Türk mürettebat tarafından havuza konulmasını kontrol etmek, bir arıza ya da hata durumunda talimat vermek ve havuzdan çıkarma sırasında da nezaret etmek üzere Türkiye'de kalacaktır¹¹⁷. Çağırılan bir başka uzman Yavuz gemisinde bulunan sürat ünitesinin muayenesi için Simens şirketi tarafından yine Almanya'dan gönderilen Adolf Zoeller'dir. Bu şahsın Gölcük'teki yasak bölgeye girebilmesi için Bakanlar Kurulu, 20 Mart 1934'te karar vermiştir¹¹⁸. Bunlardan başka; Yavuz'un ateş idare sisteminin optik cihazlarındaki arızaları gidermek üzere Hazemayer firmasından Alman mühendis Alber Paul Max Schneidermann (6 Mayıs 1934)¹¹⁹, cephaneliklerinin ayrılması işlerinde çalıştırılacak olan Alman montör Herman (11 Kasım 1937)¹²⁰ ve top atış idare sisteminin yapılması için Hazemayer fabrikasından bir uzman çağırılmıştır (21 Mart 1938)¹²¹.

Yavuz'un tamiri için gerekli malzemelerin satın alınması işlemlerinin ayrıntıları da dönemin arşiv kaynaklarına yansımıştır. Yavuz, Mecidiye ve Hamidiye savaş gemilerinin mayınlardan temizlenmesi için gereken ve yaklaşık 48,000 liraya mal olacağı anlaşılan "CIV" model dört takım otter sistemi paravanın, Junkers fabrikasından, "Müzayede, münakaşa ve ihalat kanunu"nun 18. maddesinin "n"

miş, onarılan Yavuz, Engin'in komutası altında denizlere açılarak onun yaptırdığı eğitimle yüksek kıfayetini kazanmıştır (Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 24, 134).

¹¹⁵ BCA 30.10.00.00.63.422.9/1, BCA 30.10.00.00.63.422.9/2.

¹¹⁶ BCA 30.00.18.01.02.17.10.19.

¹¹⁷ BCA 30.00.18.01.02.21.42.5.

¹¹⁸ BCA 30.00.18.01.02.43.16.4.

¹¹⁹ BCA 30.00.18.01.02.44.27.12.

¹²⁰ BCA 30.00.18.01.02.80.92.11.

¹²¹ BCA 30.00.18.01.02.82.22.2.

fıkrasına uygun olarak pazarlıkla alınmasına bir kararnameyle karar verilmiştir¹²². 23 Eylül 1928 tarihinde kabul edilen bu kararnameye 17 Ekim 1928 tarihinde bir ilave yapılarak yeni bir kararname çıkarılmıştır. Kararnameye göre, alınmasına karar verilen bu “CIV” model takımların paravan aletlerinin kuyruk kısmı demirden yapıldığından, bundan vazgeçilmiştir. Kuyruk kısmı tamamıyla çelik levhalardan imal ve bazı aksamı daha sade ve hafif bir hale getirilerek yapılan yeni model “PV.CV.BV” takımlar daha kullanışlı olduğundan satın alınacak dört takım paravanın bu modellerden olması Bakanlar Kurulu’nun 17 Ekim 1928 tarihli toplantısında kabul edilmiştir¹²³. Bundan başka, 1,5 metre kaideli iki adet streskopik mesafe aletinin 6,552 TL karşılığında dışarıdan satın alınması 21 Haziran 1930 tarihinde Bakanlar Kurulu’nca kabul edilirken¹²⁴; bu iki adet streskopik mesafe aletinin bir elde bulunması ve donanmaya ait gizli eşyadan olması nedeniyle, pazarlıkla satın alınmasına 22 Ekim 1930 tarihli toplantıda karar verilmiştir¹²⁵. Yavuz harp gemisi için alınması gerekli olan ve 1,700 dolara alınabileceği anlaşılan kumanda cihazı, bunu vermeye talip firma tarafından 1931 senesinde teslim edileceğinden gerekli anlaşmaların yapılmasına 30 Kasım 1930 tarihinde karar verilmiştir¹²⁶. Yavuz’un 15’lik toplarının talim atımında kullanılmak üzere barut alınması acil olarak görülmüş ve bunların memleket dâhilinde üretilmesi mümkün olmadığından, İsveç’te bulunan Bofors fabrikasından pazarlıkla alınmasına 3 Aralık 1931’de karar verilmiştir. Yavuz’un 125 adet 15’lik topları için talim barutu alınacaktır¹²⁷. Daha sonra bu barutların alınmasının fenni şartnamesine göre yapılmasını kontrol, muayene ve tecrübe etmek üzere Fen ve Sanat Umum Müdürlüğü’nden Sami ve Deniz Kimyahanesi’nden Yüzbaşı İzzet Beylerin İsveç’e gönderilmelerine 4 Aralık 1933 tarihinde karar verilmiştir¹²⁸. Yavuz’un 28’lik ve 8.8’lik toplarında kullanılmak üzere gerekli kanat emniyetli tapaların alımı için Nuri Paşa’nın Zeytinburnu demir eşya fabrikasının verdiği teklif, 31 Aralık 1933 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kabul edilmiştir¹²⁹. Yavuz için gerekli olan kazan ve boruların alınması kararı ise 31 Ekim 1935 tarihlidir¹³⁰. Geminin tayyare topları için lazım olan bin mermiden alınması kararlaştırılan beş yüzünün,

¹²² BCA 30.18.01.01.30.57.16.

¹²³ BCA 30.00.18.01.01.30.62.4.

¹²⁴ BCA 30.00.18.01.02.12.44.12.

¹²⁵ BCA 30.00.18.01.02.14.70.02.

¹²⁶ BCA 30.00.18.01.02.15.78.12.

¹²⁷ BCA 30.00.18.01.02.24.77.4; BCA 30.00.18.01.02.25.9.3.

¹²⁸ BCA 30.00.18.01.02.41.86.12.

¹²⁹ BCA 30.00.18.01.02.41.93.4, BCA 30.00.18.01.02.43.12.11.

¹³⁰ BCA 30.00.18.01.02.59.82.1.

İsveç'teki Bofors fabrikasından alınmasına 17 Şubat 1938'de karar verilmiştir¹³¹. Bofors fabrikasına sipariş edilen 28/50 s./m.lik menzil mermilerinin dayanıklılık tecrübeleri ve kesin teslim aşamasında hazır bulunmak üzere Almanya'da bulunan Fen ve Sanat Barut şubesinden barut uzmanı Önyüzbaşı Şevket ile Deniz Müsteşarlığı teçhizat şubesinden Önyüzbaşı Muhlis Göremen'in memur edilmelerine 16 Nisan 1938'de karar verilmiştir¹³².

Gerekli bazı malzemelerin alınması için yoğun bir faaliyetin göze çarptığı bu dönemde, faaliyetler başta Yunanistan olmak üzere Türkiye'nin yakın komşularında hemen etkisini göstermiştir. Büyüktuğrul'a göre¹³³, tamirin tamamlanmasından sonra Yugoslavya staj görmek üzere bir subayını Yavuz gemisine gönderecek, ilk başta bu faaliyetlerden korku ve tedirginlik duyan Yunanistan ise ancak bir süre sonra Türkiye ile güvene dayanan bir ilişki kurabilecektir.

Yavuz Zırhlısının Tamiri Meselesinin Türk-Yunan İlişkilerine Etkisi

Yunan kamuoyu ve yöneticileri, kendilerine karşı bir tehdit olarak gördükleri Yavuz'un tamiri faaliyetlerini oldukça endişeli bir şekilde takip etmişlerdir. Yunan yetkililer, yaptıkları toplantılar ve kurdukları komisyonlarla kendilerince karşı önlemler almaya girişmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti Atina Elçiliği'nden 2 Kasım 1927 tarihinde Türkiye Başvekâletine gönderilen bir yazıda, Türk Hükümeti'nin Yavuz'u tamir ettirme kararının Yunanistan'da meydana getirdiği "nahoş" tesirlerden bahsedilmiştir. Tamir haberlerinin duyulmasından itibaren Yunanistan'da ortaya çıkan tepkilerin zamanla azalacağına, son zamanlarda daha da artmaya başladığına dair bilgiler verilmektedir. En son olarak Yunanistan'daki bahriye mensubu bir grup subay, askeri hükümlere aykırı olarak özel bir toplantı yapmışlar ve Yavuz'un tamiri üzerine Yunan bahriyesi için alınması gereken tedbirleri konuşmuşlardır. Bu toplantıda Türkiye'ye karşı Yunan hâkimiyetini ve denizlerde üstünlüğü sağlamak için ne yapılması gerektiği konuşulmuş ve bu konuda hazırlanan bir muhtıra Bahriye Nezareti'ne sunulmuştur. Bahriyeliler, "milli tehlike ve istikbal" konusu olarak gördükleri bu tekliflerine, Bahriye Nazırı'nın lakayt kalmasından ve nezaretin hükümetin yapılmasını istediği değişikliklere iştirak etmemesinden şikâyetçidirler. Bu sebeple bahriyeliler tarafından başka bir rapor bu sefer Yunanistan Cumhurbaşkanı'na sunulmuştur. Raporda özellikle Cumhurbaşkanı'ndan kanunen kendisine verilen yetkileri kullanarak, Yunan bahriyesinin durumunu

¹³¹ BCA 30.00.18.01.02.82.12.18.

¹³² BCA 30.00.18.01.02.83.32.3.

¹³³ Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 134.

ve bitirilmesi lazım gelen bazı işleri görüşerek karar almak üzere “Meclis-i Ali-i Bahri”yi toplantıya çağırması istenmektedir. Erkan-ı Harbiye-i Bahriye, alınacak kararların temyiz edilemeyecek bir güce sahip olması için Müdafaa-i Milliye Meclis-i Alisi’nin de bu toplantıya katılmasını istemektedir. Müdafaa-i Milliye Meclis-i Alisi şunlardan oluşmaktadır; Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi evveli ile sanisi, Harbiye, Bahriye, Maliye, Münakalat ve Hariciye Nazırlarıyla Müdafaa-i Havaiye reisleri. Ayrıca Yunanistan yetkili makamlarınca Limni zırhlısının kazanlarının ve elektrik motorlarının yenilenmesi suretiyle tamir edilmesi ve dört muhriple savunmaya yarayan alet ve malzemelerin satın alınması ile hava kuvvetlerinin takviyesinin ehemmiyetle düşünüldüğü Türk Elçiliği’nce haber verilmektedir¹³⁴.

Yine Türkiye Cumhuriyeti Atina Elçiliği’nden Hariciye Vekili Doktor Tevfik Rüştü Aras’a 30 Kasım 1927 tarihinde bir yazı gönderilir. Atina’daki Türk Elçiliği bu yazısında, Adalar Denizi’nde Yunan donanmasının üstünlüğünü sağlamak ve devam ettirmek için oluşturulan bir komisyon hakkında bilgi vermektedir. 17 Kasım 1927’de Yunan Bahriye Nazırı’nın başkanlığında bir toplantı yapılmıştır. Toplantı sırasında Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Birinci Şube Müdürü ve Muamelat-ı Zatiye Müdürü, komisyon üyelerine ve özellikle Hariciye ve Maliye Nazırlarına Yunan donanmasının hâlihazırdaki vaziyeti ve mevcut kıtaların tamamlanması ve ikmal için gereken tedbirler hakkındaki görüşlerini aktarmışlardır. Yunan Erkan-ı Harbiye-i Bahriye reisi, komşu devletlerin deniz kuvvetlerini arttırmaları üzerine, Yunanistan Devleti’nin de Adalar Denizi’ndeki mevkiini korumak ve Yunan milli istiklalinin devamı için deniz kuvvetlerini derhal takviye etmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Bahriye reisi, bunun için deniz kuvvetlerinin ihtiyaçlarını gözden geçirerek; Limni zırhlısının acil olarak tamirini, bazı malzemelerinin eksikliği yüzünden işe yaramayacak halde olan Yunan hafif filosuna mensup gemilerin eksik malzemelerinin tamamlanarak faydalı hale getirilmesini ve bazı kazanlar ile dizel motorların satın alınması için 5 milyon drahmi kredi verilmesini talep etmiştir. Tamiratın Pire’de yapılması düşünülmektedir. Ayrıca hava malzemeleri siparişi için de 90 milyon drahmi, yaklaşık iki yüz elli bin İngiliz lirası, talep edilmiştir. Komisyon azaları, bahriye reisinin bahsettiği ihtiyaçları kabul etmişlerdir. Maliye Nazırı, Adalar Denizi’nde Yunan deniz üstünlüğünün sağlanması milli gereklilik olarak görüldüğünden, Bahriye Reisi ile tamamen mutabık kalmıştır. Nazırı, takip eden bütçeden Limni zırhlısının tamirine sevk edilmek üzere 5 milyon drahmiyi temin edeceğini fakat iki yüz elli bin İngiliz lirasının şimdilik verilemeyeceğini ve bunu sağlamak için de çalışacağını ifade etmiştir. Sonuç olarak toplanan Meclis,

¹³⁴ BCA 30.10.00.00.63.422.6/1, BCA 30.10.00.00.63.422.6/2.

Limni zırhlısının tamir edilmesine ve diğer meselelere dair konuşulanları da kabul edilmiş saymaya karar vermiştir¹³⁵.

Bu toplantılarda alınan kararların uygulamaya konulmasından başka, Yunanistan Hükümeti, Londra'dan Daily Telgraf Gazetesi'nin verdiği bilgiye göre, Adalar Denizi'nde bahrî üstünlüğünü muhafaza etmek için döneminin modern harp gemileriyle, yeni baştan tamir edilmiş harp gemileri satın almaya başlamıştır¹³⁶. Fransa'nın Brest tezgâhlarında yapılan "Protös" denizaltısı bunlardan bir tanesidir. 780 tonlato hacmindeki bu denizaltı bütün denemelerden geçerek Yunan donanmasına katılmıştır¹³⁷. Bu denizaltı Fransız tezgâhlarında yapılırken, Yunan ordusunun ıslahı ile meşgul olan Fransız askeri heyetinin görev süresinin bir sene daha uzatıldığı haberi de gazetelere yansımıştır¹³⁸.

Türk gazetelerinde, Yunan basınından öğrenildiğine göre, bu faaliyetlerin sebebinin Türkiye'nin Yavuz zırhlısını tamir ettirme girişimi olduğu yazılmıştır. Oysa o dönemde bütün devletler ihtiyaç oldukça gemilerini tamir ettirmekte ve bu da doğal karşılanmaktadır. Yunan yönetimi de örneğin Limni zırhlısını bu tarihlerde, Eylül 1929'da, Malta'ya göndererek tamir ettirmiştir¹³⁹. Fakat burada tepki çeken, tamire gönderilen zırhlının, dünya ve özellikle Türk tarihinde çok önemli bir rol üstlenmiş olan "Yavuz" olmasıdır.

Türkiye'nin yeni bir bahriye programını uygulamaya karar vermesi üzerine bazı Atina gazeteleri bu konuda Yunanistan'ın emekli bahriye subaylarının fikrini sormuştur. Bunlardan eski Bahriye Erkân-ı Harbiye Reisi Amiral Viktor Dushmanis, aslında 1922'den o güne kadar gelen Yunan hükümetlerinin önemli bir maliyeti olan bu meseleyi çoktan halletmiş olmaları lazım geldiğini ifade etmiştir. Gazetelerden Türkiye'nin Yavuz zırhlısının Ekim ayına kadar tamir edileceğini öğrendiklerini ifade eden Amiral, tamirden sonra denizlerde Yunanistan'a karşı bir üstünlük elde edecek olan Türkiye'nin, 1912-1913 yıllarında Yunanistan tarafından zapt edilen adaları ve bu arada Girit'i almak istemesinden endişe etmektedir. 1913 yılında Alman tezgâhlarına ısmarlanmış Salamis¹⁴⁰ zırhlısı meselesini tekrar gündeme getiren Amiral, Yavuz tehlikesinin ancak bir zırhlı ile bertaraf

¹³⁵ BCA 30.10.00.00.63.422.7/1., BCA 30.10.00.00.63.422.7/2., BCA 30.10.00.00.63.422.7/3.

¹³⁶ "Yunanistan Harp Gemileri Satın Alıyor", *Hakimiyeti Milliye*, 7 Haziran 1929, s. 3.

¹³⁷ "Yunanistanın Yeni Tahtelbahiri", *İkdam*, 3 Eylül 1929, s. 3.

¹³⁸ "Yunan Ordusunda", *İkdam*, 5 Eylül 1929, s. 3.

¹³⁹ "Yunan Bahriyesi", *İkdam*, 27 Eylül 1929, s. 3.

¹⁴⁰ Yunan Hükümeti'nin Salamis'i satın alma süreci hakkında bakınız; "Günün Meseleleri: Yunan Bahriyesi", *Akşam*, 22 Kasım 1929, s. 2.

edilebileceği yönünde görüş belirtmiştir. Bahsedilen zırhlının Yavuz kadar seri olmadığı bilindiğinden, Amiral bir çaresinin bulunup onun da süratının Yavuz'un derecesine çıkarılmasını tavsiye eder. O geminin zırhı oldukça iyidir, toplarının da Yavuz'unkilere üstün olduğu bilinmektedir. Amiral, Yunan donanmasının düşürüldüğü vaziyette derhal alınması lazım gelen genel tedbirleri şöyle sıralar; bir taraftan muntazam bir bahriye programı yapıp uygulamaya başlamak, bir taraftan da talim ve terbiyeye çalışmak, bilhassa bahriye hususunda akıllıca ve tedbirli hareket ederek, mantıklı ve vatanperver olmak¹⁴¹.

Yunanistan'ın, Türk deniz programına karşı almayı düşündüğü tedbirler İngiltere tarafından da desteklenecektir. İngiltere'nin, Doğu Akdeniz'de o günkü coğrafi sınırları muhafazaya çalışacağını ve icabında barış için donanmasını kullanacağı bir şeref addedeceğini Atina gazeteleri haber vermektedir. İngilizlerle yaptığı görüşmelerde Venizelos, eğer Türk filosu Yunan sahillerine, Midilli ve Sakız'a taarruz ederse, İngiliz filosunun kendilerine yardım edeceği vaadini almıştır¹⁴².

Türk gazeteleri, Yavuz dretnotunun tamirinin bitmek üzere bulunmasının Yunanlıların uykusunu kaçırdığını yazarken, Yunanistan'daki gazeteler ise askerin ve halkın ortalığı velveleye verip, hükümeti bu tehlike karşısında derhal tedbir almağa davet ettiklerini yazmaktadır. Yunanistan bu telaş içerisinde "Averof" kruvazörü yanında "Leon", "Aetos", "Panter", "Yeraks" muhripleriyle, "Lonşi", "Niki", "Napkaktus", "Apsis" torpidoları, bir denizaltı ve "Promitefs" gemisi bulunduğu halde Ege Denizi'nde ve Korfu Adası'yla Astakos körfezi arasında manevralara başlamıştır. Manevralar Yunan donanmasının ıslah ve nizamını sağlamakla görevli olan İngiliz heyeti bahriye reisi ile arkadaşlarının idaresi altında yapılmaktadır. Manevraların konusu, sekiz Yunan muhribi ile torpidosunun "Averof" kruvazörüne torpil hücumu yapmalarından ibarettir. Yunan torpidoları ve muhripleri 28 kn. süratle ve kendilerini göstermemek için yapay sis tabakaları oluşturarak "Averof" kruvazörüne hücum etmişler ve Yunan gazetelerine göre bu hücumda başarılı olmuşlardır¹⁴³.

Türk basını ise hızları, 28 değil, 16-17 kn.'u geçmeyen bu eski Yunan gemilerinin Yavuz'un karşısında yapacakları şeyin müstahkem mevkilere sığınmaktan

¹⁴¹ "Deniz Programımız ve Yunanlıların Telaşı", *Hakimiyeti Milliye*, 13 Haziran 1929, s. 4.

¹⁴² "Allah Akıllar Versin!", *Akşam*, 11 Eylül 1929, s. 1; "Korku! Yunanlıları Telaş Aldı", *İkdam*, 11 Eylül 1929, s. 1, 3.

¹⁴³ "Allah Akıllar Versin!", *Akşam*, 11 Eylül 1929, s. 2; "Korku! Yunanlıları Telaş Aldı", *İkdam*, 11 Eylül 1929, s. 3.

ibaret olacağını yazmıştır. Türk Hükümeti'nin son derece barışçıl bir siyaset takip ettiği her tarafta anlaşılmışken, Yunanlıların Türklere savaşçı amaçlar atfetmeğe başlamaları ve güya Yavuz dretnotunun Adalar Denizi'ne çıkarak Yunan adalarına baskın yapacağı, Midilli'yi, Sisam'ı, diğer adaları birer birer işgal edecekleri iddiaları Türk kamuoyunda hayretle karşılanmaktadır. Yunan gazetelerinin bu ithamlarla dolu neşriyatı bir hafta kadar devam etmiş, sonra söylemleri değişmiştir. "Elefteron Vima", "Estiya" gibi en çok okunan ve hükümet ile yakından temas eden gazeteler bir süre sonra endişelerini bir tarafa bırakmış ve Yunan donanmasının Yavuz'a üstün olduğunu iddia etmeğe başlamışlardır. Bu gazetelerin iddiaları şunlardır: 1-Kılış, Limni zırhlıları ile Averof ağır top itibarıyla Yavuz'dan üstündür. Bu üç zırhlı, Yavuz'un borda ateşi sikletinden daha ağır olup etkili şekilde ateş edebilir. 2-Kanaris, Papanikolis gibi gemicilerin torunları olan Yunanlıların, Yavuz'un Yunan sahillerine yanaşmasına müsaade etmeyecekleri şüphesizdir. Hatta Yavuz, bir torpil yahut bir tayyarenin bombası ile batırılabilir. Yunanlıların bu iki iddiası bir Türk gazetesi tarafından incelenir. Gerçekten Kılış, Limni ve Averof gemilerinin üçünün de ağır topları Yavuz'a göre daha fazladır. Fakat iki zırhlının sürati ancak 16 kn. iken, Averof'un ise 21 kn. sürate sahip olması nedeniyle bu üç gemi birlikte hareket edecek kabiliyette değildir. Bu durum dikkate alınmasa bile gene Yavuz'un bu üç gemiden bir korkusu yoktur, çünkü sürati çok fazladır. Yavuz 28 kn. sürati¹⁴⁴ sayesinde Yunan gemilerinin güllerinin erişemeyeceği mesafede bulunmağa ve harbi oradan idare etmeğe muktedirdir. Gazete, Yunanlıların bu iddiasının çürüklüğü gösteren bir örnek olarak, Çarlık Rusya'sının Karadeniz filosu Yunan filosuna çok üstün olduğu halde I. Dünya Savaşı'nda daima Yavuzla çarpışmaktan kaçınmasını ve Yavuz Boğaz'dan çıkınca daima hareket üssüne dönmelerini göstermiştir¹⁴⁵. İkinci bir örnek de I. Dünya Savaşı'ndaki Corenel Deniz

¹⁴⁴ 1938 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün cenaze merasimine gelen dünya gemilerinden örnekler; Büyük Britanya bahriyesini temsil eden "Malaya" hattı harp zırhlısının hızı saatte 25 kn., Fransız bahriyesini temsil eden "Emil Berten" kruvazörü Fransız donanmasının en yeni gemilerinden birisidir, hızı saatte 39.8 kn.'dur. Alman bahriyesinin gönderdiği "Emden" kruvazörünün hızı saatte 29 kn., Rumen bahriyesinin gönderdiği "Regel Ferdinand" sınıfı destroyer de Rumen bahriyesinin en yeni ve en büyük savaş gemisidir, hızı saatte 38 kn.'dur. Yunan bahriyesini temsil eden "Hidra" destroyeri Yunanlıların en yeni dört gemisinden birisidir. Türk donanmasının Adatepe sınıfı destroyerleriyle yaşıt olan Hidra, saatte 41.1 kn. süratindedir ("Taziyet İçin Limanımıza Gelen Dost Devlet Harp Gemileri: Gelen Harp Gemilerinin Hemen Hepsini de En Modern Tesisatlı ve En Kıymetli Harp Cüzitamlarıdır", *Yeni Sabah*, 20 Kasım 1938, s. 4).

¹⁴⁵ Gerçekten, döneminin en üstün gemisi olarak kabul edilen Yavuz, savaş süresince girdiği tüm muharebelerden başarı ile çıkmış, Karadeniz'de Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nin sigortası olmuştur (Tuna-boylu, a.g.m., s. 771). Öyle ki, Rusya, Yavuz dretnotunun talim için Karadeniz'e çıkmasını savaş sebebi sayacağı yönünde açıklamalarda bulunmuştur (Tuna, a.g.m., s. 207). Dolayısıyla Yunanistan'ın Yavuz'un denize çıkmasına yönelik tedirginliği müferrit bir olay olmayıp, Rusya da hem I. Dünya Savaşı sürecinde

Muharebesi'dir. Bu muharebede Alman filosu kumandanı Maximilian von Spee, kendisinden çok kuvvetli olan "Good Hope" ve "Monmouth" isimindeki İngiliz zırhlılarını, iki Alman zırhlı kruvazörünün sürati sayesinde batırmıştır. İngilizler, Alman filosuna karşı daha süratli bir dretnot kruvazör göndererek Falkland Adaları Muharebesi'nde Maximilian von Spee'nin gemilerini birer birer batırması, onlar da aynı tarzda hareket etmişlerdir. Dolayısıyla bu örnekleri veren gazeteye göre, bahri bir muharebede Yavuz'un bu eski Yunan gemilerine ayrı ayrı hücum ederek bunları batırmaya gücü yeter. Yunanlıların ikinci iddialarına gelince, Yavuz gibi büyük gemiler her zaman denizaltı ve torpido hücumuna maruz kalabilirler. Bunun için beraberlerinde torpido muhاریpleri bulundurlar. Türk Hükümeti'nce İtalya'ya sipariş edilen son sistem torpido muhاریpleri bu ihtiyacı karşılayacaktır. Bir üçüncü nokta Yunanlıların inşası yarıda bırakılan Salamis dretnotudur. 15 seneden beri bir tekne halinde denizde duran bu geminin ikmali için 30 milyon lira lazımdır. Yunanlılar bu parayı bulsalar bile gemi Yavuz'a nazaran pek aşağı derecededir, çünkü sürati 20 kn.'dur. Gemide ne kadar tadilat yapılırsa yapılsın bu sürati 28 kn.'a çıkarmak imkânsızdır. Gazeteye göre bu şartlarda, Yunanlıların Yavuz'a karşı üstünlük sağlamalarına imkân yoktur. Esasen o dönemde Yavuz kadar kuvvetli bir dretnot Akdeniz'de İngiltere'den başka hiçbir devletin filusunda yoktur. Ne Fransa'da ne de İtalya'da bu güçte harp kruvazörü yoktur. Yazı, Türk Hükümeti herkesle dost geçinmek istediği için hakikaten sulh isteyenlerin Yavuz'un tamirinden telaşa düşmelerine mahal olmadığı bilgisiyle sonlanmaktadır¹⁴⁶.

Yunan gazetelerinin savaş tehlikesi ve Yavuz hakkındaki yayımları devam ederken, Yunan Bahriye Nazırı şöyle bir beyanatta bulunmuştur; "*Yavuz harp kruvazörünün tamiri yeni bir hadise değildir. Tamirat uzun müddetten beri devam ettiği için gafil avlanmış değiliz. Yunanistan, bütçesinin müsaadesi dâhilinde bahriyesini takviye etmeğe çalışıyor.*" Açıklamanın devamında, İtalya'ya sipariş edilen denizaltıların bitimine yirmi iki ay kaldığı fakat o zamana kadar da zaten Salamis'in inşası biteceğinden ve onun da Yavuz'dan üstün olacağından bahsedilmektedir¹⁴⁷. Denizaltılardan başka, 1929 yılının Ekim ayında 1,400'er tonluk iki torpido muhribi inşası için yine İtalyan tezgâhları temsilcileri ile bir anlaşma imzalanmıştır. Bunlar saatte 40 kn. hızla

hem de 1929 yılındaki bu tamir bahisleri sırasında Yavuz'dan tedirgin olmuş ve Baltık Filosundan 24,800 tonluk "Parizhskaya Kommuna" muharebe kruvazörü ile "Profintern" hafif kruvazörünü 1929 sonunda Karadeniz'de konuşlandırmıştır (Tunaboşlu, a.g.m., s. 781).

¹⁴⁶ "Yunan Filosu Yunan Dretnotu İle Harp Edebilir mi?", *Akşam*, 20 Eylül 1929, s. 5.

¹⁴⁷ "Yunanlılarda Telaş-Koca Yavuzun Hayalinden Bile Ürküp Korkuyorlar!"; *İkdam*, 10 Eylül 1929, s. 1; "Yavuz...", *İkdam*, 9 Eylül 1929, s. 3.

gidecek, dört topu, üç tayyare topu ve altı torpil kovanına sahip olacaktır. Maliyeti 500 bin İngiliz lirasıdır¹⁴⁸. Görüldüğü üzere, Nazır bir yandan Yunan halkını bahriyelerinin ihmal edilmediğine ve gereken her türlü önlemin alındığına iknaya çalışırken; *“fakat bu herhangi bir devlete karşı husumetle yapılmış bir şey değildir”*¹⁴⁹ ve *“Yunanistan bahri yarış siyaseti yapmamaktadır. Yapılan siparişler hükümetin evelden tanzim edilmiş olan bahri programının tatbikinden ibarettir.”*¹⁵⁰ diyerek adeta Türk kamuoyunu da iknaya çalışmaktadır.

Atina’da çıkan resmi “Messenger d’Athenes” gazetesi, Venizelos’un Paris’ten geçerken sefaret deniz ataşesi Papaleksopulos’la görüşerek Salamis hakkında bilgi aldığı yazmıştır. Buna göre yapılması düşünülen tadilat ile Salamis’in Akdeniz’in *“en kuvvetli gemilerinden biri”* olacağı ifade edilirken, bu haberde tadilat için üç milyon İngiliz lirası istendiği ve bunun Yunanlılarca çok bulunduğu belirtilmiştir¹⁵¹. Biraz sonra, maliyeti nedeniyle mi bilinmez, Venizelos’un Salamis zirhlısının alınmasına aleyhtar olduğu, donanmanın küçük gemilerle takviye edilmesine ve kuvvetli bir hava filosu oluşturulmasına taraftar olduğu haberine rastlanmaktadır¹⁵². Nitekim ağır gemiler satın alındığı takdirde senevi 150 milyon drahmi fazla masraf olacağı anlaşıldığından, bahri program olarak ağır gemiler satın almayarak denizaltı vesaire gibi hafif bahriye araçları tedarik etmek yolunun tercih edileceği Yunan yöneticiler tarafından açıklanmıştır¹⁵³. Fakat bu karar bahriye zabitleri arasında memnuniyetsizlik yaratmıştır. Zabitler, Türk donanmasıyla eşitliğin ancak Yavuz’a muadil bir gemi ile sağlanacağını düşündüklerinden Venizelos’a sunmak üzere Salamis’in ikmalini isteyen bir muhtıra hazırlamışlardır¹⁵⁴.

Türk gazetelerinin yazdıklarına göre, Atina gazetelerinde Türkiye hakkında çıkan tahrik mahiyetindeki uydurma haberler gün geçtikçe çoğalmaktadır. Yavuz’un tamirinden başka genel diğer bazı ithamlar da “Himerisios Tipos” isimli gazetede yer almıştır; *“İzmit tersanesinde yapılan hummalı hazırlıklarla birlikte kara ve denizde diğer askeri hazırlıklar da mevcuttur. Bu hazırlıklar Türk erkân-ı harbiyesinin dikkatini çevirdiği Adalar Denizi sahillerinde yapılmaktadır. Midilli’nin karşısındaki sahil, bilhassa hummalı bir surette çalışıyor. Burada sivil hayat askeri hayata mevkiini terk etmiştir. Ayvalık sahilleri*

¹⁴⁸ “Yunanistanın Yeni Yapıtacağı Torpitolar”, *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1929, s. 4.

¹⁴⁹ “Yeni Siparişler İtalyan Tezgâhlarına Ismarlanan Gemiler”, *Milliyet*, 6 Ekim 1929, s. 2.

¹⁵⁰ “Yunanistanın Yeni Yapıtacağı Torpitolar”, *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1929, s. 4.

¹⁵¹ “Salamis Zirhlisi”, *İkdam*, 7 Eylül 1929, s. 3; “Salamis”, *İkdam*, 9 Eylül 1929, s. 3.

¹⁵² “Salamis Zirhlisi”, *İkdam*, 14 Eylül 1929, s. 3.

¹⁵³ “En Son Bahri Programları”, *İkdam*, 30 Eylül 1929, s. 3.

¹⁵⁴ “Yunanistanda Bahri Tefevvük”, *Milliyet*, 2 Ekim 1929, s. 2.

dehşetli surette tahkim edilmiş olup her nevi askeri üsler vücuda getirilmiştir. İşin asıl garip tarafı bu havalîye birkaç aydan beri büyük miktarda süvari ve piyade kuvvetlerinin getirilmesi, bunları ibate için de binalar yaptırılmasıdır. Türk zabıtları açıkça Midilli, Sisam, Limni Adaları yakında Türk olacaktır diyorlar. Bu havalideki askeri hazırlıklar çok büyüktür. Bu vaziyet karşısında, Yunanistan cihetinden herhangi bir tecavüzü harpten korkmaya sebep bulunmayan Türkiye'nin bu suretle neye ve kime karşı hazırlandığını öğrenmek merakı mucip olmaktadır.” “Himerisios Tipos” gazetesi bu haberleri İstanbul'dan aldığı iddia etmektedir.¹⁵⁵

Yavuz'un tamiri, Yunan basını tarafından Türklerin Adalar Denizi'nde üstünlüğü ele geçirme çabası olarak yorumlanmaktadır. Bu yüzden karşılıklı yazışmalar bir süre Adalar Denizi'nde eşitlik-üstünlük meselesi üstünde yoğunlaşmıştır. Siirt Mebusu Mahmut (Soydan) Bey, Türklerin savunma kuvvetlerini düzenlerken, “mutlaka filan devletten üstün olmalıyız” diye düşünmediklerini, öyle iken, Türk bahriyesindeki ıslahatın Yunan kamuoyunu bir nevi endişeye düşürdüğünü ifade etmiştir. Mahmut Bey, bu endişeyi Atina'da öteden beri mevcut olan bir ruh haline bağlamaktadır. Bu ruh halindeki Yunanistan'a göre, denizlerde Türkiye ile Yunanistan arasında kuvvet dengesi ancak Yunanistan'ın Adalar Denizi'nde hâkim olmasıyla sağlanabilir. Mahmut Bey'in bu teşhisine o dönemde bütün Atina gazeteleri cevap vermiştir. Cevaplar arasında Amiral Priklassi ile eski Nakliye Nazırı Arkipopulos'un “Hestia” gazetesinde yayınlanan mektupları da vardır. Bu mektuplarda, Türkiye'nin bahri hazırlığı ve denizlerdeki üstünlük çabaları Yunanistan'a hücum etmek fikrinde olduğuna ispattır denilmiştir. Diğer yandan Yunanistan'ın adaları almasına rağmen, Türk arazilerine dokunmaması, Türkiye'ye karşı herhangi bir tecavüz amacı taşımamasına delil olarak gösterilmiştir. Amiral ve Nazır'a göre, Yunanistan her taraftan denizle çevrili ve kara tarafından müdafaasız durumda olduğundan Yunanistan'ın denizde hâkim olmak istemesi, Türkiye'ye tecavüz için değil mevcudiyetini ve hükümet merkezini müdafa etmek içindir. Mahmut Bey, bu yazıların kendi söylediklerini yeniden teyit ettiği düşüncesindedir.¹⁵⁶

Yunan gazetelerinin Yavuz zırhlısı vesilesiyle yaptıkları düşmanca haberlere¹⁵⁷ dair Celal Nuri (İleri) Bey de bir yazı yazmıştır. Kendisinin gözlemine göre

¹⁵⁵ “Yunanlılar İşçi Azıtıyorlar”, *Vakit*, 23 Eylül 1929, s. 4.

¹⁵⁶ Siirt Mebusu Mahmut, “Yunan Bahriyesi”, *Hakimiyeti Milliye*, 17 Kasım 1929, s. 1.

¹⁵⁷ 1923-1930 yılları arasında, Türkiye aleyhtarı düşmanca yazılar yayınlamaları nedeniyle Yunanistan'da çıkan gazetelerden on bir tanesinin Türkiye'ye girişi önce Bakanlar Kurulu kararıyla daha sonra da Takrir-i Sükun Kanunu gereğince yasaklanmıştır (Hikmet Öksüz, “Yunanistan'daki Türkiye Karşısı Basın-Yayın Faaliyetleri ve Türk Hükümeti'nin Aldığı Tedbirler (1923-1938)”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: 3, Sayı:

o dönemde hiçbir Yunan gazetesinin hiçbir sayfası yoktur ki, Türkiye aleyhinde bir şey yazılmamış olsun. Yazılan ilmî ve tarihî yazılarda dahi Türk bir istilacı ve barbar olarak gösterilirken, Yunanlılar ise daima mazlum olarak tasvir edilmektedir. Türk düşmanlığını devam ettirmek için Türk'ü “korkunç bir heyulâ” gibi göstermenin Yunanistan'da adeta moda haline geldiğini belirten müellif, Yavuz meselesini de bu çerçeveden yorumlamıştır. Celal Nuri Bey, Yunan basınının bir Yunan limanına Türk bayraklı bir kayık yanaşsa bunu Yavuz zırlıslı sandıklarını ve kendini müdafaa için iki gemi alan, bir yol yaptıran Türkiye'yi taarruzla suçladıklarını ifade etmiştir. Mahmut Esat Bey'in “halet-i ruhiye” dediği ve Türk-Yunan ilişkisine engel olan tutuma Celal Nuri Bey de dikkat çekerek, ilişkilerin kötü olmasının “psikolojik” sebebini şöyle yorumlamıştır; “*Bu efendiler bilmektedirler ki, Türkiye Fransa'dan geniş araziye maliktir. Kendisinin altı devletle kara, iki devletle deniz hududu vardır. Müdafasını temin etmek en aziz vazifesidir. Komşumuz yalnız Yunanistan değildir. Bu kötü ve çürük zihniyet iki devlet arasında da işlerin ve müzakerelerin sürencemede kalmasının psikolojik sebebidir*”¹⁵⁸.

Yaşanan bu gelişmeler, bazı Avrupa gazetelerinde de yer bulmuş ve Türkiye ile Yunanistan'ın Adalar Denizi'nde silahlanma yarışına çıktıkları yorumları yapılmıştır. Yunan gazeteleri ise yine aynı iddialarına devam etmektedir. “*Messageur d'Athenes*” gazetesinin başmakalesinde, Adalar Denizi'nde gerçek denge- nin ancak Yunanistan'ın bu denizde hâkim olmasıyla kurulabileceği, bu yüzden Türkiye'nin bu denizde bir kuvvet sahibi olmasının ne lüzumu ne de bir manası olmadığı yazılmıştır. Gazeteye göre, Yunan donanmasının asla saldırgan bir fikri yoktur, Türkiye ise yalnız Yunanistan'a karşı silahlanmaktadır. Mahmut Bey, İzmir baskınına uğradığı zaman adaları da Rumeli'deki topraklarını da kaybetmiş bulunan Türklerin, bütün tedbirlerinin savunma amaçlı olduğunu ifade etmektedir. Aslında Mahmut Bey, bütün bu yanlış anlama, endişe ve geleceğe ait tereddütlerin hala bir türlü halledilemeyen mübadele işlerinin sınırlara verdiği gerginlikten¹⁵⁹ doğduğu kanaatindedir¹⁶⁰.

2, 2002, s. 105).

¹⁵⁸ Celal Nuri, “Sulhün Engeli”, *İkdam*, 20 Eylül 1929, s. 1.

¹⁵⁹ Dönemin Türk-Yunan ilişkilerinde gerginlik yaratan meselesinden yine Siirt Mebusu Mahmut Bey başka bir gazete yazısında bahseder. Vapurda yolculardan bir Yunanlı iş adamı ile görüşen mebus, işadının kendisine; “*Pasaport meselesi yüzünden gene Türkiye ile Yunanistan'ın arası açık kaldı. Bunu yapmamalı idiniz. Osmanlı pasaportları ile memleketten çıkmış Rumların tekrar avdelleri sizin lehinizdedir. İktisadi vaziyetimizi takviye eder. Görmüyor musunuz İstanbul'da ve İzmir'de ticaret hayatı durmuştur. Çünkü en faal bir ticaret unsuru olan Rumları kovdunuz.*” (Siirt Mebusu Mahmut, “Gündelik-Deniz Üstünde”, *Hakimiyeti Milliye*, 14 Ağustos 1929, s. 1) dediğini yazmıştır.

¹⁶⁰ Siirt Mebusu Mahmut, “Gündelik-Denizde Yarış...”, *Hakimiyeti Milliye*, 21 Kasım 1929, s. 1.

Karşılıklı iddialar devam eder. Bu sefer Türk gazetelerince, Yunanlıların Türklerin Yavuz dretnotuna itiraz ederek sulhperver görünmeye çalışmakla birlikte aslında daha kuvvetli bir donanma hazırladıkları iddia edilir. Yunanistan'ın yarı resmi gazetesi olan *Messenger d'Athenes*'de yer alan bir makalede, Yunan askeri bütçesinin hafif filo ile tayyarelerin takviyesine sarf edileceği, aynı zamanda dönemin savaş teknolojisine sahip olmayan yahut askerin talimine yaramayan gemilerin donanmadan çıkarılacağı bilgisi yer alır. Bu kararın neticesi olarak Kılış ve Limni gemilerindeki mektepler karaya alınıp, bu gemilerin de satılmasına karar verilir. Türk gazetelerindeki yorumlara göre, Yunanistan'ın bu kararından çıkan netice Yunan Hükümeti'nin kendisine kati ve açık bir deniz programı çizdiği'dir. Bu program da bütün büyük savaş gemilerinden vazgeçerek kuvvetli muhriplerden ve denizaltılardan oluşan hafif bir filo vücuda getirmektir. Böyle bir filo, o dönemde en tehlikeli saldırı aleti olarak görülmektedir. Türk gazetesinin iddiasına göre; Yavuz zırhlısı yalnız müdafaaya yararken, Yunanistan'ın yapmak kararında olduğu hafif filo ise yalnız taarruza yaramaktadır ve Yunanlılar bu hakiki savaş ve taarruz hazırlığından sonra barış istediklerini ve Türkiye'nin ise savaşa hazırlandığını boyuna yazıp dursalar da artık kimse inanmayacaktır¹⁶¹.

Bu dönemde, Türk gemilerindeki genel tamirat 1924 ile 1927 yılları arasında yapılmış, Türk donanması ancak 1928'de toplu olarak hareket edebilmiştir. Sadece Yavuz kruvazörünün onarımı 1930'a kadar devam etmiştir¹⁶². Yavuz'un denize indirileceği günün kati surette kararlaştırıldığı İsmet Paşa, Milli Müdafaa Vekâleti'ne 6 Eylül 1929'da bildirmiş¹⁶³ ve sonuçta Yavuz 12 Ekim 1929 tarihinde Gölcük'teki havuzdan sorunsuz bir şekilde denize indirilmiştir¹⁶⁴. 25 Şubat 1930 tarihinde tamir işlemleri biten Yavuz¹⁶⁵, Ağustos ayında manevralar yapmaya başlamıştır. Tayyare Cemiyeti tarafından bu manevralar filme çekilerek, Yavuz'un atışları, sürati ve kumanda heyeti kaydedilmiştir¹⁶⁶. Fransız deniz ataşesinin tamirden sonraki ilk denemelerde, en iyi beklentilerin bile üstünde hıza eriştiğini bildirdiği Yavuz¹⁶⁷, deneme seyirlerinde 27.1 kn.'luk rekor bir hıza ulaşmıştır¹⁶⁸. İlerleyen günlerde İstanbul Limanına gelen Yavuz zırhlısı halk tarafından gezil-

¹⁶¹ "Günün Meseleleri: Yunan Bahriyesi", *Akşam*, 22 Kasım 1929, s. 2.

¹⁶² Oran, *a.g.t.*, s. 195.

¹⁶³ BCA 30.01.00.00.1.5.19.

¹⁶⁴ "Yavuz Denize İndirildi!", *Milliyet*, 13 Ekim 1929, s. 1.

¹⁶⁵ Baş, *a.g.e.*, s. 193.

¹⁶⁶ "Türk-Yunan Filoları-Yavuz Dretnotumuz", *Akşam*, 7 Ağustos 1930, s. 1.

¹⁶⁷ Güvenç ve diğerleri, *a.g.m.*, s. 241.

¹⁶⁸ Avcı, *a.g.m.*, s. 111.

meğre başlanmıştır. Havanın yağmurlu olmasına rağmen gemiyi bir günde iki bin kişi gezmiştir¹⁶⁹.

Yavuz'un tamirinin bittiği 1930'lu yıllar, 1950'lerin ilk yılları ile birlikte, Türkiye ve Yunanistan'ın işbirliği içinde olduğu iki önemli dönemden biridir. İncelediğimiz dönemin devamı niteliğinde olan 1930'lu yıllarda bu iki devlet İtalya'nın politikalarından kendilerine yönelik ortak bir tehdit algıladıklarından, bir yakın işbirliği sergileme dönemine girmişlerdir¹⁷⁰. Nitekim dış politikasını Türkiye'nin bakış ve kaygılarını aynen paylaşarak yürütmeye başlayan¹⁷¹ ve Yunus Nadi ile yaptığı görüşmede Türkiye Cumhuriyeti ile artık yalnız dost olabileceklerini ifade eden Venizelos, Yunanistan'ın Türkiye ile görülecek hiçbir hesabı olmadığını ve aynı şekilde Türkiye'nin de Yunanistan topraklarına müteveccih hiçbir gizli emeli olmadığını emin olduklarını ifade etmiştir¹⁷². Görüldüğü üzere, Yunus Nadi Bey'le yaptığı mülakatta son derece barışçıl görünen Venizelos, kendi ülkesinde Meclis'te silahlanma hakkında beyanatta bulunurken, Türkiye'nin takip ettiği siyasetin tamamıyla barışçıl olduğuna inandığını ve kendilerinin de bahri kuvvetlerden ziyade hava vasıtalarına önem verdiklerini beyan etmiştir¹⁷³.

Tamirat Sonrası Yavuz Zırhlısı

Yavuz, tamirinden sonra uzun süre Türk Deniz Kuvvetleri'nin sancak gemisi, yani Türkiye'nin prestijini gösteren en iyi komuta kontrol gemisi olmuş¹⁷⁴, unutulmaz tarihi misyonu sayesinde *dış politika bakımından da Türk Devletine büyük hizmetler görmüştür*¹⁷⁵.

Bunun ilk örneği, Yunan Başbakanı Venizelos Balkan Paketi konuşmaları yapmak üzere Türkiye'ye geldiği sırada yaşanmıştır. O sırada Mecidiye kruvazörü

¹⁶⁹ "Yavuz'u Ziyaret Edenler-Havanın Yağmurlu Olmasına Rağmen Bir Günde İki Bin Kişi Ziyaret Etti", *Hakimiyeti Milliye*, 28 Ekim 1930, s. 3.

¹⁷⁰ Şükrü S. Gürel, *Tarihsel Boyut İçinde Türk Yunan İlişkileri (1821-1993)*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1993, s. 13.

¹⁷¹ Gürel, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁷² "Venizelos Berlinde, Başmuharririmizin M. Venizelosla Mülakatı", *Cumhuriyet*, 1 Ekim 1929, s. 1, 3; Yunus Nadi, "M. Venizelosla Mülakat", *Cumhuriyet*, 6 Ekim 1929, s. 1.

¹⁷³ "Son Telgraflar-M. Venizelos", *Vakit*, 12 Şubat 1930, s. 3. Venizelos'un bahri siyasete dair görüşleri için bakınız; "Yunan Başvekalinin Deniz Siyasetine Dair Beyanatu-İtilaf İçin Esas Ne İmiş?-Esas İki Memleket Donanmalarının Müsavatıdır", *Hakimiyeti Milliye*, 13 Şubat 1930, s. 1; *Vakit*, 13 Şubat 1930, s. 2; "Harici-Yunanistan-Deniz Mes'elesi", *Hakimiyeti Milliye*, 21 Şubat 1930, s. 2; "Deniz Kuvvetimiz Yunan Meclisinde Hararetle Münakaşa Ediliyor", *Vakit*, 16 Şubat 1930, s. 1; Mehmet Asım, "Türk-Yunan Münasebatında İnkişaf", *Vakit*, 16 Şubat 1930, s. 4.

¹⁷⁴ Oran, *a.g.t.*, s. 21.

¹⁷⁵ Baş, *a.g.e.*, s. 185; Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 165.

subaylarından Afif Büyüktuğrul, Venizelos Ankara'ya hareket ettikten sonra, bir denizci âdeti olarak Venizelos'u getiren Yunan "Elli" kruvazöründe bulunan Yunan donanma komutanı Amiral Sakalarios ve kruvazör subayları şerefine verdikleri öğle yemeğinde yaşananları şöyle anlatır; *"Tam yemeğin ortasında bulunuyorduk ki lumbuzlardan onarımı tamamlanıp da tecrübe seyiri yapmaktaki olan Yavuz gemisi görüldü. Tam yol seyir yapıyor, denizlerin üzerinden uçuyordu. Yunanlı dostlarımız bu manzarayı görür görmez, sofraya nezaketini bile unutmuşlar, izin bile almadan sofrayı terk ederek Yavuz'u seyretmek üzere güverteye koşuştular; kendilerine getirilen dürbünlerle gözden kaybolmasına kadar Yavuz'u seyrettiler. Adeta dilsiz kesilmişlerdi. Sonra sofraya tekrardan oturunca dilleri çözüldü, fakat konu hemen Yavuz üzerine düşmüş ve yemek de böylece bitmişti"*¹⁷⁶.

Yunanlı subayların hayranlıkla izledikleri Yavuz, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın huzurunda savaş manevraları yaparak Antalya'ya gelirken, acil bir telsiz emriyle Varna limanına çağırılır¹⁷⁷. Başbakan İsmet İnönü'yü almak üzere Varna'ya doğru yola çıkan Yavuz'da; Dr. Neşet Ömer Bey, Vali Muhittin, mebus Nuri, Kılıç Ali ve Hasan Cavit Bey ile protokolden Münir İbrahim Bey bulunmaktadır. İnönü, gemiye bindikten sonra Varna'dan dönmek üzere Yavuz'da olduklarını Cumhurbaşkanı Atatürk'e telgrafla bildirir¹⁷⁸. Yavuz ve ona eşlik eden "Tınaztepe" ve "Kocatepe" muhripleri 23 Eylül 1933 tarihinde Varna limanına giderek İkinci Balkan Konferansı için burada bulunan Başbakan İsmet İnönü'yü alıp İstanbul'a getirmişlerdir¹⁷⁹. Bu gemide görevli subaylardan Büyüktuğrul, yıllar sonra, Yavuz'un ani olarak çağırılmasının sebebinin Tevfik Rüştü Aras'a sorar ve şu cevabı alır; *"Kuvvet gösterisi yapmak için, bu karar başarılı da oldu."* Büyüktuğrul'un yorumuna göre¹⁸⁰, Başbakan, Bulgaristan'da karşılaştıkları ters bir muamele nedeniyle Yavuz'u acil olarak çağırması olmalıdır. Türk heyeti, Varna'da Bulgaristan Devleti'ni selamlarken kıyıya yakın evlerdeki cam ve çerçeveleri indiren Yavuz'un gelişinden büyük hoşnutluk duymuşlardır. İşin doğrusunu kendisi de Başbakanı almak üzere Yavuz'la Varna'ya giden Emekli Tuğamiral Asım Şinikin, Yavuz'un donanmadan ayrılması töreninde şöyle anlatır; *"Limandan çıktıktan sonra İsmet İnönü gemi ile gelmiş olan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a Yavuz'un Amiral salonunun önünde konferans hakkında şöyle izahat verdi; 'Varna'ya geldiğimde iyi karşılanmadım. Konferansta eski antlaşmaya ilaveten lehimize 13 madde daha ilavesini istiyorduk. Bulgarlar yeni teklifleri*

¹⁷⁶ Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁷⁷ Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 136.

¹⁷⁸ BCA 30.10.00.00.13.75.2/1, BCA 30.10.00.00.13.75.2/3.

¹⁷⁹ Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 209.

¹⁸⁰ Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 136.

değil, eski antlaşmanın dahi tadilini istiyorlardı. Varna'daki Yavuz limana demirleyip toplarıyla şehri selamladı. Siyasi durum tamamen tersine döndü ve bütün isteklerimizi kabul ettirdik. Deniz gücünün siyasete bu kadar müessir olduğunun şahidi olmasaydım inanmazdım"¹⁸¹.

Yavuz sadece uyarı amaçlı değil, iyi bir ev sahipliği örneği olarak misafir ağırlamakta da kullanılır. Örneğin, Türkiye Cumhuriyeti'ni ziyaret eden İran şahı Rıza Pehlevi, Yavuz gemisinde ağırlanmıştır. Ortadoğu devletleri içerisinde İran'a özel bir önem veren Atatürk, Şahı daha fazla kazanmak için, ona herhangi bir donanmanın yapabileceğinin en iyisini yaparak donanma harp filosundan Yavuz ve beraberinde dört muharibi, ihtiyat filosu olarak da Hamidiye ve Mecidiye kruvazörlerini 11 Haziran 1934'te İstanbul'dan Trabzon'a göndererek Şah'ı karşılamalarını sağlamıştır¹⁸².

Barışçıl amaçlarla dost devletlerin limanlarına ziyaretlerde bulunan Yavuz zırhlısı, 1936 yılında Türk donanmasıyla birlikte Malta'ya gitmiştir¹⁸³. Bu seyahat daha önce Türkiye'ye gelen İngiliz filosuna iade-i ziyaret maksadıyla yapılmıştır. Yavuz'da İngiliz donanması erkânına üç ziyafet verilmiş olup, içinde bir Atatürk köşesiyle bir de inkılâp müzesi hazırlanmıştır¹⁸⁴. Gemiye gören İngiliz donanması subaylarından bir yüzbaşı, görüştüğü Türk gazeteciye, bu müthiş savaş gemisinin büyük bir maharetle bir "dostluk yuvası" haline dönüştürülmesine hayret ettiğini ifade etmiştir¹⁸⁵. Donanma, Malta'dan dönüşte Yunan donanmasını da ziyaret edecektir¹⁸⁶. Donanma, Yunanistan'a gittiği zaman, 1 Aralık 1936 tarihinde, Yunan kralı ve Prens I. Paulos, Yavuz gemisini ziyaret etmişlerdir¹⁸⁷. General Metak-sas, bu ziyaret sırasında Türk filosundaki gemileri görmüş ve hayran kalmıştır¹⁸⁸.

Yavuz bundan sonra, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve Cumhurbaşkanı Atatürk'ün vefatından sonra yapılan cenaze merasiminde yer almıştır. 10 Kasım 1938'de vefat eden Atatürk'ün naaşı 19 Kasım tarihinde "Zafer" muhribi tarafından Sarayburnu'ndan alınarak, Yavuz'a teslim edilmiş ve buradan da İzmit'e geçilerek naaş, özel bir trene nakledilmiştir¹⁸⁹.

¹⁸¹ T.C.G. Yavuz'un Donanmadan Ayrılma Töreni, s. 20.

¹⁸² Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 218.

¹⁸³ Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 224.

¹⁸⁴ "Yavuz ve Torpitolar Bugün Gidiyor", *Kurun*, 17 Kasım 1936, s. 6.

¹⁸⁵ "Yavuz Zırhlısında Ziyafet", *Son Posta*, 6 Eylül 1937, s. 8.

¹⁸⁶ "Donanmamız Maltaya ve Yunanistana Gidiyor", *Kurun*, 11 Eylül 1936, s. 1. Ziyaretin ayrıntıları için bakınız; "Filomuzun Maltayı Ziyareti.", *Kurun*, 14 Ekim 1936, s. 2; "Yavuz Ayın 17 sinde Gidiyor", *Kurun*, 10 Kasım 1936, s. 1.

¹⁸⁷ T.C.G. Yavuz'un Donanmadan Ayrılma Töreni, s. 2.

¹⁸⁸ "Filomuz Bugün Ayrılıyor", *Kurun*, 3 Aralık 1936, s. 2.

¹⁸⁹ Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 234, 235.

Kendi döneminde Balkan ve Arap devletlerinin en güçlü savaş gemisi olan Yavuz, yapılan tamirat sonrası 1950 yılına kadar donanma komuta gemiliği yapmış¹⁹⁰, 14 Kasım 1954 tarihinde ise adı savaş gemileri listesinden çıkarılmıştır¹⁹¹. Bu süreçte devamlı olarak; subay mesafe aleti, manzume ve uçaksavar ve top ihtisas kursları, astsubay mesafe aleti, manzume nişancı, kamacı, elektrikçi kursları ile çeşitli er kursları bu gemide açılarak bu kurslarda yetişen kifayetli personel, Türk donanmasının temel direkleri olmuşlardır¹⁹².

İzmit körfezinde müze olarak yer alan tarihî gemiyi Türkiye, Federal Alman Cumhuriyeti'ne satmak üzere 1963 yılında teklifte bulunmuş fakat öneri mali sebeplerle gerçekleşmemiştir¹⁹³. 7 Haziran 1973 tarihinde, Yavuz'un Türk Donanması'ndan ayrılma töreni yapılmıştır. Tören konuşmalarında, nasıl ki, insanlar doğar, yaşar, nesil bırakır ve ölürse, gemilerin de insanlar gibi doğup, yaşayıp isim bırakarak öldükleri ifade edilmiştir. Türk Donanması'na 40 yıl şerefle hizmet veren Yavuz¹⁹⁴ böylece Türk filo komutanı Amiral Fırat ve Alman donanma ataşesi Von Rodbertus'un katıldıkları son bir törenle hizmetten ayrılmış, Gölcük'te bulunduğu yerden alınıp 1976 yılında bitecek sökülme işlemlerine başlanmıştır¹⁹⁵.

Sonuç

Alman yapımı olan Yavuz, Türk tarihine “Şanlı Yavuz” olarak geçmiş ve adına türküler yakılmış, şiirler yazılmış bir savaş gemisidir. Türk denizcilik tarihinin, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişinin ve bu savaşın gidişatının en önemli aktörlerinden birisidir. I. Dünya Savaşı'na girmeden önce yaşanan olaylarla akıllara kazınan Yavuz'un Osmanlı Devleti'ne geçişi oldukça maceralı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye sipariş ettiği savaş gemilerine el konulması üzerine hayal kırıklığı yaşayan Türk kamuoyuna büyük bir teselli vermiş, bu arada Osmanlı Devleti'nin savaşa Almanya tarafında katılmasında da etkili olmuştur.

Türkiye ve Yunanistan arasında Lozan Anlaşması sonrasında devam eden müzakerelerde, mübadele gibi çetin bir konunun halledilmesine çalışılırken yaşanan gerginliğe bir de “Yavuz'un tamiri” meselesi eklenmiştir. Çağdaşları arasından özellikleriyle temayüz eden Yavuz'un varlığı, hasarlı ve tamire muhtaç hal-

¹⁹⁰ Büyüktuğrul, *a.g.e.*, s. 253.

¹⁹¹ Avcı, *a.g.m.*, s. 104.

¹⁹² T.C.G. Yavuz'un Donanmadan Ayrılma Töreni, s. 16.

¹⁹³ Avcı, *a.g.m.*, s. 111; Staff, *German Battlecruisers of World War One*:..., s. 136.

¹⁹⁴ T.C.G. Yavuz'un Donanmadan Ayrılma Töreni, s. 10.

¹⁹⁵ Avcı, *a.g.m.*, s. 111.

de olmasına rağmen, savaş bittikten sonra Yunanistan tarafından her zaman bir tehdit olarak görülmüştür. Bir savaş ihtimalinde Yavuz'un oynayabileceği rolden korkulmuş, Yavuz'un tamiri meselesi, Türkiye ile Yunanistan arasında Adalar Denizi'nde denge ya da üstünlük sağlama tartışmalarının bir uzantısı olarak Yunan kamuoyunu çokça meşgul etmiştir. Özellikle Yunan deniz subayları, bu konuda duydukları endişelerini paylaşmak üzere çeşitli toplantılar yapmışlar ve amirlerine bu konuda harekete geçilmesi gerektiği yönündeki görüşlerini iletmişlerdir. Yavuz'un tamiri bahsi, iki devletin deniz gücünü şekillendirme karar ve tartışmalarından da etkilenmiş ve bu kararları da bizzat etkilemiştir. Tartışmalar, Türk ve Yunan kamuoyunda, hafif ve yeni bir filonun mu yoksa Yavuz ve Salamis gibi eski usul ağır bir filonun mu tercih edileceği tartışmalarıyla birlikte yürütülmüştür.

Barışsever olduğu iddiasıyla Yavuz'un tamarine itiraz ederek Türkiye'yi saldırgan göstermeye çalışan Yunanistan, kendi iç siyasetinin ve aldığı kararların gereği olarak donanması için ihtiyaç duyulan tamir ve satın alma işlerini yapmaktan geri kalmamıştır. Başlangıçta, karşılıklı olarak savaş gemilerinin hızlarının ve güçlerinin gazete haberleri aracılığıyla yarıştırdığı bir süreçten, İkinci Dünya Savaşı'nın habercisi olan olaylar başlayıp İtalya gibi ortak bir düşmana karşı işbirliği yapılması zarureti ortaya çıkınca karşı tarafın deniz gücünün kendi güvenliğinin garantisi olarak görüldüğü işbirlikçi bir bakış açısına geçilmiştir.

Sonuç olarak, Yavuz, 1927 yılından itibaren gördüğü ve bu çalışmada incelenen büyük onarım sayesinde yepyeni bir hale gelerek tekrar Türk donanmasının belkemiği olmuştur. Donanmanın diğer üyeleriyle birlikte güçlü duruşuyla çevrede saygı uyandırmış ve barışı tesis etmiştir. Yunanistan'ın korktuğu gibi olmamış, tamir edilen Yavuz zırhlısı subay ve astsubaylar için bir eğitim yuvası olmuştur. Ayrıca dost devletlere gerçekleştirilen donanma ziyaretlerinde, devlet adamlarının görevli olarak gidecekleri yerlere taşınması ya da geri getirilmelerinde ve son olarak yabancı devlet adamlarının ağırlanması işlerinde kullanılarak son derece başarılı bir surette Türk donanmasına hizmet etmiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi (BCA).

TBMM Tutanaklar

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

Kurun

Milliyet

Son Posta

Vakit

Yeni Sabah

Araştırma ve Tetkik Eserler

Akalın, Durmuş, “Dünya Savaşı Öncesinde Goeben ve Breslau’nun Akdeniz’deki Faaliyetleri ve Çanakkale’ye Gelişleri”, *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Dergisi*, Çanakkale Özel Sayısı, Yıl: 21, Sayı: 65, Ankara 2015, ss. 146-161.

Aksakal, Mustafa, *The Ottoman Road to War in 1914, The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge University Press, New York 2008.

Avcı, Sinan, “Goeben (Yavuz), Breslau (Midilli)”, *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, Sayı: 579, Kasım 2000, ss. 104-115.

Bargut, Şemsettin, *Birinci Dünya Harbi’nde ve Kurtuluş Savaşı’nda Türk Deniz Harekati (Seferberlikten Lozan’a)*, Dz. K.K. Merkez Daire Başkanlığı Basımevi, Ankara 2000.

Baş, Ersan, *Türk Tarihinde Yavuz Zırhlısının Rolü*, Piri Reis Araştırma Merkezi, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2008.

Bayar, Celal, *Ben De Yazdım-Millî Mücadeleye Gidiş*, 1. Cilt, Sabah Kitapları, İstanbul 1997.

_____, *Ben De Yazdım-Millî Mücadeleye Gidiş*, 4. Cilt, Sabah Kitapları, İstanbul 1997.

- Büyüktuğrul, Afif, *Büyük Atamız ve Türk Denizciliği*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1969.
- Cemal Paşa, *Hatıralar-İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Amları*, (Haz.: Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2006.
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, Cild 1, TTK Yayınları, Ankara 1953.
- Güleryüz, Ahmet - Bernd Langensiepen, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, 3. Baskı, Kaptan Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Güvenç, Serhat - Dilek Barlas, “Bir Cumhuriyet Kurumu Yaratmak: Atatürk’ün Donanması, 1923-1939”, *Türkiye’de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, (Ed.: İsmet Akça, Evren Balta Paker), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Halsey, Francis Whiting, *The Literary Digest History of the World War*, Volume 1, Funk&Wagnalls Company, USA 1919.
- Holmes, Richard, *The First World Wars In Photographs*, Carlton Book Limited, London 2001.
- Hough, Richard, *Dreadnought: A History of the Modern Battleship*. Cornwall, UK 2003.
- İşın, Ekrem; *Osmanlı Donanmasının Seyir Defteri: Gemiler, Efsaneler, Denizciler*, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2009.
- Keleş, Nejdet, “Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrasında Almanlarda Türk İmgesi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 24, 2016, ss. 113-142.
- Kraus, Yrb. Th, Yrb. Karl Dönitz, *Kader Gemileri Yavuz ve Midilli*, (Çev.: A. Göke Bozkurt), İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012.
- MacFie, A. L. “The Straits Question in The First World War, 1914-1918”, *Middle Eastern Studies*, Vol.19, No.1, Taylor&Francis, 1983, ss. 43-74.
- Mahmut Şevket Paşa, *Mahmut Şevket Paşa’nın Günlüğü*, Arba Yayınları, İstanbul 1988.
- Mehmetefendioğlu, Ahmet Cemal, Necip Gürel, “Yavuz-Havuz Davası”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 7, Sayı XIX, Eylül 2014, ss. 233-267.
- Menteşe, Halil, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше’nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
- Mithat, Ali Haydar, *Hatıralarım*, Güler Basımevi, İstanbul 1946.
- Oran, Erdoğan, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Kurum Olarak Bahriye Vekâleti, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü*, Doktora Tezi, Ankara 2012.

- Öksüz, Hikmet, “Yunanistan’daki Türkiye Karşısı Basın-Yayın Faaliyetleri ve Türk Hükümeti’nin Aldığı Tedbirler (1923-1938)”, *Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı: 2, 2002, ss. 97-106.
- Richter, Heinz, “The Impact of the Confiscation of the Turkish Dreadnoughts and of the Transfer of Goeben and Breslau to Constantinople Upon the Turkish Entry into WWI”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl 11, Bahar 2013, Sayı: 15, ss. 1-16.
- Lisle A. Rose, *Power At Sea: The Age of Navalism 1890-1918*, University of Missouri Press, Columbia and London, 2007.
- Sâbis, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım*, Birinci Cihan Harbi, Birinci Cild, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.
- Sander, Oral, *Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü-Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, İmge Yayınları, 1993.
- Sanders, Liman von, *Türkiye’de Beş Sene*, (Haz.: Muzaffer Albayrak), Yeditepe Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 2007.
- Staff, Gary, *German Battlecruisers: 1914–1918*, Osprey Books, Oxford, 2006.
- _____, *German Battlecruisers of World War One: Their Design, Construction and Operations*, Seaforth Publishing, Great Britain 2014.
- Şükrü S. Gürel, *Tarihsel Boyut İçinde Türk Yunan İlişkileri (1821-1993)*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1993.
- T.C.G. Yavuz’un Donanmadan Ayrılma Töreni 7 Haziran 1973, *Deniz Kuvvetleri Dergisi Eki*, Cilt: 79, Sayı: 483, İstanbul, Ekim 1973.
- Trumpener, Ulrich, “The Ottoman Empire”, *The Origins of World War I*, (Ed.: Richard F. Hamilton, Holger H. Herwig), Cambridge University Press, New York 2007, ss. 337-355.
- _____, “Turkey Enters The War”, (Ed.: Hew Strachan), *The Oxford Illustrated History of The First World War*, New Edition, Oxford University Press, Oxford 2014, ss. 80-91.
- Tuchman, Barbara, “Yavuz ve Midilli’nin İstanbul’a Gelişi ve Bu Gelişin Doğurduğu Sonuçlar”, *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, Sayı: 553, Ankara 1992, ss. 18-31.
- Tuna, Ozan, “Amiral Souchon’un Donanma Komutanı Olması ve Rus Limanlarının Bombalanması (29 Ekim 1914)”, *OTAM*, 36 /Güz 2014, ss. 201-227.
- Tunaboğlu, İskender “Tarihin Son Dretnotu: Yavuz (Goeben)”, *Turkish Studies*, Volume 10/1 Winter 2015, ss. 771-802.

Vardar, Galib; Samih Nafiz Tansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1960.

Yılmaz, Hasan, *Tarihe Düşülen Notlar-1, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 1924-14 Aralık 1937)*, TBMM Basımevi, Ankara 2011.

White, Jon (Ed.), *All About History Book of War 1847-1938*, Volume 1, Imagine Publishing, İngiltere 2014.

İnternet Kaynakları

Çolak, Mustafa; “Goeben’i İçindekilerle Beraber Alırız”, *Habertürk*, 14 Eylül 2014, <https://www.haberturk.com/yasam/haber/990041-goebeni-icindekilerle-beraber-aliriz>.

EKLER

Ek-1: “Yunanlılarda Telaş-Koca Yavuzun Hayalinden Bile Ürküp Korkuyorlar!”,
İktisat, 10 Eylül 1929, s. 1.

Ek-2: “Korku! Yunanlıları Telaş Aldı”, *İkdam*, 11 Eylül 1929, s. 1.

Ek-3: “Donanmamız Maltaya ve Yunanistana Gidiyor”, *Kurun*, 11 Eylül 1936, s. 1.

Ek-4: "Kuyruk Acısı!", *Akşam*, 11 Eylül 1929, s. 1.

Ek-5: “Yavuzun Tamiri ve Yunanlılar, *Akşam*, 20 Eylül 1929, s. 1.

Allah akıllar versin!

Donanmamız Yunan adalarını işgal edecekmiş

Venizelos buna karşı İngilterenin muavenetini temine çalışıyormuş..

Atina, 9 (Huzul) — Atina gazetelerinin Cenabından aldıkları malûmata göre Venizelosun Türk-Yunan meselesi hakkında ıcrâ ettiği mütekâvvelerle neticelî şerâh:

Venizelosun takip ettiği politika Cemiyeti akvam aşamın, bil-hassa İngilterenin tasvibiye mazhar olmuştur.

Venizelos beyanatı üzerine İngiltere şerh Akdenizde bugünkü coğrafi bütünlüğü muhafazaya çalışacağı, icabında suh için donanmasını kullanacağı bir şerh addedeceğini beyan etmiştir.

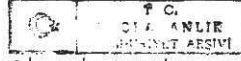
Yavuz donanmamızın zarfı

Venizelos, İngilterenin türk filosunun Yunan sevabına, Midilli ve Sakıza teatruuna karşı icabında İngiliz filosunun muavenet edeceği vadus almıştır!

(Devamı ikinci sahifede)

Ek-6: "Allah Akıllar Versin!", *Akşam*, 11 Eylül 1929, s. 1.

آئنه ايلچيليمزمن مورود ۱۳۰۲ / ۸۶۰۹ نومرولو تهريرات صورتيدر .

صوكجيسى ۲۴ تهرين اول ۹۲۷ تاريخى و ۱۲۱۶ / ۸۴۹۹ نومروى طاشيبان مستقدم محررات عاجزده ، ۴ باوروز ۴ ك تعميرى ايجون حكومتتمز طرفندن ويريلمن اولان قرارك يونانستانده بايديعى تاغوش تاثيراتدن بىت اينتمى ايدم بو تاثيرات رائل اولماددن ماعدا حوك زمانلرده دالما ميجيچ بر مامعيت آلتمدر . اخيرا بخره شاپلاردن بر غروب اضياط عسكرى احكامى خلائنه اولهري خصوصى مامعته عقد اجتماع ايله ۴ باوروز ۴ ك تعميرى اوزرينه يونان بخره سى ايجون نعلن ايدم چك يكي وضيت اطرافنده مداوله افكار اينتمز و لئير اجتماعده واصل اولونان نتايج و توركيه به فارشى يونان حاكميت و تفوق بخرسى تايمين ضمننده اتنادى ايجاب ايدن تدابير حفته بر مظره احبار ايدليرك بخره ناظرينه توديع ايلتمدر .

حكومتكمر ساعده صرفات اجرا سى ايجون ويريديكى قرارى دستورالعمل اتناد ايلتمن اولان بخره ناظرى ، ۴ ملي تهلكه و استقبال ۴ دن باحت اولان و مطلوعات محلليه طرفندن وثيقه رسميه اولهري توصيف ايديلن سالي . البرش مظره سدراجانه لا قيد فالمن ايسه ده اركان حربيه بخره ، بو لا قيدي به و حكومتك صرفات خصوصده ك قطع نظرينه اشترك اينميرك سالك الذكر مظرهده مندمج اساسان ملهم بر راپور حافترلا يهري دوغردن دوغرى به رئيس جمهوره تقديم ايلتمدر . راپورده ، خاصه رئيس جمهورك قانوناً كديسه بئق ايديلن صلاب خيتيارى استعمال ايديرك يونان وضيت بخره سى ، على الخصوص موجود و اكالمالى ضرورى بئق نواض حفته اعطاي قرار اينتمك اوزره ، رياستى آلتمده ۴ مجلس عالي بئرى ۴ بى اجتماع دعوت ايلسى لزومى ايتيان قيلتمدهده ؛ اركان حربيه بخره ، استحصال قيلنه چق قرارلرك قابل تميز اونماييج بر قدرى حائز اولما سنى تايميناً مدافعه مليه مجلس عاليئكه ده بو بايده كى اجتماعه اشراكى تكليل اينتمك صورندهده .

مدافعه مليه مجلس عالي سى ، اركان حربيه عموميه رئيس اولى ايله تائيسى ، اركان بخره رئيس اولون تائيسى حربيه ، بخره ، ماليه ، مناقلات و غاريجيه ناشرلريله مدافعه هواثيه امورى رئيسدن تشك ايدر .

بعضى اشاعاته نشرأ ، قوغا نلرينك و الكتريق موقورلرينك تجديدى صورتيله ۴ ليمنى ۴ زرهمليئك تعميرى و ۴ لهون ۴ تپينده ديت مخربك و مدافعه آلات و مالزمه سنك ميا بعه سى و قواى هواثيه نك تقويه سى صلاحيندار محافده اهمينته دوشونولمكدهده .

مسئلة ميجوت عننا نك اكتاب ايدم چكى صفحات حفته وقت و زماننده و بيدري اعطاي معلوماه سارعن ايدم - چكى عرض و بالوسيله تايد بقطيمات ايلرم اقدم خرتلرى -

اصلنه ملا بقدر .

2

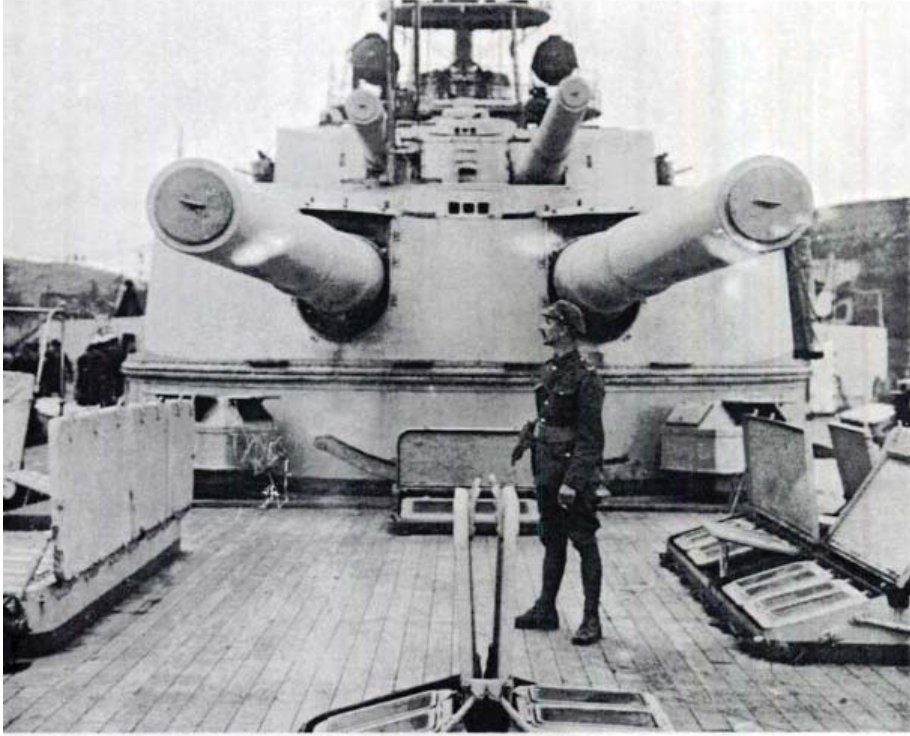
030 10 63 422 6/2

Ek-8: BCA 30.10.00.00.63.422.6/2 “Yavuz gemisinin tamiri için hükümetimiz tarafından alınan kararların Yunanistan’da meydana getirdiği tesirler” (22.11.1927).

In November 1918, *Goeben* was formally handed over to Turkey. Here she is pictured in the Bosphorus flying the Turkish ensign.

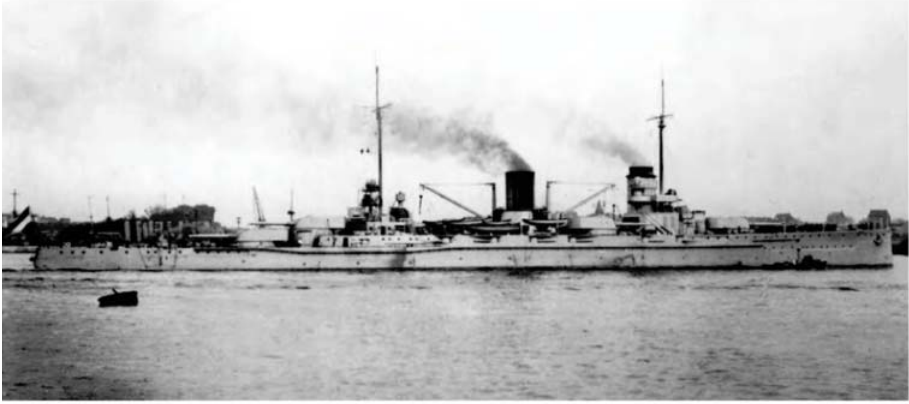
Ek-9: “Kasım 1918’de, *Goeben* resmi olarak Türkiye’ye devredildi. Burada, Boğaziçi’nde Türk Bayrağı ile görülüyor.” Gary Staff, *German Battlecruisers: 1914–1918*, s. 17.

Ek-10: “Çok önemli toplar: Savaş kruvazörünün silahları, Goeben”,
Richard Hough, *Dreadnought: A History of the Modern Battleship*, s. 92.

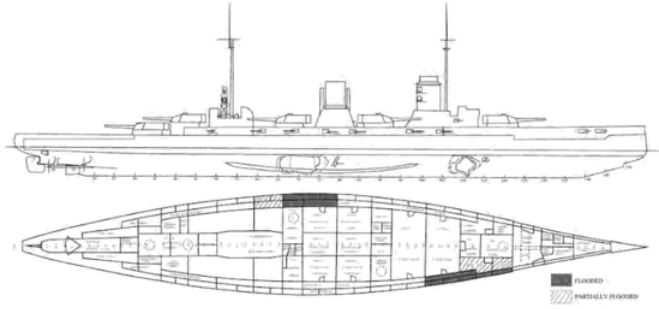
Ek-11: “Goeben’in 7-10 Ağustos 1914 tarihlerindeki faaliyetleri”, Staff, Gary, *German Battlecruisers of World War One: Their Design, Construction and Operations*, s. 117

Ek-12: “Goeben, tamamlanmasından hemen sonra”, Staff, Gary, *German Battlecruisers of World War One: Their Design, Construction and Operations*, s. 111.

Right: Diagram of Goeben showing flooding after two mine hits on 26 December 1914.

Ek-13: “16 Aralık 1914’te iki mayın darbesi alan Yavuz’un su alan bölmelerini gösteren kroki”, Gary Staff, *German Battlecruisers of World War One: Their Design, Construction and Operations*, s. 120.

Left: The portside caisson is hauled into place on 23 February 1915.

Ek-14: “16 Aralık 1914’te iki mayın darbesi alan Yavuz’un tamir için kızağa çekilmesi”, 23 Şubat 1915, Gary Staff, *German Battlecruisers of World War One: Their Design, Construction and Operations*, s. 121.

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA KÖYCÜLÜK TARTIŞMALARI VE NUMUNE KÖYLER

HİLAL TUĞBA ÖRMECİOĞLU*

Giriş

Geçen yüzyılın başında savaşlar, halk ihtilalleri ve monarşilerin yıkılmasıyla birlikte dünyanın birçok ülkesinde modernist toplumsal dönüşüm amaçlı siyasi hareketler ortaya çıkmıştı. Bunların ortak amacı endüstrileşme-kentleşme ekseninde bir kalkınma olmakla birlikte, birçoğunun gündeminde kendi yerel koşulları nedeniyle ekonomik, sosyal ve siyasi devamlılıklarını sağlama temeliyle sıkı sıkıya bağlı olan kırsal alan çalışmaları vardı¹. Devletin bizzat planlayıcı ve uygulayıcı olduğu bu çalışmalarda, temel olarak iki yaklaşım söz konusuydu. Bunlardan biri, “devletin ya da siyasi otoritenin kurduğu planlı yerleşmeler aracılığıyla halkı için öngördüğü yaşama modelini kendi eliyle bir seferde gerçekleştirmesi, diğeri de yayılcı bir anlayışla devletin yaşama alanı olarak seçtiği alanda yurttaşlarını planlı iskân ile yerleştirip, bölgeye ulusal bir kimlik kazandırarak onları kendine bağlamasıydı”².

19. yüzyılın ilk yarısından itibaren benzer bir dönüşüm sürecine giren Osmanlı devleti ise, bir yandan da toprak kayıpları nedeniyle büyük bir muhacir ve mülteci³ akını ile mücadele ediyordu. Anadolu’ya doğru daha çok Balkanlar ve Kırım üzerinden gerçekleşen bu nüfus hareketine karşılık, içeride savaş ve çatışmalara bağlı bir iç göç hareketliliği vardı. Tüm bunlar savaş durumundaki devletin iskân sorunuyla da uğraşmasını mecbur kılıyordu. 1856’dan itibaren başlayan yasal

* Doç, Dr., Akdeniz Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Antalya/TÜRKİYE, ormecioglu@akdeniz.edu.tr

¹ Farklı ülkelerden uygulamalarla ilgili bkzn. *Modernism, Modernisation and The Rural Landscape Abstract Book*, Modscapes 2018 Conference and Baltic Landscape Forum, Tartu, 11-13 June 2018 (https://www.docomomo.com/pdfs/events/videos/051611_abstracts-book.pdf , 20.07.2018)

² Zeynep Eres, *Türkiye’de Planlı Kırsal Yerleşmelerin Tarihsel Gelişimi ve Erken Cumhuriyet Dönemi Planlı Kırsal Mimarisinin Korunması Sorunu*, Doktora Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 23.

³ Muhacir: hicret eden; göçmen; mülteci: iltica eden, sığınmacı; tehcir: göç ettirme (TDK Sözlük).

düzenlemeler ve 1913'ten itibaren İttihat ve Terakki hükümetlerinin bu konuda çıkardığı kapsamlı nizamnamelerden de anlaşılacağı üzere bu konu devletin uzun zamandır düzenleme getirmeye çalıştığı bir alandı⁴; ancak savaş koşulları içinde gündemde geri sıralara düşmüştü.

Kurtuluş savaşının bitmesiyle birlikte kentsel ve kırsal alandaki yıkımın boyutları gün yüzüne çıktı. Ülkenin hemen her yerinde yanmış yıkılmış konutlar birçok kişiyi evsiz bırakmıştı. Konut sıkıntısına ek olarak ekili alanların da tarumar edilmiş olması ekonomik nedenlerle de kırsal alanın hızla imar edilmesini zorunlu kılıyordu. Sonuçta, Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusunun yaklaşık yüzde yetmiş beşi kırsal alanda yaşıyor ve ülke ekonomisinin neredeyse tamamı köyden karşılanıyordu. Yeni rejimin ilk büyük imar faaliyetleri başkent Ankara'nın kurulması ile kentleşme alanında başlamışsa da, Cumhuriyet'in toplumsal destek ve ekonomik sürdürülebilirlik olarak savaşta desteğini aldığı bu kırsal çoğunluğa kendini kabul ettirmesi gerekiyordu.

Tüm bu nedenlerle, savaş sonrasında demografik ve ekonomik olarak öncelikli konulardan biri haline gelen “kırsal alan modernleşmesi” fikri Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren gündemde önemli bir yer tutmuştu. Atatürk'ün TBMM'nin birinci dönem üçüncü toplanma yılını açılış konuşmasındaki “*Türkiye'nin gerçek sahibi ve efendisi, hakiki üretici olan köylüdür*” sözleri daha sonra bu dönemin sloganı haline gelecekti⁵. Ancak, köylü uzun yıllar süren savaşlara insan gücü ve vergilerle destek verirken devletten eğitim, sağlık vb. hemen hemen hiçbir hizmet almamıştı. Eğitimsiz, fakir ve özellikle çalışabilir erkek nüfusunun büyük kısmını kaybetmiş bir haldeydi. Bu durumu iyileştirmek için köylerin hızla ekonomiye kazandırılması, köylere hizmet götürülmesi ve köylüden Cumhuriyet'e destek alınması lazımdı. Geç Osmanlı döneminden gelen deneyim ve rejimin modernleşme arzuları bir araya geldiğinde planlı kırsal alan yerleşmeleri konusu gündemde önemli bir başlık haline gelmişti. Bir taraftan ekonomik, eğitsel ve kültürel politikalarla yaratılmaya çalışılan *Cumhuriyet köylüsü* kavramı tartışılırken,

⁴ Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997; Zeynep Eres, *a.g.e.*, s. 27-90; Gündüz Ökçün, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Yeni Köylerin Kurulmasına ve Köylerde Çevre Sağlığına İlişkin Tüzel Düzenlemeler”, *Prof. Fehmi Yavuz'a Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 528, Ankara: 1983, s. 171-200; ve Ali Cengizkan, *Çağa Yerleşmek I: Mübadele Konut ve Yerleşimleri – Savaş Yıkımının, İç Göçün ve Mübadelenin Doğurduğu Konut Sorununun Çözümünde İktisadi Hane Programı, Numune Köyler ve Emval-i Metrukenin Değerlendirilmesi İçin Adımlar*, 2004(a), ODTÜ Mimarlık Fakültesi ve Arkadaş Yayınları: Ankara. s. 55-64.

⁵ Atatürk'ün bu sözünün tamamı şöyledir: “Türkiye'nin sahibi ve efendisi kimdir? Bunun cevabını derhal birlikte verelim: Türkiye'nin gerçek sahibi ve efendisi, hakiki üretici olan köylüdür. O halde, herkes-ten daha çok refah, saadet ve servete hak kazanan ve layık olan da köylüdür.”

diğer taraftan Cumhuriyet köylüsünü yaratacak mekânların nasıl olması gerektiği mimar ve şehircilerin ilgisini çekiyordu. Cumhuriyetin ilk on yılında bir yandan zorunluluklar bir yandan da modernleşme ideallerinin yönlendirdiği romantize edilmiş bir yaklaşımla devam eden kırsal iskan çalışmaları⁶, 1930'lu yıllarda ise devletçilik ilkesinin benimsenmesi ve Romanya ve Bulgaristan ile yapılan anlaşmalarla göçmen akışının düzenlenmesi ile daha sistematik hale gelecek⁷; ancak İkinci Dünya Savaşı'nın ekonomik zorlukları ile tüm imar faaliyetleri gibi yavaşlayacaktı.

Tam da böyle bir geçiş dönemi yaşanırken mübadele⁸, ülke için acil faaliyet alanlarından biri olan mübadillerin iskân edilmesi sorununu ortaya çıkardı. Devlet, mübadilleri iskân etme zorunluluğunu modern Türk köyü yaratmak için değerlendirilince ortaya bir iskân çalışmasından çok daha fazla anlamlar taşıyan *Cumhuriyet köyü ideali* çıktı. Aynı dönemde kanunlaştırılan ve maddeleri ardı ardına okunduğunda modern Cumhuriyet köyünün bir tasvirini ortaya çıkaran köy kanunu ile ülke çapına yayılmaya çalışılan bu ideal, mübadil köyleriyle örneklendiriliyordu. Örnek olmak özelliğinin öneminden dolayı bu köylere *numune köyleri* denilmişti.

1. Köye Doğru Hareketi⁹

Cumhuriyet 1923 yılında kurulduğunda ülke nüfusu yaklaşık on üç buçuk milyondur. 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımının sonucuna göre 13.648.000 olan toplam nüfusun yalnızca %24,2'si, nüfusu on bini aşan yerleşim bölgelerinde ikamet ediyordu¹⁰. Bu verilere göre Türkiye'de her dört kişiden üçü köyde

⁶ 1920'li yıllarda dönemin çoğunlukla yazar, şair ve ressam gibi sanat insanlarının köyün romantik betimlenmesine ilişkin yaklaşımı, romantik köycülük olarak tanımlanmaktadır. (C. Orhan Tütengil, *100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları*, Gerçek Yay., İstanbul 1975, s. 113-114.)

⁷ Zeynep Eres, *a.g.e.*, s. 5.

⁸ 30 Ocak 1923'te Lozan Barış Antlaşması'na ek protokolle Türk ve Yunan makamları tarafından imzalanan sözleşmeye göre, Batı Trakya'da yaşayan Türkler ve İstanbul'da yaşayan Rumlar dışında, Türkiye ve Yunanistan'daki tüm Rum ve Türk nüfusun yer değiştirmesi kararlaştırılmıştı. 1923 Türk-Yunan Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol Anlaşması uyarınca gerçekleştirilen bu zorunlu göçte gerek Türkiye'den giden gerekse de Türkiye'ye gelen kitleler yeni Türkiye toplumunun oluşumunda önemli bir yapıtaş oldu. Cumhuriyet tarihinin başlangıç aşamasında yaşanan ve Türkiye siyasi ve toplumsal yapısını ciddi anlamda etkilemiş olan mübadele sorunu ve etkileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Kemal Arı, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

⁹ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Türkan Çetin, "Cumhuriyet Döneminde Köycülük Politikaları: Köye Doğru Hareketi", 75 Yılda Köylerden Şehirlere içinde, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1999, s. 230.

¹⁰ Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 397.

yaşamaktaydı. Üstelik bu kesim ülke üretiminin yüzde yüze yakın kısmını gerçekleştiriyordu. Sanayileşmeyi bir hedef olarak gören kurucu kadroların, tarımın kalkınmadaki yerini ve dolayısıyla kırsal alanın önemini göz ardı etmesi mümkün değildi. Köylü *gerçek üretici* kimliğinin yanı sıra fiilen halka dayanan yeni rejimin, yani Cumhuriyet'in, %75 oranla baskın durumdaki halkı idi; üstelik bu halk, uluslaşma yolundaki yeni devletin kendini temellendirdiği, mutlaka ulaşılması gereken *yolaşmamış ve saf haldeki harsın*¹¹ (etnografik kültürün) kaynağı olarak görülüyordu.

Fakat köyler rakamsal olarak görülen üstünlüğünü etkinlik olarak gösteremiyordu. Anadolu'da yüzyıllardır süren feodal düzenin sonucu olarak köylü topraksızdı, üstelik tarımsal üretim konusunda bilinçsiz ve bilgisizdi. Toprak reformu uygulamaları çeşitli nedenlerle gerçekleştirilemiyordu; ancak üretimdeki yerini arttırmak için köylüye ekonomik finansman sağlayacak bankalar ve kooperatifler kuruluyor, tohumluklar dağıtılıyor, fenni tarım için numune çiftliklerinde eğitim veriliyordu¹². Siyasi olarak ise köylü, Osmanlı döneminde uzun yıllar boyunca süren apolitik tavrını Cumhuriyetin ilk yıllarında da devam ettirmişti. Oysa yeni Türk Devleti bir cumhuriyet olarak, halkın kendi kendini temsil etmesi sistemine dayanıyordu. Bu nedenle halkın %75'ini oluşturan köylünün temsil edilmemesi düşünülemezdi. Cumhuriyet kırsal alan için refah içinde, bilgili, bilinçli ve yapılan devrimleri sahiplenmiş vatandaşlardan oluşan bir tablo çizmekteydi. Bu

¹¹ Ziya Gökalp (1876-1924), Rıza Tevfik Bölükbaşı (1868-1949), M. Fuat Köprülü'nün (1890-1966) ilk teorik yazıları ile başlayan 'Türkçülük' ve 'Halka Doğru Hareketi'nin amacı dönemin en önemli kaynaklarından 'Türkçülüğün Esasları'nda '...halka doğru gitmek, harsa (kültüre) doğru gitmek mahiyetindedir. Çünkü halk, milli harsın canlı bir müzesidir...' denilerek açıklanıyor ve milli kültürün kaynağı olarak köyler gösteriliyordu. Halka doğru gitmek lazımdı, çünkü 'güzideler' olarak tanımlanan aydın Türk gençleri 'yüksek bir tahsil ve terbiye görmüş' olmalarına ve 'medeniyete malik' olmalarına rağmen 'milli harstan mahrum olarak' yetişmişlerdi. Bu eksiklerini tamamlamak için yapmaları gereken; köylere giderek '...halkın içine girmek, halkla beraber yaşamak, halkın kullandığı kelimelere, cümlelere dikkat etmek. Söylediği darbı-meselleri, ananevi hikmetleri işitmek. Düşünüşündeki tarzı, duyusundaki üslubu zapfetmek' idi. Detaylı Bilgi için bkz. Ziya, Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Kum Saati Yayınları: İstanbul, 2001, s. 40.

¹² 1923 yılında köylü nüfusun %22'sinin iş hayvanı yoktu. Çoğu bölgede aile başına bir karasaban bile düşmüyordu ve köylünün üretimi arttırmak için bu tip yatırımları yapacak sermayesi bulunmuyordu. Kırsal sermayedeki bu eksikliğini finanse edebilmek için tarımsal kredi veren kooperatifler ile Ziraat Bankası kuruldu. Banka kurulduğu ilk yıl (1923) çiftiye dört milyon liralık kredi dağıttı ve makineleşmeyi teşvik çalışmaları kapsamında yetmiş traktör alarak bunların kırkını köylüye kiraladı. 1929 yılında çıkarılan 'Tarımsal Kredi Kooperatifleri Kanunu' ile kooperatifçilik hareketi gelişmeye başladı. Oya Köymen, "Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları", *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Ed. Oya Baydar, Türkiye İş Bankası-Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul 1999, s. 1-30 ve İlhan Tekeli & Selim İlkin, "Tarımsal Teknolojiye İlk Gelişmeler: İlk Makineleşme", *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Ed. Oya Baydar, Türkiye İş Bankası-Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul 1999, s. 6.

Cumhuriyet'in geleceği için mutlaka başarılması gereken bir hedefti. Bu yüzden kırsal alanda formel ve örgün çeşitli eğitim atakları başlatıldı. Bunun en çarpıcı örneği ise köy enstitüleri¹³ ve halkevleri-halkodalarıydı. Bu iki kurum sayesinde köylüden bilinçli vatandaşlar yaratmak hedeflenmişti¹⁴. Bu mekânlarda tarımsal eğitimler, sinema ve tiyatro gösterileri, rejim propogandaları yapılıyor; köylüye devletin resmi modernleşme ideolojisinin doğrudan ulaştırılması amaçlanıyordu.

Resim 1: Hatay'da portakal bahçesi, Cemal Tollu, İstanbul Resim-Heykel Müzesi¹⁵

¹³ Köy Enstitüleri 1939 yılından itibaren köylerdeki zeki çocukların eğitilerek tekrar köylerde hizmet vermesine yönelik bir devlet projesidir. Köy Enstitüleri'nin kapatıldığı 1954 tarihine kadar proje kapsamında çok sayıda eğitim kampüsü inşa edilmiştir. Köy Enstitüleri konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Pakize Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997.

Halkevleri genç Cumhuriyet'in değerlerini ve çalışmalarını halka anlatmak amacıyla Cumhuriyet Halk Fırkasının inşa ettirdiği özel yapılardır. Kentsel alanlarda Halkevi, kırsal alanlarda Halkodası adıyla faaliyet göstermişlerdir. Halkevleri ve mimarisi konusunda detaylı bilgi için bkz. Neşe Gürallar Yeşilkaya, *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

¹⁴ Bunlara ek olarak, 1929 yılında Türk Tayyare Cemiyeti tarafından köylere yönelik ilk gazete, "Köylünün Gazetesi: Köylümüzün yükselmesi için on beş günde bir çıkar ve siyasetten başka her şeyden bahseder" başlığıyla çıkmaya başladı. Cumhuriyetin onuncu yılından itibaren ise köye özel "Yurt Gazetesi" adlı bir gazete daha çıkarılmaya başlandı. Ayrıca, köylere gidecek gezici sinemalar için Berlin'den projeksiyon makineleri getirildi, köy odalarına koyulmak üzere radyolar satın alındı. Türkan Çetin, "Modern Türkiye Yaratma Projesinin orijinal Bir Boyutu: Örnek Köyler", *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Ed. Oya Baydar, Türkiye İş Bankası-Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul 1999, s. 216.

¹⁵ "Başlangıcından Bugüne Dek Türk Resmi İçin Bir Müze Denemesi: Cemal Tollu", *Sanat Dünyamız*, S 88, İstanbul 2003, s. 78.

Köye doğru başlatılan bu hamle aslında iki yönlüydü. Ekonomik ve eğitsel faaliyetlerle bir yandan kentteki modernlik köye ulaştırılırken; diğer yandan köy, kültür olarak şehre getiriliyordu. Köycülük faaliyetleriyle ile *güzideler* her zaman düşlendiği gibi *harsın* kaynağına gidiyorlar, oradaki yerel bilgiyi mevcut batılı bilgi birikimleriyle harmanlayarak modern Türk kültürünü oluşturmaya çalışıyorlardı¹⁶. Bu kapsamda yapılan yurt gezileri ve halkevi köycülük kolları faaliyetleri sırasında etnografik kültürümüze ait birçok ürün kaydedildi ve belgelendi. Hatta *köye doğru hareketi* köyden esinlenen bir sanat hareketinin doğmasına neden oldu.

30 Ocak 1923’de Türkiye-Yunanistan arasında imzalanan nüfus mübadelesi protokolü ile kısa sürede beş yüz bin kişiyi iskân etme zorunluluğu ortaya çıktı. Üstelik bu rakam dönemin ilk Mübadele, İmar ve İskan Vekili Mustafa Necati Uğural’ın Meclis kürsüsünden yaptığı konuşmaya göre “mübadiller, harikzedeler, şark ve garb vilayetlerinden gelen muhacirler ile Suriye, Rusya ve mübadele dışı mülteciler [ve] içeride bulunan diğer evsizlerle birlikte” bir buçuk milyona yaklaşmıştı¹⁷. Bu durum Cumhuriyet’in karşılaştığı ilk büyük sınavdı. Mübadillerin uyum sağlayıp yerli halkla kaynaşması, hem tarımsal bilgi paylaşımı ve üretimin artması açısından, hem de ülkenin uluslaşması açısından gerekliydi. Azınlıkların yerine gelen Türk kökenli soydaşların uyum sürecinin, homojen bir toplum yaratılmasında dolayısıyla da ulusun inşasında önemli bir adım olması bekleniyordu. Üstelik bu mübadiller Anadolu köylüsünün yetiştirmeyi bilmediği üzüm, tütün vb. endüstriyel ürünlerin üretim bilgisine sahipti. Bu özellikleri ve acil iskân edilmeleri gerekliliği onları ideal Cumhuriyet köylüsü olmak için uygun adaylar haline getiriyordu. Bu nedenle devlet, mübadillerin Türkiye’ye gelişini kısa vadede zorlukları olan ancak uzun vadede yeni Türk Halkı’nın yaratılmasında katkıları olacak bir fırsat olarak görüyordu. Yeni gelen bu insanlar, Cumhuriyet’e ve onun ilkelerine bağlı vatandaşlara dönüştürülmeliydi. Bu, devletin kırsal alanda imar ve modernleşme projesinin en önemli parçası olan ideal Cumhuriyet köyü fikrinin denenmesi için iyi bir fırsattı.

2. Numune Köyler ve İdeal Cumhuriyet Köyleri

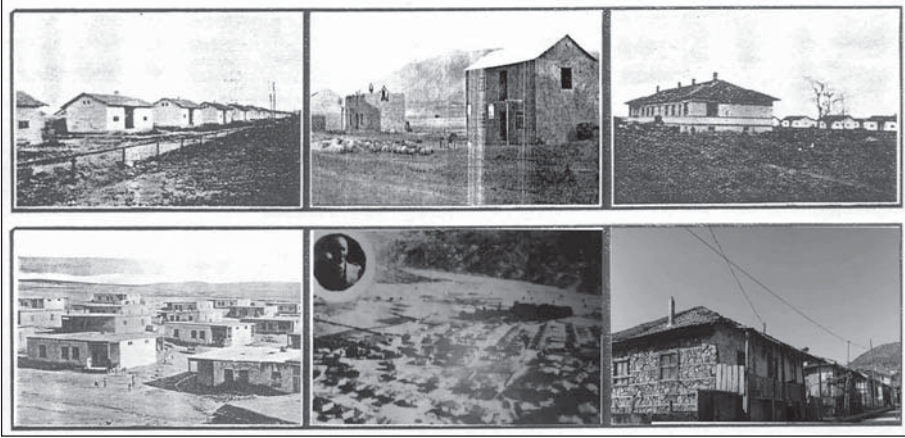
Numune köylerin yapımına 1923 yılı içinde tütüncü mübadilleri iskân edebilmek amacıyla, Pontus çeteleri tarafından büyük ölçüde tahrip edilmiş olan, Samsun’dan başlandı. İlk etapta Samsun ve çevresinde on beş köye Eskişehir, Bilecik, Bursa, Aydın ve İzmir’in de eklenmesiyle toplamda yirmi yedi köy yapılması

¹⁶ Güzideler ve hars ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Gökalp, *a.g.e.*, 2001.

¹⁷ Ali Cengizkan, *a.g.e.*, 2004(a), s. 21.

kararlaştırıldıysa da, gerçekte Samsun'da yedi, İzmir ve Bursa'da ikişer, İzmit, Adana ve Antalya'da birer olmak üzere toplam on dört köy yapılabilirdi. Zamanla bu uygulama yaygınlaştı ve sona erdiği 1934 yılında ise inşa edilen köylerin sayısı altmış dokuza ulaştı¹⁸.

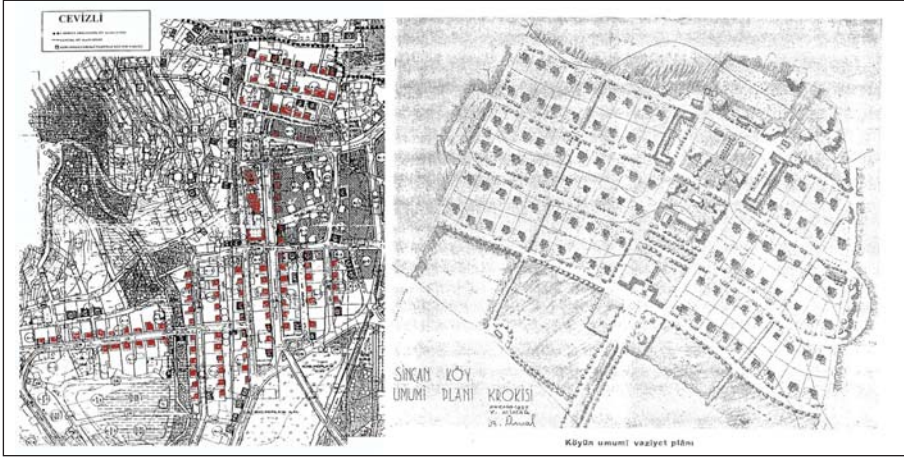
Resim 2: Cumhuriyetin ilk yıllarındaki tek katlı, iki katlı, çatılı, damlı, modern malzemeler ve yerel malzemelerle inşa edilen numune köylerden bazı görünüm. Üst sıra soldan sağa: Trakya (1936), Elazığ-Habusu (1935) ve Edirne-Havsa (1938) ile alt sıra soldan sağa: Elazığ-Hüvenk (1935) ve Antalya-Cevizli (havadan ve sokaktan) numune köyleri (1940 ve 2002)¹⁹

İlk yıllarda mübadele baskısı altında inşa edilen köylerin yer seçiminde ihtiyaca bağlı faktörlerin ön plana çıktığı görülmüyordu. Numune köylerin büyük bir çoğunluğu, sahipsiz toprakların işlenebilmesi amacıyla, mübadele ile boşalan kırsal alanlarda ya da doğudaki boş bölgelerde kurulmuştu. 1928 yılından sonraki numune köy inşasında ise bu durumun yerini modernleşme ve kalkınmanın kırsalda temsili fikri almaya başladı. Bu dönemde yapılan köylerin bir kısmı özellikle bir

¹⁸ Bu dönemin çeşitli kaynaklarından adlarına ulaşılabilen numune köylerinin isimleri şunlardır: Manisa'nın Saruhan İlçesine bağlı Çobanisa, Ökse, Çırağan, Cenik, Çınarağıl ve Hisarağaç köyleri; Bursa'da Karacaoba ve İkizceoba köyleri; İzmir'de Çobanisa ve kıyas köyleri, Antalya'da Cevizli köyü; Ankara'da Etimesgut, Samutlu ve Sincan Köyleri; Diyarbakır'da Yeniköy ve Hevelenk köyü ve Elaziz'de Bizmişin köyü. Zeki Sayar, "İç Kolonizasyon", *Arkipekt*, C 6, S 62, İstanbul 1936, s. 49; Cengizkan, *a.ge*, 2004(a), s. 28 ve Çetin, *a.ge*, 1999, s. 234.

¹⁹ Sayar, *a.ge.*, 1936, s. 49, 51 ve Hilal Tuğba Örmecioğlu, *1850-1950 Yılları Arasında Türkiye'de Köycülük Çalışmaları ve Numune Köyler*, Y. Lisans Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 75,79.

prestij hattı olarak görülen Eskişehir-Ankara tren hattı üzerinde yapılmıştı²⁰. Bu kararın 1930'larda Ankara'ya İstanbul üzerinden ulaşıldığı ve birçok milletvekili, aydın ve işadamı ile birlikte ülkeye gelen yabancı devlet adamlarının da bu hattı sıkça kullandığı düşünüldüğünde anlamı artıyordu. Yeni kurulan Cumhuriyet için, eski ve hanedan izlerini taşıyan İstanbul'dan modern ve yeni Cumhuriyet başkenti Ankara'ya yaklaşırken Anadolu'nun içlerine doğru ilerledikçe artan bir modernlik ve refah düzeyinden daha gurur verici bir şey düşünülemezdi.

Resim 3: İnşa edilmiş numune köy planlarından örnekler: Cevizli²¹(sol) ve Sincan (sağ) numune köyleri²²

Kuruluşu ilgiyle karşılanan bu yeni kırsal oluşumun köy kanununun uygulanmasında, beklenen köy kalkınmasının gerçekleştirilmesinde ve modern Türk köyünün fiziksel ve sosyal ortamının oluşumunda örnek olması bekleniyordu. Dönemin tanınmış köşe yazarlarından Çiftçi Necati²³ 1925 yılında Türk Sesi'ndeki köşesinde şöyle diyordu:

²⁰ Bu karar doğrultusunda inşa edilebilen üç köy Ankara çıkışında ilk üç istasyon olan Etimesgut, Samutlu (Temelli) ve Sincan numune köyleridir. Çetin, *a.g.e.*, s. 233 ve Örmeciöğlü, *a.g.e.*, 2003, s. 45.

²¹ Örmeciöğlü, *a.g.e.*, 2003, s. 99.

²² Behçet Ünsal, "Sincan Köyü Planı", *Arkitekt*, C 10, S 109-110, İstanbul 1940, s. 15-17.

²³ 1923'ten itibaren İzmir'de çıkan Türk Sesi gazetesinin sürekli yazarlarındandır. İzmir Atatürk Lise-si'nde uzun yıllar Tabiye (Biyoloji) öğretmenliği yapmıştır. Yazıları genellikle ülkenin tarımsal ve ekonomik kalkınması hakkındadır. Türk Sesi ve Çiftçi Necati hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Zeki Arkan, "Kurtuluşun Sonra İzmir'de Çıkan İlk Gazete: Türk Sesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 6,S 22, 1991, s. 75-95.

“O köyler yeni hükümetin, yeni ruhun, yeni idarenin temsili olacaklardır. Onun düzgün yolları, sıhhi evleri, fenni ahırları, iktisadi teşkilatı, müessesat-ı içtimaiyesi (sosyal kurumları), mübrem ihtiyacını temin edecek vesait-i nakliye, mukemmel bir faaliyet merkezi olacak, bizi inkırazdan (çöküşten) kurtaracaktır”²⁴.

Benzer bir iyimserliği taşıyan devlet de numune köyler ile kentle köy arasında özdeş bir modernleşme seviyesi yakalamaya çalışmış, yeni bir tarım toplumunun mekânsal altyapısı olmasını beklediği bu köyler için dönemin koşullarına göre oldukça büyük rakamlar harcamıştı. 1935 yılı itibari ile bu rakam 1.480.684 liraydı²⁵. Numune köylerin planlama ve inşası ile başlanan kırsaldaki bu modernleşme hamlesi 1924 yılında çıkartılan *köy kanunu* ile ülke geneline yayılmak istenmişti²⁶. Köy kanunu ile mevcut köy mekânları sıhhileştirilirken ve yeni yapılan numune köyler modern köy için örnek oluşturacaktı.

Köy-kent arasında sosyo-mekânsal denge yaratmak kurucu kadrolar için kırsal alanda ekonomik ve sosyal bir kalkınma yolunda mutlak bir ön koşuldu. Varılmak istenilen hedefler köyün ve kentin sadece konfor şartları olarak değil zihinsel olarak da birbirine yaklaşması koşuluyla sağlanabilir; aksi halde dengesizlik uzun vadede göçü yaratabilirdi. Dönemin en aktif köycü-mimarlarından Kozanoğlu²⁷ 1933 yılında yazdığı bir yazısında “... köylüyü köyüne bağlayan her şeyi köyünde obmaladı; aksi taktirde köylü kendisine verilmeyen bu hakları aramak için şehirlere hücum edecektir... Vay

²⁴ Çiftçi Necati, “Mübadele ve İskan”, *Türk Sesi*, 27 Eylül 1923.

²⁵ Bakanlık bu para ile Antalya, Samsun, İzmir, Bilecik, Cebelibereket, Mersin, Manisa ve Ankara’da altmış dokuz adet köy yaptırmıştır. Bunlardan haklarında en çok bilgiye sahip olunanlar Etimesgut ve Somutlu köyleridir. Etimesgut köyüne harcanan 170.000 liranın 126.000 lirası ile elli adet göçmen evi yapılmış, bir ev 2500 liraya mal olmuştur. 44.000 liraya ise merkeze bir hükümet konağı ve memurlar için lojman yapılmıştır. Göçmenlerin su ihtiyacını karşılamak amacıyla 2500 metre uzaklıktan köye borularla su taşınması için ise 18,802 lira 19 kuruşluk harcama yapılması kararlaştırılmıştır. Somutlu köyüne ise yüz yirmi iki göçmen için 97.000 lira harcanarak her biri 3600 liraya mal olan yirmi yedi ev yapılmıştır. Aptullah Ziya Kozanoğlu, “Köy Evleri Proje ve Yapıları için Toplu Rapor”, *Arkitekt*, C 5, S 55-56, İstanbul 1935(a), s. 203-204; Ali Cengizkan, “Cumhuriyet Döneminde Kıra Yerleşim Sorunları: Ahi Mes’ud Numune Köyü”, *Arredamento Mimarlık*, S. 100+70, 2004 (b), *İstanbul*, s. 110-119.

²⁶ Köy Kanunu için bkz. *Resmî Gazete*, Tarih:7/4/1924, Sayı:68, Tertip:3, Cilt:5, Sayfa: 336.

²⁷ 1929 Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümü mezunu olan Abdullah Ziya Kozanoğlu (1906-1966) erken Cumhuriyet döneminin ilk mimar ve müteahhitlerindedir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fen Fakültesi, Malatya Tütün Fabrikası, Sağmalcılar Cezaevi gibi gerçekleştirdiği çok sayıda yapı dışında dönemin mimari dergilerinde özellikle köy meselesi ile ilgili çok sayıda yazısı da bulunmaktadır. Zaman zaman yazılarını Aptullah Ziya şeklinde imzaladığı da görülür. Malkoçoğlu, Battal Gazi gibi çizgi roman ve sinemaya uyarlanan kahramanların yaratıcısı da olan Kozanoğlu popüler kültürde mimarlığından çok roman yazarı olarak tanınmaktadır. Ahmet İhsan Kaya, *Abdullah Ziya Kozanoğlu'nun Hayatı Sanatı Eserleri ve Romanlarının Gençlerin Duygusal Gelişimine Etkileri*, Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi SBE, Diyarbakır 2010.

*o şehirlerin haline!*²⁸ diyordu. Aynı yazısında Kozanoğlu, köy ile kent arasındaki mekânsal farklılığı bir tür *donatıların eksikliği problemi* olarak tanımlıyor ve şehre göçen köylülerin şehre “*efendi olmak için değil, şehrin suyundan havasından, zevkinden hatta doktorundan istifade edebilmek için*” geldiğini belirtiyordu²⁹.

Köy ve kent arasında kurulacak bu dengede “İdeal Cumhuriyet köyü nasıl olmalı?” sorusu Cumhuriyetin ilk yıllarında önemli tartışmalarından biriydi. Sadece mimarlar, aydınlar ve siyasetçiler değil, inşa edilen numune köyler ile devlet ve tüm organları da bu soruya içtenlikle cevap aramaya çalışıyordu. Bu nedenle devlet her numune köyün inşası sırasında eleştiriler doğrultusunda farklı denemeler yapmıştı. Köylerin ithal malzemelerle inşası eleştirilince yerel yapım teknikleri denenmiş, tip projeler farklı iklim koşullarında yetersiz bulununca yere göre tasarımlar yapılmış, köylerin tasarımları yurtdışından getirilen uzmanlara yaptırılınca köy evlerinde köylünün kullanımına uymayan detayalar ortaya çıkmış, yabancı mimarlar kültürümüzü bilmemekle suçlanınca ulusal yarışmalar açılmıştı³⁰.

Tüm bu köy-kent ikilemi ve onun etkisindeki modernleşme denemeleri içinde mimarlığın yeri ise uygulamanın çelişkilerine ve mimarın bu ikilemde kendini tanımladığı yere bağlı olarak değişiyordu. Modern kent planlaması, modern kent konutu ve tefrişi ilgili birçok ortak değerlerde uzlaşabilen mimarlar, konu kırsal alan olduğunda “*nasıl bir modernlik*” olması gerektiğinde anlaşıyorlardı. Örneğin; köylerin yapımında Marsilya kiremidi gibi ithal malzemelerin kullanımı pahalı olduğu ve köylünün bakım ve tamiratını kendi başına yapamayacağı şeklinde eleştirilenler olduğu gibi, köylülerle birlikte kerpiç benzeri yerel malzemeler ile inşa edilenleri yeterince modern bulmayan, bu projelerin köylüye yeni ve modern bir yaşam vademediğini savunanlar da vardı³¹.

²⁸ Aptullah Ziya Kozanoğlu, “Cumhuriyette Köy Yapımı”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, C 2, S 10, Ankara 1933(b), s. 333-336.

²⁹ Aptullah Ziya Kozanoğlu, “Köy Mimarisi”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, C 2, S 7, Ankara 1933(a), s. 37-41.

³⁰ Söz konusu eleştiriler için bknz. Sayar, *a.g.e.*, 1936, s. 48-51 ve Kozanoğlu, *a.g.e.*, 1933b, s. 334.

³¹ Sayar, *a.g.e.*, 1936, s. 48-51.

Resim 4: İdeal köy planlarından örnekler: Kazım Dirik'in İdeal Cumhuriyet Köyü³² ve Kozanoğlu'nun benim görüşümle köy tasarısı³³

Dönemin mimarlarının köylerle ilgili farklı farklı eleştirileri olmakla birlikte yine de, hepsinin hem fikir olduğu ideal bir Cumhuriyet köyünde olması gereken bazı temel nitelikler vardı. Bu niteliklerin ortak amacı Köprülü'nün³⁴ de dediği gibi "... köylerde bakır yaşayan manevi ruha, yani kültüre beynelmüel olan ve dış ihtişamı, dış hüviyeti temsil eden sivilizasyon (uygarlık) unsurlarını aşlamak"³⁵tu. Örneğin ideal bir Cumhuriyet köyü fenni olmalıydı. *Fennilik* yani bilimsel düşünceye duyulan inanç, öncelikle köyün planlı olmasında temsil ediliyordu. Plan ise çoğunlukla gelişmeye kapalı, sabit büyüklükteki bitmiş tasarımlar olarak karşımıza çıkıyor; genellikle simetrik ve ortogonal ızgara plandan, kare ve ya daireye değışen çeşitli saf geometrilere oluyordu³⁶. Geometri ve ortogonal ızgara plan kullanımı, planlı kırsal yerleşmelerin Avrupa'da ilk kez ortaya çıktığı 18. yüzyıl başlarından beri kullanılıyor, hatta haçvari ya da dairesel planlı bu köylere "mühendis köyleri" deniliyordu³⁶.

³² İnan, *a.g.e.*, 1972, s. ekler

³³ Plan yazar tarafından Kozanoğlu'nun tarifine göre yeniden üretilmiştir. Örmecioğlu, *a.g.e.*, 2003, s. 65.

³⁴ Demokrat Parti döneminde Dış İşleri Bakanlığı yapmış olan tarihçi ve siyasetçi Mehmet Fuat Köprülü'nün (1890-1966) köy konusundaki görüşleri için bkz. Mehmet Fuat Köprülü, "Büyük Şehir ve Köy Meselesi", *Ülkü Halkı Dergisi*, C 7, S 39, Ankara 1936, s. 461.

³⁵ Haz. Her iki proje için bkz. Ebenezer Howard, *Garden Cities of Tomorrow*, İlk basım: Londra, 1902, Tekrar basım: Faber and Faber: Londra, 1946. ve James S. Buckingham, *National Evils and Practical Remedies, with The Plan of a Model Town*. Peter Jackson, Late Fisher, Son, & Co.:Londra, 1849.

³⁶ Zeynep Eres, *a.g.e.*, 2008, s. 23.

Modernleşme söyleminin göstergesi olarak fenniliğin bir diğer yansıması da köylerin planlamasında kullanılan bölgeleme kararlarıydı³⁷. Numune köy önerilerinde konutların, sosyal donatıların, ekim dikim alanları, mezarlık vb. alanlar birbirinden ayrılıyor ve merkez etrafında planlı bir şekilde yerleştiriliyordu. Hem geometri hem de bölgeleme kararları açısından bu planların 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında önerilen bazı modern kent planları ile benzerlikleri dikkat çekiciydi. Örneğin; yazar ve gezgin James S. Buckingham'ın 1849 yılında yayınladığı model şehir planı ile Kozanoğlu'nun "Benim Görüşümle Köy" projesi, ve modern kent plancılarının öncülerinden Ebenezer Howard'ın 1902 yılında ilk kez ortaya attığı bahçeşehir planı ile Kazım Dirik'in "İdeal Cumhuriyet Köyü" planları modernliğin kurgulanmasında benzer yaklaşımlar gösteriyorlardı.

İncelenen metinlerde sıkça vurgu yapılan ikinci ortak kelime ise *sıhhlilik*. Sıhhat konusuna yapılan bu vurgunun altında Osmanlı'nın son döneminde köylerdeki pek de iç acıcı olmayan mevcut durumun etkisi büyüktü. Osmanlı'nın son dönemlerinde Türk Ocakları çalışmalarıyla ya da taşraya sürgün olarak giden memurlarla öğrenilen bu gerçek kısa zamanda akıllardaki köy manzarasını değiştirmişti. Dönemin popüler romanlarında bile köyler girişinde "salgın hastalıklar nedeniyle büyük bir mezarlığın sizi karşıladığı", "derme çatma evleriyle" bakımsız, "cehaletin kol gezdiği"³⁸ yokluk ve umutsuzluk yerleri olarak tasvir ediliyordu³⁹. Köy kanununda⁴⁰ da "köye kapalı yoldan içilecek su getirmek; kuyu ağzlarına bir arşın yüksekliğinde bilezik ve etrafını iki metre eninde harçlı döşeme ile çevirmek; evlerde odalarla ahurları bir duvarla birbirinden ayırmak vb." şeklinde sıhhileştirme şartları koyulmuş yapılmış olması konunun kırsal alanda gerçek bir problem olduğunun göstergesiydi.

Önem verilen bir diğer nokta ise *kamusal mekânların gerekliliği* idi. Okul, cami, kooperatif, halkodası, köy müzesi, köy kahvesi, itfaiye, hamam, köy odası vb. gibi birçok kamusal donatı bu planlarda kendine yer buluyordu. Bu kamusal mekânlar, kurulmak istenen yeni sosyal hayatın kentlilik düzeyine göre çeşitleniyor, sayıları artıp azalıyordu. Bu açıdan incelenebilecek en çarpıcı örnek *İdeal Cumhuriyet Köyü*

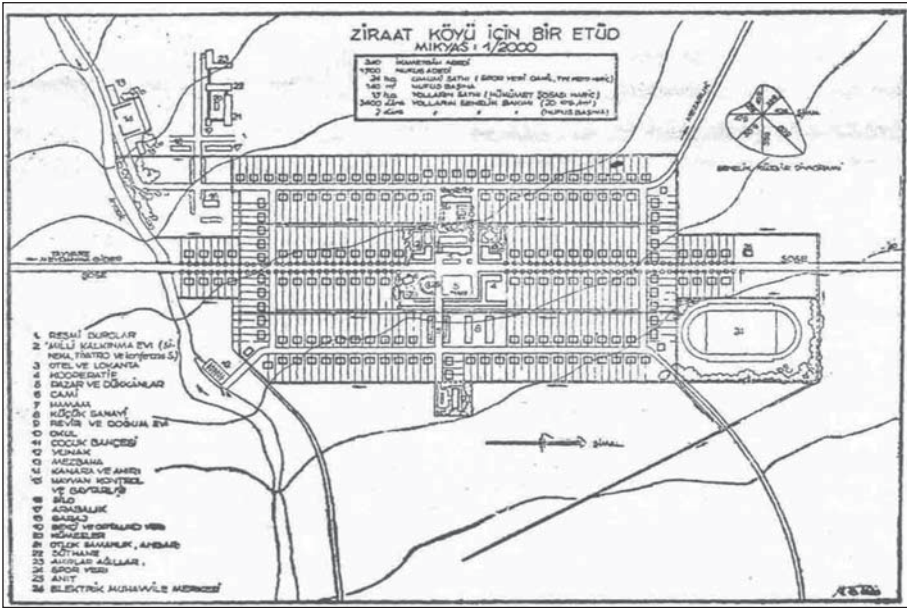
³⁷ Cengizkan, *a.g.e*, 2004(a), s. 93.

³⁸ Anadolu'daki köylerle ilgili bu olumsuz tanımlamaların geçtiği bir çok geç roman bulunmakla beraber söz konusu tasvirler Reşat Nuri'nin Çalkuşu ve Ebubekir Hazım'ın Küçük Paşa romanlarından alınmıştır.

³⁹ Osman Gündüz, *Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema*, Cilt 1 ve Cilt 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Düşünce Eserleri Dizisi:17, İstanbul 1997. s. 706-767.

⁴⁰ Köy Kanunu, *a.g.e*, 1924, s. 336.

planıydı. Bu planda itfaiyeden konferans salonuna, ziraat ve el işleri müzesinden gençler kulübüne kırk üç adet kamusal donatı bulunuyordu. Kamu yapılarındaki bu çeşitlilik o dönemde birçok kent merkezinde dahi bulunmayan düzeydeydi. Bu kamusal donatı tiplerinin birçoğu daha önce köylerde bulunmuyordu. Osmanlı döneminde kırsal alanda hükümete ait yönetsel yapılar bulunmadığından, devletin köyde mekânsal olarak temsili büyük bir yenilikti. Partinin köyle ilişkisini sağlayacak bir halkodası, Cumhuriyet'i temsil eden bir anıt, köy kooperatifleri, köy müzesi hatta bazı önerilerde görülen sağlık korucusu, tarımbaşı ve veteriner evleri devletin köylerde tüm kişi ve kurumlarıyla var olmak istediğinin açık göstergesiydi.

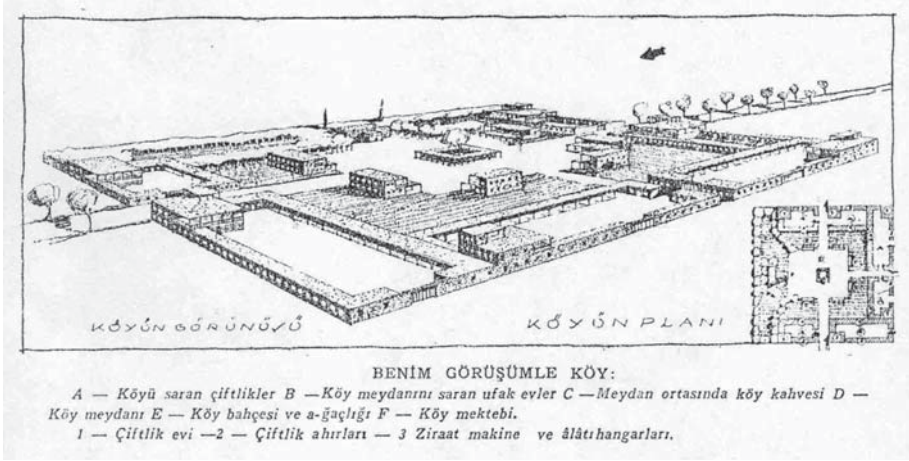

Resim 5: Milli Kalkınma Partisi Ziraat Köyü önerisi⁴¹

Kamusal donatılar açısından ilgi çeken bir diğer proje ise Milli Kalkınma Partisi'nin parti programın parçası olarak tasarlanan ideal köy planlarıydı. Bu programa göre Anadolu'da dağılmış halde bulunan köylerden birbirine yakın olanlar birleştirilecek ve böylece köy sayısı 18.000'e indirilecekti. Eski köylerin

⁴¹ Söz konusu köy tasarımları her ne kadar 1950 yılında yayımlanmış olsa da planların üzerinde bulunan tarihten 1940 yılında hazırlandıkları anlaşılmaktadır. Daha detaylı bilgi için bkz. *Milli Kalkınma Partisi Nizamnamesi - İzahları ve Köy Kalkınması*, Şaka Matbaası, İstanbul 1950, s. 51.

yerine 24 hektarlık bir alanda tasarlanan 1700 nüfuslu 340 evden oluşan büyük *ziraat ve sanayi köyleri* yapılması önerilmekteydi⁴². Büyüklükleri ve donatılarıyla köyden çok kasabaya dönüşmüş bu önerilerde spor alanları, bir doğum evi ve bir de elektrik merkezi bulunmaktaydı.

Resim 6: Abdullah Ziya Kozanoğlu'nun "Benim görüşümle köy" tasarımı⁴³

Yine bu dönemde kurgulanan bazı planlar ise kamusal donatılar konusundaki farklı seçimleriyle dikkat çekiyordu. Örneğin Abdullah Ziya Kozanoğlu'nun "benim görüşümle köy" tasarısı önerdiği yaşam biçimi açısından diğerlerinden oldukça farklı bir noktada durmaktaydı⁴⁴. Bu tasarımda köyde camii bulunmuyor, onun meydana ki yerini Kozanoğlu'nun "köylünün kütüphanesi, içtima yeri, sineması, kulübü daha doğrusu modern mabedidir" dediği kahvehane alıyordu. Kozanoğlu'nun tasarımında dikkati çeken bir diğer nokta da özel mülkiyetli tekil köy konutları yerine köylüler için *Phalanstère*⁴⁵ benzeri iki katlı ortak yaşama blokları tasarlamış olmasıydı. Bu yaklaşımıyla Kozanoğlu tarımsal komünlerle benzer bir kırsal hayat anlayışı öneriyordu. Köyün planı ise çekirdekten dışarıya doğru kahvehane, onu

⁴² Nuri Demirağ, *31 Mayıs 1953'te Milli Kalkınma Partisi Kongresi Beyanati*, Şaka Matbaası, İstanbul 1953.

⁴³ Kozanoğlu, *a.g.e.*, 1933(a), s. 39.

⁴⁴ Kozanoğlu, *a.g.e.*, 1933(a), s. 39.

⁴⁵ 1772 doğumlu Fransız filozof ve sosyolog Fourier tarafından 19. yüzyılın başlarında tasarlanmış, kırsal ve kentsel özellikler taşıyan ütopyik ortak yaşam birimleridir. Detaylı bilgi için bkz. Jonathan Beecher, *Charles Fourier: The Visionary and His World*, University of California Press, California 1986.

çevreleyen meydana, köylü evleri, ortak tarım arazileri, çiftlikler olarak devam ediyordu.

İdeal köy planlarında ve uygulanmış numune köy örneklerinde dikkati çeken bir diğer nokta ise arazi kullanımlarının tasarımı ile biçimlenen üretim ve mülkiyet biçimleriydi. Temel olarak köylerde üretim düzeni şöyle tasarlanmıştı; köylüler kendi mülkiyetlerinde olan evlerinin bahçelerinde kendi tüketimleri için çeşitli ürünler üretirken, köyün ortak malı olan arazide tek tip bir ürünü imcece usulüyle üreteceklerdi. Tek tip ürünün büyük bir araziye dikilmesiyle, toprağın bütüncül kullanımı ve üretimde standartlaşma sağlanacak ve verimlilik artacaktı. 1920'lerde yapılan *kolhoz*, *sovhoz* ve *kibbutz*⁴⁶ gibi yurtdışı kırsal planlama örneklerinde sıkça uygulanan bu kolektif üretim fikri köylülerden tepki görüyordu⁴⁷. Ortak tarım alanı ve bireysel konut bahçesi yaklaşımın bir sonucu olarak bütün önerilerde köy ayrı yapı düzeninde bahçe içinde tekil evlerden oluşuyordu; bu da sık dokulu geleneksel Türk köy tipolojisinden çok farklı bir mekân yaratıyordu. Modern köy tasarımında asıl mesele, köy yaşamını anlamak ve onu köylüye yabancılaşmadan modernleştirebilmektir. Ancak mimarlar bunu nasıl gerçekleştirebilecekleri konusunda yeterli altyapıya sahip değillerdi. Yapılan planlar çoğunlukla köy realitesine uymuyor, inşa edilen köy evleri köylünün ihtiyaçları doğrultusunda değişime uğruyordu. Bu koşullar altında köy evlerinin planlaması ayrı bir ilgi alanına dönüşmüştü.

⁴⁶ Kolhoz ve sovhoz Sovyetler Birliği'nde, kibbutz ise İsrail'de kurulan tarımsal üretim amaçlı komünlerdir. Planlı yerleşkeler halinde devlet tarafından inşa edilirler. Türkiye'deki uygulamalara paralel olarak 1920'li yıllarda inşa edilmişlerdir. Bu kolektif çiftlikler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Y. Ziya Kınacı, *Kolhozlar, Sovhozlar ve Kibbutzlar: Kolektif Örgüt Yapılarının İncelenmesi Üzerine bir Deneme*, (<https://www.academia.edu/>, 20.07.2018); Nuran Taşlıgil ve Güven Şahin, *Kolektif İşletme Tiplerine Tıpkı Bir Örnek: Kibbutzlar*, Adıyaman Üniversitesi SBE Dergisi, 5/9, 2012, s. 213-219.

⁴⁷ Abdullah Ziya, Etimesgut gezisi sırasında bir köylü ile arasında geçen diyalogu şöyle aktarır:

—Merhaba baba! Dedim, nasıl yeni köyünden memnun musun?!.. Evinde, köyünde gördüğün kusurları söyle de bir daha köy yaparsak bu kusurlardan kaçalım!

—Ocağı çok yüksek oğlum, bizim kışın tarlada çalıştığımızdan ayağımız üşür. Biz ayağımızdan başka bir yerimizi ısıtmayız ki... Ayağım ocağın üstüne kalkmıyor. Sonra kömür ocağı yapmışlar. Biz kömürü, odunu nereden bulacağız, tezек yazarız biz.

—Başka?

—Başka, ahırdaki bölmeler çok ufak, bizim koca öküz sığmıyor, tekmeyi vurdu mu parçalayıp çıkarıyor! Yemlik de çok ufak koyduğumuz ot koca öküze bir sumurluk bile gelmiyor.

—Bir de bahçemiz de çok ufak, biz bahçeye çiçek ekmeyiz ki, yiyecek ekeriz.”

—Ama birlikte kullanacağımız bahçe var ya?!..

—Birlikte bahçe mi olur evlat?!”

Kozanoğlu, *a.g.e.*, 1933(b), s. 333-336.

Bu kapsamda Ünsal, Mortaş ve Eldem⁴⁸ geleneksel köy evlerini gözlemleyerek modern köy evi projeleri üretti. Ne var ki bu mimarların *Köy Evi*⁴⁹, *Kasaba Evi*⁵⁰, *Anadolu Evi*⁵¹ gibi benzer isimlerle yayınladıkları projeler, konunun ekonomik ve işlevsel yönüne uygun projeler olmaktan çok uzaktı. Bunlardan Ünsal ve Mortaş'ın tasarımları etrafı yüksek duvarla çevrili ya da avlulu büyük çiftlik evleri şeklindeki, Sedat Hakkı Eldem'in 1928 yılında sergilediği *Anadolu Evleri* dizisi malzeme kullanımıyla ve oranları ile iç Anadolu evi tarzında tek katlı villalardı. Bu projeler nasıl bir köy evi tartışmasını alevlendiriyordu.

Köy evleriyle ilgili tartışmaların artması üzerine 1935 yılında bu konuda bir yarışma düzenlendi⁵². Yarışma şartnamesinde köy evinin “malzeme ve teknik bakımından köylünün kendi kendine yapabileceği bir şekilde olmak, ucuz olmak, köylünün yaşayış tarzına uygun olmak, sıhhi ve kullanışlı olmak ve Türk zevkini ve karakterini okşar olmak” koşullarını sağlaması isteniyor; ancak ev planlarının köylünün yaşamına yeni modern alışkanlıklar katması, ev içi kültürünü ve aile hayatını değiştirmesi ile ilgili herhangi bir beklenti belirtilmiyordu.

⁴⁸ Behçet Ünsal (1909-2006) 1933 Güzel Sanatlar Akademisi mezunu mimar-egitmandir. Bir süre kamuda çalıştıktan sonra akademik kariyer yapmıştır. Kazandığı proje yarışmalarının yanı sıra yazarı olduğu mimarlık tarihi hakkındaki ders kitapları ile tanınmaktadır. 1938 yılında Bayındırlık Bakanlığı Yapı ve İmar İşleri (BBYİİ) Proje Mimarı görevi sırasında Sincan Nunume Köyü'nün planlamasını üstlenmiştir.

1928 Güzel Sanatlar Akademisi mezunu olan Abidin Mortaş (1904-1963) Türkiye'nin ilk mimarlık dergisi olan *Arkitekt* dergisinin kurucularından biridir. Birçok alanda proje ve uygulama yapmış olmasına karşın, özellikle *Arkitekt*'de yayınladığı konut projeleri ile tanınır. Köy evi, kasaba evi, kooperatif evi, apartman, villa gibi farklı konut tiplerinde çok sayıda proje üretmiştir.

1928 Güzel Sanatlar Akademisi mezunu olan Sedat Hakkı Eldem (1908-1988) hem Ağa Han ödüllü mimarlığı, hem duayen hocalığı, hem de çeşitli konularda yazdığı çok sayıda ana kaynak niteliğinde kullanılan kitapları ile yakın dönem mimarlık tarihimizin en bilinen karakterlerinden biridir. Özellikle Türk Evi konusundaki araştırmaları ve yerel ile modern sentezlemeye çalıştığı millî mimari çalışmaları ile tanınır.

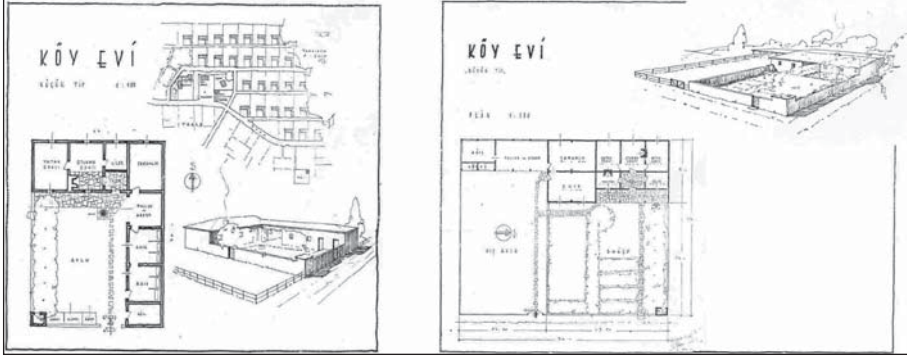
Bu kişiler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Gülenay Didem Durakçı, *Behçet Ünsal (1912-2006): Biyografik ve Bibliyografik Bir Değerlendirme*, Y. Lisans Tezi, YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2008; Süha Özkan ve Sibel Bozdoğan, *Sedat Eldem*, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2005; Uğur Tanyeli, *Sedat Hakkı Eldem*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2001; ve www.arkiv.com.tr.

⁴⁹ Abidin Mortaş, “Köy Evi Tipleri”, *Arkitekt*, C 10, S 109-110, İstanbul 1940(a), s. 8-9.

⁵⁰ Abidin Mortaş, “Küçük Kasaba Evi Projesi”, *Arkitekt*, C 10, S 109-110, İstanbul 1940(b), s. 10. ve Abidin Mortaş, “Kasaba Evleri”, *Arkitekt*, C 10, S 109-110, İstanbul 1940(c), s. 11.

⁵¹ Sedat Hakkı Eldem Akademi'de verdiği restorasyon dersi kapsamında Anadolu'nun farklı yerlerindeki sivil mimarlık örneklerinin kayda geçmesini sağlamıştır. Elde ettiği bu bilgi birikimini bir yandan Türk Evi adlı çalışması ile teorize etmeye çalışırken diğer yandan bu geleneksel plan tiplerini modernize ederek yeni konut planları üretmiştir. Mortaş köy evi tasarımlarını *Arkitekt* dergisinde yayınlarken Eldem Anadolu evleri adını verdiği bu tasarımlarını 1928 yılında düzenlediği bir sergi ile tanıtmıştır. Sibel Bozdoğan, *Moderнизм ve Ulusun İnşası*, Metis Yayınları, İstanbul 2002, s. 278,282.

⁵² “Köy Evleri Proje Müsabakası Şartnamesi”, *Arkitekt*, C 5, S 51, İstanbul 1935, s. 93.

Resim 7: Abidin Mortaş'ın "Köy Evi" önerileri⁵³

Bu dönem yayınlarında genel olarak modern evin *güneşli, hava alan, konforlu ve sağlıklı* olduğuna dair ortak bir görüş vardı. Yayınlarda tasvir edilen modern kent evi bu özelliklerine ilaveten modern görünümlü, çoğu zaman kübik biçimli bant pencereci bir evdi⁵⁴. Ancak benzer şekilde köy evleri söz konusu olduğunda, ideal köy evi çoğu zaman sadece *bol ışık ve bol hava alan, badanalı, çatlı ev* anlamına geliyordu. İyi havalandırılan, aydınlanan ve badanayla sterilize edilen böyle bir ev sağlıklı toplum yaşamının ana koşulları sağlayacak hijyenik bir ortamdı. Bazı yazılarda da "*köylünün de bugünün insanı olduğu*"nun altı çiziliyor evlerin tasarımı sırasında bunun göz ardı edilmemesi hatırlatılıyordu ancak önerilere gelindiğinde mütevazı kulübelere ortaya çıkıyordu⁵⁵. Köylünün yaşam şartlarının geliştirilmesinin konfor şartlarının geliştirilmesiyle aynı olduğu düşünülüyor, onun hayatında yaratılacak modernleşmenin özellikle iç mekânda kullanılacak mobilyalarla gerçekleşmesi bekleniyordu. "*Toprak üstünde bir arada yatanları köy karyolasına alıştırmak, yerde oturanlara iskemleyi öğretmek, yerde yemek yiyenlere masayı temin etmek suretiyle köylülerin yaşayış tarzlarında [da] bir inkılâp yaratmak*" isteniyordu⁵⁶. Böylece hem gündelik hayat dönüşümlerinin gerçekleştirilebilecek, hem de gerekli sağlık koşullarının sağlanmasına da hizmet edilecekti.

⁵³ Mortaş, *a.g.e.*, 1940(a), s. 8-9.

⁵⁴ Dönemin yayınlarında *kübik* olarak da adlandırılan bu biçimlerin kaynağı uluslararası stilin estetik kanonudur ve ana fikri Le Corbusier tarafından beş temel ilke ile özetlenmiştir. Bknz. Le Corbusier, *Bir Mimarlığa Doğru*, Çev. S. Özaloğlu Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

⁵⁵ Burhan Arif, "Köy Projesi", *Arkitekt*, C 5, S 59-60, İstanbul 1935, s. 320.

⁵⁶ Sayar, *a.g.e.*, 1936, s. 47.

Sonuç

Tekeli'nin⁵⁷ de belirttiği gibi modernite, ortaya çıktığı batı toplumlarında dayandığı ekonomik temelleri, bireyselliği ön plana çıkaran toplumsal ilişkileri ve kurumsallaşma düzeyi ile kentsel bir projedir. Bu nedenledir ki tüm sosyal ve mekânsal kalıpları kentli insan üzerine geliştirilmiştir. Kentlerin ötekisi durumunda ise endüstrileşmeye karşı tarımsal üretimi, değişime karşı mevcut durumu (statükoyu), moderne karşı geleneği simgeleyen köyler vardır. Bu açıdan bakıldığında modernite projesinin “*temelde bir kent projesi olmasına karşın Türkiye’de köycülük akımına kaynaklık etmesi*” üzerinde durulmaya değer ilgi çekici bir ikilemdir. Bununla birlikte kurulduğu dönemde Türkiye gibi nüfusunun büyük çoğunluğu kırsal alanda yaşayan ve ekonomisi neredeyse tamamen tarıma dayanan bir ülkede modernizmin yerel koşullara göre şekillenmesi aslında kaçınılmazdır.

Türk modernleşme projesinin özgün alt-modernite projeleri oluşturması kadar ilginç bir diğer konu ise, bu söz konusu kentli modernleşme kalıplarının kırsalın yerel koşullarıyla ne kadar ve nasıl uzlaştırıldığı, ve yerel koşullara bağlı olarak tekrar nasıl düzenlendiğidir. Bu noktada, kendine modernleştirici aktör olarak bir misyon edinen mimarların konuyu nasıl bir gözle değerlendirdiği ve nasıl projeler ürettiği sorusu ise, dönemin imar faaliyetlerini, mimarının yeni bir halk yaratma çabalarındaki tavrını ve belli tercihler ve amaçlar doğrultusunda tasarlanmış yapılar çevrelerin kurgusunu anlamak için önemli ipuçları vermektedir.

Yapılan projeler ve tartışmalar izlendiğinde köy-kent ikilemindeki bu modernleşme çabası karşımıza, numune köylerin sosyo-mekânsal kurgularında hem bazı vazgeçilemeyen temel modern kavramlar olarak, hem de aynı zamanda onların indirgenmiş, sadeleştirilmiş halleri olarak çıkar. Örneğin, kentte kübik apartmanlar ve villalar ile temsil edilen modernizm, köylerin mekânsal planlamasında tercih edilen merkezilik, geometrik planlama ve bölgeleme ile temsil edilirken; modern toplum yapısındaki örgütlenme ve kurumsallaşma ise tarımsal kooperatifler aracılığıyla köye taşınır. Önceden küçük ölçekli tekil örgütlenmeler içinde gerçekleştirilen tarımın, bireysellikten çıkartılıp ortaklama (imece) usulüyle işbölümü içinde gerçekleştirilmesi fikri tarımsal üretim biçiminin endüstriyelleşmedeki seri üretim biçimleriyle uzlaştırılması yolunda bir çaba olarak değerlendirilebilir. Fakat bunda da 1920 ve 1930’larda yurtdışında gerçekleştirilen benzer projelere göre oldukça sadeleşmiş, cesaretsiz denilebilecek bir yaklaşım

⁵⁷ İlhan Tekeli, *Modernite Aşılırken Kent Planlaması*, İmge Kitapevi, Ankara 2001, s. 26.

söz konusudur. Kolhoz, kibutz gibi yurtdışı örneklerde kolektif üretim ve yaşam üniteleri ile yepyeni bir kırsal yaşam ve mülkiyet durumu önerilir ve ürünlerin toplanması, satılması vb. konularda komünleri özerk kılan düzenlemelerle desteklenirken; yurdumuzdaki örneklerde mekânsal ve yasal olarak bireysel yaşam ve mülkiyet kalıplarının devamlılığı gözlenir⁵⁸.

Bu koşullar altında modern kavramların bazılarında vazgeçilmemesi kadar bazılarında vazgeçilebilmesi de aynı şekilde ilgi çekicidir. Bu tercihler mimarlık meslek pratiği açısından bakıldığında çelişkili gibi görünse de, köy-kent arasında yaratılmaya çalışılan bu özel uygulamanın kendine özgü bazı ikilemler yaratması da kaçınılmazdır. Bunun en ilgi çekicilerinden biri köy konutlarının mimarisinde ortaya çıkmaktadır. Kent konutu hakkındaki bütün modernist söylem modern köy konutu için aynı şekilde tekrarlınsa da kübik yapılar, teras çatılar, bant pencereler gibi kent konutları için vazgeçilmez olan *görülebilir modernlik* arayışı köy konutlarının mimarisinde tercih edilmemiştir. Ulusal kökenleri Anadolu'nun damlı kerpiç yapı geleneğine dayandırılmaya çalışılan modern mimarlık köyde kolayca beyaz badanalı, kırmızı çatılı, alçakgönüllü evlere dönüşüvermiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında kırsal modernleşme projesinin tercihleri söz konusu olduğunda inşa edilen numune köyler kadar, köyler ve köy evleri hakkındaki tartışmalar da büyük anlam taşımaktadır. Bu tartışmalarda genel olarak mimarlar, köyde modernist dönüşümler yapılmasının gerekliliği, aksi halde inkılâbın kentin dışına çıkamayacağı ve dolayısıyla kökleşemeyeceği konusunda hemfikirlerdir. Bu nedenle kentli düşünüş ve yaşayış tarzının köylere aşılınması, Kozanoğlu'nun⁵⁹ da “...biz bu köylerimizi yapmaya, bu kardeşlerimizi konuşturmaya, giydirmeye, bizim gibi yaşatmaya mecburuz” şeklinde belirttiği gibi bir zorunluluktur.

Hemen hemen bütün yazılarında mimarların Cumhuriyet'in kırsal alan modernleşmesi projesiyle yaratılmak istenen yeni köy yaşamı kurgusunu benimsedikleri ve bunu gerçekleştirmek için *mekânın eğitici rolü* üzerinde durdukları görülür. Mimarlar arasında “*köylüye sade ve sıhhatli şartlar altında iyi yaşamayı öğretmek*”⁶⁰ olarak özetlenen bu eğitici görev üzerinde bir uzlaşma var olmasına rağmen

⁵⁸ Ülkemizde bu konuya en yakın yasal oluşum kooperatifleri tüzel kişilik olarak tanıyan 1926 sayılı ticaret yasası ile başlamıştır. Ancak uygulamalar Osmanlı dönemindeki Memleket Sandıkları'na benzer bir şekilde daha çok kredi ve satış kooperatifleri şeklinde gerçekleşmiş, üretim konusunda etkin bir kooperatifleşme yaratılamamıştır. Orhan Özcan, *Türkiye'de Kooperatifçiliğin Tarihi Gelişimi ve Cumhuriyet Dönemi Kooperatifçiliği*, Y. Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2007.

⁵⁹ Kozanoğlu, *a.g.e.*, 1933(a), s. 40.

⁶⁰ Arif, *a.g.e.*, 1935 s. 20.

uygulanacak yöntem üzerinde derin görüş ayrılıkları söz konusudur. Uyum süreci açısından modernin köylü halka “*anane haline gelmiş şekillerden modern zihniyete doğru giden basit şekillerde*” kademeli olarak sunulmasını teklif edenler olduğu gibi⁶¹, eskinin yenisiyle tamamen yer değiştirmesi gerektiği görüşünde olanlar da vardır. Örneğin; bazı mimarlar yazılarında numune köylerin inşasını kırsal alana modern yapı tekniklerinin getirilmesi ve köylünün kerpiçten kurtarılması olarak coşkuyla kutlarken⁶² diğerleri inşa edilecek yapıların “...*detayı köylünün adetlerine, yapı tarzına ve malzemesine bırakılmak üzere mimar tarafından*”⁶³ yapılmasını, aksi takdirde “...*tanınmadığı inşaat malzemesi ve devlet parasıyla yapılan bu evlerin [köylünün kendi kendine tamir etmesine imkân vermemesi nedeniyle] köylüyü parazit haline soka[cağını]*” iddia etmektedirler⁶⁴.

Geç Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçerken mimarlık ortamında kırsal iskan konusunda bir gelenek ve süreklilik olgusu olduğu kadar⁶⁵, kentte olduğu gibi modernleştirici bir arzu ile kopma ve kendini ötekileştirme niyeti olması beklenir. Ancak uygulamalar incelendiğinde mimarların ciddi bir köy-kent ikilemi yaşadıkları, kentte önerdikleri modernleşme kalıplarını köyde sorgulamak zorunda kaldıkları görülür. Bir süre sonra modernlik planlı yerleşme-sağlıklı konut ikilisine indirgenecek; mimarlar hem ekonomik nedenlerden, hem de köy hayatının gerçeklerinden dolayı cesaretlerini kaybedeceklerdir. Kırsal hayatta bir inkılaptan çok gayrisihhi yaşam koşullarını ıslahat şeklindeki bu cesaretsiz yaklaşım böyle bir ikilemin sonucudur.

Tüm bu tartışmalar göstermektedir ki Cumhuriyetin ilk yıllarında köycülük çalışmaları ve numune köyler sadece kurucu kadrolar için değil aynı zamanda mimarlık mesleği için de oldukça önemli bir sorgulama sürecidir. Köy-kent ikilemindeki bu modernleşme denemesi, mimarları modern mimarlığın biçimsel ve yapısal kalıplarından sıyrılıp mekânın kendisinin modernite projesine hizmetinin en temel hallerini sorgulamaya zorlaması açısından dikkat çekicidir. Bu sebeple numune köy tartışmaları, kentteki uygulamaları ülke gerçeklerine uymamakla suçlanan mimarlık mesleğinin⁶⁶ ilk gerçek iç hesaplaşması olarak değerlendirilebilir.

⁶¹ Gustav R. Öelsner, “Köyler”, *Arkitekt*, C 14, S 155-156, İstanbul 1944, s. 271.

⁶² Sayar, *a.g.e.*, 1936, s. 48-51.

⁶³ Arif, *a.g.e.*, 1935, s. 320.

⁶⁴ Kozanoğlu, *a.g.e.*, 1935(a), s. 203.

⁶⁵ Cengizkan, *a.g.e.*, 2004(a) ve Eres, *a.g.e.*, 2008.

⁶⁶ Sibel Bozdoğan, *a.g.e.*, s. 280.

KAYNAKLAR

- “Başlangıcından Bugüne Dek Türk Resmi İçin Bir Müze Denemesi: Cemal Tollu”, *Sanat Dünyamız*, S 88, İstanbul 2003, s. 78-80.
- Köy Kanunu, *Resmî Gazete*, Tarih 7/4/1924, Cilt 5, Sayı 68, Tertip 3, s. 336.
- “Köy Evleri Proje Müsabakası Şartnamesi”, *Arkitekt*, C 5, S 51, İstanbul 1935, s. 93.
- Millî Kalkınma Partisi Nizamnamesi – İzahları ve Köy Kalkınması*, Şaka Matbaası, İstanbul 1950.
- Arif, Burhan, “Köy Projesi”, *Arkitekt*, C 5, S 59-60, İstanbul 1935, s. 320.
- Beecher, Jonathan, *Charles Fourier: The Visionary and His World*, University of California Press, California 1986.
- Bozdoğan, Sibel, *Modernizm ve Ulusun İnşası*, Metis Yayınları, İstanbul 2002, s. 278,282.
- Cengizkan, Ali, *Çağa Yerleşmek 1: Mübadele Konut ve Yerleşimleri – Savaş Yıkımının, İç Göçün ve Mübadelenin Doğurduğu Konut Sorununun Çözümünde İktisadi Hane Programı, Numune Köyler ve Emval-i Metrukenin değerlendirilmesi İçin Adımlar*, 2004(a), ODTÜ Mimarlık Fakültesi ve Arkadaş Yayınları: Ankara.
- _____, “Cumhuriyet Döneminde Kıra Yerleşim Sorunları: Ahi Mes’ud Numune Köyü”, *Arredamento Mimarlık*, S. 100+70, 2004(b), İstanbul, s. 110-119
- Çetin, Türkan, “Modern Türkiye Yaratma Projesinin orijinal Bir Boyutu: Örnek Köyler”, *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Ed. Oya Baydar, Türkiye İş Bankası-Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul 1999, s. 231-240.
- Çiftçi, Necati, “Mübadele ve İskan”, *Türk Sesi*, 27 Eylül 1923.
- Demirağ, Nuri, *31 Mayıs 1953’te Millî Kalkınma Partisi Kongresi Beyanâtı*, Şaka Matbaası, İstanbul 1953.
- Eres, Zeynep, *Türkiye’de Planlı Kırsal Yerleşmelerin Tarihsel Gelişimi ve Erken Cumhuriyet Dönemi Planlı Kırsal Mimarisinin Korunması Sorunu*, Doktora Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- _____, “Erken Cumhuriyet Döneminde Çağdaş Kırsal Kimliğin Örnekleme: Planlı Göçmen Köyleri”, *Mimarlık*, S. 375, 2014, Ankara, s. 58-63.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001.
- Gündüz, Osman, *Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema*, Cilt 1 ve Cilt 2, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Düşünce Eserleri Dizisi:17, İstanbul 1997.

- İnan, Afet, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı (1933)*, Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara 1972.
- Kongar, Emre, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1997.
- Kozanoğlu, Aptullah Ziya, "Köy Mimarisi", *Ülkü Halkevleri Dergisi*, C 2, S 7, Ankara 1933 (a), s. 37-41.
- _____, "Cumhuriyette Köy Yapımı", *Ülkü Halkevleri Dergisi*, C 2, S 10, Ankara 1933(b), s. 333-336.
- _____, "Köy Evleri Proje ve Yapıları için Toplu Rapor", *Arkitekt*, C 5, S 55-56, İstanbul 1935(a), s. 203-204.
- _____, "Halkevleri Trakya Göçmen Evleri Proje Müsabakasında Kazanan Eserin Raporu", *Arkitekt*, C 5, S 55-56, İstanbul 1935(b), s. 205-206.
- Köprülü, Mehmet Fuat, "Büyük Şehir ve Köy Meselesi", *Ülkü Halkevleri Dergisi*, C 7, S 39, Ankara 1936, s. 459-462.
- Köymen, Oya, "Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları", *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Ed. Oya Baydar, Türkiye İş Bankası-Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul 1999, s. 1-30.
- Le Corbusier, *Bir Mimarlığa Doğru*, Çev. Serpil Özaloğlu Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Mortaş, Abidin, "Köy Evi Tipleri", *Arkitekt*, C 10, S 109-110, İstanbul 1940(a), s. 8-9.
- _____, "Küçük Kasaba Evi Projesi", *Arkitekt*, C 10, S 109-110, İstanbul 1940(b), s. 10.
- _____, "Kasaba Evleri", *Arkitekt*, C 10, S 109-110, İstanbul 1940(c), s. 11.
- Öelsner, Gustav R., "Köyler", *Arkitekt*, C 14, S 155-156, İstanbul 1944, s. 269-273.
- Ökçün, Gündüz, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Yani Köylerin Kurulmasına ve Köylerde Çevre Sağlığına İlişkin Tüzel Düzenlemeler", *Prof. Fehmi Yavuz'a Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 528, Ankara 1983, s. 171-200.
- Örmecioğlu, Hilal Tuğba, *1850-1950 Yılları Arasında Türkiye'de Köycülük Çalışmaları ve Numune Köyler*, Y. Lisans Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2003.
- Sayar, Zeki, "İç Kolonizasyon", *Arkitekt*, C 6, S 62, İstanbul 1936, s. 46-51.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997

Tekeli, İlhan - İlkin, Selim, “Tarımsal Teknolojide İlk Gelişmeler: İlk Makineleşme”, *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Ed. Oya Baydar, Türkiye İş Bankası-Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul 1999, s. 6-8.

Tekeli, İlhan, *Modernite Aşılırken Kent Planlaması*, İmge Kitapevi, Ankara 2001.

Ünsal, Behçet, “Sincan Köyü Planı”, *Arkitekt.*, C 10, S 109-110, İstanbul 1940, s. 15-17.

Kitap Tanıtma:

KEMALPAŞAZÂDE (İBN KEMAL), *Tevârih-i Âl-i Osman: III. Defter*, hazırlayan: Abdullah Satun, genel yayın yönetmeni: Ömer Faruk Yılmaz, ed. Selman Soydemir, Çamlıca Basım Yayın: 171, 1. bs., İstanbul 2014, LXXI+130 s.+ 114a vr. tıpkıbasım. 978-605-996418-0.

Üç Osmanlı padişahı (Bâyezid II, Yavuz, Kanunî) devrine denk gelen askerî-siyasî bir hayatı bulunan İbn Kemâl, tarihçiler arasında daha çok *Tevârih-i Âl-i Osmân* adlı on ciltlik eseriyle tanınır. Osmanlı tarihi alanında klasik bir eser (kronik) olan *Tevârih-i Âl-i Osmân*'ın dağınık bir biçimde altı cildi Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. Kurum, eserin ilk cildini ayrıca tıpkıbasım olarak da yayımlamıştır. Bu cildin uzun yıllardır mevcudu tükenmiş bulunmaktadır.

Çamlıca Basım Yayın tarafından hazırlatılan III. Defter, *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın bugüne kadar Türk Tarih Kurumu tarafından hazırlanmamış ciltlerinden biridir. TTK, eserin neşrine VII. Defter'in tıpkıbasımıyla¹ başlamış (1954), peşinden aynı cildin tenkitli transkripsiyonunu² basmış (1957), daha sonra ise sırasıyla I. Defter (1970), II. Defter (1983)³, X. Defter (1996)⁴, VIII. Defter (1997)⁵ ve IV. Defter'i (2000)⁶ yayımlamıştır. V. Defter'e ait nüshalar hiçbir kütüphanede yoktur (kayıptır) ve bu sebeple basılmayan bu defterle birlikte TTK, eserin III., VI. ve IX. Defterlerini bugüne kadar hiç yayımlamamış bulunmaktadır. Ne var ki *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın IX. Defter'i de Ahmet Uğur tarafından hazırlanmış ve Berlin'de basılmıştır: *The Reign of Sultan Selim I in the Lights of Selim-nâme Literature* (1985). Bu durumda eserin III. ve IX. Defterleri TTK dışındaki yayınevlerince basılmış; VI. Defter'i ise bugüne kadar hiçbir yayınevi tarafından basılmamış bulunmaktadır. V. Defter'i ise -tekrarlayalım ki- kayıptır.

Türk Tarih Kurumu'nun eseri yayınladığı tarzında bir bütünlük olmadığı da hemen

¹ Bk. İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman: VII. Defter*, haz. Şerafettin Turan, TTK Yayınları, Ankara 1954, 51 s. + 625 s. (Tıpkıbasım), I. dizi, sayı: 5.

² Bk. İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman: VII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon)*, haz. Şerafettin Turan, TTK Yayınları, 1. baskı, Ankara 1957, CX + 598 s. III-5.

³ Bk. İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman: I. Defter*, haz. Şerafettin Turan, TTK Basımevi, Ankara 1970, LII VI + 235 s. + 45 s. 1 soyağacı, XVIII-2 (eski harfli dizgi). Kemal Paşa-oğlu Şemsüddin Ahmed İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman: II. Defter*, haz. Şerafettin Turan, TTK Yayınları, Ankara 1983, LII + 265 s. + 1 soyağacı, XVIII-2a (Eski harfli dizgi).

⁴ Bk. Kemal Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman: X. Defter*, haz. Şerafettin Severcan, TTK Yayınları, Ankara 1996, CXXXVI + 287 s. + 16 s. belge, XVIII-13. 975-16-1225-X.

⁵ Bk. Kemal Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman: VIII. Defter*, haz. Ahmet Uğur, TTK Yayınları, Ankara 1997, XXXVIII + 297 s. XVIII-10, 975-16-1225-X.

⁶ Bk. İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman: IV. Defter*, haz. Koji Imazawa, TTK Yayınları, Ankara 2000, XXVII + 548 s. XVIII-17, 975-16-1225-X.

göze çarpmaktadır. Önce VII. Defter'in bir tıpkıbasımını yayımlayan TTK, ilk bakışta bu tıpkıbasım işini diğer ciltleriyle sürdüreceği izlenimi vermektedir. Fakat *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın tıpkıbasımını sadece VII. Defter'le sınırlı kalmıştır. VII. Defter'i Şerafettin Turan'ın geniş bir girişi ve tenkidli transkripsiyon çalışmasıyla ayrıca da yayımlayan TTK, I. ve II. Defterleri yine Şerafettin Turan'a hazırlatmış ve eski harflerle dizdirerek bastırmış, IV. Defter'i Koji Imazawa, VIII. Defter'i Ahmet Uğur, X. Defter'i ise Şefaettin Severcan'ın çeviriyazısıyla yayımlamıştır.

Eserin TTK Yayınları arasındaki “dizi-sayı” numaraları da oldukça karışıktır: VII. Defter'in tıpkıbasımını “Eski Diziler”in I-5; I. Defter XVIII-2; II. Defter XVIII-2a; IV. Defter XVIII-17; VII. Defter'in tenkidli transkripsiyonu III-5; VIII. Defter XVIII-10; X. Defter XVIII-13. Dizi ve sayı numaralarına dâhil edilmiştir.⁷ Bu karışıklığın, *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı oluşturan defterlerin bütünüyle ve ilkinden sonuncusuna doğru sırayla basılamamış olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Eserin III. ve VI. Defterleri için ise Türk Tarih Kurumu'nda bugüne kadar herhangi bir çalışma gerçekleştirilmediği görülmektedir. Dolayısıyla Çamlica Basım Yayın, III. Defter'i yayımlamak suretiyle bu alandaki boşluğun yarısını doldurmuş olmaktadır. H. 847/M. 1443 yılına kadarki kısmı kayıp ve tek nüshası Bibliothèque Nationale de Paris'te bulunan VI. Defter'in de Çamlica Basım Yayın tarafından -III. Defter gibi- yayına hazırlatılarak ve tıpkıbasımıyla birlikte bugüne kadar yayımlanması beklenirdi fakat 2014'ten bu yana söz konusu yayım da gerçekleşmemiştir.

III. Defter'i yayına hazırlayan Abdullah Satun, yazdığı “Giriş” bölümüyle (s. XV-LXXI) okuyucuya eseri tatmin edici bir biçimde tanıtmıştır. Burada “Ahmedi'den Kemalpaşazâde'ye Osmanlı Tarihçiliği”, Kemalpaşazâde'nin hayatı ile *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın I.-X. Defterleri hakkında bilgi vermiş ve III. Defter'i etraflıca tanıtmıştır. Abdullah Satun, eserin nüshası (Fatih Millet Ktph., Ali Emîrî Efendi Kitapları, Tarih, nr. 30), kaynakları, kaynak değeri, dil ve üslup hususiyetleri, kronolojik ve kısa metin özeti, III. Defter'i hangi tarihçilerin kaynak olarak kullandığı, metnin tesisi ve transkripsiyon tarzı gibi hususları burada anlatmıştır.

Tevârih-i Âl-i Osman'ın III. Defter'inin transkripsiyonunda uyguladığı esasları etraflıca açıklayan Satun, buna göre Türk Tarih Kurumu web-sitesinde yayımlanmış bulunan “Çeviriyazı Eserlerde Uyulacak Esaslar”a ve *DİA*'nın uyguladığı esaslara neredeyse tamamen uygun hareket etmiş gözükmektedir. Fakat TTK'nın belirlediği esaslar matbu eserler için söz konusu edilmişken III. Defter'in neşrinde yazma bir esere uygulanmış olmaktadır. Çünkü TTK, Tanzimat öncesi yazma metinlerde tam ilmî transkripsiyonu öngörmektedir. III. Defter'de ise sad, dâd, tı, zı, peltek se, peltek ze vb. harfler için

⁷ Bk. *83 Yıllık Kitapları: Türk Tarih Kurumu Bibliyografik Kataloğu 1932-2014*, haz. Y. T. Günaydın, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 554, 634-636.

kullanılan işaretler kullanılmamış, buna karşılık nazal n'ler, kaf harfleri vb. transkripsiyon alfabesindeki şekliyle yazılmıştır. Uzun heceler ise hiç aksatılmadan gösterilmiştir. Böylece ilmî transkripsiyonda bir tür hafifletmeye gidildiği söylenebilir. Tam da burada ilk grupta saydığımız harflerin neden transkripsiyon işaretleriyle yazılmadığı bir soru işareti oluşturmaktadır. Satun, transkripsiyon metinleri alanında güzel bir çalışma örneği sergilemişse de uyguladığı usulün bazı ayrıntıları tartışılabilir. En başta kaf ve nazal n harfleri için gösterilen transkripsiyon hassasiyetinin peltek se, peltek ze, sad vb. harfler için gösterilmemiş olması usulde bir ikiliğe yol açmış görünmektedir.

Abdullah Satun'un dikkatli bir okuma ve aktarma çabası sergilediği söylenebilir. Metinde daha asıl yazma metne bakmadan- ilk bakışta yanlış okunduğu anlaşılacak hiçbir hata göze çarpmamaktadır. Metin içinde sıkça rastlanan Eski Türkçe ve Farsça beyit ve dörtlüklerin vezinleri ise kontrol edilmiş gözükmektedir.

Müellif ismi konusunda da birkaç hususa değinmek gerekmektedir. Türk Tarih Kurumu, "İbn-i Kemal" şeklindeki Farsça tamlamayı tercih etmişken Abdullah Satun "Kemalpaşazâde" adlandırmasını kullanmıştır. Her ikisi de doğru olmakla birlikte bu tür devasa eserlerin kütüphane kayıtlarında bir karmaşaya yol açmamak için daha önce kullanılan yaygın adlandırma tercih edilebilir. Ayrıca genellikle "İbn-i Kemal" şeklinde yazılan müellif adının kapakta ve unvan sayfalarında Kemalpaşazâde adının yanına parantez içinde "İbn Kemal" şeklindeki Arapça tamlama biçimiyle yazıldığı görülmektedir ki bu da müellifin isminin yazımındaki karmaşayı artırmaktadır. Gerçi Türk Tarih Kurumu neşirlerinde de müellif adının yazımında bir birlik söz konusu değildir: "İbn Kemal", "İbn-i Kemâl", "Kemal Paşa-oğlu", "Kemal Paşazade" gibi yazımlar eserin TTK yayımının farklı ciltlerinde kullanılmıştır. Tam bu noktada belirttiğimiz yazım şekillerinden birinin doğru, diğerlerinin yanlış olduğunu söylemiş olmadığımızı, sadece yazımda rastlanan bir karmaşaya işaret etmiş olduğumuzu belirtmemiz de gerekir.

Eserin sonunda tıpkıbasımının bulunması ise metnin kaynaklık değerini artırmaktadır. Ana metin için bir dizin de ihmal edilmemiştir. Sivama cilt kapaklı olarak yayımlanmış olması ise bu tarz klasik eserlere yakışan bir durumdur.

İbn-i Kemal'in *Tevârih-i Âl-i Osman*'ının III. Defter'inin yayımlanmasıyla eserin bugüne kadar eksik kalmış tam neşri yolunda bir adım daha atılmış olmaktadır. Geriye eserin -başı noksan olmakla birlikte- tek nüshası var olduğu için, ancak bu nüshadan üzerinde çalışılabilecek VI. Defter'in neşri kalmış bulunmaktadır. Bu devasa Osmanlı kroniğinin yayımı yolunda geriye dönüp baktığımızda bir karmaşayla karşı karşıya kalıyor olsak da eserin bir an önce VI. Defter'inin de yayına hazırlanarak bir bütünlük içinde tamamının topluca yayımlanması bir tür zorunluluktur.

Eserin tam neşri için asıl sorumluluk -aslına bakılırsa- bugüne kadar altı defterini yayımlamış bulunan Türk Tarih Kurumu'na ait görünmektedir. TTK, daha önce

gerçekleştirilen basımlarda, yayına hazırlanış tarzlarındaki farklılıklardan kaynaklanan karmaşayı ortadan kaldıracak bir çaba sergileyebilir. İlk iki defteri eski harflerle matbaada dizdirerek, III. Defter'i atlayarak, IV, VII, VIII, X. Defterleri ise çeviriyazı yoluyla basmış bulunan Türk Tarih Kurumu bu neşirlerde bir standart oluşturmalıdır. Çamlıca Basım Yayın'ın takip ettiği neşir tarzı tercih edilebilir gözükmektedir. Yani TTK da *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı, her defterin hem çeviriyazısı hem de tıpkıbasımı bir arada (cildi zorladığında "I. Kitap", "II. Kitap" sistemiyle ikiye bölerek) yeniden neşretmelidir. V. Defter zaten kayıp olduğu için o defteri yayımlamak imkânı yoktur fakat TTK yayınları arasında değil de Çamlıca Basım Yayın tarafından basılan III. Defter'le Berlin'de basılan IX. Defter'in TTK neşrine dâhil edilmek suretiyle ve bu arada bugüne kadar hiç basılmamış bulunan VI. Defter de yayıma hazırlatılarak, *Tevârih-i Âl-i Osman* neşri âcilen bir bütünlüğe kavuşturulmalıdır. Elbette TTK'nın yapacağı yeni neşirde VII. Defter'in başında bulunan ve Şerafettin Turan tarafından kaleme alınan kapsamlı Giriş de I. Defter'in başına alınmalıdır.

Türk Tarih Kurumu böyle bir çalışma ortaya koymayacaksa eserin VI. Defter'i de Çamlıca Basım Yayın tarafından hazırlatılmalı ve böylece X ciltlik eserin birbirinden farklı tarzlarda da olsa hazırlatılıp basılmış olan ciltleri bütünlüğe kavuşturulmalıdır. Daha sonraki bir aşamada Yayınevi, eserin elde bulunan dokuz defterini -III. Defter tarzında (çeviriyazı + tıpkıbasım bir arada)- bir set hâlinde basmalıdır.

Yusuf Turan GÜNAYDIN
Türk Tarih Kurumu

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
TOPTAŞ, KORAY: Dowry in Documents Written with Akadian Cuneiform.....	407
INTAGLIATA, EMANUELE E.: Remarks on the Border Defending System of Tzanika (Northeastern Anatolia) in the Late Antiquity	427
USTA, AYDIN: City of Tyre During The Crusades.....	439
YAKIT, İSMAIL: The Paternity of Selahattin Eyyubi.....	469
ÖZKUTLU, SEYİT: Papal Bans and Muslim East during the Middle Ages: East-West Trade in the Light of Notarial Acts (1162-1350).....	485
ŞAMAN DOĞAN, NERMİN: Tomb in Anatolian Seljuk Medresses and Hospitals.....	519
PREMOVIĆ, MARIJAN: Settlements and Population of the Present-day Montenegro Polimlje in the Second Half of 15 th Century.....	555
NALDAN, FUNDA: Ottoman Period Baths in Erzincan.....	585
YÜKSEL, SİNAN: Ottoman-Russian Struggle for Power Over Wallachia and Moldavia from The Treaty of Küçük Kaynarca Until The Treaty of Yaş	605
KURT, BURCU: Diffusion of Power in Ottoman Iraq: <i>Shebāna</i> Regiments as a State Instrument in Politics of Centralization	633
EGAMBERDİYEV, MİRZAHAN - DİNASHEVA, LAZZAT: Education Policy of Tsarist Russia in the Southern Kazakhstan (1850-1914).....	665
BELENLİ, TUĞBA: Yavuz Armour Ship and Effect of its Repair on Turkish-Greek Relations	689
ÖRMECİOĞLU, HİLAL TUĞBA: The Early Republican Debates on Peasantism and The Model Villages	729
Book Review:	
GÜNAYDIN, YUSUF TURAN: Kemalpaşazâde (İbn Kemal), <i>Tevârih-i Âl-i Osman: III. Defter</i>	753
Turkish Abstracts	757
Abstracts.....	765
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	773
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	776

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: LXXXIII

No. 297

August 2019

ANKARA - 2019